

ATLAS HISTORYCZNY MIAST POLSKICH

Redaktor ROMAN CZAJA

TOM IV

ŚLĄSK

Redakcja historyczna RAFAŁ EYSYMONTT

Współpraca MATEUSZ GOLIŃSKI, RADOSŁAW GLIŃSKI

ZESZYT 18

BRZEG

Opracowanie

MAŁGORZATA CHOROWSKA, KRZYSZTOF DEMIDZIUK, RAFAŁ EYSYMONTT
MATEUSZ GOLIŃSKI, RADOSŁAW GLIŃSKI

Opracowanie Kartograficzne

MARCIN SIEHANKIEWICZ, PIOTR BŁONIEWSKI

Tłumaczenie na język angielski Ewelina Nowobilska, Maria Polkowska-Zielińska

TORUŃ 2023

THE HISTORICAL ATLAS OF POLISH TOWNS

Editor ROMAN CZAJA

VOLUME IV

SILESIA

Historical editing RAFAŁ EYSYMONT

Collaboration MATEUSZ GOLIŃSKI, RADOSŁAW GLIŃSKI

FASCICLE 18

BRZEG

Authors

MAŁGORZATA CHOROWSKA, KRZYSZTOF DEMIDZIUK, RAFAŁ EYSYMONT
MATEUSZ GOLIŃSKI, RADOSŁAW GLIŃSKI

Cartographic edition

MARCIN SIEHANKIEWICZ, PIOTR BŁONIEWSKI

English translation Ewelina Nowobilska, Maria Polkowska-Zielińska

TORUŃ 2023

Recenzenci – Reviewers:

Zdzisław Noga, Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie

Krzysztof Kopiński, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

Publikacja została przygotowana w ramach finansowania programu Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego pod nazwą „Narodowy Program Rozwoju Humanistyki” w latach 2017–2022, nr projektu 11H 16020984.

The publication was financed from the resources of the programme of the Ministry of Science and Higher Education named „The National Programme for the Development of Humanities”, realized 2017–2022, project no. 11H 16020984.

Tłumaczenie na język angielski: Ewelina Nowobilska, Maria Polkowska-Zielińska
Wybór i opracowanie kartografii historycznej: Rafał Eysymontt, Radosław Gliński
Redakcja językowa: Ewelina Nowobilska, Agnieszka Patała

English translation: Ewelina Nowobilska, Maria Polkowska-Zielińska.
Selection and editing of historical cartography: Rafał Eysymontt, Radosław Gliński
Proofreading Ewelina Nowobilska, Agnieszka Patała

ISBN 978-83-67689-20-5

Printed in Poland

© Copyright by Towarzystwo Naukowe w Toruniu

Toruń 2023

Na okładce:

Brzeg, *Brieg*, panorama miasta od południa, F. B. Werner, miedzioryt kolorowany. *Scenographia Vrbium Silesiae Tab. I d. i. Prospecte der Staedte Schlesiens. I. Tabell, in welcher die Staedte der Furstenth. Oels und Brieg vorgestellt werden, gezeichnet von F. B. Werner, und edirt von Hom. Erben, Nürnberg, przed 1737.* Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Starych Druków, sygn. 595029.

Cover:

Brzeg, *Brieg*, the panorama of the city from the south, F. B. Werner, coloured copperplate. *Scenographia Vrbium Silesiae Tab. I d. i. Prospecte der Staedte Schlesiens. I. Tabell, in welcher die Staedte der Furstenth. Oels und Brieg vorgestellt werden, gezeichnet von F. B. Werner, und edirt von Hom. Erben, Nürnberg, before 1737.* Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Starych Druków, inv. no. 595029.

Wydawca | Publisher

Towarzystwo Naukowe w Toruniu, ul. Wysoka 16 PL 87-100 Toruń

Skład i łamanie | Typesetting

Studio KROPKA dtp – Piotr Kabaciński

Opracowanie komputerowe materiału ilustracyjnego | Computer processing of the illustrative material

Studio KROPKA dtp – Piotr Kabaciński

Druk | Printed by

POZKAL, Spółka z o.o. Spółka komandytowa
ul. Cegielna 10/12, 88-100 Inowrocław

SPIS TREŚCI | TABLE OF CONTENTS

Wstęp, <i>Rafał Eysymontt</i>	9	Introduction, <i>Rafał Eysymontt</i>	10
I. CZĘŚĆ OPISOWA		I. DESCRIPTIVE SECTION	
Osadnictwo pradziejowe i średniowieczne w okolicach Brzegu, <i>Krzysztof Demidziuk</i>	11	Prehistoric and medieval settlement in the vicinity of Brzeg, <i>Krzysztof Demidziuk</i>	95
Brzeg w średniowieczu, <i>Mateusz Goliński</i>	16	Brzeg in the Middle Ages, <i>Mateusz Goliński</i>	99
Początki miasta	16	Origins of the city.	99
Funkcjonowanie miasta	22	Functioning of the city	105
Brzeg w XVI wieku, <i>Rafał Eysymontt</i>	28	Brzeg in the sixteenth century, <i>Rafał Eysymontt</i>	111
Przemiany polityczne, własność książęca i miejska	28	Political transformation, ducal and municipal property	111
Miejskie wsie.	29	Municipal villages	112
Brzeg na drogach handlowych	29	Brzeg on trade routes	112
Reformacja.	29	The Reformation	112
Kształt miasta	30	The shape of the city.	113
Ogrody, zwierzyńiec i stawy	32	Gardens, hunting park, ponds	115
Wodociągi	32	Waterworks.	115
Młyny.	32	Mills	115
Handel i rzemiosło	32	Trade and crafts	115
Ludność miasta i epidemie	33	Population, epidemics	116
Pożary i powódzie.	33	Fires and floods	116
Bractwo strzeleckie	33	Shooting fraternity.	116
Budowle użyteczności publicznej.	33	Public buildings	116
Miejskie regulacje prawne.	34	Municipal legal regulations	117
Brzeg w XVII wieku, <i>Rafał Eysymontt</i>	35	Brzeg in the seventeenth century, <i>Rafał Eysymontt</i>	118
Przemiany polityczne	35	Political transformation	118
Kultura i szkolnictwo	35	Culture and school education.	118
Ludność miasta w XVII wieku.	35	Population of the city in the seventeenth century	118
Nowe instytucje miasta w XVII w. i własność książęca.	36	New institutions in the city in the seventeenth century, ducal property	119
Przemiany wyznaniowe	37	Religious transformations	120
Kłęski żywiołowe	38	Natural disasters	121
Rzemiosło w XVII w.	38	Crafts in the seventeenth century	121
Wojna 30-letnia	38	The Thirty Years' War.	121
Miasto w XVII-wiecznych opisach.	41	The city in the seventeenth-century descriptions	124
Brzeg w XVIII wieku, <i>Rafał Eysymontt</i>	44	Brzeg in the eighteenth century, <i>Rafał Eysymontt</i>	127
Najważniejsze inwestycje budowlane barokowego miasta.	45	The most important construction investments in the baroque city	128
Początki przemysłu, instytucje publiczne.	46	The beginnings of industry, public institutions	129
Najważniejsze zmiany po przejęciu miasta przez władze Prus	46	The most significant changes under the Prussian rule	129
Przedmieścia i granice miasta.	48	The suburbs and city boundaries.	131

Cmentarze	49	Cemeteries	132
Kościół Trójcy Świętej	49	The church of Holy Trinity	132
Przemiany miasta w 2. poł. XVIII w. i pruska reforma zabudowy miejskiej	49	The transformation of the city in the second half of the eighteenth century, the Prussian reform of urban development	132
Brzeg w XIX wieku, <i>Rafał Eysymontt</i>	51	Brzeg in the nineteenth century, <i>Rafał Eysymontt</i>	134
Napoleońskie oblężenie, rozbiora fortyfikacji, pierwsze założenia parkowe	51	The Napoleonic siege, demolition of fortifications, first parks areas	134
Reformy samorządowe	51	Local government reforms	134
Przemiany Brzegu w 1. połowie XIX wieku.	51	The changes in Brzeg in the first half of the nineteenth century	134
Pierwszy park i uzdrowisko oraz nowe kościoły	53	The first park and resort, new churches	136
Infrastruktura techniczna miasta	55	The city's technical infrastructure.	137
Kolej	55	Railway	138
Przemiany społeczne i architektoniczne miasta w połowie XIX wieku	56	Social and architectural changes in the city in the mid-nineteenth century	139
Brzeskie przedmieścia w połowie XIX wieku	57	Brzeg's suburbs in the mid-nineteenth century	140
Przedmieście przed Bramą Wroclawską i wieś Rataje.	57	The suburb in front of the Wroclawska Gate and the village of Rataje	140
Przedmieście Małujowickie	57	The Małujowickie Suburb.	140
Przedmieście Brzeskiej Wsi	57	The Suburb of Brzeska Wieś.	140
Żłobizna	57	Żłobizna	140
Przedmieście Opolskie	57	The Opolskie Suburb	140
Nowe Domy (ul. Ofiar Katynia)	58	Nowe Domy (today's Ofiar Katynia Street)	141
Ul. Rybacka	58	Rybacka Street	141
Odra	58	The Odra River	141
Most	59	The bridge	142
Rozwój handlu i przemysłu.	59	Development of trade and industry	142
Brzeg miastem garnizonowym	60	Brzeg as a garrison city	143
Najważniejsze przemiany miasta na przełomie XIX i XX wieku	60	The most significant changes in the city at the turn of the twentieth century	144
Architektura miasta w 2. połowie XIX wieku	61	Architecture of the city in the second half of the nineteenth century	145
Budownictwo mieszkaniowe i zieleń w 2. połowie XIX wieku	63	Residential buildings and greenery in the second half of the nineteenth century.	146
Brzeg w XX i XXI wieku, <i>Rafał Eysymontt</i>	65	Brzeg in the twentieth and twenty-first century, <i>Rafał Eysymontt</i>	148
Przemysł w Brzegu na początku XX wieku	66	The condition of industry at the beginning of the twentieth century	149
Plany rozwoju miasta i ich realizacja w latach 1918–1933	66	City development plans and their realization in 1918–1933	149
Muzeum w Zamku	69	Museum in the castle	152
Brzeg w latach 30. XX wieku.	69	Brzeg in the 1930s.	152
Miasto w czasie i wkrótce po II wojnie światowej	70	The city during and soon after World War II	153
Rozwój miasta w latach 50., 60., 70., 80. XX wieku i dzisiaj	71	The development of the city in the 1950s, 1960s, 1970s, 1980s and today	154
Rekonstrukcja pierwotnego rozplanowania Brzegu, <i>Małgorzata Chorowska</i>	74	Reconstruction of the original setting-up of Brzeg, <i>Małgorzata Chorowska</i>	157
Przestrzeń i architektura w średniowieczu oraz wczesnej nowożytności (komentarz do planszy nr 4)	74	Space and architecture in the Middle Ages and early modern period. (commentary to the board no. 4)	157
Kamienice nowożytne, <i>Radosław Gliński</i>	80	Early Modern burgher houses, <i>Radosław Gliński</i>	163
Fortyfikacje brzeskie w okresie nowożytnym, <i>Rafał Eysymontt</i>	86	Brzeg fortifications in the early modern period, <i>Rafał Eysymontt</i>	169
Przedmieścia Brzegu, <i>Matyś Goliński</i>	91	Suburbs, <i>Matyś Goliński</i>	175
Bibliografia.	178	Bibliography	178
Kartografia i ilustracje, <i>Rafał Eysymontt, Radosław Gliński</i>	181	Cartography and illustrations, <i>Rafał Eysymontt, Radosław Gliński</i>	197
Ilustracja na okładce i stronie tytułowej	181	Illustration on the cover and title page.	197
Część opisowa	185	Illustration part	197
Część kartograficzna.	205	Cartographic part	201

II. CZĘŚĆ KARTOGRAFICZNA

II. CARTOGRAPHIC SECTION

1. Brzeg. Plan katastralny, 1823, 1826
2. Brzeg. Rozwój przestrzenny miasta, 1 marca 2022
3. Brzeg. Funkcje najważniejszych historycznych obiektów w centrum miasta. 2019
4. Brzeg w murach miejskich, 2019
5. Brzeg. Czas powstania najważniejszych obiektów (do 1945 r.)
6. Brzeg. Plan oblężenia szwedzkiego, 1642
7. Brzeg. Plan miasta z czasów kampanii wojsk szwedzkich, 1642
8. Brzeg. Plan twierdzy z fortyfikacjami z połowy XVII w.
9. Brzeg. Brzeg na Śląsku, 1669
10. Brzeg. Plan miasta z fortyfikacjami bulwerkowymi, ok. 1670
11. Brzeg. Plan miasta, ok. 1720
12. Brzeg. Plan miasta z fortyfikacjami, ok. 1720
13. Brzeg. Plan fortecy Brzeg na Śląsku usytuowanej nad Odrą, 1729
14. Brzeg. Plan kampanii pod Brzegiem z kwietnia i maja 1741 roku
15. Brzeg. Plan twierdzy w momencie zdobycia przez wroga 28 kwietnia 1741 r.
16. Brzeg. Plan miasta podczas ataku w jego kształcie w trakcie zdobycia, 1741
17. Brzeg. Koncepcja nowych fortyfikacji, 1744
18. Brzeg. Plan twierdzy, poł. XVIII w.
19. Brzeg. Fragment mapy sekcyjnej Śląska, 1747–1753 (1750)
20. Brzeg. Plan twierdzy, ok. 1750
21. Brzeg. Plan twierdzy, ok. 1750
22. Brzeg. Plan miasta z Nowym Miastem, ok. 1750
23. Brzeg. Plan z oznaczeniem nowej główki mostowej, ok. 1750
24. Brzeg. Plan widokowy miasta, 1758
25. Brzeg. Plan dawnych i nowych fortyfikacji, 1761
26. Brzeg. Plan wygonu obok miasta Brzeg, 1765
27. Brzeg. Plan miasta z fortyfikacjami I przedmieściami, 1766
28. Brzeg. Fragment mapy brzegu Odry na odcinku Szydłowice – Nowe Kolonie, powiat Brzeg, 1791
29. Brzeg. Rzut młyna polskiego z kołami napędowymi, 1801
30. Brzeg. Przekrój młyna polskiego z palowaniem, 1801
31. Brzeg. Plan twierdzy, 1797/1802
32. Brzeg. Odra na odcinku Prędocin powiat Brzeg – Rataje, 1820
33. Brzeg. Plan nurtu Odry od granicy gminy Wielka Nowa Wieś, 1822/23
34. Brzeg. Plan Sytuacyjny miasta z przedmieściami, 1823
35. Brzeg. Fragment sekcyjnej mapy topograficznej, 1824
36. Brzeg. Plan miasta z wodociągami, 1826
37. Brzeg. Nowy kanał śluzowy, 1846/1847
38. Brzeg. Plan miasta z Przedmieściami, 1823/1860
39. Brzeg. Plan miasta z przedmieściami, 1860
40. Brzeg. Plan rozbudowy południowo wschodniej części miasta, 1868
41. Brzeg. Plan przeglądowny, 1896
42. Brzeg. Plan miasta, ok. 1900
43. Brzeg. Fragment mapy topograficznej, 1914
44. Brzeg. Fragment mapy topograficznej, 1932
45. Brzeg. Projekt planu zabudowy na południe od szosy wrocławskiej, 1922
46. Brzeg. Pionowy widok z lotu ptaka, 1925
47. Brzeg. Widok lotniczy, widok ukośny od strony południowej, 1925
48. Brzeg. Plan miasta, ok. 1930
49. Brzeg. Plan miasta z oznaczonymi granicami administracyjnymi, poszczególnych okręgów miejskich, ok. 1935
50. Brzeg. Plan miasta Brzeg przedstawiający liczbę mieszkańców w centrum, strefy przemysłowe, tereny zielone, zbiorniki wodne i rzekę Odrę oraz określający granice miasta, 1935
51. Brzeg. Plan miasta przedstawiający liczbę mieszkańców przypadającą na poszczególne dzielnice miasta, 1935
1. Brzeg. Cadastral plan, 1823, 1826
2. Brzeg. Spatial development of the city, 1 march 2022
3. Brzeg. Functions of the most important historical objects in the city center, 2019
4. Brzeg within the city walls, 2019
5. Brzeg. Time of origin of the most important objects (until 1945)
6. Brzeg. The plan of the Swedish siege, 1642
7. Brzeg. The plan of the town from the time of the campaign of the Swedish army, 1642
8. Brzeg. The plan of the fortress with fortifications from the mid -17th century
9. Brzeg. Brzeg in Silesia, 1669
10. Brzeg. The plan of the town with bulwark fortifications, ca. 1670
11. Brzeg. The plan of the town, ca. 1720
12. Brzeg. The plan of the town with fortifications, ca. 1720
13. Brzeg. The plan of the fortress Brzeg in Silesia situated on the Odra River, 1729
14. Brzeg. The plan of the campaign at Brzeg from April 1741
15. Brzeg. The plan of the fortress at the time of capture by the enemy on April 28th 1741
16. Brzeg. Plan of the city during the attack as it was captured, 1741
17. Brzeg. The concept of new fortifications, 1744
18. Brzeg. The plan of the fortress, mid-18th century
19. Brzeg. A fragment of a section map of Silesia, 1747–1753 (1750)
20. Brzeg. The plan of the fortress, ca. 1750
21. Brzeg. The plan of the fortress, ca. 1750
22. Brzeg. The plan of the town with the New Town, ca. 175
23. Brzeg. The plan with a new headwork marked, ca. 1750
24. Brzeg. The panoramic plan of the town, 1758
25. Brzeg. The plan of the old and new fortifications, 1761
26. Brzeg. The plan of an island next to the city of Brzeg, 1765
27. Brzeg. The plan of the town with fortifications and suburbs, 1766
28. Brzeg. A fragment of the map of the bank of the Odra River in the area of Szydłowice, Nowe Kolonie – District Brzeg, 1791
29. Brzeg. The plan of the Polish mill with spinning wheels, 1801
30. Brzeg. The cross-section of the Polish mill with piling, 1801
31. Brzeg. The plan of the fortress, 1797/1802
32. Brzeg. The Odra River in the area of Prędocin, District Brzeg – Rataje, 1820
33. Brzeg. The plan of the stream of the Odra River from the border of Wielka Nowa Wieś County, 1822/23
34. Brzeg. The situation plan of the city with suburbs, 1823
35. Brzeg. A fragment of a section topographic map, 1824
36. Brzeg. The plan of the city with waterworks, 1826
37. Brzeg. New waterlock channel, 1846/1847
38. Brzeg. The plan of the city with the suburbs, 1823/1860
39. Brzeg. The plan of the city with the suburbs, 1860
40. Brzeg. The plan of development of the south-eastern part of the city, 1868
41. Brzeg. The overview plan, 1896
42. Brzeg. The plan of the city, ca. 1900
43. Brzeg. A fragment of a topographic map, 1914
44. Brzeg. A fragment of a topographic map, 1932
45. Brzeg. The design of the development plan of the area south of the Wrocław road, 1922
46. Brzeg. A vertical bird's eye view, 1925
47. Brzeg. An aerial view, a diagonal view from the southern side, 1925
48. Brzeg. The plan of the city, ca. 1930
49. Brzeg. The plan of the city with administrative limits of particular municipal districts, ca. 1935

52. Brzeg. Plan Katastralny południowej części miasta, ok. 1900, uzupełnienia 1931, 1933, 1934, 1936, 1940
53. Brzeg. Plan zagospodarowania miasta, ok. 1940
54. Brzeg. Obiekty historyczne centrum miasta, 1953/1954
55. Brzeg. Wnioski konserwatorskie do planu porządkowego, 1953/1954
56. Brzeg. Wizualizacja kartograficzna BDOT10k, 2022
57. Brzeg. Ortofotomapa, 2022
50. Brzeg. The plan of the city of Brzeg showing the number of residents in the city centre, industrial zones, green areas, water bodies and the Odra River, and defining the city limits, 1935
51. Brzeg. The plan of the city showing the number of residents in particular municipal districts, 1935
52. Brzeg. The cadastral plan of the southern part of the city, ca. 1900, additions 1931, 1933, 1934, 1936, 1940
53. Brzeg. The development plan of the city, ca. 1940
54. Brzeg. Historic buildings in the city centre, 1953/1954
55. Brzeg. Suggestion of urban redevelopment of the city
56. Brzeg. Cartographic visualisation BDOT10k, 2022
57. Brzeg. Orthophotomap, 2022

WSTĘP

Brzeg (niem. *Brieg*) jest średniej wielkości miastem, usytuowanym nad Odrą w połowie jej biegu między Wrocławiem a Opolem. Nadrzeczne położenie miasta, a także jego lokalizacja na skrzyżowaniu biegnącej równoleżnikowo średniowiecznej transeuropejskiej Wysokiej Drogi z ciągnącym się południkowo przez brzeską przeprawę rzeczną szlakiem z Wielkopolski na Podsudzie i ku Morawom, było powodem ulokowania tu rezydencji książęcej i funkcjonowania w okresie nowożytnym, aż do początku XIX w., jednej z najważniejszych śląskich twierdz, a potem miasta garnizonowego. Połączenie kolejowe, które działa w Brzegu od 1842 r., i jednocześnie funkcjonowanie brzeskiego portu rzeczno-żeglarskiego sprawiły, że miasto stało się w 2. połowie XIX w. jednym z najważniejszych śląskich ośrodków przemysłu maszynowego, papierniczego i spożywczego. Jako miasto garnizonowe i jednocześnie ośrodek przemysłowy Brzeg mocno ucierpiał podczas II wojny światowej, a późniejsza odbudowa doprowadziła niestety do zatarcia wielu jego historycznych cech. Niemniej bogata literatura dotycząca miasta, opisywanego obszernie już od XVII w., a także postęp w badaniach architektonicznych i zachowany historyczny materiał kartograficzny, skłoniły autorów serii wydawniczej Atlasu Historycznego Miast Polskich do przygotowania zeszytu poświęconego temu właśnie ośrodkowi.

Atlas Historyczny Brzegu jest kontynuacją inicjatywy prowadzonej w skali europejskiej, zainicjowanej przez Międzynarodową Komisję Historii Miast (The International Commission for the History of Towns) w 1965 r. podczas jej IX kongresu zorganizowanego w Wiedniu. Pod patronatem Międzynarodowej Komisji Historii Miast ukazało się dotychczas około 550 atlasów miast z 18 krajów Europy. Zapoczątkowany w 1993 r. w Toruniu projekt Atlasu Historycznego Miast Polskich prowadzony jest obecnie przez kilka zespołów związanych z poszczególnymi ośrodkami akademickimi. Postęp ich prac został zaprezentowany graficznie na tylnej stronie okładki niniejszej publikacji, przygotowanej przez zespół wrocławski kierowany przez prof. Martę Młynarską-Kaletynową.

Zgodnie z zasadami przyjętymi na kongresach Międzynarodowej Komisji Historii Miast, atlasy, wydawane w oddzielnych zeszytach dla poszczególnych miast, zawierając analogiczny materiał kartograficzny, powinny stanowić bazę dla badań porównawczych z zakresu historii urbanistyki europejskiej. Tak więc

najważniejszym elementem każdego z zeszytów Atlasu jest plan katastralny pochodzący z epoki przedprzemysłowej, sprowadzony do skali 1:2500. Zeszyt powinien zawierać także plan rozwoju przestrzennego miasta i, w zależności od zgromadzonego materiału źródłowego, również plany ilustrujące szczegółowe zagadnienia z różnych dziedzin wyróżnione w obrębie poszczególnych etapów przemian miasta oraz plan współczesny. Integralną część Atlasu stanowi jego partia tekstowa, która z zasady ma być syntezą dziejów miasta ze szczególnym uwzględnieniem jego rozwoju przestrzennego. Niezwykle ważnym elementem wydawnictwa jest także wybór pozyskanych w wyniku krajowych i zagranicznych kwerend reprodukcji najważniejszych źródeł kartograficznych, komentarz do tychże źródeł i spis najważniejszych pozycji bibliograficznych.

Od dłuższego czasu trwają dyskusje na temat metodologii przygotowania zeszytów atlasowych i wypełniania przez nie zadań dotyczących ich społecznej funkcji. Składają się na nią cele służące gospodarce komunalnej, projektowym pracom urbanistycznym oraz działalności konserwatorskiej. Ważne są również cele dydaktyczne i popularyzatorskie. Współczesne wymogi upowszechniania wiedzy coraz częściej determinują elektroniczny dostęp do materiałów naukowych. Z tego powodu wiele tomów polskich atlasów jest dziś dostępnych w Internecie pod adresem atlasmiast.umk.pl.

Usprawnienie badań porównawczych w dziedzinie urbanistyki w skali całej Europy umożliwia przygotowanie głównych planów Atlasu w ramach GIS, systemu informacji geograficznej, o którego wykorzystaniu zdecydowano podczas kilku zebrań roboczych AWG (Atlas Working Group) w Dublinie i Münster. W Atlasie Historycznym Brzegu system ten zastosowano, przygotowując historyczny plan katastralny. Ponadto w niniejszej publikacji przyjęto nowy, stosowany od dwóch lat, mniejszy format wydawnictwa. Mamy nadzieję, że zaopatrzenie atlasu w twarde okładki ułatwi jego użytkowanie i zapewni większą trwałość. Mając świadomość, że Atlas Historyczny Brzegu nie zaspokoii potrzeb poznawczych wszystkich jego czytelników, chcemy by stał się on inspiracją do dalszych badań jednego z ważniejszych historycznie miast Śląska.

Rafał Ejsymontt

Publikacja została przygotowana w ramach finansowania programu Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego pod nazwą „Narodowy Program Rozwoju Humanistyki” w latach 2017–2022, nr projektu 11H 16020984.

INTRODUCTION

Brzeg is a middle-sized city located on the Odra river, half-way along its course between Wrocław and Opole. The reason why ducal residence was located there was the situation of the city on the river, in the place where a latitudinal trading route, a fragment of the medieval trans-European Via Regia, crossed with the longitudinal route from Greater Poland to the Sudetes Foothills and further towards Moravia that led through the river crossing at Brzeg. In the modern era, until the beginning of the nineteenth century, it became one of the most significant Silesian fortresses and later it was turned into a garrison city. Railway connection that functioned in Brzeg since 1842 together with the river port were the reasons why in the second half of the nineteenth century the city became one of the most important centers of machine, paper and food industry in Silesia. As a garrison city and an industrial center at the same time, Brzeg severely suffered during World War II. Reconstruction of the city unfortunately led to the situation where many historic features got lost. However, rich literature referring to the city, widely described since the seventeenth century, progress in architectural studies and preserved historic cartographic material encouraged the authors of the series of the Historical Atlas of Polish Towns to prepare this very volume dedicated to Brzeg.

The Historical Atlas of Brzeg is a continuation of an initiative carried out on a European scale, brought to life by the International Commission for the History of Towns in 1965 during its 9th Congress in Vienna. Under the auspices of The International Commission for the History of Towns 550 town atlases from 18 European countries have been published so far. The project of The Historical Atlas of Polish Towns, launched in 1993 in Toruń, has been undertaken by several teams associated with particular academic centers. The progress of works has been graphically shown on the back of the cover. The Atlas of Brzeg was prepared by the team from Wrocław, supervised by prof. Marta Młynarska-Kaletynowa.

According to the rules accepted during the congresses of the Commission, the Atlases are published as separate issues for each town and they must contain analogous cartographic material, so that they could serve as a basis for comparative studies in

the field of history of European urban development. Thus, the most important element of every issue of the Atlas is a cadastral plan from the pre-industrial era at the 1:2500 scale. An issue should also include a plan of spatial development of a town and, if source material is sufficient, detailed plans connected with particular stages of transformation of the town in different fields as well as a contemporary plan. An integral part of any issue of the Atlas is the text, which is supposed to be a synthesis of the town's history with the main focus on its spatial development. Other extremely important elements of the publication include a selection of reproductions of the most remarkable cartographic sources, comments to those sources and a list of the most significant publications, acquired during surveys conducted both locally and abroad.

There has been discussion for a long time on the methodology of preparing the Atlases and how they fulfill the objectives regarding their social function. They are supposed to be useful for communal management, works related to urban planning projects and conservation. Educational and popularization purposes are also very important. Contemporary requirements regarding popularization of knowledge more and more often include online access to scientific material. For this reason, many elements of the Polish Atlases are already available online at <http://atlasmiast.umk.pl>.

Optimization of comparative studies in urban development on a European scale is possible thanks to the fact that the main plans contained in the Atlases are prepared basing on GIS method, accepted during several working meetings of the Atlas Working Group in Dublin and Münster. In the case of the Atlas of Brzeg this method was used for preparing the historical cadastral plan. For this issue a new smaller publication format, a standard for two years now, was also chosen. We hope that hardcover will be more user-friendly and durable. Being aware that the Historical Atlas of Brzeg will not cater for the needs of all readers, we hope it will become an inspiration for further studies on one of the historically most important towns of Silesia.

Rafał Ejsymont

The publication was financed from the resources of the programme of the Ministry of Science and Higher Education named 'The National Programme for the Development of Humanities', realized in 2017–2022, project no. 11H 16020984.

OSADNICTWO PRADZIEJOWE I ŚREDNIOWIECZNE W OKOLICACH BRZEGU

KRZYSZTOF DEMIDZIUK

Omawiany obszar (135,1 km²), obejmujący sztucznie wyznaczone granice administracyjno-terytorialne dwóch gmin: miejskiej Brzeg (14,6 km²) i wiejskiej Skarbimierz (110,5 km²)¹, jest tylko niewielkim wycinkiem dwóch jednostek fizycznogeograficznych (mezoregionów), jakimi są Pradolina Wrocławska oraz Równina Wrocławska, i częściowo (21%) pokrywa się z mikroregionem o nazwie Równina Grodkowska (625 km²)². Rozpatrywany teren znajduje się w całości po lewej stronie meandrującej Odry (zwłaszcza w okolicach Prędocię), na jej wysokim brzegu. W przypadku Pradoliny Wrocławskiej, wzdłuż Odry na odcinku od Lipiek do Kopania, wypełniają ją plejstocénskie i holocénskie osady rzeczne. Natomiast Równina Grodkowska jest płaską i wyżinną równiną polodowcową (morenową) o urozmaiconej powierzchni, z kemami glacialnymi (o wysokościach względnych dochodzących do 13 m) zlodowacenia środkowopolskiego (300–120 tys. lat temu)³. Pokrywają ją urodzajne chronione gleby – od najlepszych do średnich (od I do IV klasy bonitacyjnej)⁴. Takie naturalne uwarunkowania fizjograficzne miały nieobojętny wpływ na dawne, głównie pradziejowe, osadnictwo na tym obszarze.

Rozpatrywany obszar gmin Brzeg i Skarbimierz, obecnie znajdujący się w środkowej i północno-wschodniej części powiatu brzeskiego (ziemskiego)⁵, został w 1950 r. włączony do struktur administracyjno-terytorialnych nowo powstałego województwa opolskiego (do Górnego Śląska)⁶. Tym samym została

zerwana historyczna więź tego regionu i całego powiatu⁷ z dawną prowincją dolnośląską (Provinz Niederschlesien), później województwem wrocławskim (w latach 1945–1950) oraz z jej stolicą Wrocławiem (Breslau)⁸. W czasach pruskich i niemieckich (1815–1945) o rozwoju archeologii pradziejowej i średniowiecznej na tym terenie decydował wyłącznie ośrodek wrocławski. To w tym mieście od 1931 r. miał swoją siedzibę Krajowy Urząd Przedhistoryczny (Landesamt für Vorgeschichte), który nie tylko rejestrował wszystkie odkrywane i badane stanowiska, ale także je chronił⁹. Dzięki zachowanym dokumentom merytorycznym wytworzonym przez ten urząd w latach 1931–1945, obejmującym archiwalia archeologiczne przechowywane do dzisiaj w dwóch wrocławskich instytucjach: Archiwum Państwowym (Wydział Samorządowy Prowincji Śląskiej)¹⁰ i Muzeum Archeologicznym (Archiwum Naukowe)¹¹ – znamy ich stan ilościowy i jakościowy¹² zarówno dla całej prowincji dolnośląskiej, jak i dla rozpatrywanego obszaru leżącego w środkowej i północno-wschodniej części dawnego niemieckiego powiatu pod nazwą Kreis Brieg¹³. Wprawdzie w wypadku omawianego terenu liczba stanowisk archeologicznych nie była znaczna, stanowiąc około 30% obecnej liczby stanowisk, jednak ich wartość poznawcza dla archeologii Śląska była na tyle duża, że już wów-

¹ Od 1973 do 2001 r. była to jedna jednostka administracyjno-terytorialna pod nazwą gmina miejsko-wiejska Brzeg. Od 2002 r. obszar ten dzieli się na dwie jednostki administracyjno-terytorialne: gminę miejską Brzeg (miasto Brzeg) i gminę wiejską Skarbimierz (sołectwa: Bierzów, Brzezina, Kruszyna, Lipki, Łukowice Brzeskie, Małujowice, Pawłów, Pepice, Prędocię, Skarbimierz, Zięlice, Żłobizna).

² J. Kondracki, *Geografia fizyczna Polski*, Warszawa 1987, s. 306–307.

³ A. Maćków, *Charakterystyka geograficzna i gospodarka*, [w:] *Objaśnienia do mapy geosrodowiskowej Polski 1:50 000. Arkusz Grodków (838)*, Warszawa 2004, s. 5.

⁴ Maćków, *op. cit.*

⁵ Współczesny powiat brzeski (od 1999 r.) nie jest tożsamy terytorialnie z wcześniejszym powiatem Brzeg (w latach 1950–1975), zob.: J. Jodłowska, W. Pypno, R. Rączka, *Spis miejscowości Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej*, Warszawa 1967, załącznik do spisu miejscowości PRL – mapa podziału administracyjno-terytorialnego PRL; *Wojenództwo Opolskie*, Warszawa–Wrocław 1999 (mapa, 1:500 000).

⁶ T. Kruszewski, *Zmiany podziału terytorialnego na Śląsku w XIX i XX wieku*, „Acta Universitatis Wratislaviensis. Prawo” 264, 1999, s. 188.

⁷ Powiat Brzeg (w latach 1950–1975) był tożsamy terytorialnie z niemiecką jednostką administracyjno-terytorialną średniego szczebla pod nazwą Kreis Brieg (w latach 1815–1945): *Atlas für Mittelschulen. Ausgabe für Schlesien*, Braunschweig–Hamburg 1928, s. II (Staatliche Einteilung); Jodłowska, Pypno, Rączka, *op. cit.*

⁸ M. Choroś, L. Jarczak, *Słownik nazw miejscowych Dolnego Śląska polsko-niemiecki i niemiecko-polski*, Opole 1995, s. 6; M. Choroś, L. Jarczak, S. Sochacka, *Słownik nazw miejscowych Górnego Śląska polsko-niemiecki i niemiecko-polski*, Opole 1997, s. 14.

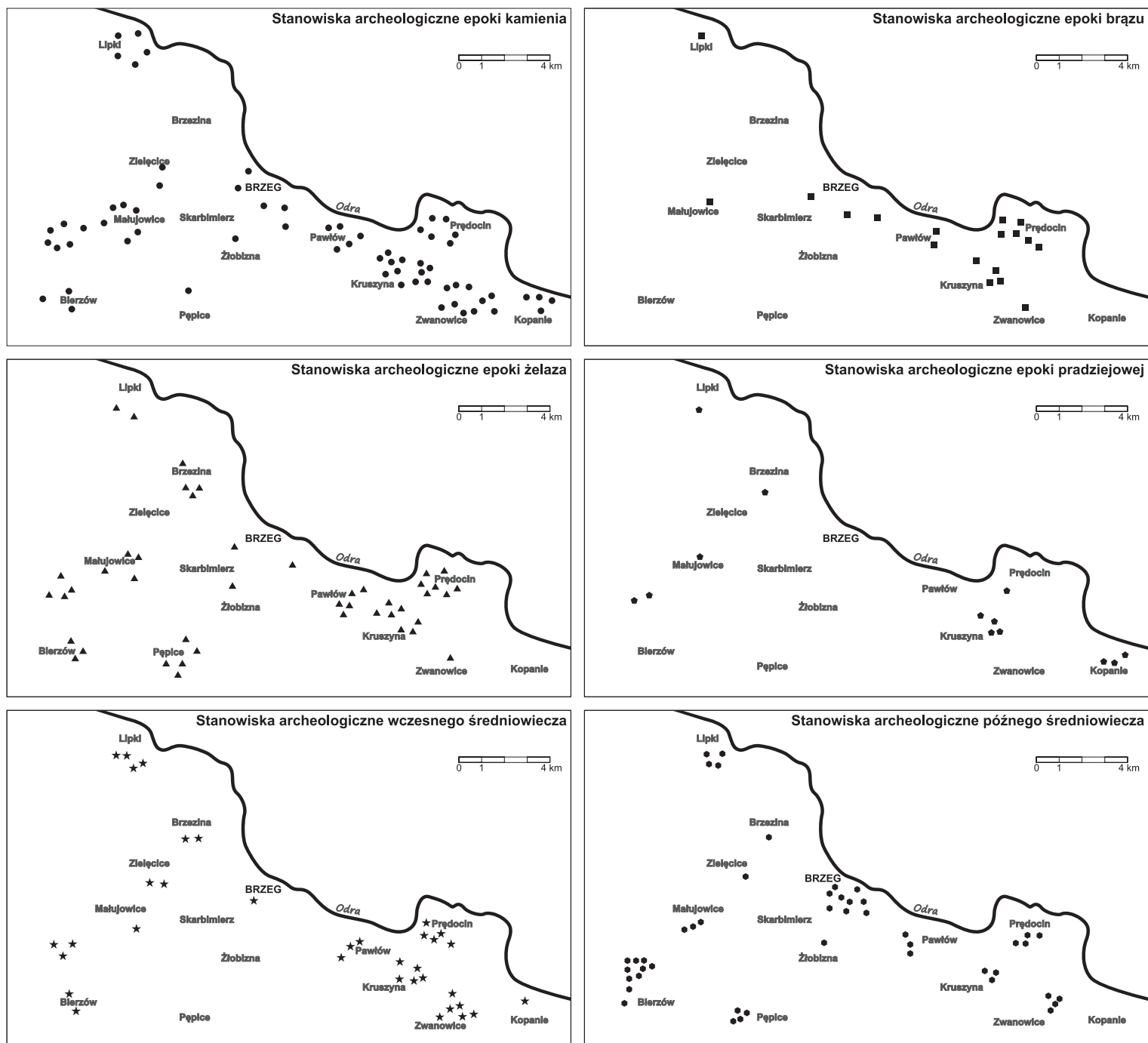
⁹ M. Jahn, *Das Landesamt für vorgeschichtliche Denkmalpflege in Breslau*, „Altschlesische Blätter” 7, 1932, nr 5, s. 69; F. Geschwendt, *Das Landesamt für Vorgeschichte Niederschlesiens in Breslau*, „Altschlesische Blätter” 18, 1943 (włóadka bez nr s.); K. Demidziuk, *Archivalia archeologiczne z terenu Wrocławia do 1945 roku*, Wrocław 1999, s. 9.

¹⁰ Do 1974 r. pod nazwą Wojewódzkie Archiwum Państwowe we Wrocławiu.

¹¹ Od 2000 r. jako Oddział Muzeum Miejskiego Wrocławia.

¹² A. Margas, J. Kramarek, *Materiały archiwalne dotyczące poszukiwań archeologicznych na Śląsku (do 1945 roku)*, Wrocław 1980, s. 18; K. Demidziuk, *Archivalia do archeologii dawnego obszaru Kreis Lüben*, Wrocław–Lubin 2001, s. 14–17.

¹³ Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Wydział Samorządowy Prowincji Śląskiej we Wrocławiu, 82/171/666-668 (Kr. Brieg).

1. Osadnictwo pradziejowe i średniowieczne w okolicach Brzegu, oprac. K. Demdziuk, oprac. kart. M. Siehankiewicz.

czas niektóre z nich znalazły się w obiegu naukowym, np. osada ze starszego okresu epoki brązu ludności kultury mogiłowej w Kruszynie¹⁴; miecz brązowy typu węgierskiego – jako znalezisko luźne – ze Zwanowic (daw. pod Strzelnikami, gm. Lewin Brzeski), z młodszego okresu epoki brązu (ludności kultury pól popielnicowych)¹⁵; skarb monet rzymskich z Brzegu¹⁶; depozyt żelaznych narzędzi rolniczych (3 sierpy, 2 półkoski, krój, ząb brony) z okresu wędrówek ludów odkryty w Pępicach¹⁷;

wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe w Zwanowicach¹⁸; średniowieczne grodzisko w Lipkach¹⁹.

Chociaż w 1951 r. teren ten został objęty prawną ochroną Inspektora Ochrony Zabytków Archeologicznych (od 1957 r. jako Konserwator Zabytków Archeologicznych w Opolu)²⁰ oraz instytucjonalną opieką Działu Archeologicznego Muzeum Śląska

¹⁴ *Neue Bodenfunde* „Altschlesische Blätter” 7, 1932, nr 1, s. 16.

¹⁵ H. Seger, *Beiträge zur Vorgeschichte Schlesiens*, „Schlesiens Vorzeit in Bild und Schrift” (N.F.) 5, 1909, s. 9–10, ryc. 8 i 9.

¹⁶ K. Günther, *Funde antiker Münzen in Schlesien*, „Schlesien” 5, 1912, nr 20, s. 551; S. Bolin, *Fynden av romerska mynt i det fria Germanien*, Lund 1926, s. 71.

¹⁷ W. Nowothnig, *Germanische Ackergeräte in Schlesien*, „Altschlesien” 8, 1939, s. 94–95, ryc. 2.

¹⁸ R. Biefel, *Ueber schlesische Reibengräber*, „Schlesiens Vorzeit in Bild und Schrift” 2, 1875, s. 202; H. Kurtz, *Slawische Bodenfunde in Schlesien*, Breslau 1936, s. 61.

¹⁹ M. Hellmich, *Schlesische Wehranlagen*, „Altschlesien” 3, 1931, s. 39; Muzeum Archeologiczne we Wrocławiu, Archiwum Naukowe, sygn. MA/A/367-Kr. Brieg, Linden.

²⁰ Z. Trudzik, *Instytucje archeologiczne na Dolnym Śląsku, [w:] 25 lat archeologii na Dolnym Śląsku 1945–1970*, red. W. Sarnowska, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1971, s. 25.

Opolskiego²¹, a także nowo powstałego ośrodka administracyjnego i naukowego w Opolu²², to nadal interesowali się nim wrocławscy archeolodzy, zwłaszcza reprezentujący środowisko uniwersyteckie (Katedra Archeologii Polski Uniwersytetu Wrocławskiego)²³ i akademickie (Zakład Archeologii Śląska Instytutu Historii Kultury Materialnej PAN)²⁴, prowadząc tu badania wykopaliskowe i powierzchniowe. Jednak dopiero po zakończeniu realizacji prowadzonego od 1978 r. dużego projektu konserwatorskiego i naukowego pod nazwą Archeologiczne Zdjęcie Polski (dalej AZP), obejmującego kwerendę archiwalną oraz wstępne i weryfikacyjne badania powierzchniowe wraz z kartowaniem stanowisk²⁵, obraz osadnictwa pradziejowego i średniowiecznego stał się nie tylko czytelniejszy, lecz również bardziej obiektywny, niż ten znany przed 1945 r. i w pierwszych trzech powojennych dziesięcioleciach. W wyniku wieloletnich badań na Opolszczyźnie (przede wszystkim AZP, nadzorowanego przez Państwową Służbę Ochrony Zabytków w Opolu), które objęły także analizowany tu obszar, zlokalizowano 167 stanowisk archeologicznych różnego rodzaju (osady, cmentarzyska, skarby, grodziska, znaleziska luźne) i dość zróżnicowanej przynależności chronologiczno-kulturowej (od środkowej epoki kamienia po późne średniowiecze)²⁶.

Zarówno o osadnictwie, jak i penetracji na analizowanym obszarze (gmin Brzeg i Skarbimierz) w starszej epoce kamienia – w paleolicie (do 8000 lat p.n.e.) – nie sposób sformułować jakichkolwiek obserwacji, ponieważ do tej pory nie odkryto materiału zabytkowego (artefaktów kamiennych) o tak wczesnej chronologii. W środkowej epoce kamienia (8000–5500 lat p.n.e.) teren ten był nie tylko penetrowany, lecz już czasowo zamieszkały. Poświadczają to odkryte w miejscowościach Kruszyna, Lipki, Prędocin i Zwanowice tzw. krzemienice (skupiska mikrolitycznych wyrobów kamiennych, głównie krzemiennych), będące pozostałościami po obozowiskach mezolitycznej ludności zbieracko-łowieckiej. O stałym osadnictwie, chociaż nadal jeszcze słabym i rozproszonym, można mówić dopiero w młodszej epoce kamienia (5200–2300 lat p.n.e.), w neolicie (52 stanowiska w 12 miejscowościach). Na rozpatrywanym obszarze, wnioskując na podstawie luźnych znalezisk i zabytków z osad, okres ten jest

reprezentowany przez wszystkie fale neolityzacji obserwowane na Śląsku, charakteryzujące się osiadłym trybem życia, uprawą ziemi, hodowlą zwierząt, występowaniem naczyń ceramicznych i wyrobów kamiennych: toporów, siekier, motyk. Obejmowały one zarówno pierwszych rolników przybyłych z południa (np. kultura ceramiki wstęgowej rytej) jak i hodowców, którzy przywędrowali z północy (np. kultura pucharów lejkowatych) oraz ze wschodu (np. kultura ceramiki sznurowej). Początek epoki brązu (2300–1500 lat p.n.e.) nie jest rozpoznany, ponieważ odkryto tylko jedno stanowisko (osadę w Prędocinie) z materiałem archeologicznym, na który składała się ceramika naczyniowa przypisana kulturze unietyckiej. Podobnie jest w przypadku następnego przedziału chronologiczno-kulturowego, czyli starszego okresu epoki brązu (1500–1200 lat p.n.e.). Z tych czasów znane są dwa stanowiska – dwie osady ludności kultury mogiłowej (przedłużyckiej) z ceramiką naczyniową i glinianym przeszlikiem, zlokalizowane w granicach gruntów dwóch miejscowości: Kruszyn i Prędocice. Podobnie w kolejnych okresach epoki brązu – środkowym (1200–1000 lat p.n.e.), młodszy (1000–800 lat p.n.e.) i schyłkowy (800–700 lat p.n.e.) – osadnictwo jest słabo odnotowane. Jest to o tyle zastanawiające, że na innych obszarach Śląska w tych czasach (1200–700 lat p.n.e.) jest ono bardzo gęste i zróżnicowane, co stwierdzono po odkryciu rozległych osad, wielkich cmentarzysk, skarbów i luźnych znalezisk. Co więcej, były to w większości osady, a nie stanowiska sepulkralne. Istnieje zatem wątpliwość, czy stan badań dobrze odzwierciedla ówczesną rzeczywistość. W 9 miejscowościach skartowano 15 stanowisk przypisanych ludności kultury pól popielnicowych (daw. kultury lużyckiej), z których tylko dwa to cmentarzyska (ciałopalne popielnicowe). Odosobnionym i wyjątkowym znaleziskiem z tych czasów (1000–800 lat p.n.e.) jest miecz odkryty bez kontekstu w Zwanowicach (wcześniej przypisany do Strzelnik w gm. Lewin Brzeski). Odlany w całości z brązu z pełną rękojeścią i młotekowatą głowicą, należy do tzw. typu węgierskiego²⁷. Innym nie mniej interesującym znaleziskiem jest fragment kamiennej formy do odlewania grotów z brązu. Również i to znalezisko jest zabytkiem pojedynczym, lecz przyjmując za słuszne jego datowanie (1200–700 lat p.n.e.), można przypuszczać, że stanowił jeden z elementów wyposażenia grobowego metalurga-odlewacza. Wprawdzie w następnym okresie chronologicznym, we wczesnym okresie epoki żelaza (700–500 lat p.n.e.), obszar ten zamieszkiwała nadal ta sama ludność, tj. o tej samej przynależności kulturowej, jednak podstawowym metalem do wytwarzania przez nią narzędzi, broni i w wielu przypadkach także ozdób było żelazo, a nie brąz. W okresie halsztackim (700–500 lat p.n.e.), podobnie jak w poprzednich okresach (1200–700 lat p.n.e.), osadnictwo jest słabo odnotowane i mało zróżnicowane. Nadal dominują stanowiska osadowe (18 osad w 8 miejscowościach). Tylko w jednym przypadku można mówić o odkryciu cmentarzyska ciałopalnego, zlokalizowanego w miejscowości Prędocin, na którym odkryto całe naczynie gliniane typu grobowego, będące pierwotnie popielnicą lub dużą przystawką. Niestety w kolejnym

²¹ D. Woźniak, *Sprawozdanie Działu Archeologicznego Muzeum Śląska Opolskiego w latach 1959–1961*, „Silesia Antiqua” 5, 1963, s. 251–253.

²² Wyższa Szkoła Pedagogiczna w Opolu (w latach 1954–1994); Instytut Śląski w Opolu (od 1957 r.); Wyższa Szkoła Inżynierska w Opolu (w latach 1966–1996).

²³ C. Buśko, J. Piekalski, *Badania nad późnym średniowieczem i czasami nowożytnymi w Katedrze Archeologii Uniwersytetu Wrocławskiego na tle osiągnięć śląskiej archeologii historycznej*, [w:] *Pięćdziesiąt lat Katedry Archeologii Uniwersytetu Wrocławskiego*, red. Z. Bagniewski, Wrocław 1995, s. 126.

²⁴ T. Różycka, *Opole. Wykaz grodzisk objętych badaniami weryfikacyjnymi Zakładu Archeologii Polski IHK PAN na terenie województwa opolskiego w 1960 roku*, „Silesia Antiqua” 4, 1962, s. 270.

²⁵ *Archeologiczne Zdjęcie Polski. Instrukcja sporządzania dokumentacji badań powierzchniowych oraz wypełniania Karty Ewidencyjnej Zabytku Archeologicznego. Wersja poprawiona i uzupełniona*, Warszawa 2016.

²⁶ Niniejsze opracowanie (tekst i mapy) w dużej części zostało oparte na materiałach archiwalnych (głównie z badań AZP), przechowywanych w Wydziale Zabytków Archeologicznych Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Opolu. W tym miejscu pragnę podziękować pracownikom tego wydziału, tj. pani Marcie Tobiasz i panu Grzegorzowi Molendzie, za udostępnienie potrzebnej dokumentacji merytorycznej oraz za życzliwą pomoc.

²⁷ D. Sych, B. Badura, M. Momot, K. Pazdur, *Traseoskan 3D – zastosowanie skanowania 3D w analizach traseologicznych artefaktów brązowych*, „Śląskie Sprawozdania Archeologiczne” 60, 2018, nr 1, s. 400–402.

przedziale chronologicznym, w okresie lateńskim (500–200 lat p.n.e.), zauważalny jest zupełny brak osadnictwa na tym terenie. Nie tylko tego związanego z kulturą pomorską, ale także lateńską (celtycką). Podobnie jest w następnym okresie (200 lat p.n.e.–przełom er), czyli w młodszym okresie przedrzymskim (późno-lateńskim).

Dopiero z okresu wpływów rzymskich, zwłaszcza z jego późnych faz (III w.–375 r. n.e.), odkryto materiał archeologiczny, który w sposób bardziej obiektywny obrazuje stan osadnictwa ludności kultury przeworskiej u schyłku starożytności na tym terenie. Wprawdzie jest ono bardzo intensywne, jednak mało zróżnicowane. Dominują stanowiska typu osadowego i jak dotychczas nie odkryto (nie zlokalizowano) cmentarzysk – tak bardzo charakterystycznych dla tego okresu. Trudno bowiem uznać luźne i pojedyncze znalezisko, jakim jest żelazny nóż, za element wyposażenia grobowego. Spośród 17 osad leżących na terenie 11 miejscowości trzy z nich zasługują na szczególną uwagę. Są to bowiem osady o charakterze produkcyjnym, a dokładnie osady hutnicze (np. Prędocię). Odkryty na nich materiał archeologiczny, obejmujący liczne żużle żelazne stanowiące części kłoców i fragmenty glinianych pieców, świadczy o wytopie żelaza z rud darniowych w piecach dymarskich typu kotlinkowego²⁸. Z całą pewnością osady te są częścią większego centrum hutnictwa żelaza brzeskiego rejonu osadniczego w okresie późnorzymskim²⁹. Jednym z ważniejszych znalezisk tego okresu są rzymskie monety odkryte w Brzegu. Wprawdzie są ich zaledwie 4 sztuki, jednak reprezentują szerokie spektrum w zakresie kruszcu (srebro, miedź, brąz), rodzaju (denar, sesterc, antoninian, follis), emitenta (Marek Aureliusz, Kommodus, Postumus, Galeriusz) i chronologii (161–311 r. n.e.). Obecnie trudno powiedzieć, czy są to tylko drobne monety będące luźnymi znaleziskami, czy też pierwotnie wchodziły one w skład jednego skarbu³⁰. Nie mniej interesującym i wyjątkowym, bo rzadko spotykanym, znaleziskiem tego rodzaju jest miedziany as Maksymiana odkryty pod Żłobizną³¹. Paradoxem jest, że w kolejnym przedziale chronologicznym (375–500 n.e.), przypadającym na tzw. okres wędrówek ludów, a więc czas migracji i wyludnienia, osadnictwo na omawianym obszarze nadal się rozwijało³². Świadczy o tym liczny materiał archeologiczny odkrywany głównie na osadach, i to nie tylko tych o charakterze rolniczo-hodowlanym (8 osad w 6 miejscowościach), ale także produkcyjnym, zarówno hutniczym (6 osad w 4 miejscowościach), kontynuującym wcześniejsze tradycje, jak i związanym z wytwarzaniem ceramiki warsztatowej (naczyni glinianych toczonych na kole garncarskim). Spektakularnym odkryciem, chociaż dość często spotykanym w tym okresie na innych terenach, jest znalezisko gromadne, czyli skarb, będące depozytem przedmiotów ukrytych w ziemi. W jego skład wcho-

dziły żelazne narzędzia rolnicze: trzy sierpy, dwa półkoski, krój i ząb brony³³.

Następny okres, tj. wczesne średniowiecze, jest na omawianym obszarze reprezentowany przez jego dwa podstawowe dla Śląska podokresy: plemienny (VII–koniec X w.) i wczesnopaństwowy (koniec X–poł. XIII w.). Z tego pierwszego znamy głównie materiał pochodzący z 5 osad w 4 miejscowościach. Są to przede wszystkim fragmenty ręcznie lepionych naczyń glinianych. Jako wyjątkowe luźne znalezisko można potraktować kamienną oselkę odkrytą w Zielęcicach. Wprawdzie zlokalizowane w Lipkach grodzisko zazwyczaj przypisuje się do starszego podokresu, jednak zabytki ruchome, przede wszystkim ceramika naczyniowa, pokazują, że niniejszy obiekt obronny wzniesiono jednak na początku młodszego podokresu (XI w.). W kontraście do stosunkowo ubogiego słowiańskiego osadnictwa plemiennego pozostaje osadnictwo następnego okresu – wczesnopaństwowego (wczesnopolskiego) – reprezentowane przez niemal wszystkie rodzaje stanowisk archeologicznych. Najwięcej odkryto osad (28 w 17 miejscowościach), z których jedna była osadą hutniczą (Pępice). Ponadto odkryto obiekt o charakterze założenia obronnego, czyli wspomniane wyżej grodzisko w Lipkach (XI w.) oraz dwa cmentarzyska szkieletowe (rzędowe) w Lipkach (XI w.) i Zwanowicach (XI–XIII w.), odkryte i przebadane jeszcze przez niemieckich archeologów³⁴. Dwa ostatnie stanowiska, za sprawą dostarczenia materiału do analizy obrządku pogrzebowego, pokazują nie tylko kulturę duchową miejscowej ludności, ale są również wyznacznikami początków chrześcijaństwa na tym terenie, charakteryzujących się inhumacją zamiast ciałopalenia. Trudno obecnie stwierdzić, czy znaleziony przypadkowo żelazny czekan (topór) w granicach gruntów Małujowice można łączyć z nieznanym lub jeszcze nie odkrytym cmentarzyskiem, czy też jest to tylko zagubiony element uzbrojenia wczesnośredniowiecznego woja.

Zupełnie inaczej przedstawia się obraz osadnictwa w kolejnym przedziale chronologicznym, tj. w szeroko rozumianym późnym średniowieczu (poł. XIII–XV w.). Wprawdzie jest ono nadal bardzo intensywne (46 stanowisk w 13 miejscowościach) i dość zróżnicowane (obiekt obronny, lokowane wsie, miasto lokacyjne, cmentarz, skarb monet, znaleziska luźne), jednak geneza tego rodzaju stanowisk, które stanowią głównie osady, była inna niż ta w okresie wczesnopaństwowym. W przypadku materiału archeologicznego są to głównie zabytki ruchome, najczęściej fragmenty naczyń glinianych, powiązane z osadnictwem otwartym – z lokacyjnymi wsiami, z których część była zapewne bezpośrednim (Brzezina, Pawłów, Zielęcice, Żłobizna), a pozostałe (8 wsi) nieco dalszym naturalnym zapleczem rolniczym nowo powstałego miasta lokacyjnego – Brzegu. Natomiast z samego miasta średniowiecznego, w jego dzisiejszych granicach administracyjno-terytorialnych, znamy kilkanaście miejsc odkryć materiału zabytkowego, bardzo charakterystycznego dla znalezisk typu miejskiego i rzemieślniczego, takie jak fragmenty ceramiki naczyniowej, kafle piecowe, kości zwierzęce, drewno, żelazo, metale

²⁸ P. Madera, *Ślady starożytnego hutnictwa żelaza na Śląsku w ujęciu chronologiczno-przestrzennym*, [w:] *Hutnictwo świętokrzyskie oraz inne centra i ośrodki starożytnej metalurgii żelaza na ziemiach polskich*, red. S. Orzechowski, Kielce 2002, mapa 2 i 7.

²⁹ S. Pazda, *Studia nad rozwojem i zróżnicowaniem lokalnym kultury przeworskiej na Dolnym Śląsku*, Wrocław 1980, s. 182–183, 266.

³⁰ R. Ciolek, *Die Fundmünzen der Römischen Zeit in Polen. Schlesien*, Moneta t. 83, Wetteren 2008, s. 30.

³¹ Ciolek, *op. cit.*, s. 315–316.

³² Pazda, *op. cit.*, s. 212–216.

³³ Nowothnig, *op. cit.*, s. 94–95.

³⁴ Biefeld, *op. cit.*, s. 202.

kolorowe czy szkło, o dość zróżnicowanej chronologii wewnętrznej (od poł. XIII do końca XV w.).

Przedstawiony obraz osadnictwa pradziejowego i średniowiecznego w najbliższych okolicach Brzegu, na lewym brzegu Odry, jest wypadkową fizjografii tego terenu oraz aktualnego stanu badań archeologicznych. Obrazu tego nie zmienia zapewne przyrost kolejnych znalezisk, a tym bardziej uwzględnienie

mało charakterystycznych zabytków już odkrytych, jak choćby znalezione na powierzchni, najczęściej zwietrzałe, przemyte i niezdobione fragmenty brzuśców naczyń, chociaż stosunkowo licznych (13 stanowisk w 7 miejscowościach), których chronologia względna z przyczyn obiektywnych została sprowadzona tylko do bardzo szerokiego przedziału chronologicznego, jakimi są pradzieje (od neolitu po okres wędrówek ludów).

BRZEG W ŚREDNIOWIECZU

MATEUSZ GOLIŃSKI

Nadrzeczne i przybrzeżne położenie miasta Brzegu stanowiło w średniowieczu i okresie nowożytnym element na tyle wyróżniający tę miejscowość w krajobrazie Równiny Brzeskiej, będącej częścią Niziny Śląskiej, że aż zostało utrwalone w jej nazwie własnej. Miasto powstało na lewym brzegu Odry, w okolicy prawdopodobnie bezleśnej, przykrytej ciężkimi, urodzajnymi glebami. Przeważnie płaska, miejscami lekko falista wysoczyzna plejstoceniśka wchodząca w skład Równiny Brzeskiej sprzyjała rozbudowie lokowanych na niej osad, zaś wyniesienie ponad podmokłe doliny Odry i strug Potoku Kościelnego (inaczej: Kościelna) oraz Sadržawy sprzyjało ich obronności. Górująca nad Odrą krawędź wysoczyzny, tworząca kilkunastometrowe zbocze, musiała wyraźnie zaznaczać się w terenie. Jednak nawilgocenie łąk w tymże miejscu i podcinanie skarpy przez rzekę stwarzało ruchy osuwiskowe. Wyspy i kępy odrzańskie ułatwiały przeprawę pomiędzy brzegami rzeki. Z tego względu sam Brzeg, dzięki przeprawie, znalazł się na pograniczu dwóch stref krajobrazowych i gospodarczych, lewobrzeżnej rolniczej i prawobrzeżnej leśnej, stanowiąc punkt lokalnej wymiany pomiędzy nimi. Tu także krzyżowały się szlaki dalekosiężne: północ-południe z Wielkopolską na Podzudzie i ku Morawom oraz ważniejszy, wschód-zachód, między Opolem a Wrocławiem, stanowiący odcinek transkontynentalnej drogi łączącej Wschód i Zachód Europy¹.

POCZĄTKI MIASTA

Z niebytu źródłowego miejsce nazywane po polsku Wysokim Brzegiem wyłoniło się 21 grudnia 1234 r., kiedy to książę śląski Henryk I Brodaty i jego syn spotkali się *apud Wissokembreghe* z księciem sandomierskim Bolesławem Wstydlivym, jego matką oraz arcybiskupem gnieźnieńskim, co utrwalono w wydanym przez Bolesława dokumencie. Nie ulega więc wątpliwości, że miejsce to, położone na kresach księstwa śląskiego, pozostawało dogodnie usytuowane dla przybywających ze wschodu i północy. Być może z tego właśnie powodu 12 marca 1241 r. znalazł się tu także Henryk II Pobożny, kiedy to wydał dokument *in Alta Ripa* (jak tłumaczono nazwę na łacinę), a więc w czasie, kiedy

przygotowywać się musiał do odparcia nadciągającego najazdu mongolskiego. Władca śląski dysponował tu dworem pełniącym funkcje gospodarcze i zarządzanym przez klucznika – w 1235 r. osadnicy romańscy ze wsi *Wirbno* koło Olawy zostali przez Henryka I zobowiązani do odprowadzania daniny zbożowej *ad curiam nostram clavigero nostro in Visokebreg²*. O kluczniku wspomniano jeszcze w 1263 r., a 21 czerwca 1262 r. książę wrocławski Henryk III wydał dokument *in domo nostra in Alta Ripa* – dawny dwór zyskał więc status siedziby książęcej, względnie wzniesiono tu już zamek³.

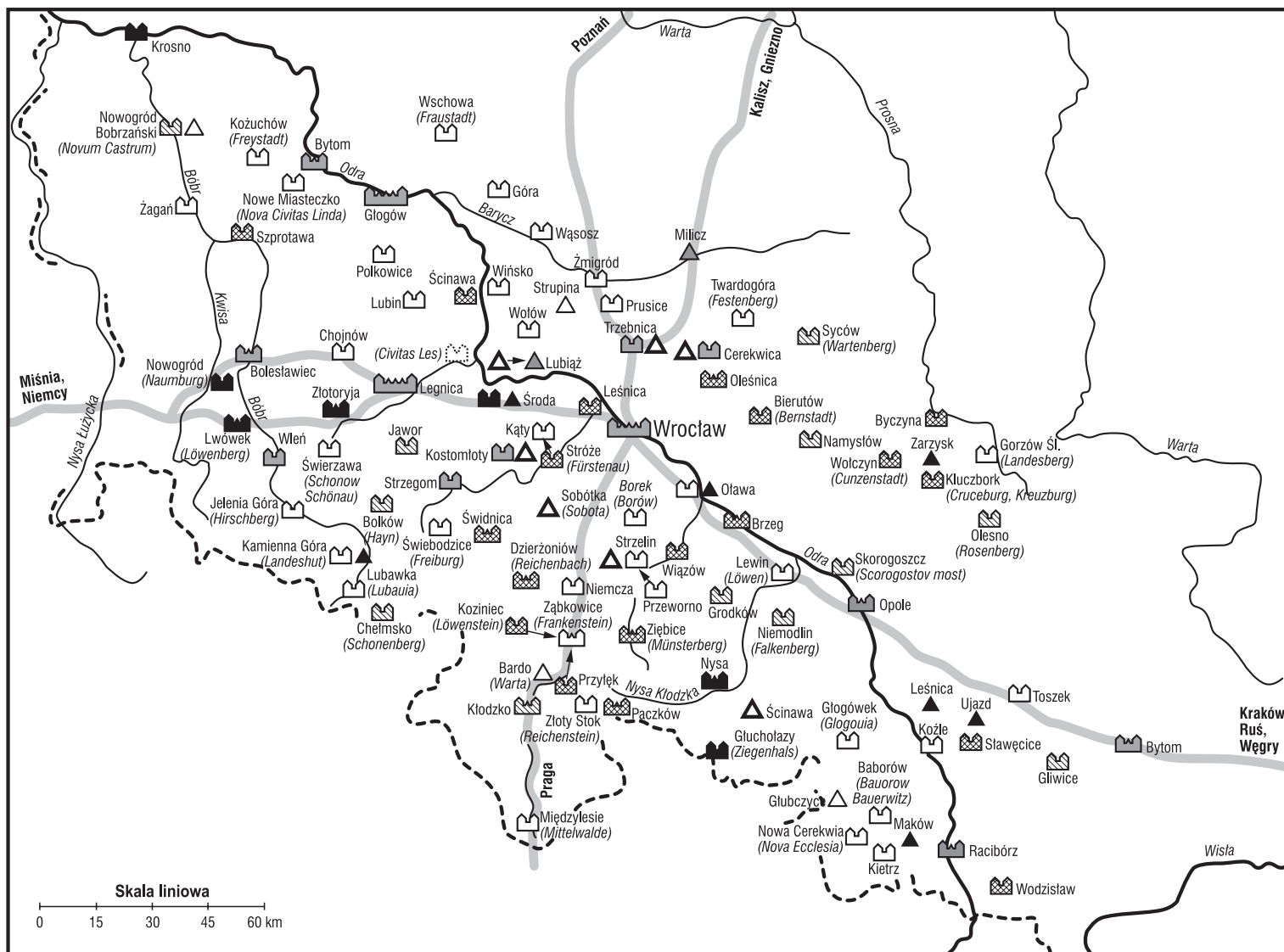
Przywilej lokacyjny miasta Brzegu nie jest znany, podobnie nie sposób precyzyjnie ustalić, kiedy potencjalnie mógł być on wydany. W archiwum miejskim jako akt założycielski przechowywano natomiast dokument Henryka III Białego z 1250 r. utrwalający treść wcześniejszej umowy zawartej z zasadźcami, choć skierowany już do ich następcy. Książę na wstępie ogłosił, że przekazuje swoje miasto *in Alta Ripa* w celu lokowania na prawie niemieckim, takim, na jakim założona jest Środa (a więc dokładnie na prawie średzkim), trójce przedsiębiorców: Henrykowi *de Richinbach*, czyli sołtysowi⁴, Gerkinowi *de Auro* (ze Złotoryi) i Orthlifowi. Dalej wymienił następujące ustalenia odnoszące się do funkcjonowania nowego założenia: wszystkim osadnikom zapewnił sześć lat wolnizny od świadczeń oraz dodatkowo obiecał, że w czasie jej trwania mogą oni handlować w jego ziemi bez uiszczania cel (zakładał więc, że znajdą się wśród nich kupcy). Zasadźcom przyznał jako wynagrodzenie co szóstą działkę wraz z należnymi z niej opłatami, a także jedną trzecią wpływów z opłat sądowych. Mieszkańcom miasta zagwarantował prawo do wolnego połowu ryb w promieniu mili, pozyskiwania drewna budowlanego (zapewne z książęcych lasów) i polowania na zające po lewej stronie Odry. Z obu natomiast stron rzeki wydzie-

² *Schlesisches Urkundenbuch*, Bd. 1–6, Hrsg. H. Appelt, W. Irgang, Graz–Wien–Köln 1963–1998 (dalej: SUB), tu: Bd. 2, nr 79, 107, 199.

³ SUB 3, nr 411; A. Schaube, *Urkundliche Geschichte der Gründung und ersten Entwicklung der deutschen Stadt Brieg. Ein Beitrag zur Kolonisationsgeschichte Schlesiens*, Breslau 1934, s. 95–96.

⁴ Z uwagi, że śląski Reichenbach, obecny Dzierżoniów, pojawia się w źródłach dopiero od 1258 r. nie wiadomo, czy chodziło o tę miejscowość, potencjalnie wówczas jeszcze będącą wsią, czy jakąś inną o tejże nazwie poza Śląskiem. Adnotacja o urzędzie sołtysa dotyczyć może zarówno Brzegu, jak i Reichenbach.

¹ J. Majewski, S. Michalak, Środowisko geograficzne, [w:] *Brzeg. Dzieje, gospodarka, kultura*, red. W. Dziewulski, Opole 1975, s. 9–11, 13; J. Majewski, *Uwarunkowania rozwoju przestrzennego miasta Brzegu*, „Szkice Brzeskie” 1, 1981, s. 8–13.

Lokacje targowo-miejskie w 1. trzydziestolecie XIII w.
miasta lokowane na prawie niemieckim

- średnie
- małe
- ▲ targi na prawie niemieckim
- ▲ inne założenia targowe

Lokacje miejskie w 40.–50. latach XIII w.
miasta (wcześniejsze ośrodki targowo-miejskie)

- duże
- średnie
- małe
- ▲ targi na prawie niemieckim

miasta lokowane w latach 40.–50. XIII w.
(nowe ośrodki lokowane)

- średnie
- małe

Lokacje miejskie w latach 60.–70. XIII w.

- średnie
- małe

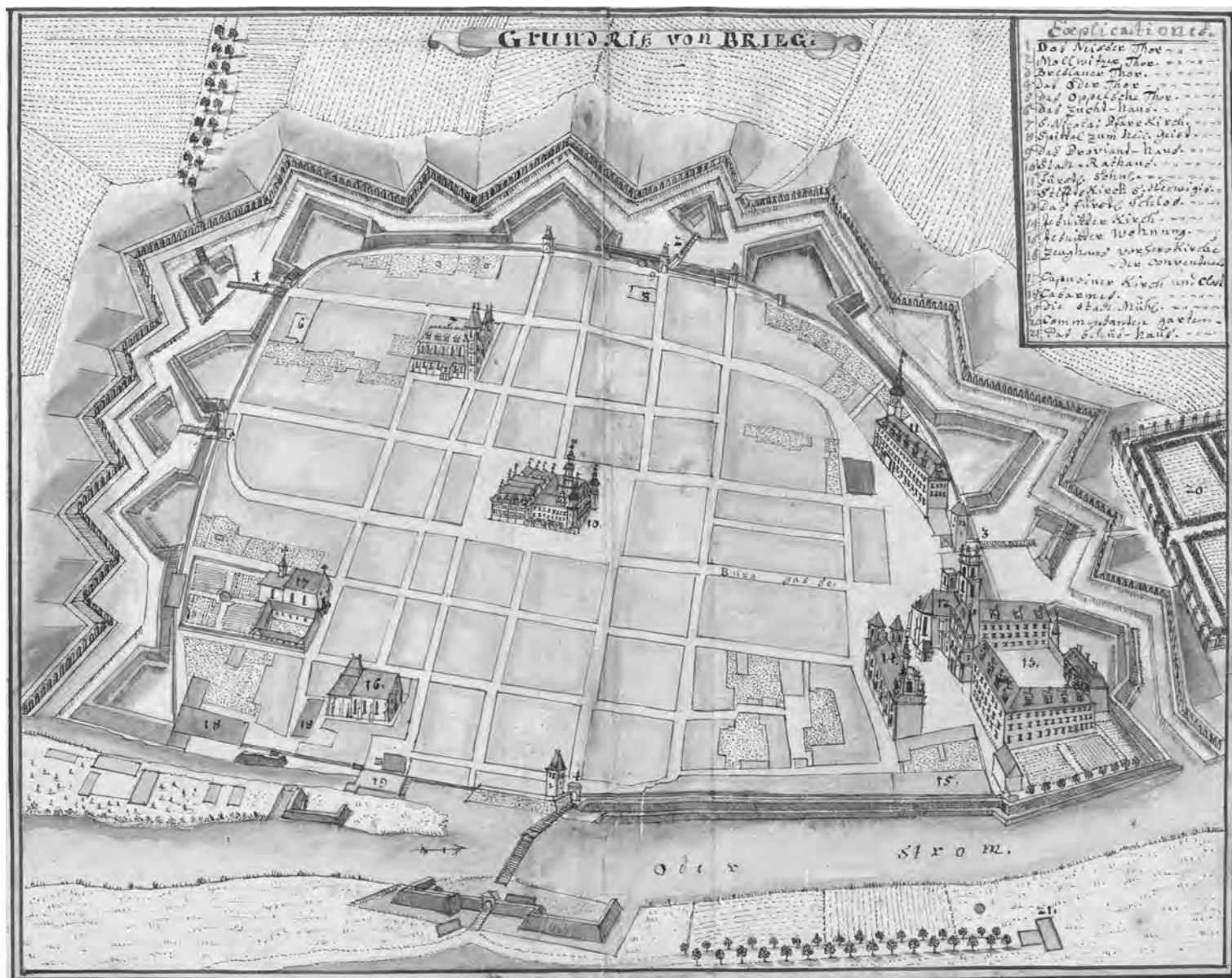
Lokacje miejskie w latach 80.–90. XIII w.

- średnie
- małe
- ▲ targi na prawie niemieckim – 2. poł. XIII w.
- likwidacja ośrodka miejskiego na rzecz nowo lokowanego miasta
- (Sobota) dawna nazwa
- miasto zaginione
- główne trakty
- - - obecna granica państwa

2. Lokacje miejskie w XIII stuleciu na Śląsku i w ziemi kłodzkiej (w obecnych granicach Polski). Oprac. M. Młynarska-Kaletynowa.

lil sześć wielkich łąnów na pastwiska dla miasta. Każdy wolny człowiek, Polak lub mówiący jakimkolwiek innym językiem (czyli nie tylko domyślnie osadnik – Niemiec), mający dom w mieście miał podlegać prawu niemieckiemu w rozumieniu jurysdykcji miejskiej. Miasto miało uiszczać księciu corocznie 20 grzywien „z tabern”, czyli w domyśle z tytułu przywileju piwowarskiego. Książę posiadał też w mieście dziesięć jatek mięsnych, pozostałe należały się sędziemu (wójtowi) i innym mieszczanom, którym ten je przyzna. Ci mogli również wznieść młyn nad rzeką we wspomnianych granicach, czyli zapewne w promieniu mili. Ławy obuwnicze i chlebowe podlegały sądowi, a więc władzy wójta. Książę za zgodą wszystkich, czyli akceptacją gminy, zezwolił na odbywanie jarmarku oraz zapewnił monopol, zakazując istnienia

tabern w promieniu mili od miasta. Wszystkie wsie w okręgu mili miały dochodzić prawa w mieście, a więc podlegać tutejszej jurysdykcji. Wreszcie z powodu istniejących zagrożeń władca obiecał obwarować (*munire*) miasto w ciągu dwóch lat. O tym, że wszystko to było przypomnieniem wcześniejszych ustaleń informuje kontekst zakończenia dyspozycji dokumentu. Książę wyjaśnił tam, że po sporze, do którego doszło między zasadźcami, jedni (użycie liczby mnogiej pozostaje nieadekwatne do sytuacji) zmarli, a drudzy z powodu nędzy wzięli za swe udziały pieniądze. Pozostali Orthlif zwrócił się zaś o pozwolenie na sprzedaż swojego „dziedzictwa” niejakiemu Konradowi z Nysy, odbiorcy omawianego dokumentu. Książę nie tylko wydał na to zgodę, lecz również nadał mu dochody z rzeźni oraz dwóch

3. Brzeg. Plan miasta, *Grundriss von Brieg*. Rysunek piórkiem kolorowany, wymiary: 34,1 × 27,8 cm. *Topographia oder Prodomus Delineati Principatus Lignicensis, Bregensis et Wolaviensis una cum Principatu Trachenbergensi das ist Presentatio und Beschreibung derer Städte, Flecken, Clöster, Schlösser, Ritter Sitz und adlichen Häusern, Gärten, Kirchen, Dorfschaften der Fürstenthümer Lignitz, Brig und Wolau mit dem district des Fürstenthums Trachenberg durch viel Jährige muhsame Reisen zusam getragen von F.B. Wernher* (dalej: F. B. Werner, *Topografia oder Prodomus*). Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Rękopisów, sygn. R 551 T. II, (daty przytoczone w tomie: 1740–1759), s. 278/279.

łaźni⁵. Henryk III nie wspomniał o ewentualnym wcześniejszym dokumencie wystawionym dla wymienionych zasadźców ani też nie przypisał decyzji podejmowanej w podniesionych sprawach komu innemu, np. ojcu albo starszemu bratu Bolesławowi II. Sugerować to może początek omawianej akcji już pod samodzielnym panowaniem Henryka, a więc po podziale księstwa śląskiego, nie wcześniej niż w 1248 lub 1249 r. Na początku XVI w. opisujący Śląsk Bartłomiej Stein uważał Brzeg za dzieło księcia Konrada. Chcąc za wszelką cenę zawrzeć tej rzekomej tradycji, za tegoż Konrada uznano brata Henryka III, przyszłego księcia glogowskiego, i nie oglądając się na powody, dla których owa postać miałaby być założycielem Brzegu, przyjęto najpóźniejszą możliwą ku temu datę przed podziałem dziedzictwa synów Henryka II, czyli rok 1247 r. Choć pomysł z księciem Konradem z cza-

sem odszedł w zapomnienie, sama data 1247 przetrwała i nadal pojawia się w historiografii, rywalizując np. z „około 1245”, powstała z maksymalnego odsunięcia domniemanego czasu lokacji od momentu jej ujawnienia⁶.

⁶ Por.: Schaube, *op. cit.*, s. 3, 19–20 (1247); W. Dziewulski, *Brzeg od lokacji na prawie zachodnim do wygaśnięcia dynastii Piastów (1247–1675)*, [w:] *Brzeg. Dzieje, gospodarka, kultura*, red. W. Dziewulski, Opole 1975, s. 32 (1247); W. Dziewulski, S. Golachowski, *Brzeg*, [w:] *Studia z historii budowy miast polskich*, (Prace Instytutu Urbanistyki i Architektury, R. 6, z. 2/17) Warszawa 1957, s. 49 (1348); J. Pudielko, *Zagadnienie wielkości powierzchni średniowiecznych miast Śląska*, Wrocław 1967, s. 20, 27 (1248); L. Toporowski, *Osadnictwo przedlokacyjne w Brzegu i okolicy*, *Brzeg. Dzieje, gospodarka, kultura*, red. W. Dziewulski, Opole 1975, s. 30 (1248); M. Zlat, *Brzeg*, wyd. 2 (Śląsk w zabytkach sztuki), Wrocław 1979, s. 9 (1248); W. Kuhn, *Die deutschrechtlichen Städte in Schlesien und Polen in der ersten Hälfte des 13. Jahrhunderts. Zweiter Teil*, „Zeitschrift für Ostforschung” 15, 1966, nr 3, s. 463 (ok. 1245); M. Bogucka, H. Samsonowicz, *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*, Wrocław 1986, s. 85 (1245); M. Młynarska-Kaletynowa, *Rozwój sieci miejskiej na Śląsku na przełomie XII/XIII i w XIII w.*, „Kwartalnik Historii

⁵ Sub 2, nr 409; Schaube, *op. cit.*, s. 5–8; J. Drabina, *Miasta śląskie w średniowieczu*, Katowice 1987, s. 137–138.

Konflikt i rezygnacje zasadźców odwlekły lub wydłużyły działania towarzyszące lokacji miasta. W świetle dokumentu z 1250 r. za ich wykonawcę zwykło uważać się Konrada z Nysy. Taką chronologię zdarzeń zdaje się potwierdzać kolejny dyplom, z 1251 r., o ile dokumentował on akcję zachodzącą na bieżąco, a nie potwierdzał wcześniejsze czynności. Oto z powodu lokacji miasta *in Alta Ripa* i wsi przyległych Henryk III zamienił wieś *Malcovitz*, należącą do braci *de Sancto Spiritu*, na usytuowaną w innym miejscu osadę *Zamboviz*⁷. Wspomnianymi braćmi byli prowadzący od 1214 r. szpital Ducha Świętego we Wrocławiu kanonicy regularni – nabyte w wyniku zamiany Zębice jeszcze długo pozostawały bowiem własnością tejże placówki⁸. Znałe tylko z dokumentu z 1251 r. Małkowice jako własność duchowna kolidowały z firmowaną przez księcia kompleksową akcją lokacyjną obejmującą nie tylko miasto, ale i sąsiednie obszary wiejskie, co zresztą pokrywało się z treścią aktu z roku poprzedniego (punkt o podporządkowaniu jurysdykcji miejskiej dotyczyć mógł tylko wsi przeniesionych lub założonych na prawie niemieckim). Po zniesieniu przeszkody własnościowej osadę zlikwidowano bądź ją przesunęło i zmieniono nazwę lub tylko przekształcono i zmieniono nazwę. Jednak odnoszenie jej ściśle do obszaru wytyczanego miasta, co zdarza się w historiografii, jest już nadinterpretacją. Kolejne świadectwo wdrażania ustaleń zawartych w układzie z zasadźcami napotykaemy w 1253 r. Wówczas to książę zamienił jednemu ze swych rycerzy tabernę w *Grunigke* (obecnych Zielęcicach) na inną posiadłość. Ponieważ chodziło o wieś leżącą pół mili na zachód od Brzegu założyć należy, że w ten sposób wdrażał (przeznaczając karczmę do likwidacji), a zarazem rekompensował zapowiadany miejski monopol na posiadanie tabern w promieniu mili⁹.

O aspekcie kościelnym reform osadniczych dowiadujemy się dopiero 14 września 1279 r. z umowy zawartej między Henrykiem IV a Bernardem, rektorem kościoła *in Alta Ripa*, kapłanem książęcym. Świątynia ta w zamian za posiadaną od czasu swego założenia z daru książęcych przodków wieś Minkowice (*Minkenowe*) koło Olawy otrzymała wsie *antiqua Brega* i *Rattheie*, gdzie też od dawna była w posiadaniu dziesięcin¹⁰. Nosząca odzawodowe miano wieś Rataje leżała na zachód od Brzegu i potencjalnie mogła być wcześniej osadą służebną powiązaną z książęcym dworem. Nie wiadomo natomiast, gdzie leżała osada o frapującej nazwie Stary Brzeg. W 1283 r., przy okazji doprecyzowania wspomnianej zamiany z plebanem brzeskim, doliczono się we wsiach *Rathayka* i *Antiqua Brega*, opisanych jako sąsiadujących z miastem *Brega*, 49 małych łąnów flamandzkich,

oczynszowanych, nie licząc łąnów soltysich posiadanych prawem lokacji, a więc przez następców tamtejszych zasadźców¹¹. Później Stary Brzeg zniknął ze źródeł, co oznaczać może zarówno zmianę nazwy, jak i wchłonięcie przez inną osadę albo nawet miasto.

Brak przekazów odnośnie do wzajemnej lokalizacji poszczególnych elementów zespołu osadniczego nie przeszkodził badaczom w snuciu swobodnych wizji topografii przedlokacyjnego Brzegu. W jednej z najbardziej rozbudowanych takich propozycji, upowszechnianej od połowy XX w., umiejscowiono źródłową osadę Wysoki Brzeg oraz wykoncypowany targ w pobliżu książęcego dworu, przy szlaku komunikacyjnym pokrywającym się z przebiegiem przyszłej ulicy Długiej jako elemencie nie pasującym do szachownicowego rozplanowania miasta lokacyjnego. Dworu z kolei miałoby się szukać w rejonie przyszłego zamku, a w związku z nim funkcjonowałby kościół NMP zlokalizowany później poza murami, przed Bramą Wrocławską. Wiązało się to z niczym nie podpartym przekonaniem o odległej metryce świątyni, założonej jakoby przez Henryka Brodatego lub nawet jego ojca Bolesława Wysokiego. Rzekomo pochłonięte przez założenie miejskie Małkowice spróbowano zaś utożsamić z osadą rybacką, która leżałaby w takim razie bliżej rzeki niż sam Wysoki Brzeg, na przekór tym wszystkim, którym ta ostatnia nazwa kojarzy się przecież z nadodrzańską skarpą. Ludność Małkowic przeniesiona miałaby zostać na zachód, na przyszłe przedmieście Brzegu, w rejon ulicy Rybackiej. Tak samo ludność rolnicza Wysokiego Brzegu przesiedlona zostałaby na południowy zachód, gdzie rzekomo powstała osada Stary Brzeg, identyczna z przyszłą Brzeską Wsią – Briegischdorf (Stary Brzeg proponowano też umieszczać na zachodzie przed Bramą Wrocławską). Oczywiście odniesienie Starego Brzegu do porządku już polokacyjnego wynika tylko z różnicy w chronologii wzmianek o nim i Wysokim Brzegu.

Sporo dodatkowego zamieszania w piśmiennictwie wniosło włączenie w przytoczone wizje szpitala Ducha Świętego przed Bramą Wrocławską jako rzekomo powstałego już po 1214 r. Zadziałało tu niczym nie usprawiedliwione skojarzenie wezwania znanej z późniejszych czasów brzeskiej placówki z nazwą szpitala wrocławskiego, do 1251 r. obecnego w historii Brzegu jako właściciela Małkowic¹². Pewne ograniczenia w swobodzie, z jaką usiłowano przenosić informacje źródłowe na mapę, przyniosła w 1981 r. publikacja wyników badań wykopaliskowych. Najstarsze uchwycone poziomy osadnicze, kładzione na podstawie ceramiki na wieki XII i XIII, wystąpić miały przy ul. Władysława Jagiełły, blisko przeprawy odrzańskiej oraz przed zamkiem. Pozwala to lokalizować osadnictwo przedlokacyjne w północno-zachodniej części miasta i zarazem ignorować pomysły na rzekomą lokalizację Małkowic. Zasiedlenie pozostałego obszaru nastąpić miało w 2. połowie XIII w., tak bowiem zaproponowano datować ceramikę znaną przy ul. Długiej i ul. Mlecznej przy narożu Rynku, łączącą cechy wczesnośredniowieczne z późnośredniowiecznymi¹³.

Kultury Materialnej” 28, 1980, nr 3, s. 358 (przed 1250); W. Irrgang, *Geschichte der Piastenstadt Brieg*, Bd. 1: *Ältere Geschichte der Stadt Brieg in ihrem schlesischen Umfeld*, Goslar 1988, s. 117, 119 (krótko przed 1250 r.).

⁷ SUB 3, nr 23; Schaube, *op. cit.*, s. 13, 34.

⁸ Początkowo szpital korzystał tylko z uposażenia dziesięcinowego, nadania ziemskie znane są od 1226 r., zob. B. Trojak, *Szpital Śm. Ducha we Wrocławiu*, Prace Naukowe Instytutu Historii Architektury, Sztuki i Techniki Politechniki Wrocławskiej nr 13, Studia i Materiały nr 6, Wrocław 1980, s. 131. O nagminnym myleniu braci z duchakami zob. *eadem*, s. 138 przyp. 31. O Zębicach zob. M. Słoń, *Szpitałe średniowiecznego Wrocławia*, Warszawa 2000, s. 117.

⁹ SUB 3, nr 105; Schaube, *op. cit.*, s. 15, 79 I nr 3.

¹⁰ SUB 4, nr 368; Schaube, *op. cit.*, s. 110 i nr 8.

¹¹ SUB 5, nr 75; Schaube, *op. cit.*, s. 77 i nr 10.

¹² W. Dziewulski, *Brzeg przedlokacyjny*, „Sobótka” 9, 1954, nr 1, s. 132–137; Dziewulski, Golachowski, *op. cit.*, s. 49; Zlat, *op. cit.*, s. 7–9, 15; Toporowski, *op. cit.*, s. 28–30; Majewski, *op. cit.*, s. 17; Drabina, *op. cit.*, s. 126–127, 129; Irrgang, *op. cit.*, s. 118.

¹³ P. Kubów, *Brzeg doby feudalnej w świetle badań archeologicznych przeprowadzonych w latach 1966–1976*, „Szkice Brzeskie” 1, 1981, s. 30–32, 34–36; Majewski, *op. cit.*, s. 8.

4. Brzeg. Widok centrum miasta od strony południowo-zachodniej, 1928. Fotografia lotnicza, negatyw: 13 × 18 cm. Herder Institut Marburg, Hansa Luftbild, sygn. 58443.

Podobnie jak w większości średniowiecznych miast śląskich układ przestrzenny centrum założenia miejskiego w Brzegu wykazuje geometryczną regularność, która z kolei zostaje zakłócona na obrzeżach. Zdecydowanie oddzielając te dwie strefy miasta od siebie – prostokąt obejmujący Rynek i dwa rzędy bloków zabudowy wokół niego (z kościołem parafialnym w narożu) oraz podobnej grubości pas posesji na zewnątrz tegoż prostokąta – badacze urbanistyki różnią się w poglądach na temat ich wzajemnego stosunku. Według pierwszego z podstawowych twierdzeń regularnie rozmierzona strefa wewnętrzna oznacza zasięg pierwotnego (otwartego względnie ufortyfikowanego w zależności od poglądów) miasta, które dopiero w następnym etapie rozwoju, w miarę potrzeb, zostało poszerzone o otaczające tereny¹⁴. Według drugiej teorii zasięg miasta niemal od początku wyznaczała ostateczna linia umocnień, wewnątrz których znalazły się zarówno tereny poddane rozmierzeniu lokacyjnemu, jak i pozostawiona wokół nich rezerwa gruntów do dyspozycji księcia¹⁵.

Powierzchnia Rynku (80 × 150 m) odpowiadała dwóm morgom, czyli sześciu wężyskom, stanowiąc aż 1/8 wyróżnianego układu regularnego o powierzchni 48 wężysk lub 16 mórg. Tymczasem według zwolenników tezy o całościowym rozplanowaniu miasta od samego początku, jego zamierzona (tzn. przed przecięciem przez owalnie poprowadzoną linię umocnień) powierzchnia lokacyjna wynosiła 135 wężysk, czyli 1,5 lanu flamandzkiego

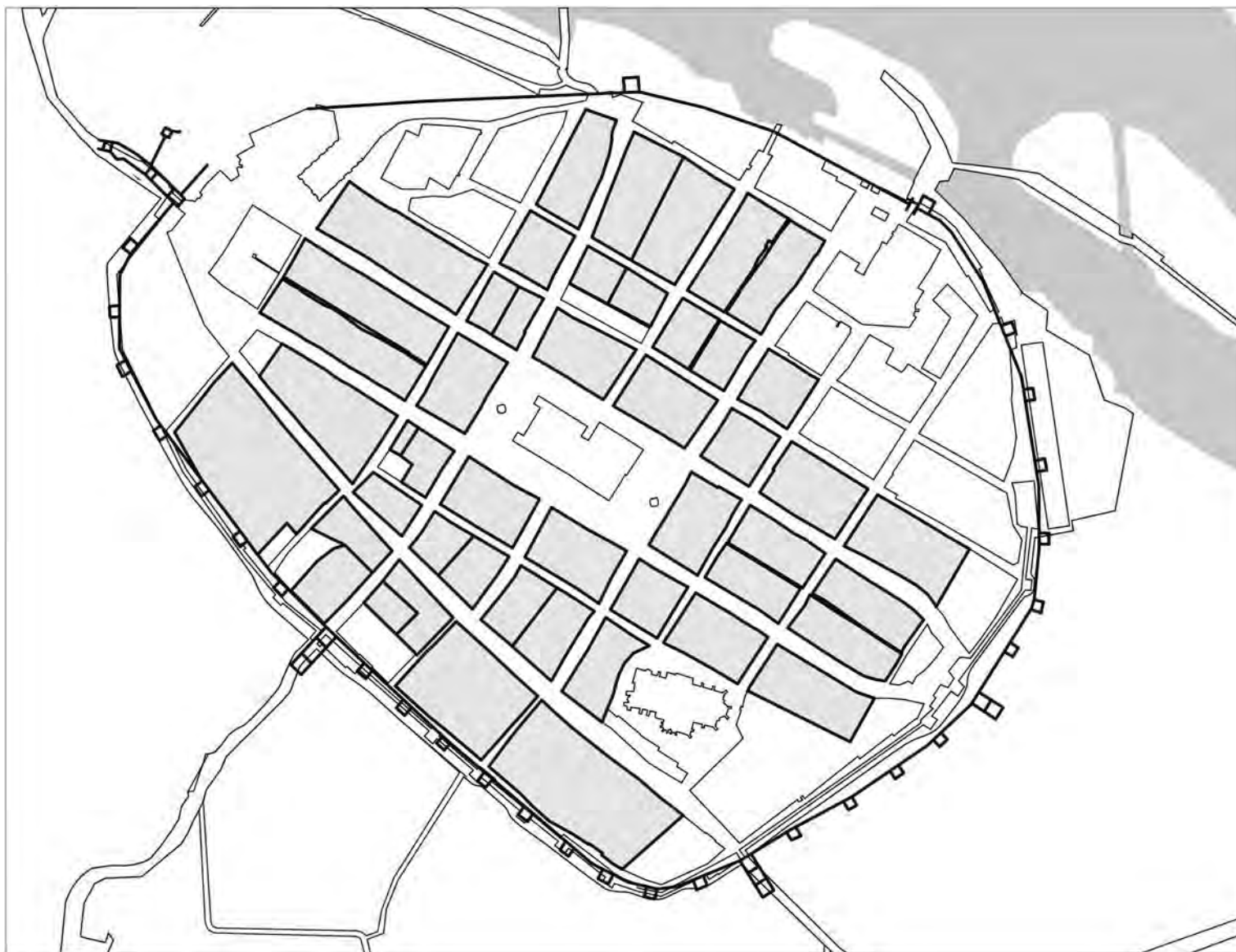
(45 mórg), gdzie na Rynek przypadłaby mniej niż 1/22 wytyczonego terenu¹⁶. Rozbudowana siatka ulic, dziesięciu wybiegających z Rynku i tyluż go otaczających, tylko częściowo pokrywała się z układem dróg przecinających miasto. Szlak wschód-zachód między bramami Opolską i Wrocławską rozwidłał się na dwie ulice równoległe do osi wzdłużnej założenia, prowadzące do Rynku i zeń wychodzące, zbiegające się przy bramach. Prostopadły doń szlak północ-południe od mostu odrzańskiego biegł między bramami Odrzańską i Małujowicką poprzez zachodnią część placu rynkowego. Niemal wyjątek w skali Śląska stanowiło natomiast poprowadzenie jednej z bram, Nyskiej (Brzeskiej), nie na ulicę wiodącą do Rynku, ale przebiegającą ukośnie do jego układu komunikacyjnego, ku Bramie Wrocławskiej¹⁷. Opisany bieg ul. Długiej oznaczał największe naruszenie szachownicowego planu lokacyjnego, przyczynając nawet wykoncypowany prostokąt rozmierzenia regularnego. Bez wątpienia odzwierciedlało to znaczenie biegnącej ulicą szlaku łączącego Wrocław z Nysą i potencjalnie mogło powielać stary układ drożny z okresu sprzed lokacji miasta, co jednak nie tłumaczy rezygnacji z jego korekty i nie poprowadzenia trasy poprzez Rynek. Podczas gdy sam ukośny bieg ulicy mógł ustalić się w okresie, kiedy działki oddalone od Rynku stały niezagospodarowane, lub też ewentualnie sprzyjało mu ukształtowanie terenu, tak nie znajdujemy argumentów na wytłumaczenie nietypowej lokalizacji bramy poza hipotetycznym znaczeniem komunikacji z Brzeską Wsią rozciągającą się tuż za nią.

¹⁴ K. Bimler, *Die schlesischen massiven Wehrbauten*, Bd. 2: *Fürstentum Brieg, Kreise Brieg-Oblau-Strehlen*, Breslau 1941, s. 8–11; T. Kozaczewski, *Rozplanowanie, układ przestrzenny i rozwój miasta średniowiecznego*, Wrocław 1973, ryc. 13, 29; R. Eysymontt, *Kod genetyczny miasta. Średniowieczne miasta lokacyjne Dolnego Śląska na tle urbanistyki europejskiej*, Wrocław 2009, s. 260–261.

¹⁵ Dziewulski, Gołachowski, *op. cit.*, s. 54; Majewski, *op. cit.*, s. 16.

¹⁶ J. Pudelko, *Rynki w planach miast Śląska*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 4, 1959, nr 3–4, s. 251; Pudelko, *Zagadnienie wielkości...*, s. 20, 27–28 i ryc. 4; Eysymontt, *op. cit.*, s. 263.

¹⁷ Pudelko, *Rynki...*, s. 246.

5. Brzeg. Bloki zabudowy z prawem piwnym, oprac. M. Goliński, oprac. kartograficzne: M. Siehankiewicz.

Zidentyfikowana wielkość działki pierwotnej w Brzegu to 60×120 stóp (chodziło o duże stopy po 31,3 cm, typowe dla założeń miejskich z 1. połowy XIII w.) przy Rynku (gdzie było ich 18) i przy jednej pierzei każdej z czterech ulic wybiegających zeń równoległe do osi podłużnej. Działki takie tworzyły tylko jedno pasmo w każdym z otoczonych ulicami bloków (przy Rynku po trzy na blok), ich tyły wybiegały więc na tzw. ulice za-tyłne. Działki wytyczone przy drugiej pierzei wspomnianych ulic wybiegających z Rynku były płytsze (60×90 stóp) i tworzyły dwa pasma w bloku, stykając się tyłami. Przedstawiając powyższą rekonstrukcję, ograniczono się jednak do bloków przylegających od północy i południa do Rynku oraz dwóch rzędów bloków od wschodu i zachodu placu. Nie wypowiedziano się na temat wyjściowego rozmierzenia bloków dalej położonych, nie tylko nieregularnych, ale i tych zdających się powielać wzorce znane z centrum założenia¹⁸.

W przypadku działek przyrynkowych ich podziały na przestrzeni od XIII do XIX w. zatrzymały się przeważnie na etapie

połowy pierwotnej szerokości, tylko sporadycznie sięgając jednej czwartej, pomijając przypadki wtórnego scalania części¹⁹. W 1375 r. w spisie broni posiadanej przez mieszczan, przy Rynku uwzględniono 40 osób, co w świetle powyższych obserwacji uznać można za tożsame z ówczesną liczbą posesji tamże. W całym zaś mieście wystąpiły 242 osoby (posesje)²⁰. W 1520 r. własność 204 domów w mieście była powiązana z uprawnieniami piwowarskimi. Choć przy Rynku leżało 37 spośród nich, co było już zbliżoną liczbą do 36 tamże notowanych w XIX w., to jednak przy pozostałych ulicach ujawniona liczba posesji była znacznie niższa od tej późniejszej, a w północno-wschodniej części miasta w ogóle ich nie wymieniono (zob. rycina 5)²¹. W 1367 r., gdy rada wprowadziła dla mieszczan limity produkcji piwa powiązane z szerokością parceli i wysokością płaconego podatku, najwyższe progi ilościowe wraz z prawem do odrębnego browaru przyznano posiadaczom co najmniej połowy „dworu”, czyli zapewne

¹⁹ Eysymontt, *op. cit.*, s. 263–264.

²⁰ *Codex Diplomaticus Silesiae*, Bd. 9: *Urkunden der Stadt Brieg*, hrsg. v. C. Grünhagen, Breslau 1870 (dalej: *Urkunden...*), nr 365; M. Goliński, *Uzbrojenie mieszczkańskie na Śląsku od połowy XIV do końca XV w.*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 33, 1990, s. 36.

²¹ Schaub, *op. cit.*, s. 51, 53 i nr 50.

¹⁸ J. Pudelko, *Działka lokacyjna w strukturze przestrzennej średniowiecznych miast śląskich XIII wieku*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 9, 1964, nr 2, s. 117, 130 i ryc. 1–2.

połowy pierwotnej działki lokacyjnej. Najniższe limity dotyczyły z kolei posiadaczy mniej niż 1/8 „dworu”, która to wielkość we wspomnianym rozporządzeniu służyła także za podstawową jednostkę przeliczeniową²².

Przepisy budowlane dotyczące wznoszenia murów sąsiedzkich wydano w Brzegu w 1363 r.²³ Mury takie petryfikowały dokonane podziały, choć jednocześnie przypuszczalny brak wcześniejszych podobnych uregulowań mógł zaowocować różnymi sposobami lokalizowania ścian pomiędzy posesjami. W świetle nowszej literatury tematu Brzeg zalicza się do miast, w których dopiero w XV w. pojawiły się – znane z badań architektonicznych – ceglane kamienice przy Rynku i niektórych wychodzących zeń ulicach²⁴. Nie podważając założenia o ograniczonej strefie ich występowania, domniemywamy wcześniejsze zapoczątkowanie ich budowy.

FUNKCJONOWANIE MIASTA

Od 1274 r. pojawiły się w dokumentach – początkowo zamiennie z powtarzaniem automatycznie *Alta Ripa* – formy *Brega* bądź *Briga* czy *Briega* oddające zarówno skróconą polską (Brzeg), jak i pochodzącą od niej zniemczoną (Brieg) nazwę miasta. Na używanej od co najmniej 1318 r. pieczęci komunalnej napisano *sigillum briensivm d(e) Briga* i umieszczono wizerunek tarczy z trzema przedmiotami wyglądającymi jak połączone ze sobą kotwice. Godło to przejęły późniejsze pieczęcie, a trzy kotwice znalazły się w herbie miasta niezależnie od dyskusji, czy istotnie o nie pierwotnie miało chodzić²⁵. Jeżeli przyjmiemy, że prototypem godła były tzw. wilczekosy, wtedy przejęto by herb rodziny Reichenbachów, dziedzicznych wójtów Dzierżoniowa²⁶. Potencjalnie jest to możliwe, zważywszy, że Henryk piszący się z Reichenbach był jednym z zasadźców Brzegu. W 1322 r. rajcy wykupili za 250 grzywien wójtostwo dziedziczne od Mikołaja i Piotra, synów Hildebranda. Tym samym Brzeg stał się pierwszym miastem w regionie, które osiągnęło pełnię ustroju komunalnego z całą władzą w rękach rady²⁷. Stan ten pogłębiło nadanie Brzegowi w 1327 r. przez Bolesława III praw miasta Wrocławia, z którego to nowego ośrodka wzorcowego otrzymano odpisy pouczeń magdeburskich²⁸. Wspomniany książę w 1326 r. ustalił na 200 grzywien rocznie wysokość odprowadzanego mu z miasta podatku, tzw. szosu, co powtórzył w 1337 r., ustalając również wysokość daniny menniczej na 30 grzywien rocznie. Porównanie

wynoszącej 230 grzywien sumy obu świadczeń z tymi samymi daninami ustalonymi dla innych miast śląskich pozwala zorientować się w szacowanym ówczesnie potencjale finansowym mieszkańców Brzegu. Dla porównania od pobliskiego Grodkowa wymagano 50 grzywien, od Olawy 38, a w przypadku największych miast – od Legnicy 330, od Wrocławia 560²⁹. Brzeg był więc uważany w XIV w. za miasto duże, wielokrotnie zasobniejsze niż centra lokalne, ustępujące tylko kilku, choć znacznie, ośrodkom w regionie.

Pierwotne uposażenie miasta w pastwiska nie wyczerpało możliwości pozyskiwania dalszych posiadłości ziemskich z rąk książąt, co więcej, kwestię tę traktowano priorytetowo. W 1264 r. Henryk III na prośbę gminy nadał jej las zwany *Lubyż* na prawym brzegu Odry, pozostający jej własnością aż do XX w. Henryk IV 30 lipca 1274 r. zezwolił wójtowi brzeskiemu Wilhelmo wi przenieść na prawo niemieckie książęcy las wraz z *allodium*, wcześniej należącym do niejakiego Hannemanna, i lokować tamże małe lany „na pożytek miasta”. Zagospodarowujący poszczególne arealy, mający działki w mieście, zobowiązani zostali do świadczeń z jednych i drugich tak księciu, jak i miastu. W 1318 r. Bolesław III sprzedał miastu swe prawa zwierzchnie i dochody w Pawłowie (*Paulow*) zaznaczając, że we własność dziedziczną gruntów we wsi mogą wchodzić tylko mieszcianie Brzegu mieszkający w mieście, zaś posiadłości winny wynosić minimum cztery lany. Dodajmy, że jeden z wymienionych w dokumencie rajców brzeskich był soltysiem w Pawłowie. Następnie w 1333 r. książę sprzedał miastu wieś Lubsza, czyli Gross-Leubusch (*Magnum Lubich*). Klein-Leubusch miasto nabyło od osoby prywatnej w 1368 r., otrzymując od księcia zezwolenie na połączenie z Lubszą³⁰. Niezależnie od rozrostu własności ziemskiej brzeski fenomen stanowiło poszerzenie zasięgu miejskiej jurysdykcji. W 1329 r. książę rozporządził, że „wszyscy ludzie mieszkający w Brzeskiej Wsi (*Brygischem Dorfe*), Pawłowie (*Paulow*), Schüsseldorf (*Schuszlerdorf*, czyli Żłobiźnie) i Schreibendorf (*Schryberdorf*, czyli Pisarzowicach) z innymi wsiami, które w obszarze miasta leżą, z miastem Brzegiem płacą podatek i radzą, i są w nim mieszczanami”. Dziesięć lat później potwierdził wyjęcie czterech wymienionych wsi „miastu służących” spod władzy sądowej landwójta³¹. Zwraca przy tym uwagę, że trzy pierwsze z wymienionych wsi były położone na południe i zachód od miasta, ostatnia zaś na północ, po przeciwnej stronie Odry.

Podjęty w dokumencie z 1250 r. wątek uprzywilejowanych urzędów handlowych, jatek i ław oraz młynów znalazł rozwinięcie w kolejnych regulacjach. Henryk IV w 1274 r. udzielił wspomnianemu wyżej wójtowi Wilhelmowi zezwolenia na „podarowanie” mieszczanom brzeskim wszystkich ław szewskich wraz z czynszami w celu pozyskania środków na naprawę, wówczas po raz pierwszy wymienionego, mostu przez Odrę. W XVIII w.

²² *Urkunden...*, nr 269.

²³ *Urkunden...*, nr 222.

²⁴ M. Chorowska, C. Lasota, *Upowszechnienie się mieszkalnej zabudowy murowanej w średniowiecznych miastach na Śląsku w kontekście stanu badań i potrzeb badawczych*, [w:] *Dom w mieście średniowiecznym i nowożytnym*, red. B. Gediga, Wrocław 2004, s. 41, 43–44. Wcześniej zaprzeczano istnieniu średniowiecznych kamienic, zob. Zlat, *op. cit.*, s. 200.

²⁵ D. Tomczyk, *Herb Brzegu – jego geneza i symbolika*, „Kwartalnik Opolski” 42, 1996, nr 3–4, s. 41–42; por. M. Wrzeciono, *Topografia historyczna Brzegu od lokacji do połowy XIX w.*, Brzeg 2016, s. 18–19.

²⁶ M. Cetwiński, *Lokacja Dzierżoniowa na tle kolonizacji Śląska: średniowieczna symbolika i barokowe fantazje*, [w:] *Dzierżoniów – wieki minione*, red. D. Adamska, S. Ligarski, T. Przerwa, Dzierżoniów 2009, s. 38.

²⁷ *Urkunden...*, nr XIX; Schaube, *op. cit.*, nr 30.

²⁸ *Urkunden...*, nr 71, 73; Schaube, *op. cit.*, s. 254–255 i nr 32–34.

²⁹ *Urkunden...*, nr 70, 90, XXV; Schaube, *op. cit.*, s. 240, 243–244 i nr 31, 41; M. Goliński, *Wokół socjotopografii późnośredniowiecznej Świdnicy*, cz. 1, Wrocław 2000, s. 25–27.

³⁰ SUB 3, nr 485; SUB 4, nr 245; *Urkunden...*, nr 62, 88, 273; Schaube, *op. cit.*, s. 89, 92, 94, 96, 216–217, 219 i nr 4, 6, 28, 38; H. Schoenborn, *Geschichte der Stadt und des Fürstentums Brieg. Ein Ausschnitt aus der Geschichte Schlesiens*, Brieg 1907, s. 62.

³¹ *Urkunden...*, nr XXII, XXVI; Schaube, *op. cit.*, s. 215, 218 i nr 37.

utrzymywano, że chodziło o 36 stoisk. W 1309 r. książęta Bolesław III i Henryk VI udzielili przywileju dotkniętym pożarem mieszczanom Brzegu – pozwolili im w miejscu, gdzie sprzedawano buty, zbudować dwanaście kramów wolnych od świadczeń. Odbudowa po pożarze połączona była więc z reorganizacją przestrzenną handlu – ławy szewskie przeniesiono bądź ograniczono zajmowaną przez nie przestrzeń, by ustąpić miejsca kramom (samym kramarzom w 1318 r. rada przyznała prawa wzorowane na legnickich). Znany z późniejszego transumptu i opatrzony datą 1292 dokument Henryka V Grubego, w którym spisano po niemiecku prawa nadane przez Henryka IV na wzór tych obowiązujących we Wrocławiu, traktuje w jednym z punktów o stawce czynszu pobieranego z tzw. komór kupieckich i o obostrzeniach w zakresie sprzedaży sukna przez tkaczy, co wynikało z ochrony monopolu kupców – posiadaczy wspomnianych komór w sukiennicach. W 1315 r. komór tych było co najmniej dwadzieścia. Wówczas to Bolesław III zezwolił wójtowi Brzegu na sprzedanie klasztorowi henrykowskiemu czynszu dziedzicznego z tejże liczby komór *in mercatorio* oraz z czterech młynów, jednego „z tyłu braci mniejszych nad fosą” i trzech na Odrze koło Ratajów. W tym samym 1315 r. w zamian za 80 grzywien wpłaconych przez posiadaczy jatek książę zobowiązał się w imieniu swoim i następców nie urządzać nowych stoisk sprzedaży mięsa³². W przeciwieństwie do wszystkich pozostałych tej grupy urządzeń handlowych nie usytuowano na placu rynkowym, lecz wygospodarowano nań pas wydzielony z jednego z bloków działek wytyczonych na północ od Rynku. Jakież wczesne regulacje musiały dotyczyć również ław chlebowych, których użytkownicy, piekarze, legitymowali się zresztą najstarszymi statutami cechowymi pośród rzemieślników brzeskich. W 1377 r. otrzymali oni nowy przywilej od Ludwika I – w związku z przeżywanymi przez nich trudnościami książę obniżył im wieczyście liczbę ław chlebowych z 65 na 42. W praktyce ław tych było 40, usytuowanych „w środku ratusza” w dwóch rzędach. W 1377 r. rada przystąpiła także do budowy bud usytuowanych za sukiennicami, zdobywając środki na inwestycję ze sprzedaży czynszów z trzech, a następnie ośmiu takich stoisk na Rynku i ul. Mariackiej. W 1378 r. rozpoczęła budowę nowej wagi umieszczonej przy rogu sukiennic. Podobnie od sprzedaży czynszu w 1380 r. rada powzięła odbudowę zniszczonych przez pożar: ratusza, nowego domu zwanego szmatruzem, ław chlebowych i trzech innych budynków miejskich. W 1394 r. w ten sam sposób pozyskała środki na budowę piwnicy winnej i ław chlebowych³³.

Jak wykazały badania architektoniczne najstarszym murowanym obiektem na brzeskim Rynku nie były jednak urządzenia handlowe, lecz wieża datowana na początek XIV w., poprzez której parter biegło jedno z krzyżujących się przejść przecinających otaczający kompleks obiektów drewnianych. Ich wymiana na murowane miała się rozpocząć w 1309 r., począwszy od liczących 24 komory sukiennic ustawionych wzdłuż szerszego ze wspomnianych przejść. Kolejnym ważkim etapem przebudowy

było dostawienie wzdłuż sukiennic budynku mieszczącego kramy, a z drugiej strony przypuszczalnie drewnianego ratusza. W 1380 r. przystąpiono do jego odbudowy w formie murowanej oraz wzniesienia obok trzynawowej hali szmatruza, mieszczącej ławy chlebowe³⁴. Wspomnianą wieżę stosunkowo wcześniej, jak na stosunki śląskie, zaopatrzono w zegar – w 1370 r. zamówiono doń nowy dzwon, a w 1414 r. wymieniono czasomierz na nowy. Podobnie, podążając za przykładem wiodących miast, w 1496 r. poświęcono ołtarz w ratuszu³⁵.

Funkcjonowanie jarmarku, choć przewidzianego już w dokumencie z 1250 r., znalazło odzwierciedlenie dopiero na kartach księgi miejskiej, czyli od 1358 r. Odbýwał się on w dzień Narodzin NMP, 8 września. Koncepcja targów dorocznych uległa ożywieniu u progu czasów nowożytnych. W 1513 r. przywilejem królewskim potwierdzono odbywanie dwóch jarmarków, w niedzielę *Trinitatis* (pierwszą po Zielonych Świątkach) i na *Nativitas Marie*, otoczonych 6 tygodniami ochrony przed i po przed konkurencją targów w innych miastach śląskich. W 1522 r. król dodał zgodę na trzeci jarmark na *Conceptio Marie* (8 grudnia)³⁶. Uprzywilejowanie Brzegu w handlu tranzytowym ma jednak starszą metrykę. W 1310 r. książęta Bolesław i Henryk wprowadzili przymus drożny dla wozów wiozących towary z Oławy do Nysy, ze Skorogoszczy lub Lewina Brzeskiego (czyli wariantów trasy z Opola) do ich ziemi oraz z Nysy do Wrocławia. Wszystkie wozy jechać miały przez Brzeg. Zezwolili także na funkcjonowanie wagi ołowiu lub miedzi w Brzegu, wyznaczając tym samym konkurencyjny dla Wrocławia punkt dystrybucji tychże towarów masowych. W 1317 r. mieszczanie brzescy wykupili się u księcia za 60 grzywien od cła w Oławie, w tym samym roku przeniósł on cło koło zamku Kolnie³⁷ na most w Brzegu i zwolnił odeń tułtejszych obywateli. W 1337 r. król Czech ogłosił po raz pierwszy przepisy odnośnie do utrzymania żeglowności Odry na odcinku od Brzegu do Krosna, czyli na całym dolnośląskim biegu rzeki³⁸.

Pół roku po – skądinąd bardzo późnym – ujawnieniu się rektora kościoła w Brzegu (1279, cztery lata później nazwanego plebanem), 4 marca 1280 r., książę Henryk IV przekazał prawo patronatu nad świątynią joannitom. Nic jednak nie wskazuje, by od razu pociągnęło to za sobą ulokowanie w mieście konwentu zakonnego. Dopiero w 1302 r. poświadczono dokumentem, mające miejsce w roku poprzednim, działania tutejszego komtura i komendy joannickiej³⁹. Nowożytni dziejopisowie przekonani byli, że założycielem parafialnego kościoła pw. św. Mikołaja był Henryk Gruby panujący w latach 1290–1296⁴⁰. Świadectwem udziału miasta w finansowaniu inwestycji jest dla odmiany wzmianka zawarta w dokumencie z 1318 r. Rada miejska sprze-

³⁴ R. Czerner, *Ratusz w Brzegu*, Wrocław 1994, s. 41–69.

³⁵ *Urkunden...*, nr 295, 729, 1134.

³⁶ Schaube, *op. cit.*, s. 58–60.

³⁷ Jednak cło w Kolniach przetrwało, a według umowy z 1499 r. zwolnieni byli zeń mieszkańcy Brzegu, choć z kolei posiadacze tejże komory nie byli wzajemnie zwolnieni z płacenia cła w Brzegu za drewno splawiane Odrą (*Urkunden...*, nr 1168).

³⁸ *Urkunden...*, nr X, XVII, 57, 101; Schaube, *op. cit.*, s. 220–221, 225, 230–231 i nr 17, 26.

³⁹ SUB 4, nr 387; *Urkunden...*, nr 35; Schaube, *op. cit.*, s. 177 i nr 9; R. Heś, *Joannici na Śląsku w średniowieczu*, Kraków 2007, s. 74–75, 147–149.

⁴⁰ Schaube, *op. cit.*, s. 178–182.

³² SUB 4, nr 230; SUB 6, nr 83; *Urkunden...*, nr IX, XIII, XIV, 61; Schaube, *op. cit.*, s. 125–130, 164–166, 215 i nr 5, 16, 21, 22.

³³ *Urkunden...*, nr 69, 145, 397, 400, 414, 438, 553, XXXVa; Schaube, *op. cit.*, s. 149, 153–155, 163.

6. Brzeg. Kościół parafialny Św. Mikołaja, widok ogólny od północnego zachodu. *S. Nicolai Pfarrk. vo. Mitternacht*. Rysunek piórkiem kolorowany, wymiary: 7,9 × 16,4 cm. F. B. Werner, *Topografia oder Prodromus*. Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, sygn. R 551 T. II, (daty przytoczone w tomie: 1740–1759), s. 322.

dała wówczas dwóm posiadaczom młyna wyspę odrzańską położoną koło tegoż urządzenia, zwanego *Hengelmul*, skąd, jak zaznaczono, mieszczanie czerpali glinę na cegły do budowy domów, zaś rajcy do wznoszenia kościoła (nadmienimy, że potwierdzonym miejscem wydobywania gliny w 1361 r. były pastwiska przed Bramą Opolską)⁴¹. Wielką przebudowę kościoła do formy znanej z chwili obecnej udokumentowano w latach 1370–1419. Prace, rozpoczęte niewątpliwie już nieco wcześniej, prowadzono na zlecenie rady miejskiej i księcia Ludwika I oraz prywatnych fundatorów⁴². Pojawiająca się w latach 1371–1379 tytułatura pleban/rektor „kościół parafialnych NMP i św. Mikołaja”, sądząc z dat, stanowi ślad jakiejś przejściowej reorganizacji struktur kościelnych towarzyszącej procesowi fundacji kolegiaty w Brzegu⁴³. Podmiejski kościół NMP wzmiankowano dopiero od 1336 r. i, przede wszystkim, rzadko. Przynajmniej w 1416 r. jego wyposażeniem poprzez wityrków zarządzała rada miejska, a w 1427 r. przewidywano bliżej nieokreślone prace budowlane⁴⁴.

Prawdopodobnie wcześniej od komandorii joannitów założono w Brzegu z fundacji książęcej klasztor oo. Franciszkanów, poświadczony po raz pierwszy 15 stycznia 1285 r., mający odgrywać rolę sojusznika księcia w sporze z biskupem. Sam budynek klasztoru wspomniano w 1315 r., gdyż dokument książęcy wydano *in ambitu fratrum minorum*. Należący doń kościół pw. św.św. Piotra

i Pawła legitymować się musiał podobną metryką⁴⁵. W niedatowanym i znanym tylko z formularza dokumencie biskupa Henryka z Wierzbna (1302–1319) pojawili się po raz pierwszy bracia szpitala św. Antoniego, mający dom w Brzegu. Biskup wezwał plebanów do przychylnego potraktowania prowadzonej przez zakonników zbiórki środków przeznaczonych, jak zwykle się przyjmować, na urządzenie brzeskiej placówki (co ciekawe, dobroczynność wiernych na rzecz rzadko wspominanych brzeskich antonianów, ich szpitala i kaplicy św. Antoniego znajduje minimalne odzwierciedlenie w źródłach)⁴⁶. W tym samym zbiorze formularzowym poświadczono również istnienie drugiego brzeskiego szpitala, pw. Ducha Świętego, znajdującego się pod patronatem biskupim. Wspomniany biskup zdjął z urzędu rektora (czyli prepozyta, jak go potem nazywano) nie nazwanej placówki szpitalnej koło Brzegu, nakazując jednocześnie rektorowi kościoła parafialnego i burmistrzowi kierować nią do czasu wyznaczenia następcy. W przyszłości to miasto musiało zabiegać o kandydatów na prepozytów, sprawując poprzez osoby wityrków (potwierdzonych od 1361 r.) nadzór nad majątkiem instytucji. W końcu, w 1368 r., biskup przekazał patronat nad nią księciu pod warunkiem połączenia z którąś z prebend fundowanej przez władcę kolegiaty w Brzegu. Kościół szpitalny wzmiankowano dopiero w 1361 r., a jako noszący wezwanie Ducha Świętego –

⁴¹ *Urkunden...*, nr 211, XVIII; Schaube, *op. cit.*, s. 183 i nr 27.

⁴² A. Schultz, *Dokumente zur Baugeschichte der Nikolai-Kirche zu Brieg*, „Zeitschrift des Vereins für Geschichte und Alterthum Schlesiens” 8, 1867, nr 1, s. 167–179; Schoenborn, *op. cit.*, s. 64–67; Zlat, *op. cit.*, s. 161–163; B. Czechowicz, *Książęcy mecenat artystyczny na Śląsku u schyłku średniowiecza*, Warszawa 2005, s. 228–239.

⁴³ *Urkunden...*, nr 1616, 1635; por. Schaube, *op. cit.*, s. 187, gdzie lata 1369–1379.

⁴⁴ *Urkunden...*, nr 100, 769, 863; E. Wernicke, *Kurzgefaßte topographische Chronik der Stadt Brieg bis zum Aussterben der Piasten 1675*, Brieg 1879, s. 28.

⁴⁵ Sub 5, nr 172; *Urkunden...*, nr 46; por.: Schaube, *op. cit.*, s. 103, 118, 147, 200; G. Wąs, *Klasztory franciszkańskie w miastach śląskich i górnośląskich XIII–XVI wieku*, Wrocław 2000, s. 19, 53.

⁴⁶ *Codex Diplomaticus Silesiae*, T. 5: *Das Formelbuch des Domberrn Arnold von Protzan*, Hrsg. W. Wattenbach, Breslau 1862, s. 156–157 nr 30–31; *Urkunden...*, nr 41–42, 322; Schaube, *op. cit.*, s. 192; K. Eistert, *Die mittelalterlichen Hospitäler der Stadt Brieg*, „Archiv für schlesische Kirchengeschichte” 16, 1958, s. 176–181; K. Dola, *Szpitala średniowiecznego Śląska. I. Rozwój historyczny*, „Rocznik Teologiczny Śląska Opolskiego” 1, 1968, s. 251, 264.

7. Brzeg. Kościół św. Piotra i Pawła widok ogólny. *S. S. Peter u. Paul, jetzt Zeughaus*. Rysunek piórkiem kolorowany, wymiary: 7,5 × 8,2 cm. F. B. Werner, *Topografia oder Prodromus*. Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Rękopisów, sygn. R 551 T. II, (daty przytoczone w tomie: 1740–1759), s. 311/L.

w 1420 r.⁴⁷ Z kolei kobiece leprozorium musiało powstać przed 1360 r., gdy po raz pierwszy wzmiankowano „biednych trędowatych”, których fundusze zdeponowano na ratuszu. W 1368 r. ufundowano ołtarz świętych Łazarza i Jerzego w kaplicy św. Łazarza i odtąd oba te wezwania stosowano zamiennie lub równocześnie dla nazwania leprozorium, z którym związana była kaplica. Jego zarząd należał do miasta i był realizowany poprzez witryków⁴⁸.

Skoro istnienie kilku szpitali można traktować jako przejaw rozwoju miasta, to jeszcze silniejszym świadectwem powodzenia procesu miastotwórczego było zainstalowanie w Brzegu drugiego zgromadzenia mendykankiego. Po przyznaniu odszkodowania kościołowi parafialnemu (prawdopodobnie w 1332 r.) i uzyskaniu zgody papieskiej w 1336 r. Bolesław III przekazał w celu założenia klasztoru oo. Dominikanów ceglany spichlerz przylegający do muru miejskiego i plac ograniczony małym rowem, polecając całość założenia otoczyć własnym murem i wznieść wieżę ustępową. Dominikański kościół Świętego Krzyża wspominano jako istniejący od 1340 r., z kolei jakieś prace budowlane w samym klasztorze usytuowanym, jak się wyrażano, „na górze”, wymagały wsparcia wiernych, poczynwszy od 1373 r. W 1394 r. takiego wsparcia wymagały prace przy kaplicy św. Anny⁴⁹.

Porządek procesji wprowadzony przez biskupa w 1375 r. mógł w pewnym stopniu odzwierciedlać starszeństwo brzeskich instytucji kościelnych. Na czele iść mieli bowiem franciszkanie, a na końcu kanonicy najpóźniej powstałej kolegiaty (o której jeszcze będzie mowa). Niemniej jednak jako drudzy następowali nie joannici, ale dominikanie, za którymi dopiero wskazano miejsce komturowi, względnie plebanowi kościoła św. Mikołaja⁵⁰.

Nie wiemy, czy ujawniony przez księcia w 1250 r. zamiar szybkiego ufortyfikowania miasta został zrealizowany. W każdym razie spisane w 1292 r. obowiązki rajców przewidywały ich troskę o mur, wał, fosę, drogi i wszystko, co jest położone na terenie miasta. Piszący pod koniec XIV w. kronikarz uważał jednak, że to Bolko I, sprawujący opiekę nad księstwem w latach 1296–1301, umocnił miasto zamkiem i murem⁵¹. Być może właśnie dlatego potężna, czworoboczna wieża zamkowa, nazywana Wieżą Lwów, bywa datowana przez badaczy na około 1300 r., a odkryte na dziedzińcu nawarstwienia kulturowe i bruk z 2. połowy XIII w. uważa się za należące do wcześniejszej fazy zagospodarowania. Wieża jeszcze w 1371 r. stanowiła miejsce wystawiania dokumentów, chodźć więc musiało o obiekt mieszkalny. Rozbudowa wspomnianego od 1329 r. przy okazji holdów lennych zamku, usytuowanego wewnątrz miasta przy jego murach, mogła mieć miejsce w związku z przydaniem mu funkcji rezydencji pa-

⁴⁷ *Das Formelbuch*, s. 25–26 nr 34, s. 50–51 nr 65; *Urkunden...*, nr 36, 207, 275, 831; Wernicke, *op. cit.*, s. 29; Schaube, *op. cit.*, s. 187–188; Eistert, *Die mittelalterlichen...*, s. 166–167 (omyłkowo wiążąc z duchakami); Dola, *op. cit.*, s. 254, 264.

⁴⁸ *Urkunden...*, nr 178, 274, 539; Wernicke, *op. cit.*, s. 30; Eistert, *Die mittelalterlichen...*, s. 182–186; Dola, *op. cit.*, s. 265.

⁴⁹ *Das Formelbuch*, s. 291–292 nr 89; *Urkunden...*, nr 80, 91, 105, 340, 341, 378, 438, 559, XXIV; Schaube, *op. cit.*, s. 201, 204–205, 209; K. Eis-

tert, *Das Dominikanerkloster in Brieg (1336–1543)*, „Archiv für schlesische Kirchengeschichte” 18, 1960, s. 74–76.

⁵⁰ *Urkunden...*, nr 367b.

⁵¹ Schaube, *op. cit.*, s. 44–45.

na terytorialnego. Od 1311 r. – kiedy to po raz pierwszy miejscowy książę użył tytułu „pan Brzegu” – stale, choć w zmieniającym się kształcie terytorialnym, istniało powstałe z podziału wrocławskiego księstwo brzeskie, pozostające pod władzą Piastów z linii legnickiej i w związku z tym okresowo wchodzące w unię personalną z księstwem legnickim. Bez wątplenia poważne inwestycje na zamku poczynił w 2. poł. XIV w. Ludwik I, inicjator budowy nowego skrzydła mieszkalnego (przed 1379) i towarzyszącej mu wolnostojącej kaplicy pw. Trójcy Świętej i św. Jadwigi, wzniesionej w latach 1359–1361 (według starszego poglądu przed 1350 r. i przebudowanej 1360–1361). Po 1369 r. przebudowano ją, względnie zbudowano na nowo, jako kolegiatę, której to proces fundacji ciągnął się w latach 1368–1384⁵². W 1370 r. joannici, działając w imieniu kościoła parafialnego, przekazali kolegiacie prawa duszpasterskie na wydzielonym obszarze.

Wewnątrz miasta jego granice opisano jako ulicę biegnącą w kierunku zamku, graniczącą z bramą cmentarza dominikanów, i jej przedłużenie prosto, przez targ koński do muru miejskiego wraz z wszystkimi posesjami od tejże ulicy i muru do bramy NMP oraz z zamkiem. Poza miastem chodzić zaś miało o okolicę szpitala do zakątka *Razewinkel* wraz ze szpitalem, ogrodami i posiadłościami w kierunku kościoła NMP aż do „starego uposażenia” tegoż kościoła. W 1371 r. książę Ludwik nadał kolegiacie ogród położony obok zamku z tyłu wielkiej wieży wraz z terenem między fosą i murem miejskim. Wreszcie w 1377 r. nabył od miasta plac i przekazał go kapitule z przeznaczeniem na mieszkania dla kanoników, w zamian zaś dając fragment lasu przylegający do dóbr Lubsza. Budynki wzniesione na placu lokalizowano później „na Tumie” (*in summo*). W 1392 r. książę, ze względu na ekscesy mające miejsce w szynkach, zezwolił kapitule prowadzić wyszynk wina i piwa dla jej członków oraz dworzan książęcych. W tym celu w 1393 r. przekazał kanonikom kamienicę przy ul. Długiej wraz z browarem i słodownią, którą to nieruchomość jako „piwnicę tumską” rada miejska uwolniła od wszelkich ciężarów. W 1406 r. wzmiankowano kaplicę na cmentarzu należącym do kolegiaty, na terenie tegoż cmentarza lokalizowano również dom kapitulny (wzmiankowany 1462, odbudowa 1491). W 1416 r. książę Ludwik II zatrudnił francuskiego budowniczego do modernizacji wieży zamkowej. Bliżej nieokreślone prace budowlane przy kolegiacie prowadzono w 1438 r., a w zamku w 1481 r. W 1502 r. według porozumienia zawartego przez radę z kapitulą, ta ostatnia miała otrzymać jako ekwiwalent 150 grzywien dom narożny przy „piwnicy tumskiej” i domy naprzeciwko, inaczej naprzeciwko kuźni dworskiej i klasztoru, aż do przecznicy włącznie, idąc w kierunku Rynku. Z poszerzonej w ten sposób jurydyki kościelnej wyłączono jezdnię „między obu rynsztokami” i podcienia przed „piwnicą”⁵³.

Dzieje brzeskiej gminy żydowskiej w średniowieczu pozostają praktycznie nieznane. Nierównomierne oświetlenie źródłami

spowodowało, że wzmianki dotyczące działalności tutejszych lub stąd piszących się Żydów koncentrują się w latach 1356–1418. Użyta wtórnie w kamiennym stole sędziowskim, a następnie umieszczona w jednym z budynków w Rynku (dziś znana tylko z fotografii) płyta nagrobna z hebrajskim napisem z 1348 r. pochodzić mogła z miejscowego cmentarza, zaś wzmianka z 1507 r. informuje o, nie wiadomo czy wówczas czynnej, synagodze⁵⁴.

Wcześnie uruchomiony proces tworzenia organizacji cechowych w Brzegu został zatrzymany na etapie bardziej odzwierciedlającym wpływy polityczne w mieście niż zaawansowanie procesu specjalizacji zawodowych. W 1368 r. w posiadaniu broni pozostawało siedem cechów: bogaci kramarze, rzeźnicy, szewcy, browarnicy, piekarze, tkacze i krawcy. W 1372 r. udział w firmowaniu decyzji podejmowanych przez radę mieli przedstawiciele ośmiu grup zawodowych: kupcy, krojownicy sukna, bogaci kramarze, browarnicy, rzeźnicy, piekarze, szewcy i krawcy. Bariery na drodze powoływania nowych organizacji usunięto dopiero w końcu XV w., jednak domyślać się można, że niska liczebność reprezentantów poszczególnych profesji w mieście powodowała tworzenie cechów zbiorowych. W 1482 r. wydano wspólne artykuły cechowe dla niektórych rzemiosł metalowych, w 1499 r. książę zatwierdził takowe dla trzech specjalności tkackich opierających produkcję na lnie i materiałach mieszanych, a także potwierdził niewiele wcześniej nadane czerwonoskórnikom, w 1515 r. artykuły nadano wytwórcom wozów, a w 1520 r. wspólne dla dużej grupy rzemiosł, przeważnie skórzanym i metalowym⁵⁵.

Przejawem kryzysu, który dotknął miasto w 2. ćwierci XV w., pozostawała nie tyle rezygnacja z jego bronienia przed wojskami husyckimi, które pustoszyły Śląsk, ile pogodzenie się ze skutkami pobytu tychże w mieście. Znajomości szczegółów jesteśmy przy tym pozbawieni. W marcu 1428 r., według nieco później utrwalonej tradycji, miasto i kościół parafialny miały zostać spustoszone i spalone, kolegiata zaś sprofanowana. Drugi raz czescy radykalowie zawitali do Brzegu zimą 1429/1430 r., trzeci raz w lipcu 1432 r. W 1435 r. książę informował o pięcioletniej wolniznie udzielonej mieszkańcom zniszczonego miasta, a jeszcze w 1444 r. na szkody wyrządzone przez husytów wskazywali książęta przy okazji potwierdzenia gminie przywilejów⁵⁶.

Cyklicznie występujące wielkie pożary sugerują daleko posuniętą nieodporność brzeskich domów na zagrożenie ogniowe. W 1475 r. spłonęła część miasta, w 1494 r. powtórzyło się to co najmniej dwa razy. Według sprzecznych wzajemnie przekazów wiosną pożar strawił ćwierć Brzegu, w tym kościół i klasztor oo. Franciszkanów, szpital i kaplicę św. Antoniego przy Bramie Odrzańskiej, młyny książęce i 60 domów przy ul. Brackiej (*Brüdergasse*, czyli późniejsza Młynarska – *Mühlgasse*), Rzeźniczej (*Fleischergasse*)⁵⁷ i jednej pierzei *Zeltgasse*, czyli ul. Wojska Polskiego

⁵⁴ Por.: *Urkunden...*, nr 233, 1224; M. Brann, *Geschichte der Juden in Schlesien*, (Jahresbericht des jüdisch-theologischen Seminars Fraenckelscher Stiftung, Wissenschaftliche Beilage) Breslau 1896–1917, nr D. II. 1–6, F. II. 1–3; Dziewulski, *Brzeg od lokacji...*, s. 111; M. Wodziński, *Hebrajskie inskrypcje na Śląsku XIII–XVIII wieku*, Wrocław 1996, s. 207–210.

⁵⁵ *Urkunden...*, nr 334, 1066, 1169, 1273, 1294; Goliński, *Uzbrojenie...*, s. 35.

⁵⁶ *Urkunden...*, nr 865, 868, 873, 879, 905, 912; Schoenborn, *op. cit.*, s. 78–80.

⁵⁷ Wbrew późniejszej tradycji nazewnictwa brzeskich ulic usytuowanie wskazuje, że tym razem chodzić musiało o ul. Garbarską (*Gerbergasse*), zaczynającą się przy jatkach.

⁵² Zlat, *op. cit.*, s. 117–119; A. Karłowska-Kamzowa, *Sztuka Piastów śląskich w średniowieczu. Znaczenie fundacji książęcych w dziejach sztuki gotyckiej na Śląsku*, Warszawa–Wrocław 1991, s. 16–18, 120; M. Chorowska, *Rezydencje średniowieczne na Śląsku. Zamki, pałace, wieże mieszkalne*, Wrocław 2003, s. 64, 158; Czechowicz, *op. cit.*, s. 196–211, gdzie wcześniejsza literatura.

⁵³ *Urkunden...*, nr XXXIVb, 78, 79, 181, 210, 305, 308, 393, 395, 427, 535, 540, 548, 656, 887, 989, 1108, 1200; Schoenborn, *op. cit.*, s. 59–60; Zlat, *op. cit.*, s. 50.

(Zollgasse). Jesienią zniszczył zaś 27 domów przy ówczesnych ulicach Pawłowskiej (Paulauergasse) i Opolskiej (Oppelnschengasse) oraz w Brzeskiej Wsi (Briegischdorf). W 1507 r. pożar zniszczył ówczesne ulice: Małujowicką (Mollwitzergasse), Woźników (Wagnergasse), Długą (Lange Strasse), pól Grodzkiej (Burggasse) i dwie trzecie Rynku, łącznie według późniejszego przekazu 69 domów⁵⁸. Nietrwałość zabudowy w rejonach oddalonych od Rynku potwierdzają wyniki badań wykopaliskowych. Za znamienny uznać można przykład odkrytego w narożu ul. Polskiej i Wysokiej drewnianego budynku mieszkalno-gospodarczego w konstrukcji ramowo-słupowej, pochodzącego z 2. poł. XIV lub początku XV w., odpowiadającego bardziej wiejskim niż miejskim standardom. Budynek murowany stanął w jego miejscu dopiero w okresie baroku. Rozproszenie materiału z XV i początków XVI w. oraz przerwy w zasiedlaniu działek, zdaniem piszącego o tym archeologa, wręcz potwierdzają opis późnogotyckiego miasta pióra Bartłomieja Steina, zwracającego uwagę na słabe zaludnienie towarzyszące rozległości Brzegu. Stan taki, zdaniem cytowanego humanisty, był wynikiem działań wrogów i pożarów⁵⁹.

W 1454 r. prywatni fundatorzy, rodzeństwo Tempelfeldów, przeznaczyło dom przy ul. Długiej na szpital dla „biednych chorych” uczniów szkół kolegiackiej i parafialnej, przekazując fundację pod nadzór rady i wotryków kościoła parafialnego. W 1508 r. z kolei antonianie dokupili dom z ogrodem znajdujący się z tyłu ich szpitala, przy ul. Rzeźniczej. Kolejne powodzie w 1495 i 1501 r. niszczyły usytuowany ustronnie na prawym brzegu Odry szpital trędowatych św. Jerzego (Łazarza). W 1519 r. odbudowano go z przeznaczeniem dla syfilityków⁶⁰. W 1496 r. uruchomiono powstały na koszt książęcej wodociąg, dostarczają-

cy wodę z Odry do publicznej studni na Rynku i do browarów. W 1514 r. jego ujęcie przebudowano według innego systemu tłoczenia wody, podłączono również zamek. W 1527 r. na koszt księcia i miasta zbudowano kolejny wodociąg, który prowadził rowem, a na terenie miasta rurami, wodę z pól wsi Krzyżowice. Na skutek wielokrotnych wymian i użytkowania na przestrzeni kilkuset lat, drewniane rury wodociągowe należą do wręcz typowych znalezisk archeologicznych na terenie miasta⁶¹.

W końcu XV w. ruchy osuwiskowe zagroziły nadodrzańskim fortyfikacjom i przylegającym budynkom. W 1495 r. doszło do zawalenia odcinka muru między zamkiem i klasztorem dominikanów. W 1502 r. znów zawalił się mur nad Odrą wraz z częścią wspomnianego klasztoru. W 1503 r. odbudowany już odcinek muru z tyłu dominikanów ponownie uległ destrukcji. W 1511 r. wzniesiono na nowo fragment muru koło klasztoru franciszkanów, w 1513 r. – przy strzelnicy i dokończono z tyłu franciszkanów wraz z Furtą Polską, w 1515 i 1523 r. odbudowano odcinek za antonianami. Równoległe z wymuszonymi przez naturę inwestycjami prowadzono jednak budowę pasa fortyfikacji bastionowych. W 1498 r. wzniesiono basteję z tyłu łaźni koło mostu, w 1499 – most i fosę przed Bramą NMP (Wrocławską), w 1511 – basteję nad Odrą przy Furcie Polskiej, w 1512 – „parkan” od Bramy Opolskiej do Brzeskiej (Nyskiej) i drewnianą dębową basteję, w 1513 – „parkan” między bramami Brzeską i Małujowicką. Toteż tworzący około 1512 r. swój opis Śląska Bartłomiej Stein donosił o wale, fosie i „parkanie albo przedmuru” otaczających brzeskie mury⁶².

⁵⁸ *Urkunden...*, nr 1041, 1119–1122, 1224; Schoenborn, *op. cit.*, s. 97, 102.

⁵⁹ Kubów, *op. cit.*, s. 36–41, 57; Drabina, *op. cit.*, s. 136; Zlat, *op. cit.*, s. 200.

⁶⁰ *Urkunden...*, nr 962, 963, 1227; Dola, *op. cit.*, s. 264–265.

⁶¹ *Urkunden...*, nr 1140, 1266, 1337; Schoenborn, *op. cit.*, s. 97, 103; Kubów, *op. cit.*, s. 46–47.

⁶² *Urkunden...*, nr 1126, 1157, 1167, 1190, 1203, 1236, 1248, 1252, 1254, 1260, 1269, 1270, 1314; Wernicke, *op. cit.*, s. 21; Bimler, *op. cit.*, s. 17, 26; Zlat, *op. cit.*, s. 23.

BRZEG W XVI WIEKU

RAFAŁ EYSYMONT[†]

PRZEMIANY POLITYCZNE, WŁASNOŚĆ KSIĄŻĘCA I MIEJSKA*

W 1511 r. we Wrocławiu książę Fryderyk I w obecności króla Władysława Jagiellończyka otrzymał przywilej wolnego dziedziczenia swojego księstwa. Dekadę później księstwo brzeskie przypadło Fryderykowi II, księciu legnickiemu. Ziemie Piastów linii legnicko-brzeskiej były już w tym momencie w dużym stopniu otoczone ziemiami królewskimi, i gdy w 1532 r. wymarli Piastowie opolscy i raciborscy, w sąsiedztwie, spośród przedsta-

wicieli tego domu, pozostali tylko Piastowie w Oleśnicy i Ziębicach. Brzeg stał się w związku z tym piastowską stolicą Śląska. Kiedy w 1529 r. Turcy stanęli pod Wiedniem, Śląsk został zobowiązany do poniesienia kosztów ewentualnej kampanii – kraj podzielono na 4 okręgi obronne, a książę Fryderyk II w tym czasie ufortyfikował Legnicę. Również w księstwie brzeskim już w 1526 r. wprowadzono przepis nakazujący przetapianie większych dzwonów kościelnych na kule.

* Informacje historyczne w tekście zostały pozyskane z bogatej literatury umieszczonej w spisie na końcu opracowania. Za szczególnie cenne opracowania uznać trzeba kroniki i zbiory dokumentów dotyczące miasta: W. Irrgang, *Geschichte der Piastenstadt Brieg*, Bd. 1: *Ältere Geschichte der Stadt Brieg in ihrem schlesischen Umfeld*, Goslar 1988; A. Schaube, *Urkundliche Geschichte der Gründung und ersten Entwicklung der deutschen Stadt Brieg. Ein Beitrag zur Kolonisationsgeschichte Schlesiens*, Breslau 1934; H. Schoenborn, *Geschichte der Stadt und des Fürstentums Brieg. Ein Ausschnitt aus der Geschichte Schlesiens*, Brieg 1907; K.F. Schönwälder, *Die Piasten zum Brieg oder Geschichte der Stadt und des Fürstentums Brieg*, Bd. 1: *Von den ältesten Nachrichten bis zum Jahre 1521, mit der Genealogie des Fürstenhauses*, Brieg, 1855, Bd. 2: *Von der Kirchenreformation bis zur Verleihung des Majestätsbriefes* (1521 bis 1609), Brieg 1855, Bd. 3: *Von Verleihung des Majestätsbriefes bis zum Erlöschen des Fürstenhauses 1609–1675. Mit einem Anhang über die kaiserliche Regierung 1675–1741 und die alte Verfassung des Landes*, Brieg 1856; *Codex Diplomaticus Silesiae*, T. 9: *Urkunden der Stadt Brieg*, Hrsg. C. Grünhagen, Breslau 1870; E. Wernicke, *Kurzgefaßte topographische Chronik der Stadt Brieg bis zum Aussterben der Piasten 1675*, Brieg 1879. Z licznych opracowań, które służyły przygotowaniu poniższych rozdziałów, wyróżnić należy: K. Bimler, *Die schlesischen massiven Wehrbauten*, Bd. 2: *Fürstentum Brieg*, Breslau 1941; *Brzeg. Dzieje, gospodarka, kultura*, red. W. Dziewulski, Opole 1975; W. Dziewulski, *Brzeg od lokacji na prawie zachodnim do wygaśnięcia dynastii Piastów (1247–1675)*, [w:] *Brzeg. Dzieje, gospodarka, kultura*, red. W. Dziewulski, Opole 1975, s. 32–142; W. Dziewulski, S. Golachowski, *Brzeg*, [w:] *Studia z historii budowy miast polskich*, (Prace Instytutu Urbanistyki i Architektury 6, z. 2/17) Warszawa 1957; K. Heffner, *Brzeg – historia i współczesność*, Opole 1987; M. Zlat, *Brzeg*, wyd. 2 (Śląsk w zabytkach sztuki), Wrocław 1979. Szczególnie wiele informacji związanych z tematyką opracowania przynosi praca Dorothea Tscheschner, por.: D. Tscheschner, *Eine schlesische Perle, Brieg Bauten erzählen*, Berlin 2004 i jej ojca Walthera: W. Tscheschner, *Aus der Baugeschichte der Stadt Brieg*, Düsseldorf 1930. Z pozycji tych korzystał również autor najnowszych opracowań Marcin Wrzeciono: M. Wrzeciono, *Topografia historyczna Brzegu od lokacji do połowy XIX w.*, Brzeg 2016; *Urbarz miasta Brzegu. Urbarium królewskiego pruskiego miasta Brzegu jako tegoż księstwa stolicy, przez magistrat tamże anno 1750 sporządzone*, tłum. i oprac. M. Wrzeciono, Brzeg 2019. Przypisy w niniejszym tekście powstały tylko tam, gdzie cytowane wiadomości odnoszą się do szczególnych tekstów o charakterze źródłowym. Nie ma tu natomiast odnośników do większości cytowanych wydawnictw kronikarskich.

8. Fotografia H. Klette. Wymiary: 23 × 17,4 cm. Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Zbiorów Graficznych, sygn. 2781, fotografie.

Istotny dla politycznej sytuacji księstwa i miasta okazał się traktat o wzajemnym dziedziczeniu zawarty 19 października 1537 r., za zgodą stanów śląskich, między księciem legnicko-brzeskim Fryderykiem II, a elektorem brandenburskim Joachimem II. Jego najważniejszym postanowieniem było przejście księstwa brzesko-wołowsko-legnickiego pod panowanie brandenburskich lub frankońskich Hohenzollernów w wypadku wymarcia męskiej linii Piastów. Tak się jednak nie stało. W 1539 r. Brzeg przypadł młodszemu synowi Fryderyka – Jerzemu II, a w 1547 r., po śmierci ojca, to on ostatecznie przejął rządy w mieście, dzierżąc je aż do śmierci w 1586 r.

Brzeg stał się znów siedzibą książęcą i twierdzą rozbudowywaną w trzech etapach – książęcym, pod nadzorem cesarskim i pod zarządem pruskim. Pierwszy okres trwał do 1635 r., kiedy Brzeg przeszedł pod zarządek cesarski. Były to czasy rządów księcia Jerzego II (1547–1586), Joachima Fryderyka (1586–1602) i Jana Chrystiana (1609–1639). W 1565 r. Jerzy II brzeski był obecny podczas obrządków pogrzebowych Ferdynanda I w Wiedniu, a król Rudolf II z braćmi Maciejem i Maksymilianem przybyli w 1577 r. do Wrocławia. Ze względu na zagrożenie tureckie i niepewne sąsiedztwo Polski, w 1577 r. wydano „porządek obronny”. Granica z Polską miała być wzmocniona zamkami, stąd w kraju zarządzono powstanie 24 umocnionych miast, do których należał również Brzeg. Już jednak w 1572 r. Jerzy II rozpoczął wzmacnianie zamku wałem, który w 1573 r. kazał obmurować. Obok wznosił bastion, a w 1580 r. kazał znieść zabudowę przed Bramą Wrocławską. Rok później rozpoczął budowę najpiękniejszej w mieście Bramy Odrzańskiej.

Po śmierci Jerzego II w 1586 r. w zamku w Brzegu pozostała księżna Barbara, a po śmierci Fryderyka IV legnickiego w 1596 r. całe księstwo przypadło władcy Brzegu Joachimowi Fryderykowi, który w 1598 r. podjął się dzieła wzmocnienia fortyfikacji, głównie wałów między Odrą i zamkiem, wzmacniając je strzeleckim kamieniem. Wznosił ponadto kazamaty mieszczące laboratoria do wytwarzania prochu, a na wałach ustawił platformy z działami.

Miasto Brzeg stanowiło w XVI w. ważny element klucza dóbr książęcych. Za Jerzego II (1547–1586) było to 1300–1400 włók. Spośród posiadłości największy dochód przynosiły Niemcza i stawy (7949 talarów), podczas gdy sam Brzeg ok. 5000 talarów. Dobra zamkowe stanowiło 12 wiosek i 7 folwarków. W 1551 r. książę kupił wieś Brzezina, a w 1555 r. Zielęcice. Wkrótce powstały tu książęce stawy.

MIEJSKIE WSIE

W 1533 r. miała miejsce taksacja miejskiej wsi Małujowice. Do miasta należała też wtedy Lubsza i Gierszowice. Brzeska Wieś została wtedy oszacowana na 540 grzywien renty, Rataje na 480, Pisarzowice na 240, Żłobizna na 300, obie Lubsze i Niedtberge (Góra obok Luisenthal) oraz lasy na 1200 grzywien, Gierszowice na 800 grzywien, Pawłów na 840 grzywien. Wszystkie miejskie dobra oszacowano na 4 400 grzywien. W 1577 r. miasto nabyło Czeską Wieś, w 1602 r. Olszanki, w 1690 r. Obórki, a w 1702 r. Kantorowice i Małą Nową Wieś.

BRZEG NA DROGACH HANDLOWYCH

Od ok. 1495 r. słynny ród przedsiębiorców górniczych Fuggerów używał drogi prowadzącej przez Brzeg do transportu miedzi z Węgier (Żylica w pn. Słowacji). Droga prowadziła przez Przełęcz Jabłonkowską do Cieszyna i stamtąd albo wzdłuż Odry, albo przez Opawę, Karniów i Nysę. Również książę brzeski Jerzy I nakazał jazdę kupców przez Strzelin i Brzeg, a dalej przez Namysłów i dawnym bursztynowym szlakiem do Prus.

Prowadzona w latach 1490–1515 wojna celna z Polską doprowadziła do upadku wrocławskiego prawa składu. W 1506 r. śląskie targi zostały skrócone z 14 dni do 2 lub 3. Handel polskimi futrami przeniósł się poza granicę celną, nastąpiło też osłabienie brzeskich targów wołowych. W 1499 r. król Władysław Jagiellończyk wezwał Brzeg do obrony prawa składu Brzegu i Frankfurtu nad Odrą. W 1513 r. obiecał także, że w żadnym śląskim mieście 6 tygodni przed i 6 tygodni po obu brzeskich jarmarkach nie dopuści do otwarcia żadnego innego. Od połowy XVI w. istotne znaczenie odgrywał również w Brzegu handel prowadzony szlakiem odrzańskim, o czym świadczy informacja o pobieraniu opłat za płynące obok miasta tratwy.

REFORMACJA

Pierwsza luterńska msza w Brzegu miała miejsce 10 marca 1524 r. Odprawił ją franciszkanin Franz Helwig, który wcześniej pełnił obowiązki proboszcza w Małujowicach i Zielęcicach. 17 lipca tego samego roku z kazalnicy kościoła św. Mikołaja przemówił magister Tropper z Opawy, a 1 stycznia 1525 r. został on ostatecznie obrany archidiakonem tego kościoła. W międzyczasie wielu księży z kolegiaty przeszło na nowe wyznanie.

Reformacja spowodowała osłabienie śląskich wspólnot zakonnych. W 1527 r. ostatni franciszkanin opuścił swój brzeski klasztor i wkrótce na należącym do niego terenie (Brzeskie Nowe Miasto, później Mühlplan) miasto wzniosło kamienice. We franciszkańskim kościele natomiast urządzono zbrojownię. Książę przejął też szpital i kaplicę św. Antoniego. Wkrótce powstała tu łaźnia publiczna oraz mennica. 17 czerwca 1546 r. rozebrano również, pod pretekstem zbyt bliskiego usytuowania względem murów miejskich, opuszczony przez mnichów klasztor dominikanów. Natomiast kościół dominikański książę przekazał w 1557 r. miastu, które mogło go przekształcić na domy mieszkalne.

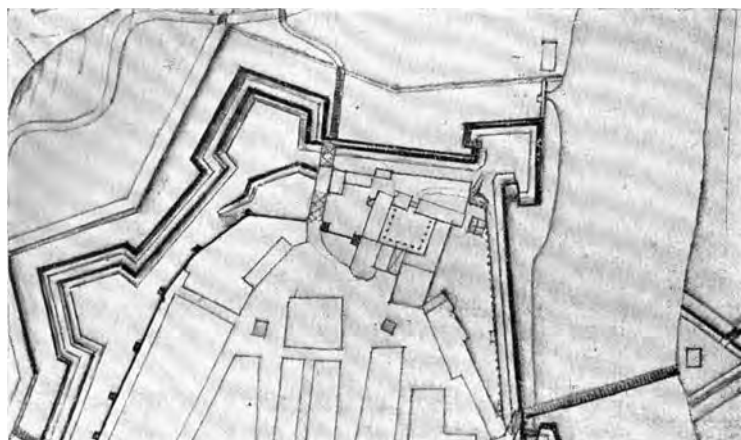
Katolickie msze w kaplicy św. Jadwigi odprawiano do 1534 r. W związku z pozostaniem w tym kościele tylko dwóch duchownych, liczne wolne fundacje postanowiono wykorzystać na uposażenie nowego gimnazjum. W tym samym roku na strzeleckim zamku przyjęto nowy porządek kościelny księstwa, a w 1542 r. lokalny kościół poddano patronatowi świeckich superintendentów, którym zostało podporządkowane 6 kościelnych inspekcji. Działający w Brzegu superintendent, magister Laurentius Starck, w latach 1564–1573 przeegzaminował 163 kandydatów na pastarów, z których 92 wysłał na Węgry, 55 do śląskich gmin, 16 na Morawy, 3 do Czech i jednego na Słowację. Zagrożenie dla reformowanego Kościoła stanowili jego radykalni przedstawiciele (kalwini), tropieni w 1565 r. wśród radnych i członków cechów przez miejskiego kaznodzieję.

Reformacja miała duży wpływ na przemianę stosunków własnościowych w mieście. Oprócz klasztorów dotyczyło to np. posiadłości leżącej obok kościoła parafialnego – tzw. Kreuzhofu należącego do komandorii joannitów. Mieszkali tu kapelani, ale część parceli pozostawała zawsze własnością joannickiego komtura z komendy w Łosiowie, nawet gdy kościół przejęli ewangelicy. Lenno kościoła parafialnego składało się z dworu komtura, 3 włók komtura w Brzeskiej Wsi, ogrodów przed Bramą Małujowicką i kawalka łąki za zwierzyńcem. Dopiero zgodnie z traktem ze Strzelina z 20 stycznia 1578 r. zgromadzenie joannitów odstąpiło księciu prawo patronatu nad kościołem św. Mikołaja wraz z dochodami i opisanymi posiadłościami. Już wkrótce, bo 23 kwietnia 1582 r., dochody te książę przekazał pod specjalnymi warunkami miastu. Miasto zrewanżowało się, darowując księciu część miejskiego lasu obok Lubszy Malej, celem rozszerzenia jego zwierzyńca. Ostatecznie jednak dopiero 25 kwietnia 1582 r. miasto uzyskało patronat nad kościołem św. Mikołaja. W ramach rekompensaty darowało księciu z powrotem kościół minorytów, który przekształcił on na własny koszt w arsenał.

KSZTAŁT MIASTA

W 1512 r. miasto opisał jego dawny mieszkaniec, kronikarz, humanista i geograf Bartłomiej Stein:

„W tym samym księstwie [legnicko-brzeskim], ale na wschód od niego [Legnicy] daleko leży miasto Brzeg [*oppidum Briga*] (Polacy nazywają je jednak Brzeg). Brieg jest nazwą pojawiającą się w Niemczech, a także niezwykle często w Hiszpanii. [...] Miasto leży na wysokim brzegu rzeki Odra zwanej starym ramieniem. [...] Zgodnie ze starymi dokumentami taka nazwa była też używana w języku niemieckim [chodzi o określenie *Alta Ripa* z dokumentu między innymi z 1250 – R. E.]. Książę Konrad dał miastu prawo. On je znacznie umocnił, otaczając murami, które wynoszą się jeszcze wysoko nad wodę. Może chodzić po nich na raz dwóch ludzi, przed nimi zaś ciągnie się wał z przedpiersiem i fosą lub tak zwany mur przedni. Kościołów większych niż średnie ma 5, z których 4 własnością zgromadzeń franciszkanów, dominikanów, antoninów i św. Jana z Jerozolimy, w piątym, obok siedziby książęcej, kolegium mają kanonicy, których

9. Brzeg. Wycinek z planu Twierdzy Valentego von Säbisch z 1625 r. Za: K. Bimler, *Die schlesischen massiven Wehrbauten*, Band 2. Fürstentum Brieg, Breslau 1941, il. 13, s. 45.

dziekan urzędowo nosi insygnia biskupie, mnóstwo tu kiedyś było relikwii, ale miasto wielokrotnie zdobywane i niszczone. Mimo że Brzeg należy do największych miast Śląska, nie jest tak ludny, bo częściowo przez płomienie, częściowo przez wrogów został spustoszony. W herbie nosi trzy kotwice, za patrona ma św. Mikołaja, co świadczy o tym, że handel prowadzi z morskimi miastami położonymi nad Bałtykiem, miastami pruskimi. Całkiem długo obok miasta przebywałem, bo to jest moje miasto rodzinne”¹.

Forma miasta w obrębie murów miejskich nie uległa w XVI i XVII w. zasadniczej zmianie. Zmieniła się ona jednak w zasadniczy sposób wokół murów miejskich, a to za sprawą budowy zewnętrznego pierścienia fortyfikacji. Bramy otrzymały szyje bramne, które stworzyły nową linię obrony ze strzelnicami i drugą linią murów. Powstały też bramy międzymurza (Brama Wrocławska, Małujowicka, Opolska). Nowe zewnętrzne bramy stanowiły oparcie dla mostów zwodzonych. W aktach z 1527 r. miała znajdować się wzmianka o wzmocnieniu wałów zewnętrznych przez czeskiego mistrza Wenzela. Jednak według Kurta Bimlera, cytującego kronikę Schönwaldera, już od lat 80. XV w. miał powstawać „Bollwerk” obok Mostu Odrzańskiego i zewnętrzne basteje. W 1511 r. wzniesiono nową basteję nad Odrą obok Bramy Polskiej, a w 1512 r. rajcy rozpoczęli budowę parkanu obok Bramy Opolskiej i Brzeskiej. Znane są też wzmianki o bastei z drewna dębowego. W 1513 r. wspomniano o parkanie i bastei zlokalizowanej obok Bramy Małujowickiej, naprawianej w 1530 r. Fakt, że na planie Walentego von Saebisch z 1635 r. tych urządzeń już nie ma, potwierdza ich nietrwałą drewnianoziemną konstrukcję. Zewnętrzne wały z przedpiersiem, a także fosy i parkany są znane już z opisu Bartłomieja Steina z 1512 r. i księgi miejskiej z 1530 r. Dalsze rozbudowy rozpoczęto wraz z pojawieniem się niebezpieczeństwa tureckiego. Według Kurta Bimlera w 1533 r. zanotowano: „7 marca nakazał książę Fryderyk II rozbiórkę kościoła mariackiego przed Bramą Wrocławską, aby uzyskać teren na wały”². Według innych kronikarzy 7 marca 1534 r. doszło do podpalenia kościoła NMP przed Bramą Wrocławską celem umożliwienia rozbudowy fortyfikacji przeciwko Turkom. Roboty postępowały wolno, o czym świadczy wzmianka z 1538 r. Bardziej precyzyjne informacje na temat dalszego rozwoju fortyfikacji bastionowych umieszczono w osobnym rozdziale.

Z innych ważnych dla przemian kształtu miasta Brzeg faktów warto odnotować naprawę wieży ratuszowej w 1532 r. czy instalację nowego zegara w 1535 r. Ponadto w 1538 r. spłonął szpital św. Ducha przed Bramą Wrocławską, potem przeniesiony do miasta. W 1540 r. powstał nowy przegierz i katownia; w 1544 r. odnowiono most przed Bramą Wrocławską, wzmocniony dwoma murowanymi filarami; w 1542 r. runął szczyt wieży ratuszowej, odbudowany dopiero półtora roku później; w 1544 r. naprawiono tzw. „wójtostwo” w Rynku i miejską wagę; w 1547 r. powstała Wielka Sala ratusza z trybuną śpiewaczą, dla użytkowni-

¹ *Scriptores rerum silesiacarum*, Bd. 17: *Descriptio totius Silesie et civitatis regie Vratislaviensis per M. Bartholomeum Stenum: Barthel Steins Beschreibung von Schlesien und seiner Hauptstadt Breslau*, Breslau 1902, s. 17–19. [tłum. R. E.].

² K. Bimler, *Die Schlesischen...*, op. cit., s. 27. [tłum. R. E.].

ków której w 1572 r. wydano zbiór pieśni; w 1544 r. rozpoczęto budowę nowego zamku z fundamentowaniem na dębowym palowaniu; w 1564 r. rozebrano domy obok Bramy Wroclawskiej,

przygotowując miejsce pod budowę gimnazjum, poświęconego w 1569 r., a po pożarze z 1569 r. konieczna stała się budowa nowego ratusza.

10. Brzeg. Ratusz, widok ogólny od południowego zachodu. *Rathaus vō Mittag an zu sehe*. Rysunek piórkiem kolorowany, wymiary: 16,1 × 8,9 cm. F. B. Werner, *Topografia oder Prodromus*. Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Rękopisów, sygn. R 551 T. II, (daty przytoczone w tomie: 1740–1759), s. 317.

11. Brzeg. Ratusz, widok ogólny od północy. *Rathaus von Mitternacht an zu sehe*. Rysunek piórkiem kolorowany, wymiary: 16,2 × 9,0 cm. F. B. Werner, *Topografia oder Prodromus*. Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Rękopisów, sygn. R 551 T. II, (daty przytoczone w tomie: 1740–1759), s. 320.

OGRODY, ZWIERZYNIEC I STAWY

Rezydencja książęca została zaopatrzona w ogrody, w tym ogród z podłużnym budynkiem, piwnicą przeznaczoną do zimowania roślin i łaźnią. Między wałem a zamkiem rozciągał się ogród owocowy. Jerzy II próbował też przekształcić leżące na północ od miasta przy drodze do Lubszy Neitberg i Luisentaler Berg w winnice. Nad rzeką poniżej miasta, pod wsią Brzezina, w lesie odrzańskim książę założył zwierzyniec z domem myśliwskim i rybackim. Był tu też dom z bażancim ogrodem. Na północnym brzegu rzeki, we wsi Grabów Brzeski, hodowano różne rasy koni, a za Ratajami znajdowało się wielkie gospodarstwo książęce i od 1551 r. cały system stawów rybnych. 20 stawów znajdowało się również w Nowej Brzezynie. Pierwszy z nich powstał w 1566 r. Stawy ukończono 23 kwietnia 1582 r., o czym miał świadczyć książęcy zakaz połowu ryb przez mieszczan.

WODOCIĄGI

W 1496 r. woda z Odry została poprowadzona do zbiornika obok przegierza, stamtąd do browarów, a w 1514 r. wodociągi otrzymały pompy. W 1527 r. książę Fryderyk kazał wykopać rów prowadzący do Żłobizny i Brzeskiej Wsi, skąd woda drewnianymi rurami biegnącymi pod murami miała dochodzić do Milchgasse (ul. Mleczna), Rynku, Domu Kupieckiego i browarów. Jeszcze jednak w 1541 r. mieszczanie musieli pobierać wodę do warzenia piwa z Odry. W 1546 r. uruchomiono kunszt wodny (*Wasserkunst*) zasilający wodociągi, usytuowany w pobliżu miejskiego młyna, a w 1549 r. sukiennicy poprosili księcia o pozwolenie na doprowadzenie wody do farbiarni. Drugi wodociąg, z Zielęcic do zamku, zbudowano dopiero w 1568 r. Woda z dwóch źródeł była gromadzona w dwóch zbiornikach na Rynku, po jego stronie północnej i zachodniej. W 1605 r. wzmiankowano o istnieniu zbiornika wody przed ratuszem.

MŁYNY

Ważne dla struktury produkcyjnej miasta były młyny, których w 1315 r. było 4: jeden obok klasztoru oo. Dominikanów, a 3 obok wsi Rataje. W 1500 r. książęta Fryderyk i Jerzy zbudowali również dla użytku ubogich młyn pływający, usytuowany za kościołem św. Antoniego, jednak jeszcze w 1507 r. prawo młynarskie należało do miasta. W 1529 r. nastąpiła rozbiórka starego młyna i powstał nowy książęcy młyn – mieszkańcy z całej okolicy pomagali wtedy budować wspartą na drewnianych ramach konstrukcję. Nowy młyn za wałem zamkowym został rozebrany w 1578 r. Na Mühlplan (obecnie plac na pn. zakończeniu ul. Młynarskiej) stał już wtedy inny młyn, wzmiankowany w porządku ogniowym w 1558 r. – stąd nazwa ulicy Mühlgasse. Budowlę tę, z pięcioma kołami, wzniesiono na nowo w 1585 lub 1595 r.

HANDEL I RZEMIOSŁO

W 1522 r. król Ludwik potwierdził miastu przywileje celne, targowe i jarmarczne, wskazując też 4 targi bydłce (na święta Trójcy Świętej, św. Jakuba, Narodzenia NMP i św. Mikołaja).

Szczególnie ten na św. Jakuba był znany z możliwości zakupu polskich i armeńskich koni oraz bydła rogatego i czarnego. W 1550 r. w mieście były 42 ławki rzeźnicze. Piekarze mieli 42 ławki chlebowe, a szewcy 36 ławek. Każda z nich musiała płacić miastu ½ grzywny marki rocznie za utrzymanie kramów. Apteka została wymieniona w 1554 r., miejski medyk w 1582 r.

Najważniejszą działalnością produkcyjną miasta było oczywiście piwowarstwo. W latach 1520–1521 lista posiadających prawa browarniane mieszczan liczyła 216 nazwisk, z których tylko kilka miało polskie brzmienie, jedno węgierskie, 5–6 walońskie. Lista wymieniała też 11 kobiet, mających oczywiście status wdów. W spisie prawa browarnianego uwzględniono następujące ulice: Rynek, Fleischergasse (ul. Rzeźnicza), Lange Strasse (ul. Długa), Wagnergasse (ul. Fryderyka Chopina), Brüdergasse (ul. Młynarska), Burggasse (ul. Zamkowa), Oppelischen Gasse (ul. Mikołaja Reja), Appelgasse (ul. Jabłkowa), Zollgasse (ul. Wojska Polskiego), Paulauerstrasse (ul. ks. Jana Dzierżonia), Mollwitzergasse (ul. Staromiejska). W 1532 r. nastąpiło potwierdzenie monopolu cechu krawców. W 1534 r. to samo miało miejsce w odniesieniu do garbarzy i szewców. W 1533 r. wymienieni zostali wytwórcy saletry. Od 1544 r. pojawił się wspólny porządek cechowy, przekraczający granice księstwa, dotyczący na przykład rymarzy. W 1536 r. cech rzeźników (w Brzegu było ich ponad 40) prosił o wagę mięsną i przekazanie im pustego placu przed jatkami aż do Zollgasse (ul. Wojska Polskiego). Z dokumentów wynika, że rzeźnicy chcieli tam zbudować domki dla biedaków lub chorych umysłowo. W 1540 r. cech kowali otrzymał pozwolenie na uruchomienie szlifierni między młynami lub na innym wybranym miejscu. Z tego czasu pochodzi też nowy porządek cechu bednarzy.

W 2. poł. XVI w. rzemiosło nadal intensywnie się rozwijało. Między 1542 a 1549 r. liczba sukienników wzrosła z 19 do 43, a w 1547 r. liczba jatek do 50. W 1550 r. przywileje otrzymali stolarze, w 1553 r. golibrodowie. Spośród 5 rajców 2 było złotnikami. Urząd rajcy stał się w tym czasie dożywotni. W 1579 r. złotnik Michael Heintze otrzymał przywilej handlu artystycznymi wyrobami szklanymi. W 1577 r. nieposiadający nieruchomości „biedni browarnicy” zostali przyjęci do wspólnego cechu, później uzupełnionego o niciarzy, białoskórników, murarzy i cieśli, wyrobników i pracowników dniówkowych. Również ślusarze i nożownicy utworzyli własne cechy. W 1569 r. książę utworzył dla przynależących do wyższej warstwy społecznej *Ritter = Bürgerzeche*. Skupiał on szlachtę, uczonych, kupców i artystów, którzy do innych cechów nie mogli zostać przyjęci.

Bogactwo cechów pozwalało inwestować w nieruchomości, stąd w Brzegu, jak w żadnym innym śląskim mieście, pojawiły się podwójne i wielokrotnie szczyty. Do najbardziej znanych domów należały „Burkert Haus” z 1597 r. przy Wagnergasse 4 (ul. Fryderyka Chopina 1) i dom przy Burggasse 22 (ul. Zamkowa) z 1614 r., Ring 29 „Süß Haus” z 3 szczytami, sentencją „FIDVS IN PERPETVVM BENEDICETVR” i datą roczną 1621. Cech murarski powstał w Brzegu dopiero w 1597 r. Aby zostać murarzem należało narysować plan domu, który składał się z co najmniej 10 000 cegieł.

Podjęmując budowę zamku, książę Jerzy II założył na miejskim wygonie własne cegielnię, a miasto wspomagało księcia transportem i cegłą wytwarzaną w miejskich cegielniach. Jako

wynagrodzenie za te usługi książę przekazał miastu w 1553 r. teren na Sperlingsbergu, gdzie niegdyś stał klasztor oo. Dominikanów, zabudowany już częściowo domami. Wolne parcele książę przekazał wskazanym przez siebie osobom. Czynsz ze wzniesionych tam domów powinien według księcia przypadać miastu.

LUĐNOŚĆ MIASTA I EPIDEMIE

W XVI w. w mieście było 550, a na przedmieściach 150 domów. Przy zasiedleniu każdego domu przez 5 osób czyniłoby to 3500 osób plus kilkuset członków rodzin i uczniów, i około 200 przybywających z zewnątrz gimnazjalistów. Ludność miasta musiała więc w tym czasie liczyć nie więcej niż 4200 mieszkańców. Byli wśród nich również polscy protestanci korzystający z malego kościoła Trójcy Świętej. Polski duchowny został wymieniony tu w dokumencie z 1605 r.

Słabe warunki sanitarne oraz liczne kontakty mieszkańców miasta z przyjezdnymi powodowały epidemie. W 1535 r. w Brzegu pojawiła się choroba francuska. Chorzy byli izolowani w szpitalu św. Jerzego po północnej stronie Odry. Kolejna zaraza, w 1542 r., spowodowała w ciągu 27 długich tygodni śmierć 2000 osób. Przykościelny cmentarz nie zaspokajał już wtedy potrzeb miasta i komtur joannitów Heinrich przeznaczył na ten cel część ogrodu kantora przed Bramą Opolską. Powstała tu też drewniana kaplica. Brak kanalizacji spowodował, że w 1561 r. zakazano pod wysokimi karami rozkopywania wałów dla powstania dołów kloacznych i pływania w fosie, nakazywano też zasypywanie latryn. Nie powstrzymało to wybuchu w sierpniu 1572 r. zarazy, trwającej raptem do 29 września tego roku, pochłaniającej 400 ofiar. Ostatnia z wielkich epidemii w tym wieku miała miejsce w 1599 r. – umarło wtedy 2252 mieszkańców miasta, czyli 1/3 jego populacji, gnębionej dodatkowo przez plagę wilków.

POŻARY I POWODZIE

Mimo że miasto było już w tym czasie w dużym stopniu murowane, nie omijały go pożary. 19 sierpnia 1507 r. spłonęły Mollwitzergasse (ul. Staromiejska), Wagnergasse (ul. Fryderyka Chopina), pół Burggasse (ul. Zamkowa) i Lange Strasse (ul. Długa) oraz dwie pierzeje rynku – razem 69 budynków. W 1569 r. pożar zniszczył 72 domy, ratusz, smatruż, Dom Kupiecki i wiele budowli obok. W 1575 r. spłonęło 14 domów na Burggasse (ul. Zamkowa), a w 1576 r. spłonęła Brzeska Wieś. W 1597 r. w ogniu stanęła połowa miasta wraz z klasztorem franciszkanów.

Porządek ogniowy podzielił początkowo miasto na 12, a w 1558 r. na 16 okręgów, zarządzanych i nadzorowanych przez starszych cechów i 4 razy w roku kontrolowanych przez radę. Każdy gospodarz miał mieć bosak, beczkę z wodą i drabinę. W każdym domu powinny być, według zapisów tego porządku, dwie dobre sikawki, a słodownie powinny pozostawać podczas pracy pod nadzorem. Zarządzono również straż z wież miejskich, stawiającą się co wieczór na swoich stanowiskach i porozumiewającą się ze sobą za pomocą trąb. Porządek straży na murach z 1554 r. nakazywał, aby nie stawiać tam ludzi starych, a jedynie młodych i sil-

nych. Każdy obcy powinien być z największą bezwzględnością obserwowany i dostarczyć świadectwo swojej moralności.

Nadodrzańskie położenie Brzegu generowało też zagrożenie powodzią. 18 sierpnia 1504 r. rozpoczęła się powódź trwająca 3 tygodnie. Następna, z 1515 r., spowodowała zalanie miasta na wysokość 6 łokci. Na wiele tygodni stanęły wówczas młyny, co spowodowało trudności aprowizacyjne. Wspominano także o powodziach w latach: 1523, 1565, 1570, 1571, 1578 i 1598. Ta z 1570 r. zmyła wszystkie tamy i przyniosła szczególnie wiele zniszczeń. Powódź w 1593 r. zniszczyła długo już nieużytkowany klasztor św. Antoniego z kościołem. Na miejscu kościoła rada zbudowała łaźnię, sprzedaną w 1598 r. i stojącą do XIX w.

BRACTWO STRZELECKIE

Najstarsze pole strzeleckie działało na międzymurzu pomiędzy Bramą Małujowicką i Bramą Brzeskiej Wsi aż do 1679 r., kiedy przeniesiono je na wygon miejski przed Bramą Odrzańską. Kroniki przynoszą informacje o uroczystościach strzeleckich i tarczach strzeleckich w latach 1520, 1533, 1574 i 1612. Ostatnia informacja dotyczy tarcz umieszczonych na wysokości 85 łokci. Odbwały się też wyścigi konne. Na czas wojny 30-letniej ćwiczenia przerwano, a plac strzelecki włączono do fortyfikacji. Ćwiczenia zostały wznowione dopiero w 1651 r. Bractwo strzeleckie zostało powołane w 1574 r., ale już 12 lat wcześniej wybrano króla strzeleckiego, którego dekoracji dokonał książę. W 1598 r. towarzystwo otrzymało monopol na ćwiczenia strzeleckie w mieście, w których udział musiał brać we wszystkie niedziele jednego kwartału każdy młody posiadacz praw miejskich. Cechy nie potrafiące zmusić swoich członków do tych ćwiczeń musiały dostarczyć 5000 cegieł do wzmocnienia fortyfikacji i jeden funt cyny potrzebnej do wyrobu kul. W 1679 r. bractwo otrzymało książęcą powozownię przed Bramą Brzeską, szopę solną i przynależności otoczone parkanem. W mieście był też książęcy arsenał utrzymywany w dawnym klasztorze oo. Franciszkanów, gdzie pomieszczono 26 zbroi. Obok znajdowała się wieża prochowa.

BUDOWLE UŻYTECZNOŚCI PUBLICZNEJ

Do zespołu budowli publicznych w XVI i XVII w. należały brzeskie instytucje karne. W 1511 r. kat otrzymał mieszkanie przy ul. Więziennej, w pobliżu Bramy Opolskiej. W tym samym czasie wymurowano położoną na wygonie szubienicę z 4 belkami, nad czym pracowało 36 cieśli i 6 murarzy, podwyższoną w 1529 r. W 1521 r. powstało nowe więzienie. Cztery lata później pisarz zanotował budowę nowego przegierza, przekształconego w kamienny 1540 r.

W 1520 r. wzmiankowano istnienie nowych pomieszczeń szkoły. W 1545 r. magister Nicolaus Telpfried i jego siostra ufundowali leżący naprzeciw szkoły przy Lange Strasse (ul. Długa) szpital dla uczniów, funkcjonujący tylko 10 lat.

Na terenie powstałym po rozebraniu w 1534 r. szpitala św. Ducha na Przedmieściu Wrocławskim książę w 1562 r. nakazał wzniesć domy dla ubogich, każdy szeroki na 14 łokci, wszystkie takie same, zestawione ze sobą w taki sposób, aby dwa sąsiednie miały jedną rynnę. Domy miały sięgać do murów

miejskich. W 1583 r. rozpoczęto budowę nowego szpitala, którą przerwano dwa lata później. Szpital stał do 1634 r.

W 1582 r. rada przejęła patronat nad kapitałem 7290 talarów, należącym do Małego Domu Dusznego, przeznaczonego dla starszych kobiet, który usytuowano na południowy zachód od kościoła św. Mikołaja przy Lange Strasse (ul. Długa). W 1571 r. rozebrano dawną drewnianą kaplicę grzebalną, powstałą w 1542 r. i usytuowaną przed Bramą Opolską, a na jej miejscu pojawił się kościół Trójcy Świętej. Cmentarz wokół kościoła został otoczony murem w 1561 r.

MIEJSKIE REGULACJE PRAWNE

W połowie XVI w. magistrat składał się z burmistrza, 5 rajców i pisarza. Rada była odnawiana każdego roku. Burmistrz nie mógł podejmować decyzji samodzielnie, a jedynie przy współudziale jednego lub 2 rajców. W 1540 r., po oddaniu hołdu księciu Jerzemu, miasto otrzymało wolny wyszynk wina i przywilej posługiwania się czerwoną pieczęcią, dający prawo wolnego sądu miejskiego. W 1569 r. cesarz Maciej potwierdził przywileje miasta.

Nowe ordynacje miejskie, funkcjonujące od 1550 r., zostały uzupełnione w 1553 r. o porządek ogniowy, w 1555 r. o browarniany i weselny, strażniczy w 1557 r., a rok później o porządek kościelny i pogrzebowy. Uchwalono również przepisy dla regimentu miejskiego. Porządek policyjny ogłoszony w 1577 r. dotyczył aresztów, spadków, weksli, odszkodowań za straty itd. Z 1561 r. pochodzi porządek murarzy, cieśli, robotników dniówkowych. Dwaj miejscy trębacze zatrudnieni w 1564 r. mieli trąbić co godzinę i dodatkowo dwukrotnie w ciągu dnia o wpół do czwartej poza piątkiem, natomiast w sobotę – rano i po południu. Prze-

pisów było tak wiele, że już w 1557 r. wydano dodatkowe regulacje dotyczące kontroli nad przestrzeganiem miejskich statutów.

W Brzegu, tak jak w innych miastach podobnej wielkości, funkcjonował monopol piwny. Prawo browarniane z 1553 r. zakazywało kupowania słoju tym, którzy nie mieli lub nie wynajmowali w Brzegu domu. Prawu browarniczemu podlegała również osiadła w Brzegu szlachta. Z zapisu tego prawa, mówiącego, że nie wolno kupować więcej słoju niż potrzeba do uwarzenia przysługującej liczby tzw. warów piwa, wynika, iż istniała osobna słodownia miejska. Liczba dozwolonych warów piwa zależała od wielkości parceli, tak więc na przykład cała kuria warzyła 9 warów piwa, $\frac{3}{4}$ kurii 7 warów, $\frac{1}{2}$ kurii 4 $\frac{1}{2}$ warów, $\frac{1}{4}$ dworu 2 $\frac{1}{2}$ warów, domy narożne, w których nie uprawiano rzemiosła, mogły warzyć o $\frac{1}{2}$ waru piwa więcej.

Prawo browarniane wspomagało też budowę murowanych domów. W 1584 r. ogłoszono, że właściciel domu mającego murowany szczyt otrzymuje dodatkowo $\frac{1}{2}$ waru piwa, podobnie jak ten, kto ma własne źródło wody. Miasto czerpało dochody z prawa składu winnego. Prawo gorzelni z 1565 i 1568 r. określało limit 4 gorzelników płacących radzie czynsz.

Dbano również o czystość miasta. Każdy był zobowiązany w sobotę posprzątać przed domem. Wozy na nieczystości zostały wymienione w 1565 r. (śmieci przed domem nie mogły leżeć dłużej niż jeden dzień). W 1561 r. pojawił się też zakaz wypasania świń w fosie. W Brzegu istniał ponadto osobny porządek dołów na śmieci. W 1557 r. spisano porządek miejskich pacholców, którzy odwozili śmieci na miejskie pola. Ich bazą był *Stadthof*, w którym nie mogli oni chować własnego przychówku, a wozów nie mogli wykorzystywać dla własnej korzyści poza wożeniem gliny i piasku do cegielni.

BRZEG W XVII WIEKU

RAFAŁ EYSYMONTT

PRZEMIANY POLITYCZNE

W XVII w. Brzeg nadal pozostawał stolicą księstwa zarządzanego przez rodzinę piastowską. W 1609 r. książę Jan Chrystian złożył na zamku we Wrocławiu hold lenny cesarzowi i królowi Czech Rudolfowi. W 1613 r. Jan Chrystian, dotąd luteranin, przeszedł na kalwinizm. Razem z nim wyznanie zmienił jego brat, Jerzy Rudolf. Taki wybór spowodował poparcie przez księcia kalwińskiego króla Czech Fryderyka V. Sojusz ten nie trwał długo, bo jedynie do 1621 r., kiedy po klęsce armii czeskiej stany śląskie przysięgły wierność katolickiemu cesarzowi. To spowodowało ucieczkę księcia do Frankfurtu nad Odrą i zrzeczenie się przez niego stanowiska starosty generalnego śląska, które przypadło jego bratu Jerzemu Rudolfowi, znanemu śląskiemu humaniście i mecenasowi sztuki. I ten władca nie przebywał stale w Brzegu, udając się w latach 1633–1648 na wygnanie spowodowane okupacją habsburską swoich ziem. W 1644 r. Jerzy III, panujący w księstwie brzeskim wraz z braćmi od 1639 i samodzielnie od 1654 r., z powodu złego stanu zamku przeniósł się do Olawy. Obaj jego młodsi bracia, tj. Ludwik IV i Chrystian, pozostali jednak w Brzegu. Książę Ludwik zmarł w 1663 r. Od tego momentu książę Chrystian panował wspólnie z Jerzym III również w księstwie legnickim, przebywając w Brzegu w latach 1665–1672. Chrystian zmarł w 1672 r., a ostatnim z książąt piastowskich został Jerzy Wilhelm, urodzony na zamku w Olawie, liczący w momencie śmierci ojca tylko 12 lat. W związku z zaistniałą sytuacją funkcję regentki w latach 1672–1675 sprawowała księżna Luiza, córka Jana Kazimierza, księcia Anhalt-Dessau. Ostatni z Piastów, Jerzy Wilhelm, książę legnicko-wołowski-brzeski zmarł na zamku w Brzegu w 1675 r., zaledwie kilka miesięcy po złożeniu w Wiedniu holdu lennego cesarzowi Leopoldowi I, a jego księstwo legnicko-brzeskie przeszło już formalnie w ręce Habsburgów.

KULTURA I SZKOLNICTWO

W 1600 r. powstała w Brzegu pierwsza drukarnia. Kolejną, należącą do Kaspara Siegfrieda z Nysy, założono w 1611 r. przy Milchgasse (ul. Mleczna). Jednym z pierwszych dzieł oficyny był brzeski porządek ogniowy. W 1607 r. w mieście odbyło się pierwsze przedstawienie teatralne autorstwa Stenzela Stolla z Głucholazów – wystawiono komedię na motywach Starego i Nowego

Testamentu. Najbardziej znanym uczniem brzeskiego gimnazjum w owym czasie był Friedrich von Logau (1604–1655) – pochodzący z Brochocina k. Niemczy mistrz epigramatu. W 1604 r. na urząd rektora brzeskiego gimnazjum powołano Jakoba Schickfusa, autora słynnego dzieła *New vermehrte Schlesische Chronica unnd Landes Beschreibung* wydane w Jenie w 1625 r. Za swoje zasługi autor został nobilitowany przez cesarza Ferdynanda II. W 1604 r. w brzeskim gimnazjum uczyło się 346 uczniów, zaś w 1607 r. było ich już 503. W trakcie wojny 30-letniej, dokładniej w 1637 r., w gimnazjum uczyło się tylko 119 uczniów w 4 klasach.

12. Brzeg. Gimnazjum Piastowskie (książęce), widok ogólny. *Fürstl. Gymnasium*. Rysunek piórkiem kolorowany, wymiary: 10,3 × 8,2 cm. F. B. Werner, *Topografia oder Prodromus*. Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Rękopisów, sygn. R 551 T. II, (daty przytoczone w tomie: 1740–1759), s. 311/P.

LUDNOŚĆ MIASTA W XVII WIEKU

Na przełomie XVI i XVII w. ludność miasta można szacować na 6000 mieszkańców. W 1608 r. w Brzegu naliczono 758 mieszczan, co przy uwzględnieniu ich rodzin daje hipotetyczną liczbę 3000 mieszkańców. Resztę stanowili czeladnicy, terminatorzy, komornicy i pozostali mieszkańcy pozbawieni pełni praw miejskich. Spis z 1675 r. wykazał tylko 3600 mieszkańców miasta, w 1741 r. liczba ludności spadła do 3224 osób.

13. Brzeg. Południowa pierzeja rynku, widok ogólny. *Die Marckt Seite gegen Mittag an zu sehen*. Rysunek piórkiem kolorowany, wymiary: 17 × 8 cm. F. B. Werner, *Topografia oder Prodromus*. Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Rękopisów, sygn. R 551 T. II, (daty przytoczone w tomie: 1740–1759), s. 326.

14. Brzeg. Pierzeja rynku, widok ogólny od wschodu. *Ring od: Marckt Seite von Morgen an zu sehen*. Rysunek piórkiem kolorowany, wymiary: 17,8 × 8,6 cm. F. B. Werner, *Topografia oder Prodromus*. Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Rękopisów, sygn. R 551 T. II, (daty przytoczone w tomie: 1740–1759), s. 341.

W XVII w. stwierdzono w Brzegu obecność mówiących po polsku osadników. Co więcej, w 1669 r. odnotowano tu 5 polskich księży. Od końca XVII w. Brzeg, obok Opola i Jawora, podobnie zresztą jak Wrocław, został uznany za miasto „zagrożone” osadnictwem żydowskim. Żydów nie można było gościć w domu i nie wolno im było handlować płótnem. Nie można było od nich kupować futer, nawet na targach. W 1715 r. zakazano im długotrwałego zamieszkiwania w Brzegu. Spośród licznych rzemiosł Żydom pozostawiono tylko gorzelnictwo.

NOWE INSTYTUCJE MIASTA W XVII W. I WŁASNOŚĆ KSIĄŻĘCA

W 1619 r. książę Jan Chrystian założył pieszą pocztę z Brzegu przez Wrocław do Zebrzydowej, gdzie przebywał, celem utrzymania szybkiego połączenia przez Sudety z cesarskim dworem w Czechach. Plan ten kontynuował również książę Jerzy III. W 1662 r. planował on utworzyć prowadzącą przez Brzeg urzę-

dową drogę pocztową z Wrocławia do Wiednia. Pomysł został jednak udaremniony przez kamerę cesarską blokującą przeprawy mostowe. W 1613 r. zniszczono młyn odrzański, wkrótce ponownie odbudowany.

Ważny element miasta stanowił obszar zlokalizowany wokół zamku. Za zamkiem znajdowały się książęce stajnie, bliżej Odry murowany dom, w którym mieściła się zbrojownia, a obok wielka ujeżdżalnia założona przez księcia Jerzego II, zasadniczo przebudowana przez Jerzego III w 1658 r. i połączona krytym gankiem ze stajnią. Była tu też kuźnia, szwalnia i pracownia szewców. Między walem i zamkiem, aż do Bramy Odrzańskiej, ciągnęły się książęce sady założone przez Jerzego II. Urbarz z 1603 r. wspomina znajdujące się w tym miejscu ogród przypraw i winnice. Był tu też budynek ogrodowy, w którym mieściła się łaźnia i kilka innych pokoi, wtedy jednak zaniedbany i zaadaptowany na aptekę. Za budynkiem, aż do murów miejskich, ciągnął się ogród kwiatowy. Według kroniki Lucaego książę Chrystian w 1668 r. założył tu również galerię z ozdobnymi obrazami, a ponadto ptaszarnię, strzelnicę i wypełniony rarytasami oraz zagranicznymi osobliwościami *Lusthaus*. Ozdobny ogród był oddzielony od sadu długim domem ogrodnika i murem. Za małoletności księżnej Luizy, wiosną 1673 r., ścięto drzewa owocowe i założono całkiem nowy ogród. Kronikarz Lucae w 1689 r. pisał o oranżerii z pomarańczami i rzadkimi kwiatami pod sklepieniami tak zwanego „długiego domu”, wówczas na terenie jezuickim. W 1675 r. miano tu wymienić również fontannę.

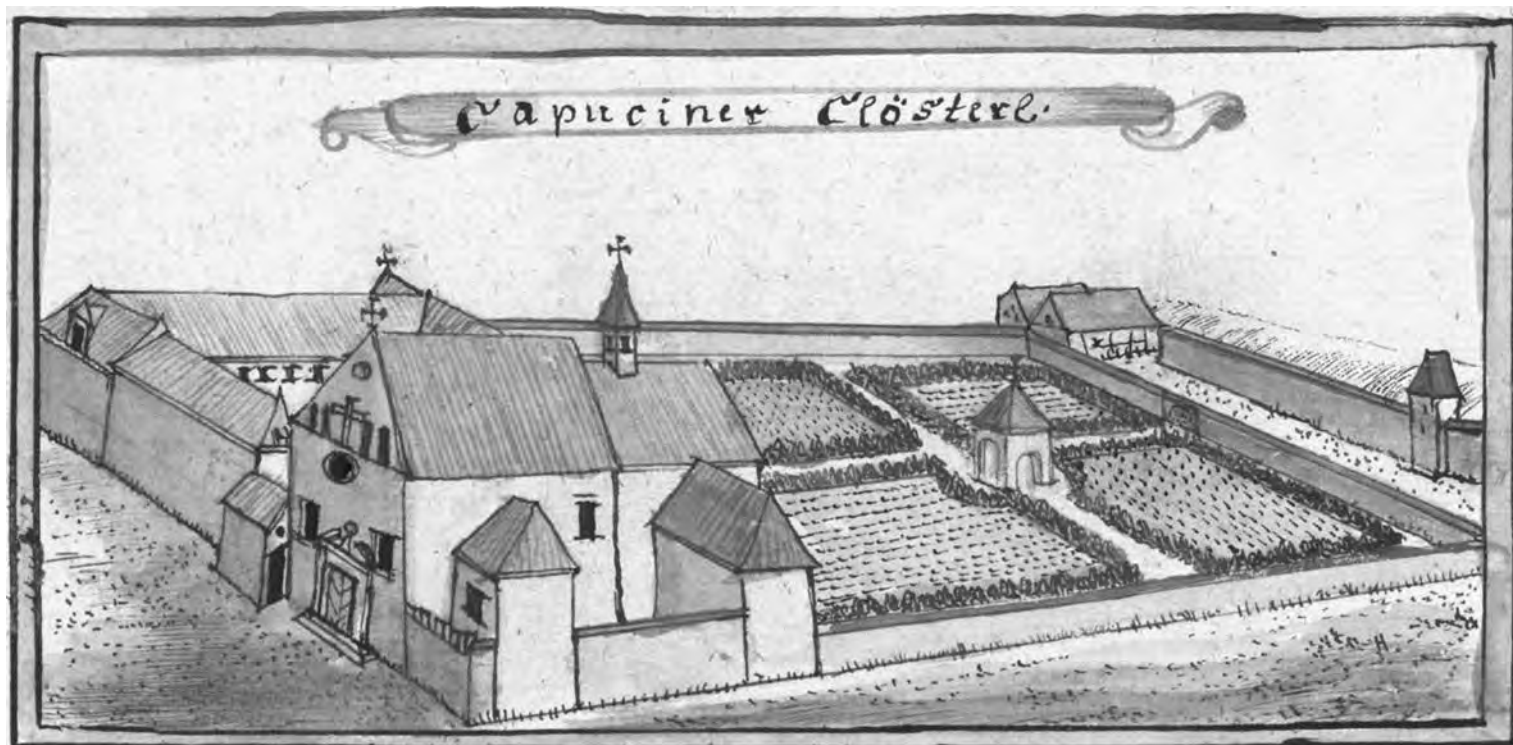
Wpływ księcia na miasto nie ograniczał się jedynie do kwestii politycznych. Książę miał w mieście i wokół niego liczne własności oraz prawa. Do księcia należały zamek z otoczeniem (granica tego terenu została wytyczona plotem z 1656 r.), kilka domów, m.in. dom przy ulicy Zamkowej, „dom Hansa Rohrsa”,

dom narożny na Sperlingsberg i domy nr 432–436 – własność rzemieślników miejskich. Książę miał też dochody z młyna z 15 kołami, domów celnych przed Furtą Polską, opłaty z przepływających obok miasta statków, dochody z browarnictwa, opłaty wodociągowe, małe cło, podatek za drewno do palenia w piecach i za drewno budowlane, dochody z kamer kupieckich, czynsz z ławek rzeźniczych, cechu piekarzy, rybaków, kuśnierzy, czerwonoskórników, dochody z młyna, sadów przed murami, cechu garncarzy oraz z licznych książęcych wsi.

PRZEMIANY WYZNANIOWE

W 1601 r. książę Jan Chrystian odnowił umowy religijne swojego ojca. W 1611 r. na łono kościoła reformowanego przeszedł pleban kościoła dworskiego, który został jednocześnie superintendentem nowego kościelnego okręgu. Wkrótce utworzono również nadzorowany przez radę książęcą wspólny konsystorz obu protestanckich wyznań, luterńskiego i kalwińskiego. Brzeg jako stolica księstwa stał się stolicą prowincji kościelnej kościoła ewangelickiego. Zgodnie z nowym porządkiem kościelnym z 1656 r. nad 5 podbrzeskimi Weichbildami zostały ustalone kościoły senioralne. Należał do nich kościół w Brzegu.

24 czerwca 1619 r. książę jako starosta generalny Śląska wydał edykt nakazujący wygnanie z kraju jezuitów. W Brzegu osiedlili się oni dopiero w 1681 r., po wymarciu rodziny piastowskiej, zajmując dom w ogrodzie pod zamkiem. Prokatolicka polityka Habsburgów po wojnie 30-letniej sprawiła, że od 1669 r. franciszkanie starali się o odzyskanie swojego starego kościoła, a od 1676 r. czynili wysiłki o przyjęcie do Brzegu również wspomniani jezuiti. Dominikanom nie udało się odzyskać swojego klasztoru, a na ich miejsce w 1681 r. przybyli kapucyni. Otrzymali 13 do-

15. Brzeg. Klasztor i kościół kapucynów, widok ogólny. *Capuciner Klosterl*. Rysunek piórkiem kolorowany, wymiary: 15,4 × 7,4 cm. F. B. Werner, Topografia oder Prodrumus. Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Rękopisów, sygn. R 551 T. II, (daty przytoczone w tomie: 1740–1759), s. 316.

mów przy ul. Polskiej wartych 3999 talarów i teren dawnych ram płócienniczych z leżącym obok katostwem za 150 talarów. Oba te budynki rozebrano, dając miejsce powstałemu w latach 1682–1701 klasztorowi i w roku 1695 kościołowi kapucynów. Cesarz Leopold nadal zaś klasztorowi w 1687 r. miejski podatek piwny, w zamian za co mnisi zobowiązali się, że nie będą uprawiać żadnego rzemiosła i nie będą żebrać. Również kościół zamkowy w 1677 r. został przywrócony katolikom, ale pierwsza procesja Bożego Ciała w Brzegu miała miejsce dopiero w 1678 r. W 1679 r. z miasta zniknęli kalwini.

KŁĘSKI ŻYWIOŁOWE

Autorzy kronik wspominali też o pożarach, z których ten z 1618 r. zniszczył 300 domów. Wielki pożar miał również miejsce 5 września 1619 r. Spłonęło wtedy 336 domów zlokalizowanych od centrum miasta aż do Odry. W 1655 r. wielki pożar, który objął też Fischergasse i Neuhausener Strasse (ul. Rybacka i Ofiar Katynia), przerwał prowadzoną po wojnie 30-letniej odbudowę wschodniego Przedmieścia Opolskiego. Kronikarze pisali ponadto o 120 powodziach, z których największymi były te z lat 1667 i 1668. Inne, mniejsze powodzie, miały miejsce w latach 1621, 1625, 1628, 1646, 1650, 1652, 1660, 1661 i w 1675. W mieście doszło również do dwóch eksplozji młyna prochowego (1624 i 1669).

RZEMIOSŁO W XVII W.

Rozwój brzeskiego rzemiosła w tym czasie stymulowała stabilność lokalnych rządów. W latach 1625–1660 rządził w mieście burmistrz Martin Schmidt, wykształcony we Frankfurcie nad Odrą syn brzeskiego szewca. Miejskie rzemiosło wspomagały też książęce przywileje. W 1583 r. książę zakazał sprowadzania wrocławskiego piwa oraz warzenia piwa przez duchowieństwo, szlachtę oraz chłopów. W początku XVII w. w Brzegu produkowano rocznie przeszło 1300 warów piwa, czyli więcej niż w tym czasie w Świdnicy.

Wśród najbogatszych cechów w XVII w. należy wymienić złotników. Starszy tego cechu Hans Kalkschmidt i mistrz Michael Heintze byli przez długi czas seniorami rady. W 1603 r. prawo miejskie otrzymał malarz Adolf Burckhard, a w 1605 r. przywileje przyznano 5 malarzom, którzy stworzyli własny cech. Należał do niego Georg Hoffman, który w 1615 r. zlecił budowę domu przy Burggasse 11 (ul. Zamkowa) – ulicy arystokratów – zwanego potem Redoutte, z herbem rodu Hoffmanów. W 1608 r. przywileje otrzymali szyprowie – *Schiffer*, a w 1609 r. sukiennicy. Z 1627 r. znane są przywileje dla mydlarzy. Pończosznicy otrzymali z kolei swoje przywileje w 1610 r., w których zakazano kobietom wytwarzać pończochy na sprzedaż. W 1613 r. przywileje nadano cieślom, w 1615 r. rybakom, a w 1616 r. tkaczom płótna wraz z prawem mili. Nowe przywileje dla cechów krawców wydano w 1643 r.

Dalsze wzmocnienie rzemiosła nastąpiło w 2. poł. XVII w. W 1644 r. przywileje otrzymali pasamonicy, w 1645 r. nastąpiło odnowienie przywileju sukienników, którzy dostali prawo pierwowoku wełny, siodlarze otrzymali przywilej w 1648 r. Apte-

ka wzmiankowana w 1643 r. wkrótce została nazwana Apteką Dworską. W 1654 r. nastąpiło przywrócenie przymusu młynarskiego. Nowy przywilej malarzy, których wtedy było tylko dwóch, pochodzi z 1651 r. W 1656 r. wydano przywileje dla stolarzy, w 1660 r. dla mydlarzy, białoskórników, pasamoników, w 1661 r. dla igielników, a w 1662 r. dla farbiarzy.

Co prawda w końcu XVII w. pozwalano już na wsiach pracować krawcom, ale szewców nadal obowiązywał zakaz pracy w promieniu 2 mil od miasta. W 1652 r. ogłoszono prawo mili dla garncarzy. Od 1651 r. czarne płótno barwione ołowiem trzeba było sprzedawać w bogatych kramach. Mennica została przeniesiona w 1652 r. z powrotem z Olawy do Brzegu, do *Antoniterhof* między Bramą Odrzańską a furką Garbarską.

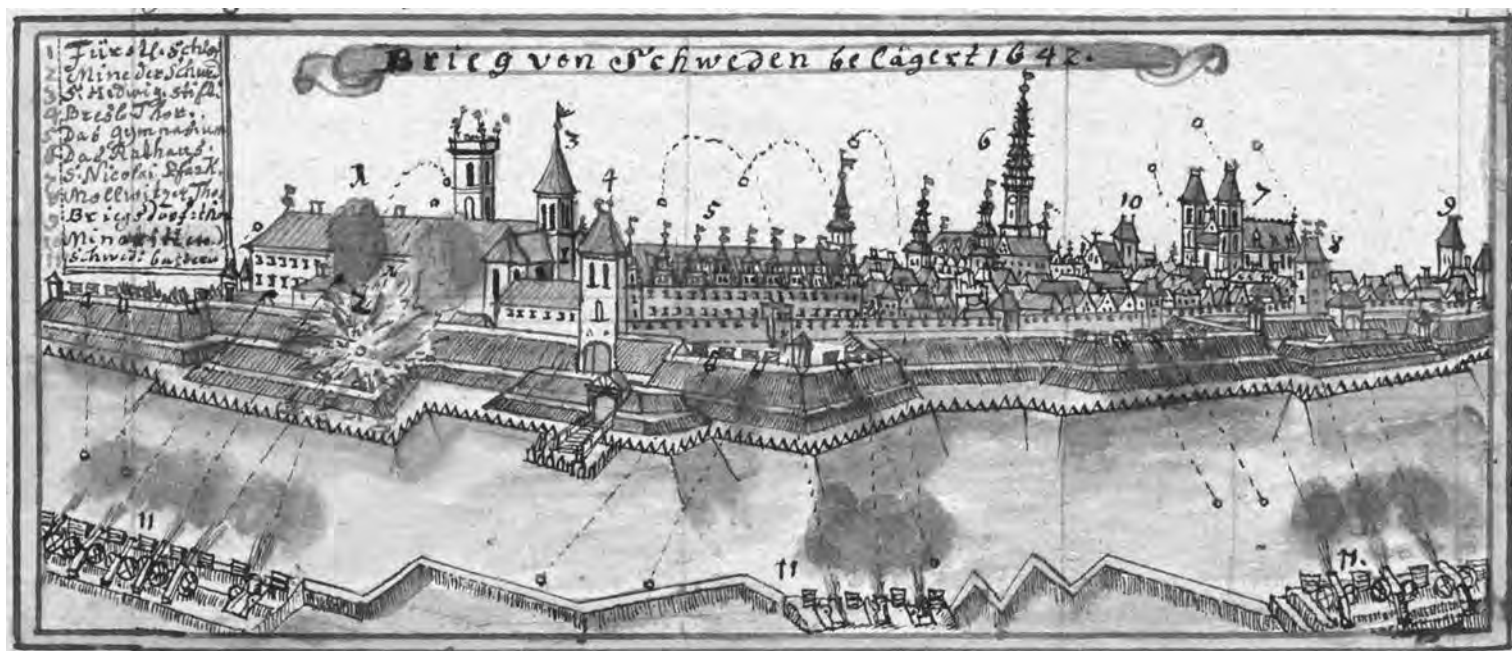
Nadrzeczne położenie Brzegu było powodem szybkiego rozwoju młynarstwa. W 1610 r. ogłoszono pierwszy książęcy porządek młynarski, w nowej redakcji pojawił się on w 1625, 1630 i 1659 r. Zgodnie z nim sprowadzanie do miasta obcej maki było zakazane. W 1623 r. na Wyspie Mieszczańskiej powstał młyn prochowy, w 1637 r. młyn do kory dębowej, a w 1639 r. założono tu manufakturę farbiarską. W 1656 r. obok Młyna Książęcego powstał Młyn Polski.

WOJNA 30-LETNIA*

Wypadki wojny 30-letniej miały ogromny wpływ na stan Brzegu. Rozbudowę twierdzy miasto podjęło już na samym początku wieku. W 1603 r. po północnej stronie Odry powstał Hornwerk – dzieło rogowe ze zwodzonymi kładkami, chroniące most odrzański. Książę Jan Chrystian doprowadził też do podwyższenia wałów, pogłębienia fos, budowy śluz do napelnienia wodą z Odry. Ziemia wykopana z fos została użyta do wzmocnienia kurtyny łączącej prostą linią sąsiednie bastiony. Powstały też zewnętrzne raweliny oraz szczególnie mocno ufortyfikowano 5 miejskich bram. Na terenie przed twierdzą, tzw. *Mühlenwerder*, wielkiej wyspie odrzańskiej między Bastionem Odrzańskim i *Sichtdichfür*, powstał szaniec strzegący młyna prochowego i służący do obserwacji przeciwnielego brzegu rzeki. Do istniejących bram dołączono wówczas jeszcze dwie furty: Garbarską na końcu ul. Garbarskiej i Polską przy końcu ul. Polskiej.

Cechy pełniły też straż przy bramach, ale nie była ona liczna i składała się tylko z dwóch osób dla każdej bramy. Od 1618 r. doszło do tego 27 żołnierzy piechoty i 4 jeźdźców utrzymywanych przez bogatego kupca Georga Rothego. Książę zaś utrzymywał dwa szwadrony jazdy. W 1617 r. 26-letni książę brzeski Jan Chrystian został powołany na starostę krajowego. Początek wojny w 1618 r. spowodował, że w pierwszym jej etapie oddziały stanów śląskich rezydowały przez 2 lata w Brzegu i odeszły z miasta dopiero 1 września 1621 r. Po bitwie na Białej Górze książę Jan Chrystian na pewien czas udał się do Legnicy, potem do Frankfurtu nad Odrą, by do miasta powrócić w listopadzie 1621 r. Od 21 stycznia 1627 r. twierdzę obsadzono oddziałami cesarskiego generała Wallensteina. 9 sierpnia 1627 r. załoga cesarska opuściła jednak twierdzę Brzeg.

* Wpływ tych wydarzeń na formę brzeskich fortyfikacji opisano w osobnym rozdziale.

16. Brzeg. Panorama miasta obleganego przez Szwedów w roku 1642. *Brieg von Schweden belagert 1642.* Rysunek piórkiem kolorowany, wymiary: 19,3 × 8 cm. F. B. Werner, *Topografia oder Prodomus*. Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Rękopisów, sygn. R 551 T. II, (daty przytoczone w tomie: 1740–1759), s. 340.

W 1632 r. wojska saskie generała Hansa Georga von Arnim-Boitzenburg zajęły Olawę i stanęły pod Brzegiem. Most na Odrze został z cesarskiego rozkazu rozebrany. Książę też przygotowywał się do wojny i pragnąc przynajmniej ograniczyć straty wynikające z przemarszu przez miasto wojsk saskich, powołał 300-osobowy oddział Sigismunda Wenzela von Osorowskiego. Ograniczenia strat życzył sobie również cesarski general Gallas, wysyłając do Brzegu jako negocjatora Hansa Ulricha von Schaffgotscha. Mimo tego, 16 stycznia 1633 r., 15-tysięczne wojska saskie pod dowództwem Franza Albrechta von Lauenburga były już gotowe do szturm. Przybyli z kwatery cesarskiej Hans Ulrich von Schaffgotsch namawiał miasto do obrony, licząc na odsiecz w ciągu 24 godzin. Ta jednak się nie pojawiła i doszło do ustalonej w 14 punktach kapitulacji. W jej wyniku miasto nie zostało poddane całkowicie, a jego komendantem miała być osoba przyjazna księciu. O wojskowych kwaterach decydować miał książę i mieszczanie, klucze do bram miejskich miały pozostać do dyspozycji księcia i komendanta, a utrzymanie oddziałów tylko częściowo pokrywał książę i miasto. Nadal miały się też odbywać targi i jarmarki, a żołnierze zostali zobowiązani do obrony okolic przed rabunkami. Być może względne poczucie bezpieczeństwa, jakie zdawało się zapewniać w tym czasie miasto sprawiło, że w 1632 r., po splądrowaniu biblioteki klasztornej w Henrykowie, pozostałości jej zbiorów znalazły się w Brzegu.

W latach 1633–1635 miasto zostało obsadzone 4 kompaniami dragonów i wkrótce 4 kompaniami piechoty (ok. 600 żołnierzy). Jeszcze w styczniu 1633 r. żołnierze cesarscy podjęli oblężenie Brzegu. W końcu 1633 r. żołnierze cesarskiego generała Albrechta von Wallensteina pojawili się także pod Brzegiem, paląc wieś Rataje. Straty następowały również w obsadzonym przez wojska saskie mieście.

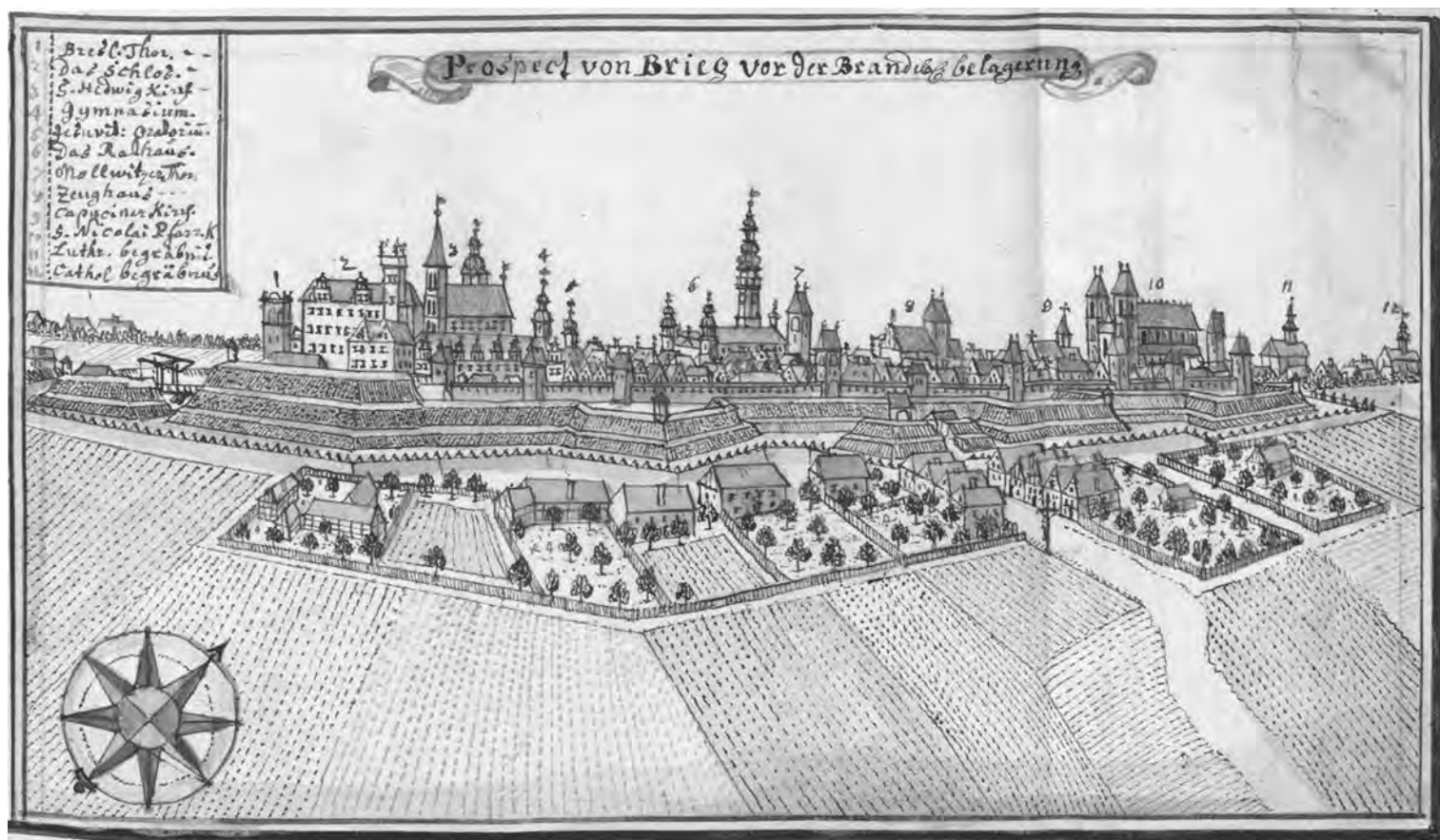
Załoga saska 3 lutego 1633 r. zmusiła mieszczan do rozbiórki domów przed Bramą Wrocławską, a od Bramy Wrocławskiej do Bielarni do ścięcia drzew i zniszczenia ogrodów. Z ko-

lei 29 kwietnia żołnierze doprowadzili do rozbiórki kościoła cmentarnego przed Bramą Opolską. 18 maja powstał tu obóz wojsk saskich i szwedzkich. 29 maja spalono folwark Brzeskiej Wsi, podczas gdy 12 lipca spłonęło Przedmieście Malujowickie, a zimą 1634 r. rozebrano przedmieście przed Bramą Odrzańską wraz z małym kościółkiem św. Jerzego.

Wojenne warunki przyciągnęły do miasta epidemie, choć pierwsza zaraza miała miejsce już w latach 1607–1608. Najtragiczniejsze były jednak epidemie z lat 1623 (3340 ofiar), 1626–1627 (379 ofiar), 1633–1634 (pochłonęła 3439 ofiar, a w podbrzeskiej wsi Malujowice 263). W ramach przeciwdziałania niebezpieczeństwu rozprzestrzeniania się chorób, przy ulicy Fischergasse (ul. Rybacka) obok szubienicy zbudowano w 1629 r. dom zarazy (na podobieństwo leprozorium), rozbudowany w 1652 r. W 1633 r. z powodu zarazy zamknięto gimnazjum, otwarte ponownie dopiero 3 sierpnia 1637 r.

W 1635 r. elektor saski zawarł z cesarzem traktat pokojowy gwarantujący wolność wyznania na cesarskim Śląsku. 14 lipca 1635 r. Sasi zakończyli pierwszą okupację miasta i Brzeg odzyskał cesarską obsadę pod komendantem hrabią Harrachem, a w mieście, zgodnie z zapisami pokojowymi, nie można było przyjmować religijnych uciekinierów. Nadal jednak miasto ponosiło duże obciążenia związane wojną. Od 1 czerwca 1641 r. armia cesarska stacjonowała na miejskim wygonie.

Wkrótce wojna, tym razem z oddziałami szwedzkimi, powróciła pod mury miasta. 25 czerwca 1642 r. pod Brzegiem pojawiły się pierwsze regimenty szwedzkiej jazdy generała Torstensona i przy szosie wrocławskiej, pod wsią Brzezina, powstał ich pierwszy obóz. 29 czerwca 1642 r. rozpoczęło się oblężenie bronionego przez 1200 żołnierzy pod dowództwem pomorzana Johanna Bogislausa von Mörder miasta przez liczące 12 000 żołnierzy wojska szwedzkie, dowodzone przez generała Torstensona. Miasto wspomogono dostawami żywności, dwoma działami i 1000 żołnierzy, z których tylko 500 było gotowych do wal-

17. Brzeg. Panorama miasta przed brandenburskim oblężeniem (bombardowaniem). *Prospect von Brieg vor der Brandeburg belagerung*. Rysunek piórkiem kolorowany, wymiary: 11,5 × 21,5 cm. F. B. Werner, *Topografia oder Prodromus*. Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Rękopisów, sygn. R 551 T. II, (daty przytoczone w tomie: 1740–1759), s. 303/1.

ki. Wraz z wojskiem w mieście znalazło schronienie 770 kobiet i 200 dzieci. Obrońcy mieli tylko 7 ciężkich dział. Pewnym paradoksem obrony miasta był fakt, że mimo, iż serca protestanckich książąt były po szwedzkiej stronie, musieli oni pozostać posłuszni cesarzowi. Z drugiej strony książęta obawiali się złupienia swoich terenów przez wojska szwedzkie. Dla odpowiedniego przygotowania obrony wszystkie budowle na przedpolu brzeskiej twierdzy zostały rozebrane, pozyskano również do wzmocnienia fortyfikacji drewno pochodzące z lasu odrzańskiego. 28 czerwca Szwedzi zniszczyli wodociąg prowadzący z Zielęcic do zamku, 9 lipca udało im się zdobyć bastion zamkowy, 12 lipca granat uderzył w komnatę księcia Chrystiana na zamku, ale książęta przenieśli się wcześniej na niższą kondygnację. Spory o żywność między księciem i ludnością sprawiły, że w połowie lipca 1642 r. zwycięstwo, mimo wycieczek przedsięwziętych przez obrońców z Bramy Nyskiej, zaczęło się przechylać na stronę szwedzką. Szwedzi ruszyli na rabunek pól Zielęcic i Skarbimierza. Pod bastionem zamkowym wybuchła mina, co zagrażało odpłynięciem wody z fos do Odry, liczne pociski dotarły do zamku i na jego dziedziniec.

Wkrótce spłonął most przez Odrę, a Szwedzi spalili sąsiadujące z miastem wioski. 20 lipca nastąpiło również wzmocnienie atakujących nowym regimentem. 22 lipca mina zniszczyła tamę między Odrą i fosą, przez co woda z fos odpłynęła do Odry. 24 lipca kilka granatów wybuchło w gimnazjum. Gdy spodziewano się już ostatecznego oblężenia i upadku twierdzy, z Wiednia

na odsiecz obrońcom ruszyła 20-tysięczna armia Leopolda Wilhelma. Poinformowany o tym generał Torstenson porzucił więc wkrótce oblężenie i metodą spalonej ziemi, pustosząc książęce folwarki i biorąc 10 000 sztuk bydła, ruszył przez Odrę do Bierutowa i Głogowa. Już 26 lipca mieszkańcy Brzegu świętowali zakończenie oblężenia, podczas którego na miasto spadło 121 grantów i zginęło ponad 30 jego obrońców. 3 marca 1643 r. miasto Brzeg otrzymało od Ferdynanda III list dziękczynny za obronę. Ostatni przemarsz wojsk cesarskich generała Gallasa miał jeszcze miejsce w listopadzie 1643 r.

Odbudowa twierdzy pod nadzorem cesarskim rozpoczęła się w latach 1653–1655. Kiedy w 1654 r. prace nad fortyfikacjami prowadził inżynier Gründel, na teren dawnego cmentarza przed Bramą Opolską rozciągnięto przeciwskarpę, a kości zmarłych przeniesiono na nowy cmentarz. Tenże w 1659 r. mierzył 141 na 63 łokci, zastępując jednocześnie inny, starszy, usytuowany przy kaplicy zamkowej św. Jadwigi.

Skutki wojny 30-letniej w Brzegu były jednak bardzo dalekosiężne. 6 czerwca 1671 r. według opisu Martinusa, lekarza książęcego, gimnazjum, do którego przyjeżdżała młodzież z Polski, Moraw, Węgier i Prus, było w ruinie. Inny przykład stanowi kościół cmentarny Trójcy Świętej, odbudowany po raz pierwszy w 1623 r., po rozbiórce w 1633 r. przez saską obsadę twierdzy ponownie przywrócony do funkcjonowania w latach 1637–1638, a wkrótce po zrównaniu z ziemią przez generała Torstensona odbudowany po raz kolejny w 1652 r.

MIASTO W XVII-WIECZNYCH OPISACH

W 1625 r. powstała kronika historyczna Śląska autorstwa Jakoba Schickfussa, w której Brzeg otrzymał następujący opis:

„Nazwa miasta pochodzi od polskiej nazwy Brega, co również w języku niemieckim oznacza wysoki brzeg. A wynika to podług autora z faktu, że po stronie niemieckiej miasto jest usytuowane na wysokiej skarpie rzecznej, która broni je także przed powodzią. [...]

Miasto ma być w wielkości i dyspozycji bliskie Frankfurtowi nad Odrą, leży 6 mil od Wrocławia na wschód, na pięknym miejscu, w dobrym i zdrowym powietrzu, na żyznych polach, które rodzą tyle zboża i owoców, że bez straty dla mieszkańców można je do innych miast sprzedawać. [...]

Wszystkie ulice i prawie wszystkie domy zaopatrzone są w rury z wodą, wokół miasta i w otoczeniu znajdują się liczne stawy z karpiami. Na północy jest las miejski, także inne gaje i lasy, jak wysoki las na południu należący do księcia, z których drewna wystarczy zarówno dla mieszczaństwa, jak i dla sąsiadów. W mieście są wysokie murowane budowle kościelne. [...] Jest też murowany wielki ratusz, wokół wielki prostokątny rynek, dobrze wybrukowany, a na ratuszu wieża, na której dwa zegary co godzinę biją. Domy w większości murowane porządnie i porządne i czyste ulice. [...] ulice są jedna wobec drugiej dobrze ustawione.

Bramy z budynkami bramnymi i murowanymi, a najpiękniejszy jest ten przy Bramie Odrzańskiej wzniesionej w 1581. [...] Fosa miejscami sucha, ale można ją szybko wodą wypełnić. Miasto ma przedmieścia Wrocławskie, Małujowickie, Brzeskiej Wsi i Opolskie z folwarkami i ogrodami. Są też wygony przed Bramą Odrzańską, gdzie Polacy zjeżdżają się na targ bydłocy trzy razy w roku – na Trójcy Świętej, Jakuba i Narodziny Marii – i skąd krowy w wielu tysiącach są sprzedawane do Rzeszy, Pragi, Frankfurtu nad Odrą, Lipska, Norymbergi, Augsburga, Heidelbergu i innych miejsc. Brukowana droga z kamienia strzeleckiego przed Bramą Wrocławską, na której końcu wielki kamień ze Strzelina z inskrypcją: *Straverunt alii nobis, nos posteritati: Omnibus at Christus stravit ad astra viam* [...] Brzeg ma wójtostwo miejskie, wójt pilnuje prawa miejskiego¹.

Autor przytoczył tytuły 60 artykułów tego prawa. Wśród nich wymienił zakaz budowy drewnianych ścian ogniowych, zakaz palenia nocą w browarach, łaźniach, u garncarzy i lazienników. Jak widać, artykuły te w dużej części mają charakter przeciwpożarowy. Jest też nakaz tynkowania domów drewnianych, zakaz prania poza domem, zwłaszcza na ulicach oraz zakaz przyjmowania w mieście nieznajomych i służących pokojówek *Kammer Magde*. Na ulicach i za domami prawo nakazywało utrzymywać czystość i nie wyrzucać na ulicę nieczystości. Nie pozwalano też chodzić bydłu po rynku i ulicach. Nie wolno było kłaść na domach rynien spustowych zalewających ulice, a także

zabierać dziewcząt po tańcach do domu. Każdy przed domem powinien był utrzymywać bruk. Zakazano przyjmowania w domu kogokolwiek bez poinformowania rady, wywożenia z miasta piwa, odchwaszczania ogrodów. Na wesela do każdego stołu można było prosić tylko dwóch służących. Zabraniano kręcenia się w tańcu. Prawo nakazywało przykrywanie zimą rynsztoków, a mistrzom kwartałów okazywanie swojego domowego uzbrojenia. Nie wolno było pozwalać na przelewanie się wodociągów. Należało donosić na dwór spisy gości z gospody, wywozić ziemię z wykopów z miasta, prowadzić dzieci do szkoły, nie magazynować w mieście drewna, podobnie jak słomy i siana, w dużej ilości. Wymagano pojawiania się na wezwania sądu i o czasie w domu. Nie wolno było tańczyć po nocach, podobnie jak pozostawać poza domem po nocnym dzwonie (po 21.45). W mieście panowały też inne porządki: zdrowotny (przeciw zarazom), pożarowy, apteczny, porządek mszy. Herb miasta ówczesnie stanowiły i nadal stanowią trzy żelazne kotwice na czerwonym tle.

Brzeskie przedmieścia najtrafniej opisał w 2 poł. XVII w. Friedrich Lucae²:

„Miasto niewiele ustępuje Legnicy (drugiej stolicy księstwa), nazwę swoją zawdzięcza słowiańskiemu słowu *Brega*, co oznaczać ma wysoki brzeg rzeki.

Jego dyspozycja przypomina Frankfurt nad Odrą, ale jest pięknymi budowlami ozdobione i teraz jest w lepszym stanie niż Frankfurt.

Miasto leży 6 mil od Wrocławia, na płaskim terenie, choć od wschodu, południa i zachodu małe wzniesienia. Od zachodu Groningen Berg, który jest pewną przeszkodą dla twierdzy. Dobre powietrze daje zdrowie mieszkańcom.

Na północ od miasta, dobre pół mili od niego, wielki las dębowy i bukowy, przemieszany z jodłami, należący częściowo do miasta. Między lasem a miastem wielka łąka, na której Polacy swoje woły pasą w tysiącach. Na świętego Jakuba szczególny targ wołowy i koński. Cała łąka wielkim otoczona wałem przeciw wylewom Odry. Tutaj też za czasów życia książąt były ćwiczenia i strzelania z dział. Środkiem łąki idzie po grobli brukowana droga, długości ćwierci mili, aż do Pisarzowic, na której ruch odbywa się podczas wysokiej wody, lub gdy droga jest zła. Główna grobla, aby woda na łące długo nie stała, ma 6 przepływów, po których prowadzą drewniane mosty, które utrzymuje miejska kamera. Po lewej stronie przed przyczółkiem mostu leży Lipowy Dwór (Garbów), bardzo szeroka budowla i folwark, obok którego książęta w każdym momencie trzymali piękne stadniny, ogród ozdobny i sad. Po prawej stronie idzie się tamą obok chat bielarzy przez most do tak zwanego *Abrahams Garten*, otoczonego Odrą, gęstymi krzewami porośniętego i na wyspę ciągnącą się na ¼ mili, na której stocznia, a także tartak wodny.

Trochę bliżej obok bramy dochodzi się do książęcego domu myśliwskiego, wielkiego *Bauhofu*, gdzie cegielnia, owczarnia rzeźnicza obok wielu innych domów, pawilonów i ogrodów, i mogą tu zażywać obcy i miejscowi różnych uciech.

¹ *New Vermehrte Schlesische Chronica vnnnd Landes Beschreibung Darinnen Weyland H. Joach, Curaeus der Artzney D: Einen Grundt geleget. Itzo Biß an das 1619 Jahr, da sich dero Oesterreichischen Wienerischen Linien Regierung gantz endet. Mit sehr vielen Nothwendigen Sachen vermehret vnnnd gebessert; Auch in Vier unterschiedliche Bücher abgetheylet Von Jacobo Schickfusio...*, L.V.D. (1625), Księga czwarta, s. 67–78. [tłum. R. E.].

² F. Lucae, *Schlesiens curieuse Denckwürdigkeiten oder vollkommene Chronica von Ober- und Nieder-Schlesien: welche in Sieben Haupt-Theilen vorstellt Alle Fürstenthümer und Herrschafften, mit ihren Ober-Regenten... ausgefertigt von Friderico Lucae*, Frankfurt am Main 1689, s. 1353–1402 [przytoczony fragment tłum. R. E.].

18. Brzeg. Panorama miasta od strony północnej, zza Odry. *Prospect von Brieg von der Wasser Seite*. Rysunek piórkem kolorowany, wymiary: 21,5 × 11,5 cm. F. B. Werner, *Topografia oder Prodrumus*. Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Rękopisów, sygn. R 551 T. II, (daty przytoczone w tomie: 1740–1759), s. 303/2.

Miasto ma długi i mocny drewniany most poprzedzony szańcem, przeciwskarpą z fosami i palisadami, na którym dzieło rogowe, na którym żołnierze mają strażnicę, a obok usytuowano rzeźnię. Jest też mały most zwodzony przed dziełem rogowym. Na dużym moście usytuowano dom celny i po obu stronach deskami pokryte przejścia z barierą, po których bez trudu mogą przejechać wozy. Przy wyjściu z niego, po lewej stronie, szerokie ujście wody, przy którym statki cumują, są ładowane i rozładowywane.

Przed Bramą Wrocławską bardzo szerokie przedmieście Rataje pod jurysdykcją miejską, z wielkimi gospodarstwami, a także wiele innych domów, ogród ozdobny i sady, i piękny książęcy ogród kuchenny. Przed tą bramą, po lewej stronie też założony w 1659 *Todtenhof* [cmentarz – R. E.] otoczony wysokimi parkanami i obok zadaszony budynek, pod którym msze pogrzebowe dla ubogich, należący do kaplicy zamkowej.

Przed Bramą Małujowicką niegdyś rzemieślnicze przedmieście, zniszczone jednak całkowicie przez wojnę, gdzie teraz tylko ogrody i zajazd pod Złotym Dzbanem.

Brama Brzeskiej Wsi jest od wschodu, tu wielkie przedmieście, też pod zarządem miejskim, z wielkimi gospodarstwami i innymi domami – tu też wielki folwark należący do miasta.

W dawnych czasach przez Opolską Bramę szło umocnione przejście, potem zamknięte w czasie wojny i w 1653 roku podczas budowy nowych fortyfikacji na nowo otwarte, choć tylko dla pieszych. Tutaj piękny kościół, a wokół, w połowie otoczony murem, cmentarz. W roku 1654, ponieważ poprzedni zniszczony wojną, miasto na własny koszt zbudowało następny, tu od roku 1668 działa polski pastor i w każdą niedzielę modlą się po polsku.

Obok rozciągające się przedmieście nosi nazwę Nowe Domy i tu wiele domów koszykarzy, płócienników, cieśli, i piękne sady. Na końcu tego przedmieścia dom ubogich, obok mała kaplica z małym dzwonkiem, gdzie proszą oni przechodzących o jałmużnę. Tu też na małym cmentarzyku chowane ofiary kata bez głów, a obok murowane miejsce kaźni. W tej części przedmieścia też Miasto Rybaków, położone wzdłuż Odry, zamieszkane przez rybaków i wodniaków, którzy mają swój własny cech. W tej części miasta też dom zarazy oddzielony od innych domów. Przy wyjściu z mostu Odrzańskiego tak zwana Kępa. Jest to wyspa starannie utrzymana z Wielką Śluzą, przez którą przepuszczane są statki i tratwy, i gdzie położone są też poruszane mocną wodą młyny. Między miastem i mostami kępy stoją duże kamienne młyny, a każdy z nich ma 7 biegów [kół – R. E.]. Największe młyny zwane są „polskim” i „niemieckim”. Po prawej usytuowano folusz i arsenał, gdzie pomieszczono całe wyposażenie do budowy i naprawy młynów. Młyny położone po drugiej stronie rzeki zaopatrzone są w raweliny, po prawej za mostem nad śluzą stoi młyn czerwonoskórników [do kory dębowej – R. E.], młyn szlifierski, młyn prochowy, młyn srebrniczy, garbarnie, farbiarnie płótna, ramy płóciennicze z należącymi do nich domami i mieszkaniami. Kępa ta po drugiej stronie Odry otoczona jest dziełem rogowym. Obok furty magazyn drewna. Polski Młyn w tym stanie powstał dopiero w roku 1655, postawiony przez księcia Jerzego. Nad wejściem herb książęcy, jest tu wielu pracowników, młyński wójt i pisarz.

[...] Po tej stronie miasta jest też furta Garbarska, którą pod walem idzie się do Odry, tu swoje ramy mają płóciennicy. Długo ta furta stała zamknięta, otwarta dopiero w 1670, a pod walem

murowane przejście zbudowane wielkim kosztem, ale słabo zbudowane znów się zwało.

[...] Fortyfikacje rozpoczął książę Joachim Fryderyk w roku 1595 przed Bramą Wroclawską, aż do Młynów, i zamknął je od strony zamku i miasta. Są one piękne, na podmurowanym kamiennym wale, mają przed sobą szeroką fosę i rawelin od zachodu, zastawę *Beer*, która hamuje przepływ wody między Odrą i fosą. [...] Pod miejską jurysdykcją piękne wioski, z których miasto utrzymuje kościoły, szkoły i kosztowną budowę mostów.

[...] Do rady należy po tej stronie Odry Ratyń, Brzeska Wieś z folwarkiem, Gierszowice, Pogorzela z folwarkiem, Czeska Wieś i połowa Żłobizny, po drugiej stronie Odry Pisarzowice i połowa wsi Lubsza. Dochody z tych wsi należą bezpośrednio do miasta.

[...] Po drugiej stronie Odry leży Lubszański miejski las i Ketzerdorfer [w 1717 wieś Ketzerdorf przekształcona została w miasteczko targowe i nazwana Karlsmarkt – Karłowice – R. E.]. Jest też Las Ryczyński nazwany tak od prastarego grodu w Ryczynie, z którego w środku lasu została jeszcze ruina, oznaczona wciąż na starych śląskich mapach, tutaj wg starych wzmianek był pogański

gaj i bożek. Tu, na pięknej łące, stoi potężny dąb, pod którego szeroko rozłożonym gałęziami trzy kamienne stoły, skąd od niepamiętnie dawnych czasów brzescy książęta z dworem obserwowali mogli, po przeprawie przez Odrę, pod dębem grających trębaczy i innych grających. Ten wielki bukowy i dębowy las rozciąga się na pięć mil długości i trzy szerokości. Dalej położony jest jedną milę od Brzegu dom myśliwski, założony w roku 1614 przez księcia Jana Chrystiana.

Obok wsi Brzezina położony jest wielki staw, na ćwierć mili otoczony mocną tamą od trzech stron. Obok książęcy czerwony dom. Tu niegdyś hrabia Moncada założył źródło, z którego odświeżać się mogą przejeżdżający tą drogą wędrowcy. W roku 1582 książę Jerzy II zbudował między Brzezina i wielkim stawem kamienną groblę, na której pomnik z wielkiego kamienia, na którym książęcy orzeł i inskrypcja: *Straverunt alii nobis, nos posteritati: Omnibus at Christus stravit ad astra viam*. Inni dla nas budują, my budujemy drogę dla potomności, ale dla wszystkich Chrystus prowadzi drogę do gwiazd [tłum. R. E.]. Pomnik ten odnowiony został przez Jerzego III w roku 1660”.

BRZEG W XVIII WIEKU

RAFAŁ EYSYMONT¹

1. połowa XVIII w. to czas potwierdzenia przez cesarza Karola VI, za stosowną opłatą, miejskich przywilejów. W 1706 r. było to prawo browarniane, w 1727 r. przywilej dwóch targów wełną – w czwartek po Zielonych Świątkach i na św. Michała, a w 1729 r. przywilej pozwalający na funkcjonowanie 12 kramów bogatych i zakazujący prowadzenia, poza jarmarkami, kramów przez Żydów, Włochów, Szkotów oraz Burgundczyków.

W 1729 r. wymieniono w mieście księgarza, a brzeska drukarnia Friedricha Trampa w 1715 r. otrzymała przywilej sprzedaży

kalendarzy na cały Śląsk i przywilej wyłączności w księstwie brzeskim na okres 10 lat, choć w mieście funkcjonowała od dawna druga drukarnia, należąca do Gottfrieda Gründera. W mieście istniał ponadto 3-osobowy cech introligatorów. W 1716 r. niejaki Krieg otrzymał od rady zgodę na służbę posłańców. Budynek poczty znajdował się wtedy przy Paulauerstrasse (ul. ks. Jana Dzierżonia).

Miasta nie ominęły niestety klęski żywiołowe. W kronice Ernsta Gottlieba Glawinga wspomina się o pożarach w latach 1706,

19. Brzeg. Miasto, widok z lotu ptaka od północy. *Brieg*. Rysunek piórkem kolorowany, wymiary: 42,7 × 29,6 cm. F. B. Werner, *Topografia oder Prodromus*. Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Rękopisów, sygn. R 551 T. II, (daty przytoczone w tomie: 1740–1759), s. 288/289.

20. Brzeg, Brieg, panorama miasta od południa, F. B. Werner, miedzioryt kolorowany. *Scenographia Urbium Silesiae Tab. I d. i. Prospekt der Staedte Schlesiens. I. Tabell in welcher Die Staedte der Fürstenth. Oels und Brieg vorgestellt werden, gezeichnet von F. B. Werner und edirt von Hom. Erben, Nürnberg, przed 1737. Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Starych Druków, sygn. 595029.*

1707, 1708, 1729, 1736, 1739, 1777 i spustoszeniach wywołanych przez powódź w latach 1715, 1736 i 1785. W trakcie powodzi w 1736 r. został zalany szeroki na 1,5 mili teren na prawym brzegu Odry¹.

¹ K. Neumann, *Von den Turmknöpfen des Rathauses*, „Briegischen Heimatblätter” 55, 1930, s. 247; 57, 1933, s. 221 i nn.

NAJWAŻNIEJSZE INWESTYCJE BUDOWLANE BAROKOWEGO MIASTA

Jednym z najważniejszych elementów barokowej przemiany miasta było wzniesienie w nim w latach 1735–1739 przez Josepha Fritscha kościoła jezuitów. Pierwsze studium przygotowane

21. Brzeg. Kościół jezuicki Św. Krzyża, widok ogólny. *Kirch der PP. Societ. Jesu*. Rysunek piórkiem kolorowany, wymiary: 8,4 × 9,2 cm. F. B. Werner, *Topografia oder Prodomus*. Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Rękopisów, sygn. R 551 T. II, (daty przytoczone w tomie: 1740–1759), s. 315/L.

22. Brzeg. Dawna kaplica jezuicka, widok ogólny. *Ehemalige Capel der Jesu*. Rysunek piórkiem kolorowany, wymiary: 6 × 8,4 cm. F. B. Werner, *Topografia oder Prodomus*. Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Rękopisów, sygn. R 551 T. II, (daty przytoczone w tomie: 1740–1759), s. 315/P.

dla założenia Jezuickiego zostało zatwierdzone przez generała zakonu Frantza Retza w Rzymie 14 sierpnia 1734 r. Położenie kamienia węgielnego nastąpiło już jesienią 1735 r., ale wieże wykończono tylko do połowy wysokości szczytu zachodniego kościoła. Miasto dostarczyło dla budowli 36 000 cegieł.

Budowa kościoła jezuitów wpłynęła na wykształcenie się nowego ważnego elementu urbanistycznego. Szeroki plac ograniczony przez gimnazjum, szkołę i kościół jezuitów graniczył z ogrodem książęcy przekazanym jezuitom i otoczonym murem, zniszczonym dopiero podczas oblężenia w 1741 r., stanowiąc od tego momentu część Schlossplatz zwanego też Paradeplatz (Pl. Zamkowy).

Nie zabrakło również typowego dla barokowej aranżacji miasta śląskiego pomnika Jana Nepomucena, ufundowanego w 1729 r. w jezuickim ogrodzie przez Josepha Becherta i cesarskiego poborcę podatkowego F.J. Javerskiego. Druga rzeźba Jana Nepomucena stała przy główce Mostu Odrzańskiego. W 1737 r. pojawił się na placu zamkowym (zwanym w 1750 r. Placem Paradnym) pomnik Trójcy Świętej.

W tym czasie powstawały też liczne barokowe kamienice. W 1715 r. wzniesiono dom patrycjusza J.G. Kreyera przy ulicy Jabłkowej 3, z bogatym portalem. W 1725 r. powstał niezachowany dom z podwójnym szczytem przy narożniku Rynku i Wagnerstrasse (ul. Fryderyka Chopina). Kamienica Rynek 19 to z kolei dom z portalem balkonowym wzniesiony w 1727 r. Mieściła się tu później komendantura Fryderyka II, a następnie apteka Pod Murzynem. W 1746 r. powstała nowa barokowa sala posiedzeń ratusza. Z tego czasu pochodziło też wiele figur świętych ustawionych na Rynku i na rogu ulicy Jabłkowej. Niestety był to także czas przynoszący straty – w 1776 r. spłonął klasztor kapucynów.

POCZĄTKI PRZEMYSŁU, INSTYTUCJE PUBLICZNE

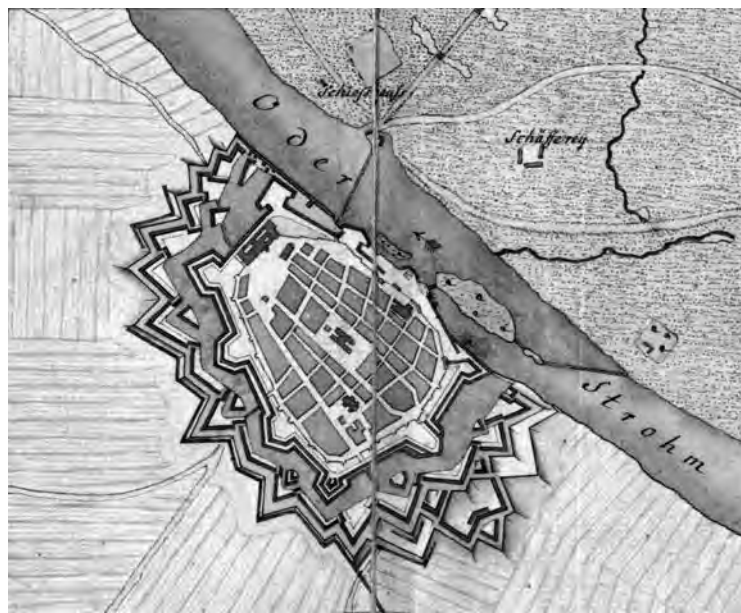

23. Brzeg. Przędzalnia i zakład karny, widok ogólny z lotu ptaka (1745). *Spinnhaus in Brieg. Inscription in Fassade. Virtus est Domare quod vos Civis pavent atque fallunt*. Rysunek piórkami kolorowany, wymiary: 16,7 × 9,7 cm. F. B. Werner, Topografia oder Prodrum. Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Rękopisów, sygn. R 551 T. II, (daty przytoczone w tomie: 1740–1759), s. 345.

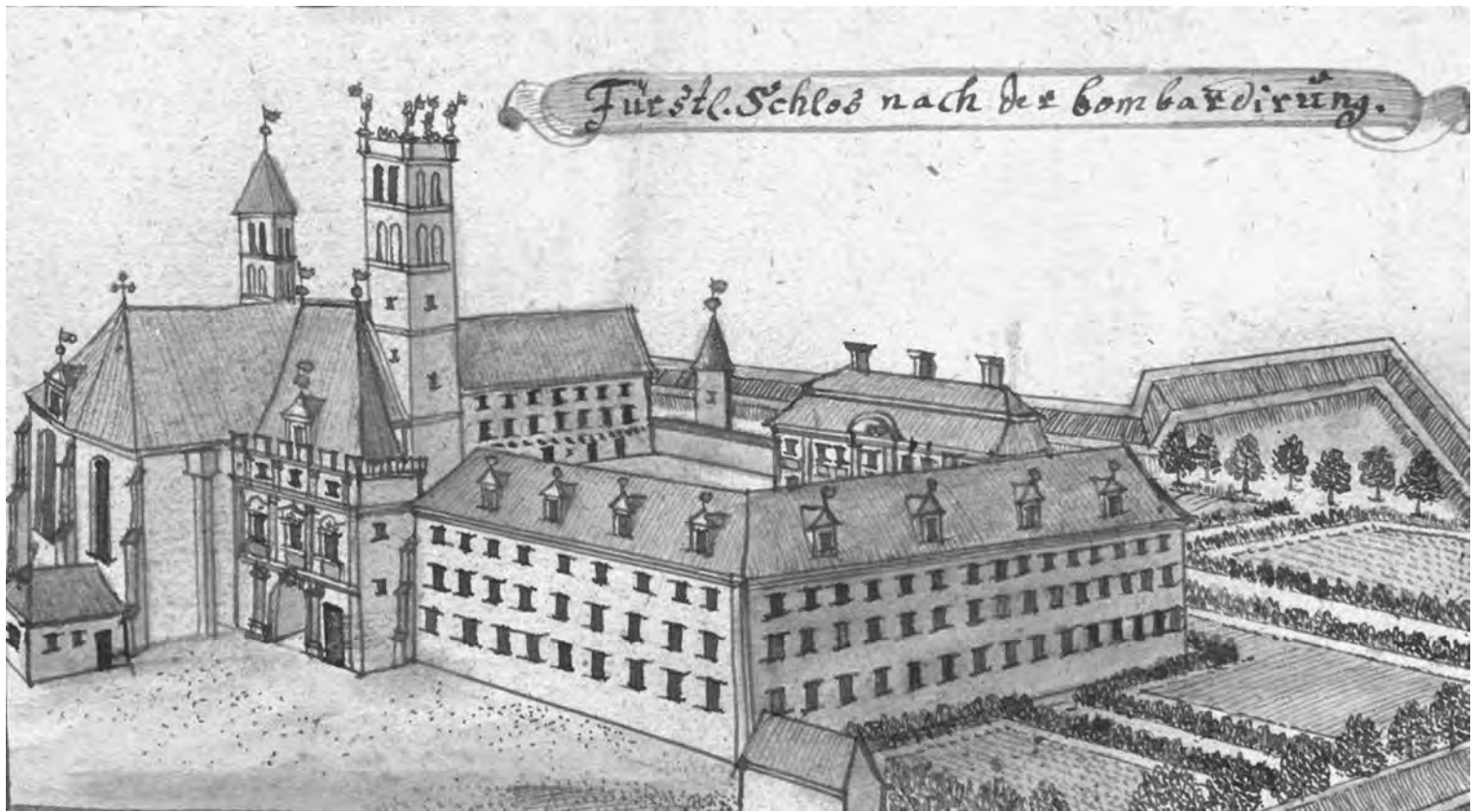
W 1724 r. miasto kupiło za 455 talarów parcelę obok Bramy Nyskiej (teren tzw. Kreuzhof), aby zbudować tam tkalnię. Fabryka powstała zgodnie z wolą cesarza Karola VI, według rysunków podobnych budowli z Amsterdamu i Hamburga. Planowano także stworzenie farbiarni, a we wsi Gierszowice folusza. Wzniesiona przez mistrza murarskiego Melchera i zaopatrzona w piękny barokowy portal budowla miała długość 150 stóp od strony obecnej ul. Długiej i szerokość 75 stóp. Tkalnia wzbudziła jednak opór wrocławskich tkaczy i miasto straciło ponad 44 000 zainwestowanych talarów. Budynek postanowiono przekształcić w *Zuchthaus* (Dom Pracy Przymusowej), gdzie przerabiano surowiec bawelniany, a teren miasto sprzedawało w 1739 r. cesarzowi. Budowę Domu Pracy Przymusowej prowadził mistrz Johann Christoph Melchior – fundator kolumny Trójcy Świętej i budowniczy kościoła parafialnego. Budowę ukończono dopiero w 1744 r., a po zakupieniu przez państwo pruskie trzech domów naprzeciw kościoła św. Mikołaja całość założenia została poszerzona, co kosztowało 12 000 talarów. W roku 1776 dodano do tego kompleksu szpital, wzniesiony za 1000 talarów.

NAJWAŻNIEJSZE ZMIANY PO PRZEJĘCIU MIASTA PRZEZ WŁADZE PRUS

W pierwszych dniach stycznia 1741 r. wojska pruskie rozpoczęły oblężenie kilku podbrzeskich wsi. Z powodu nadciągającego niebezpieczeństwa od 3 stycznia 1741 r. rozpoczęło się w Brzegu wycinanie drzew wokół wałów, a 5 stycznia rozebrano dom polskiego proboszcza przed Bramą Opolską. 10 stycznia

24. Schematyczny plan miasta. 1750. Fragment karty tytułowej. *Krieges Carte. Des Theiles von Ober Schlesien diesseits der Oder, von Brieg bis Oderberg, ferner längst der Oesterreichischen Grentze über Troppau und Jagerndorf bis Patschkau und so fortan über Münsterberg nach Brieg*, sygn. *Er. Wreck, Glatz den 15ten Fbr. 1750*. Rysunek kolorowany, wymiary: 16, 2 × 11, 4 cm. Skala liniowa dla planów miast z karty tytułowej 700 Reńskich prętów = 18,7 cm (100 prętów = 27 mm), skala oryginału 1:13 200. Widoczne fortyfikacje, pola uprawne, łąki lasy, po północnej stronie Odry owczarnia. Staatsbibliothek zu Berlin, sygn. Kart N 15 060/3.

25. Brzeg. Zamek książęcy po zniszczeniach w wyniku bombardowania (i po odbudowie). *Fürstl. Schloss nach der Bombardirung.* Rysunek piórkiem kolorowany, wymiary: 16,3 × 9,3 cm. F. B. Werner, *Topografia oder Prodromus*. Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Rękopisów, sygn. R 551 T. II, (daty przytoczone w tomie: 1740–1759), s. 301.

miasto zostało całkiem zamknięte, a dla oczyszczenia przedpola na rozkaz generała Piccolominiego spalono most do Pisarzowic po północnej stronie Odry, rozebrano też kosztowną farbiarnię i ramy tkackie. Rozbiórce uległ ponadto nowo zbudowany polski kościół p.w. Trójcy Świętej. 6 stycznia podpalono Brzeską Wieś, która płonęła całą noc. Liczne wywołane sztucznie pożary trwały 8 dni i istniały obawy, że ogień rozszerzy się na całe miasto, szczególnie gdy płonęły magazyny z sianem. Spalone wsie Rataje, Brzeska Wieś i Nowe Domy nigdy nie odzyskały swojego pierwotnego kształtu i częściowo zmieniły swoją lokalizację, bowiem pruski władca Fryderyk II Hohenzollern nakazał odbudowywaną Brzeską Wieś przesunąć 1 km na południowy wschód.

Oblężenie Brzegu osobiście prowadził król Prus. Jak wówczas pisano, jego sylwetkę na siwku można było dostrzec przez lornetkę z wieży ratusza. Obrona miasta trwała tylko tydzień i 5 maja miasto skapitulowało.

Po zdobyciu twierdzy brzeskiej Prusacy rozpoczęli jej rozbudowę. Poszerzono wtedy obszar fortyfikacji z szerokim przedpolem „glacis” o 22 353 sążnie kwadratowe. Działania te prowadzono aż do wojen napoleońskich. Zburzono baszty murów, pozostawiając do połowy XIX w. jedynie baszty przy Bramie Opolskiej, Wrocławskiej i Odrzańskiej. Dawne miejskie więzienie za klasztorem kapucynów zamieniono na prochownię, a przy Baštei Wrocławskiej wzniesiono dom akcyzy.

Nowe pruskie władze zmniejszyły obywatelskie obciążenia związane z kwaterunkiem wojsk (do tej pory żołnierze kwatrowali w prywatnych domach), wznosząc koszary, których budowa była częściowo finansowana ze środków kilku miejskich fundacji. W 1742 r. rozpoczęto budowę koszarów za Bramą Opolską, za-

mykając ją i kierując ruch przez Bramę Starobrzeską. W 1784 r. wzniesiono nowe koszary grenadierów przy ul. Polskiej, na co miasto musiało przeznaczyć 6 domów mieszkańskich.

Rozbudowa twierdzy spowodowała też wypłacenie w latach 1779–1780 odszkodowań dla właścicieli ogrodów w wysokości 20 000 talarów, częściowo natomiast zabrane tereny zostały zwrócone mieszkańcom miasta wraz ze środkami na ich rekultywację. Mieszczanie otrzymali również od Fryderyka II możliwość zwolnienia z powołania do armii w zamian za uiszczenie opłaty 2000 talarów.

Mimo przejęcia zwierzchności nad Brzegiem przez nowe władze, w mieście zachowano dawne stosunki własnościowe i prawa. Urbarz z 1750 r. dokładnie opisuje podział miasta między trzy jurysdykcje: miejską, królewską i kolegiacką. Granice między nimi przebiegały wtedy częściowo rynsztokami ulic Długiej i Grodzkiej, natomiast granica oddzielająca dawny książęcy, wówczas królewski, zamek prowadziła wzdłuż ozdobnego parkanu wzniesionego w 1656 r., okalającego domy usytuowane wewnątrz murów miejskich przy zamku. Poza jurysdykcją komunalną znajdowały się wówczas między innymi: zamek, Plac Parady (pl. Zamkowy), położony między zamkiem a kolegiem jezuitów dawny ogród zamkowy, 2 domy na Sperlingsberg (Wróblim Wzgórzu) użytkowane wówczas przez miejskich rzemieślników i 2 domy przy ul. Grodzkiej, a także młyny na Kępie Młyńskiej. Do Królewskiego Urzędu Kolegiackiego zaś należało wówczas Gimnazjum Piastowskie i kilka domów w mieście (głównie przy ul. Grodzkiej), na Przedmieściu Wrocławskim, dom myśliwski i stodoły po północnej stronie Odry².

² *Urbarz miasta Brzegu*, tłum. i oprac. M. Wrzeciono, Brzeg 2019, s. 31–34.

Miasto utrzymało przywileje przyznane mu w okresie średniowiecza. Było to między innymi prawo do połowu ryb, prawo do czterech młynów, prawo łowieckie w dobrach miejskich, prawo do lasów miejskich z prawem łowieckim, prawo browarniane, prawo do browaru miejskiego położonego blisko klasztoru minorytów, prawo do piwnicy miejskiej w ratuszu (piwo), piwnicy miejskiej i usytuowanej nad nią Sali Mieszczańskiej (wino), prawo do dworu miejskiego, monopolu piwnego w okolicy, karczmy „pod Złotym Dżbanem” przed Bramą Małujowicką, karczmy na Nowych Domach i karczmy przed Bramą Odrzańską, urbarza gorzalczanego, swobody celnej i przymusu drogowego – znane już od czasów Macieja Korwina z 1474 r. Do miasta należał też urbarz solny, prawo publicznej wagi miejskiej, swoboda jarmarków i targi wielniane oraz targi tygodniowe. W spisie z połowy XVIII w. zanotowano też informację o prawach do blonia, łąk zwanych „ogrodem końskim”, publicznej cegielni, 12 komór kupieckich, 12 kramów bogatych, 42 ławek mięsnych, 42 ławek chlebowych, 36 ławek szewskich, 24 ławek garbarskich, łaźni, apteki publicznej, a także o prawie do ściągania podatków miejskich. W mieście funkcjonowało ponadto Towarzystwo Ogniove i Kasa Ubogich. Do miasta należało wówczas 13 miejskich wsi: Rataje, Brzeska Wieś, Lubsza Mała, Lubsza Wielka, Pisarzowice, Czeska Wieś, Gierszowice, Pogorzela Olszanka, Żłobizna, Obórki, Kantorowice, Nowa i Mała Wieś, Pawłów. Oczywiście wsie te były wydzierżawiane, przynosząc miastu rocznie prawie 8000 talarów dochodów³.

W 1756 r. Brzeg stał się stolicą rejencji górnośląskiej (katolickie Opole niebezpiecznie skłaniało się w stronę Habsburgów). Uzyskany w tym czasie status utrzymał aż do lat 1813/1814. Początkowo pruskie inwestycje nie były imponujące. W 1768 r. powstała pierwsza nowa szkoła w Brzegu, z jedną izbą szkolną, zajmująca mieszkanie organisty usytuowane obok kaplicy grzebalnej na cmentarzu. W 1783 r. minister do spraw Śląska Graf von Hoym nakazał budowę domu dla umysłowo chorych przy Paulauerstrasse (ul. ks. Jana Dzierżonia), naprzeciw kościoła parafialnego św. Mikołaja. Jego koszt wyniósł 7000 talarów, jednak już w 1794 r. nastąpiła jego rozbiorówka, a na terenie pozostałym po budynku posadzono drzewa. Dom pracy przymusowej, tzw. *Zuchthaus*, został z kolei powiększony w latach 1777–1778 poprzez dobudowanie szpitala i łaźni. Budynek był zdolny pomieścić 150 mężczyzn i 50 kobiet, produkujących podczas codziennej 11-godzinnej pracy perkal.

PRZEDMIEŚCIA I GRANICE MIASTA

Z nielicznych informacji na temat brzeskich przedmieść wspomnieć należy o prowadzonych w omawianym czasie naprawach podmiejskich dróg. W 1750 r. droga między Brzeską Wsią a Żłobizną była zaniedbana i podmokła. Do jej utrzymania zmuszono społeczność Brzeskiej Wsi, a mieszkańcy Żłobizny mieli dostarczyć kamień i utrzymywać obsadzenia alei. Gmina Żłobizna utrzymywała też osobną drogę od cmentarza żydowskiego na granicy Krzyżowic, ale droga ta przy okazji regulacji terenów gminy w 1812 r. została zlikwidowana. W połowie XVIII w. wzmiankowano także o sporze dotyczącym obowiązków utrzymania przez królewską kamerę i miasto drogi do Brzeziny.

³ *Urbarz miasta...*, s. 37–68, 185–189.

Zgodnie z urbarzem z 1750 r. miasto graniczyło od wschodu z należącą do kolegiaty wsią Kruszyna, z należącym do kamery królewskiej Pawłowem, z miejską wsią Brzeska Wieś i ze Żłobizną przy drodze do Krzyżowic, od południa z polami wsi Żłobizna, z Pępicami, Łukowicami, Skarbimierzem, Przylesiem, Małujowicami i Zielęciami. Od zachodu miasto graniczyło z miejską wsią Rataje, wsią kamery Brzezina, a na drugim brzegu Odry z folwarkiem kamery Grabowem i innymi wsiami, m.in. Lubszą, leżącymi za wielkimi miejskimi łąkami. Granice te były jeszcze w połowie XVIII w. częściowo oznaczone wałami i kopcami.

Urbarz z 1750 r. wymienia cztery bramy, tj. Wrocławską, Małujowicką, Nyską i Odrzańską, oraz związane z nimi przedmieścia, z których po zniszczeniach 1741 r. odbudowywano tylko Nowe Domy i Ulicę Rybacką – jak wówczas pisano – „przed Bramą Nyską ciągnące się ku Odrze”. Na Nowych Domach było wówczas 13 domów. Urbarz wspominał również Furtę Młyńską prowadzącą na Wyspę Młyńską i do należących do kamery królewskiej młynów oraz farbiarni⁴.

Ulica Rybacka to przedmieście zlokalizowane między Nowymi Domami i Odrą. W 1750 r. było tu tylko 36 parceli, z czego dwie należały do szpitala św. Ducha, jedna do lazaretu, a tylko 17 było zabudowanych. Szpital, dawniej dom zarazy, został tu wzniesiony w końcu XVI lub na początku XVII w. W 1741 r. rozebrano go po pożarze obejmującym całe przedmieście, ale wzmiankowano jego istnienie już w urbarzu z 1750 r., a w 1766 r. został naprawiony. Miał dwie duże izby dla chorych, a wyżej pomieszczenia do hodowli jedwabników. Na opisywanym przedmieściu były też szubienice.

26. Brzeg. Katolicki kościół cmentarny, widok ogólny. *Cathol. Begräbnis Kirche*. Rysunek piórkiem kolorowany, wymiary: 8 × 8,1 cm. F. B. Werner, *Topografia oder Prodromus*. Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Rękopisów, sygn. R 551 T. II, (daty przytoczone w tomie: 1740–1759), s. 316/L.

⁴ *Urbarz miasta...*, s. 19, 29, 30.

CMENTARZE

Nowe władze pruskie doprowadziły również do przekształceń w zakresie miejskich cmentarzy. Choć król Fryderyk II zakazał pochówków na terenie miasta i kościołów dopiero w 1775 r., to już w 1742 r. cmentarz przy kolegiacie św. Jadwigi został zamknięty, a jego teren przekształcono w gorzelnię, zaś inny cmentarz, znajdujący się przed Bramą Wrocławską, wciągnięto w obręb fortyfikacji. To spowodowało w 1745 r. konieczność wyznaczenia nowego cmentarza, o powierzchni 436 prętów kwadratowych, obok drogi do Zielęcic. Z powodu gromadzącej się tu wilgoci od 1747 r. chowano w tym miejscu tylko ubogich, podczas gdy na miejsce pochówku dla bogatszych obywateli obrano cmentarz przy kościele św. Krzyża, znajdującym się na południowy wschód od miasta. Budowla ta była związana z miejskimi tradycjami. Od 1727 r. były tu corocznie organizowane uroczystości Odnalezienia Krzyża. Za czasów pruskich kaplica ta przeszła pod patronat kaplicy zamkowej i stała się kaplicą grzebalną gminy katolickiej.

27. Brzeg. Ewangelicki kościół cmentarny, widok ogólny. *Luthr. Begräbnis Kirche*. Rysunek piórkem kolorowany, wymiary: 8,2 × 8,1 cm. F. B. Werner, Topografia oder Prodomus. Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Rękopisów, sygn. R 551 T. II, (daty przytoczone w tomie: 1740–1759), s. 316/P.

KOŚCIÓŁ TRÓJCY ŚWIĘTEJ

W 1743 r. kupiono od sołectwa Brzeskiej Wsi za 1800 talarów teren pod budowę nowego kościoła Trójcy Świętej i powiązanego z nim domu parafialnego. W 1748 r. na cmentarzu przy drodze do Pawłowa położono kamień węgielny pod nową budowlę. Jednak trzy dni po tym akcie okazało się, że nie zostanie wzniesiona, gdyż teren dla niej przeznaczony znajdował się za blisko fortyfikacji. Już postawiona plebania musiała zostać rozebrana. W 1765 r. powstał projekt nowego kościoła, mające-

go stać obok osiedla Nowe Domy, wykonany przez inżyniera porucznika Gerhardta. Dwa lata później na wieży nowej świątyni została osadzona przez miejskiego cieślę Pfeifera galka. W tym samym roku rozpoczęto też budowę plebanii. Organy organomistrza Michaela Englera zostały uratowane ze starego kościoła, rozebranego w 1741 roku. 23 sierpnia 1769 r., a więc 28 lat po rozbiórce starego kościoła, poświęcono nową budowlę. Ponieważ w 1769 r. nie było już tylu Polaków, co 100 lat wcześniej, kościółek, dawniej przeznaczony dla gminy polskiej, stał się filią parafii św. Mikołaja.

PRZEMIANY MIASTA W 2. POŁ. XVIII W. I PRUSKA REFORMA ZABUDOWY MIEJSKIEJ

Mimo starań podejmowanych celem rozwoju wytwórczości przemysłowej, Brzeg w czasach pruskich pozostawał, podobnie jak wcześniej, centrum rzemiosła. W końcu XVIII w. w mieście pracowało: 44 majstrów i 28 czeladników sukiennictwa, 21 majstrów i 8 czeladników płóciennictwa, 26 majstrów gorzelnictwa, 36 majstrów rzeźnictwa, 36 majstrów piekarstwa, 21 majstrów piwowarstwa, 36 majstrów szewstwa, 40 majstrów krawiectwa, 17 majstrów rybactwa, 10 majstrów bednarstwa. Liczba rzemieślników w tym czasie nie zmieniła się specjalnie w stosunku do tej znanej ze spisu z połowy tego stulecia, co z jednej strony świadczyło o stabilności miasta, z drugiej zaś o małej dynamice jego rozwoju gospodarczego. Przywilej piwowarstwa odnowiony w 1756 r. powtarzał zasadę prawa warzenia piwa tylko w domach opatrzonych prawem browarnianym. Przywilej obejmował 354 domy, z których większość była nim objęta od czasów średniowiecza. W mieście było też 6 browarów. Wyszynk piwa odbywał się w gospodach, domach prywatnych i karczmach podmiejskich na obszarze brzeskiego okręgu sądowego. Sytuację tę zmieniło dopiero zniesienie przywilejów monopolów miejskich, wprowadzone wraz z reformą Steina i Hardenberga.

Za rządów pruskich powstała też w Brzegu, w dawnej łacińskiej szkole przy cmentarzu kościoła św. Mikołaja, druga w mieście prywatna manufaktura. Ok. 1600 r. mieściła się tam drukarnia, później mieszkanie organisty i kościelnego. Z kolei ok. 1760 r. budynek ten nabył na manufakturę kupiec Schlegel, instalując tu 60 warsztatów tkackich i zatrudniając 100 robotników.

W latach 1756–1757 w mieście tylko 36 domów było krytych dachówką, 475 natomiast było krytych gontem. Już w 1765 r. pojawił się rozkaz, aby każdego roku 10 domów kryć dachówką, toteż w 1794 r. 253 domów było krytych dachówką, a tylko 216 gontem. Kiedy w 1775 r. spłonęło przy Paulauerstrasse (ul. ks. Jana Dzierżonia) 7 domów, pogorzelcom darowano 5700 talarów, a w 1776 r. po pożarze 52 domów przy ulicy Polskiej, Nonnenstrasse (ul. Zakonnicy) i Oppelische Gasse (ul. Mikołaja Reja) miasto otrzymało 90 000 talarów królewskiej pomocy. Jej przekazanie warunkowano odbudową domów murowanych. Także gmina katolicka otrzymała 1100 talarów na odbudowę kościoła zamkowego. W 1777 r., gdy w mieście naliczono 400 „niesolidnych” domów, władze królewskie zapewniały, że po zakończeniu budowy fortyfikacji każdego roku kilka z nich zostanie przebudowanych. Tym niemniej w latach 1782–1785

król nakazał zabudować całą Friedrich Gasse (ul. Władysława Jagiełły) na koszt miasta, na co wydano 35 500 talarów.

Pod koniec piastowskiego panowania miasto liczyło ok. 3600 mieszkańców (1661 r.), w 1741 r., czyli w momencie opanowania go przez Prusy – 3224 mieszkańców, w 1749 r. – 3700, w 1757 r. – 4406, w 1782 r. – 4782, w 1796 r. – 6456, w 1825 r., bez woj-ska – 9992, a w 1847 r. między 11 000 a 12 000 mieszkańców. Należy przy tym zauważyć, że nie wszyscy posiadali pełnię miejskich praw – w 1675 r. liczba pełnoprawnych mieszczan została ograniczona do 900, a w 1825 r. do 1075⁵.

Natomiast burmistrz Wuttke w 1822 r. wspominał, że w 1780 r. Brzeg, pomijając osoby związane z garnizonem, liczył tylko 4892 mieszkańców. Zachował się ponadto spis budynków z 1787 r., z którego wynika, że pod jurysdykcją miejską znajdowało się w śródmieściu 469 domów (podobnie jak w 1750 r., kiedy z 469 domów 346 miało przywilej piwowarski), a na przedmieściach 79. Poza miejską jurysdykcją w śródmieściu mieściło się 17 domów, a na przedmieściu 12. Według informacji pochodzącej z dokumentu z galki ratuszowej, w 1798 r. w Brzegu było 9149 mieszkańców, 632 domy, z czego 288 krytych dachówką, a 344 gontem⁶. Wszystkie domy zostały ubezpieczone na wypadek pożaru na 310 645 talarów. Wynika z tego, że każdy z nich został ubezpieczony przeciętnie na mniej niż 500 talarów. Manufaktura wełniana wytworzyła w tym roku 2606 sztuk sukna i 3124 par pończoch, razem o wartości 29 950 talarów.

Domy z czasów Fryderyka II charakteryzowały się prostą bryłą oraz powtarzalnym układem okien i dachów, znajdujących się na tej samej wysokości w całych rzędach budynków. Jako wyróżniające się z zabudowy Brzegu należy uznać domy zlokalizowane przy Rynku, gdzie stało jeszcze wiele kamienic o rozmaitej formie barokowych szczytów z urnami, biustami i chorągiewkami wiatrowymi. Wiele z nich miało jeszcze wychodzące na środek ulicy drewniane rynny dachowe, które stanowiły raczej wątpliwą ozdobę, mocząc opadającą wodą przechodniów, a w razie pożaru przenosząc ogień. Były one w tym czasie likwidowane.

Własność królewską stanowiły wówczas: zamek, koszary, magazyny (7), arsenały (5), szpitale (5), wartownie (8) i więzienie⁷. Do miasta należały za to ratusz, smatruz, 2 więzienia, 6 szpitali i przytułków oraz 4 budynki szkolne. Do powiatu miejskiego zaliczały się wtedy wsie: Rataje, Brzeska Wieś, Żłobizna, Czeska

Wieś, Gierszowice, Olszanki, Pogorzela, Duża i Mała Lubsza, *Piastenthal*, Małe i Duże Piastowice, Pisarzowice, Obórki, Nowa Wieś Mała oraz Kantorowice.

Państwo pruskie podjęło się także utrzymania twierdzy mostowej (*Festungbrücke*), dotychczas utrzymywanej przez miasto. W 1782 r. na naprawę domów przeznaczono 9000 talarów, w latach 1783–1784 16 000 talarów, a w 1785 r. 10 500 talarów. W 1774 r. za 8650 reńskich talarów wzniesiono nowy magazyn solny. Dom wdów przy Lange Strasse (ul. Długa) kosztował 2800 talarów. Do najważniejszych zadań miasta w latach 1797–1798 należały budowa szkoły dla dziewcząt, rozebranie i odbudowa niemieckiego młyna oraz naprawy arsenału.

Państwo pruskie deklarowało wyznaniową tolerancję. W 1799 r. powstała w Brzegu przy skrzyżowaniu Tempelgasse i Lange Strasse (ulic Emilii Plater i Długiej) klasycystyczna synagoga, a w 1797 r. cmentarz żydowski przy drodze do Żłobizny.

Status prawny miasta i rozbudowaną pruską administrację w końcu XVIII w. dobrze pokazuje inwentarz Friedricha Alberta Zimmermanna. Miasto sprawowało wówczas patronat nad parafialnym kościołem ewangelickim. Kamera miała rocznie dochody w wysokości 22 000 talarów z cla z cegielni, lasu oraz wsi Olszanka, Kantorowice, Brzeska Wieś, Czeska Wieś, Gierszowice, Duża i Mała Lubsza, Pogorzela, Mała Nowa Wieś, Rataje, Obórki, Pisarzowice, Żłobizna i kolonii *Piastenthal*, założonej na koszt miasta na terenie mierzącym 530 mórg zgodnie z rządowym nakazem z 1771 r.

Miasto zarządzało też kasą stypendialną szpitali, kasą opieki nad starcami, stypendiami na msze dla ubogich i dla uczących się, a także na posag dla biednych córek mieszczańskich. W Brzegu był również urząd akcyzy królewskiej, królewski urząd budowlany z inspektorem Karlem Benjaminem Gottfriedem Geislerem, królewski inspektorat stolarski, inspektorat do spraw służ i wałów, jak również inspektor budowlany miast 2. i 4. departamentu podatkowego. Spośród innych urzędów wymienić należy urząd zamkowy, podatkowy, inkwizytora, urząd tolerancji wobec Żydów, urząd młyński, urząd wagi, a także inne urzędy szczebla krajowego – Zarząd Górnego Śląska, sprawiedliwości i kolegium kościelne. Inne urzędy zajmowały się sprawami poczty, prowiantowymi, solą i służebnością mieszczan (kwaterunek wojskowy), tytoniem, clem.

Brzeg miał już wówczas dobrze zorganizowaną komunikację pocztową o zasięgu ponadlokalnym. Dyllizanse łączyły miasto z Górnym Śląskiem i Grodkowem, jednak poczmistrz nadal chodził pieszo nie tylko do Olawy, ale i do Strzelina oraz Niemczy. Poczta z Tarnowskich Gór i z Grodkowa przybywała z przesyłkami z Wiednia.

⁵ K.F. Schönwalder, *Geschichtliche Ortsnachrichten von Brieg und seinen Umgebungen, Erster Teil: Einleitung, Vorstädte, Umgegend*, Brieg 1847, s. 9.

⁶ Neumann, *op. cit.*, 55, 1930, s. 247.

⁷ W. Dziewulski, S. Golachowski, *Brzeg*, [w:] *Studia z historii budowy miast polskich*, (Prace Instytutu Urbanistyki i Architektury, R. 6, z. 2/17) Warszawa 1957, s. 79.

BRZEG W XIX WIEKU

RAFAŁ EYSYMONTT

Początek XIX w. to czas licznych pożarów nawiedzających Brzeg. W 1801 r. spłonęło południowe skrzydło zamku, w 1803 r. – 56 domów, w 1804 r. – 19 domów, w 1806 r. – 59 domów i lazaret. 16 września 1822 r. spłonęły 2 domy przy Burggasse (ul. Zamkowa), a 5 domów straciło dachy i doznało szkód na górnych kondygnacjach. W 1840 r. spłonął także młyn królewski.

NAPOLEOŃSKIE OBLĘŻENIE, ROZBIÓRKA FORTYFIKACJI, PIERWSZE ZAŁOŻENIA PARKOWE

7 stycznia 1807 r. od strony Zielęcic i z Ratajów pod miasto przybyli napoleońscy Bawarczycy. Obrona trwała tydzień, do 15 stycznia, a już 19 lutego rozpoczęła się rozbiórka brzeskiej twierdzy. Napoleońska okupacja nie trwała długo. Już 12 listopada 1808 r. francuski lazaret został przetransportowany statkiem do Wrocławia. 14 grudnia tego samego roku miasto opuścił ostatni francuski regiment, a zapasy prochu i żywności sprzedano. W 1809 r. 132 morgi terenu dawnej twierdzy zostały zwrócone przez kamerę miastu, jednak 20% terenów wojskowych pozostało w rękach kamery wojennej i dominialnej. Miasto nabyło również wał zamkowy na odcinku od Bramy Wrocławskiej do Bramy Odrzańskiej. Część murów miejskich pozostała jednak nietknięta jeszcze do 1847 r. (w tym 4 z 20 usytuowanych pierwotnie co 50 kroków wież). W 1811 r. rozebrano most przed Bramą Małujowicką, a mosty przed bramami Wrocławską i Nyską zostały wtedy odbudowane. W 1824 r. w związku z budową nowej szosy powstał też nowy most przed Bramą Wrocławską. W 1843 r. z powodu budowy nowego mostu został rozebrany Bastion *Hautcharmois*, dostarczając tym samym miejsca na nowy plac miejski.

REFORMY SAMORZĄDOWE

W 1805 r. Brzeg liczył 10 000 mieszkańców, z których 600 posiadało czynne prawo wyborcze. Przeprowadzona w 1807 r. na całym Śląsku reforma ministrów Steina i Hardenberga doprowadziła do uzyskania przez tutejsze miasta samorządności. Zostały one podzielone zgodnie z wielkością na odpowiednie rangi, ustalono też okręgi wyborcze. Mieszczanie, którzy legalnie uprawiali

rzemiosło lub byli właścicielami nieruchomości, otrzymali prawo wyborcze niezależnie od stanu, urodzenia czy religii. Powyższe zmiany spowodowały organizację w Brzegu 8 okręgów wyborczych dla 588 uprawnionych do głosowania mieszczan, ale numeracja domów nadal pozostała ciągła. Tym niemniej przedmieścia otrzymały niezależną numerację¹. Pierwszy obszar wyborczy tworzyły Przedmieście Odrzańskie i Wyspa Młyńska, drugi Okręg Młyński, trzeci Okręg Opoński, czwarty Okręg Kościelny, piąty Okręg ulicy Długiej, szósty Przedmieście Małujowickie, siódmy Okręg Zamkowy i domy Przedmieścia Wrocławskiego, ósmy z kolei, usytuowany na przedmieściach, był nazywany okręgiem fryderycjańskim. W każdym z okręgów w lutym 1809 r. dokonano wyboru radnych².

W lipcu 1812 r. miasto otrzymało cały obszar pozostały po twierdzy, razem 129 mórg, z których dla celów państwowych wydzielono jedynie 8 parceli o powierzchni 20 mórg. Miasto chciało sobie zapewnić również teren dawnych szop przeznaczonych do ćwiczeń wojskowych przed Bramą Wrocławską. Tu jednak władze wojskowe planowały założenie ewangelickiego cmentarza garnizonu brzeskiego.

Początek XIX w. to także czas prowadzonej w państwie pruskim sekularyzacji klasztorów rozpoczętej w 1810 r. Opuszczenie miasta przez 3 ostatnich jezuitów nastąpiło jednak już w 1801 r. Ich kościół został przekazany kuratusowi kościoła św. Jadwigi.

PRZEMIANY BRZEGU W 1. POŁOWIE XIX WIEKU

W 1812 r. z powodu problemów finansowych miasto podjęło nieudaną próbę sprzedaży miejskich dóbr – Kantorowic i Olszanki. Powiodła się tylko sprzedaż, i to za dobrą cenę, parceli w Brzeskiej Wsi. Dzięki fundacji urzędnika policji o nazwisku Neugebauer katolicka gmina otrzymała parcelę pod budowę szkoły. Ponieważ wciąż brakowało szkoły dla ewangelickich chłopców, gmina nosiła się z zamiarem budowy wspólnego budynku dla katolickiej i ewangelickiej młodzieży.

¹ D. Tscheschner, *Eine schlesische Perle, Brieg Bauten erzählen*, Berlin 2004, s. 17, 108.

² K. Neumann, *Die Einführung des ersten Magistrats nach der Städteordnung am 12. Juni 1809*, „Briegischen Heimatblätter” 37, 1929, s. 145.

28. Brzeg. Widok miasta zza Odry z mostami, koszarami, kościołem franciszkanów, kościołem św. Mikołaja, ratuszem i zamkiem, pol. XIX w. *Brieg*. Akwaforta, wymiary: 20 × 15 cm, Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Zbiorów Graficznych sygn. 8623.

W latach 1803–1804 na narożniku Lange Strasse (ul. Długa) i Lindenstrasse (ul. Bolesława Chrobrego) powstało więzienie dla kobiet. Co prawda dopiero w 1829 r. nastąpiło w Prusach prawne odróżnienie więźniów od chorych umysłowo, ale w Brzegu już w 1818 r. przeniesiono grupę chorych do opuszczonego w 1816 r. klasztoru oo. Kapucynów przy ul. Polskiej. Dom pracy przymusowej, zlokalizowany obok kościoła św. Mikołaja, został podwyższony w 1831 r. o jedną kondygnację. W tym czasie było tu już 600 miejsc dla mężczyzn.

W latach 1821–1822 przy Burggasse 19 (ul. Zamkowa) znany wrocławski architekt Carl Ferdinand Langhans wznosił siedzibę Wyższego Urzędu Górniczego. W analogicznym czasie dzięki inicjatywie organisty Christiana Arndta powstał przy Milchgasse (ul. Mleczna), na miejscu plebanii wzniesionej w 1618 r., jeden z najstarszych na Śląsku teatrów. Jego projekt również przypisuje się Langhansowi. Rozbudowa teatru miała miejsce w 1874 r. za sprawą innego prominentnego śląskiego architekta Karla Lüdeckego, a kolejna przebudowa w 1927 r.

W mieście istniała też jedna z nielicznych na Śląsku, obok wrocławskiego przedsiębiorstwa Kornów, drukarnia. Dzięki temu lokalna prasa pojawiła się w Brzegu dość wcześnie. W 1810 r.

ukazywały się gazety „Der Brieger Bürgerfreund” i „Brieger Wochenblatt”, od 1822 r. „Briegische Erholungen: eine Unterhaltungsschrift für Leser aus allen Ständen”, od 1828 r. „Allgemeine Briegischer Anzeiger”, od 1830 r. „Der Sammler”. W marcu 1819 r. założono w Brzegu pierwszą nie tylko na Śląsku, lecz i w Państwie Pruskim miejską kasę oszczędności.

W tym czasie w mieście funkcjonowały ponadto: trzyklasowa szkoła ewangelicka dla chłopców z 220 uczniami, trzyklasowa szkoła ewangelicka dla 220 dziewcząt, katolicka szkoła dla podobnej liczby dzieci (w każdej z nich pracowało 3 nauczycieli). W Brzeskiej Wsi prowadzono tzw. szkołę południową – była to jednocześnie szkoła sadownicza, szkoła dla ok. 200 uczniów z ubogich rodzin i żydowska szkoła elementarna.

W 1. ćwierci XIX w. wiele istotnych informacji na temat funkcjonowania Brzegu przyniosły opublikowane wypisy z kroniki miasta z lat 1798–1822 autorstwa syndyka Kocho³. Wtedy to browarnictwo i sukiennictwo uchodziły za szczególnie ważne gałęzie lokalnego rzemiosła. W 1802 r. miasto sprzedało Ben-

³ K. Neumann, *Von den Turmknöpfen des Rathauses*, „Briegischen Heimatblätter” 57, 1933, s. 221 i nn.

jaminowi Hoffmannowi leżącą za klasztorem jezuitów parcelę, na której planowano wzniesić fabrykę płócienniczą. Jeszcze w 1816 r. fabryka prosperowała całkiem dobrze. Stan ten jednak uległ znaczącemu pogorszeniu już w 1822 r.

W 1822 r. powstały pierwsze miejskie projekty budowy szkoły, obejmujące wąski budynek o 3 kondygnacjach przy obecnej ul. Jabłkowej oraz większy gmach zlokalizowany obok Bramy Opolskiej. W 1846 r. szkoła dla chłopców została przeniesiona do tzw. Zameczku, a więc do budynku po północnej stronie placu przy zamku.

PIERWSZY PARK I UZDROWISKO ORAZ NOWE KOŚCIOŁY

Opuszczone przez wojsko tereny dawnej twierdzy zaczęto przekształcać w dostępne dla mieszkańców tereny zielone. Myśl o obsadzeniu wałów drzewami przyświecała już w latach

1812–1820 burmistrzowi Wuttke, syndykowi Kochowi i komorzemu Mützelowi. Do 1819 r. nie było w Brzegu żadnych alei z wyjątkiem tej prowadzącej do cmentarza. Usytuowane na wałach prywatne ogrody nie były dostępne dla większości mieszkańców. Zdecydowano się obsadzić topolami drogę od Bramy Malujowickiej aż do Piastenstrasse (ul. Piastowska). Prowadzącą wtedy niezabudowanymi polami drogę nazwano z uwagi na jej fundatora Berger Aleę, a później Feldstrasse. W 1819 r. miasto nakazało obsadzić dwoma rzędami lip zewnętrzny stok fortyfikacji między Bramą Nyską i Malujowicką. Wkrótce też syndyk Koch założył wielką szkółkę drzew, rozwiniętą przez komorze Mützela, który stał się odpowiedzialny za powstawanie promenad, na co miasto rocznie wydawało niedużo ponad 100 talarów. W 1822 r. zawalił się zewnętrzny most Bramy Nyskiej, na dawnej linii fos zbudowano dzisiejszą ul. Piastowską, a połączenie fos z Odrą ograniczono tylko do jednego kanału, co pozwoliło na jeszcze lepsze zagospodarowanie zielenią terenu dawnych fortyfikacji.

29. Brzeg. Widok miasta z prawego brzegu Odry. Wieże kościołów i ratusza, jaz na Odrę. *Brieg*. Litografia, ok. 1840. Ilustracja za: Breslauer Blätter, 1840, nr 33. Wymiary: 13 × 17 cm.

Mokra fosa płynęła w połowie XIX w. jedynie między Bramą Wroclawską i Odrzańską, jednak w parku na wałach pojawiły się fontanny. Ciągący się przed Bramą Odrzańską aż do zamku wielki wał księcia Joachima Fryderyka miasto wydzierżawilo i urządziło tam park z platanową aleją. W 1829 r. z między Bramą Wroclawską i Małujowicką powstał ogród inspektora budowlanego Wartenberga. Teren przed Bramą Wroclawską z kolei został zagospodarowany w 1840 r. przez mistrza murarskiego Heila. Obszar na odcinku od Bramy Nyskiej do Odry zajmowały w połowie XIX w. ogrody domu dla umysłowo chorych i domu pracy przymusowej, a dalej koszary. Na terenach zewnętrznego stoku fortyfikacji, tzw. glacis, na odcinku od drogi Nyskiej do Odry, w latach 1830, 1835, 1836 doktor Fuchs założył sad i winnicę. Wokół fos pojawiły się aleje grusz i lip.

Podobnie jak w innych miastach śląskich, w tym czasie również w Brzegu planowano powstanie podmiejskiego uzdrowiska. Tę ideę podjął znany mieszkaniec Brzegu doktor Fuchs, do którego należał duży teren przed Bramą Nyską, ciągnący się od fosy do Steinstrasse (ul. Kamienna), przy narożniku Piastenstrasse (ul. Piastowska) i Gartenstrasse (ul. Powstańców Śląskich). Było tu źródło zdrowej wody i łaźnia parowa. W 1858 r. mistrz murarski Reinsch nabył część terenu przed Bramą Opolską, czyniąc na miejscu późniejszej poczty wygodne przejście do Źródła Fuchsa. Doktor Fuchs wzniósł tu fantastyczną budowlę z wykuszami, galeriami, wieżyczkami i figurą bohatera, mającego uosabiać Fryderyka Wielkiego, w zwieńczeniu. Budowla ta była

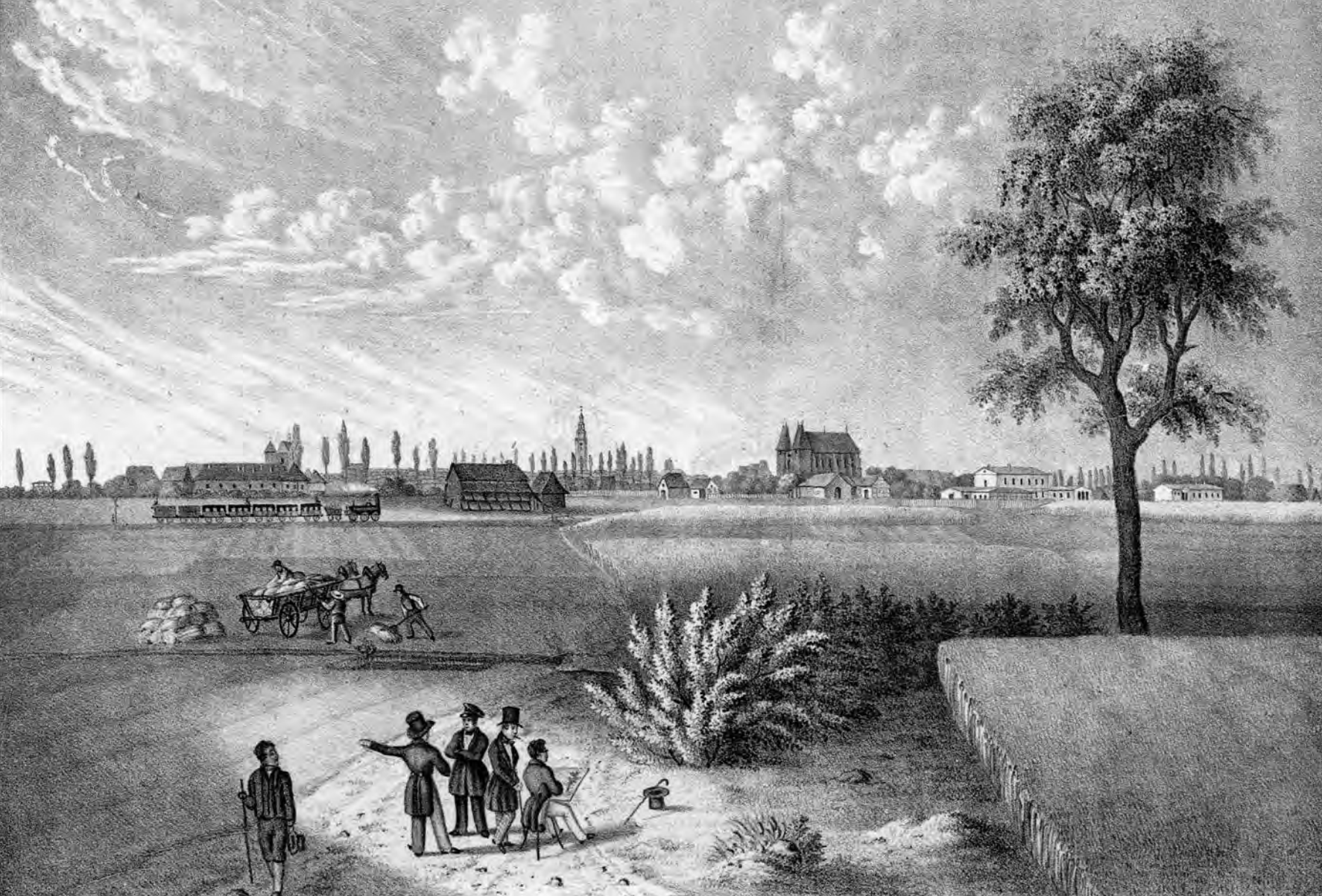
nazywana przez wszystkie brzeskie dzieci *Fuchsburg*. Druga figura Fryderyka Wielkiego, usytuowana w niszy budowli, została później przeniesiona do budynku poczty. Fuchs myślał też o wzniesieniu pomnika na polach bitwy małujowickiej. O wzroście świadomości lokalnej historii świadczy pierwszy brzeski przewodnik Wollmanna z 1843 r.

Na początku lat 40. XIX w. wspomniany wcześniej komorzy Mützel stworzył możliwość podejmowania przez mieszczan dobrowolnych robót przy promenadach. W 1844 r. utworzono brzeskie Towarzystwo Upiększania, w którego pracach uczestniczyło również miasto, przeznaczając na to roczny wkład w wysokości 100 talarów. Opis z 1907 r. zawiera informacje o licznych położonych na przedmieściach instytucjach rozrywkowych. Przed Bramą Nyską działał ogród kawiarniany Felixa, wspomniano również Halę Cesarską – *Kaiserhalle* i ogród kawiarniany Thunaka, późniejszy ogród zimowy.

Połowa XIX w. to czas powstania nowych zgromadzeń kościelnych. W 1845 r. w kościele Trójcy Świętej odbyła się pierwsza msza w obrządku chrystokatolickim, a trzy lata później w tym samym kościele miała miejsce msza staroluterańska. Gmina staroluterańska w rejonie brzesko-olawskim z siedzibą w Brzegu powstała w 1875 r., a w 1895 r. utworzono jej kolejne filie. W 1895 r. liczba jej członków w mieście wynosiła 350. Za pokłosie Wiosny Ludów (1848), której głównym wieszczem stał się tu literat Primcker, można uznać trybuny apostołów rewolucji ustawione na brzeskim Rynku.

30. Brzeg. Widok panoramiczny od północy z kościołem franciszkanów, ratuszem, kościołem św. Mikołaja, kościołem jezuitów i zamkiem. *Brieg*. Litografia, 1839, rycina z „Borussia” z 1839 r. wymiary: 18,6 × 12,1 cm. Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Zbiorów Graficznych, sygn. 4045.

31. Brzeg. Widok miasta od strony południowo-wschodniej, po 1842. *Brieg*. Litografia R. Ziegert, druk A. Klockau, 32 × 23 cm. Na bliższym planie dworzec kolejowy. Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Zbiorów Graficznych, sygn. 6922.

INFRASTRUKTURA TECHNICZNA MIASTA

W 1783 r. w Brzegu pojawiło się oświetlenie olejowe (200 lamp), w 1835 r. wprowadzono nowo wynalezione oświetlenie gazem spirytusowym (tylko na głównych ulicach), od 1856 r. stosowano oświetlenie gazowe z nowej miejskiej gazowni. Brzeg był czwartym miastem z takim systemem miejskiego oświetlenia na Śląsku po Wrocławiu (1847), Görlitz i Głogowie (1854). Projektantem sieci był angielski inżynier John Moore. Budowa własnej miejskiej gazowni na południe od dworca kolejowego przebiegała pod nadzorem zgorzeleckiego specjalisty Rudolfa Kühnla. Gazownia dostarczała gaz do 165 latarni i 1000 gospodarstw domowych. Linie gazownicze początkowo liczyły 4200 m długości. W 1861 r. wytwarzano już 190 000 metrów sześciennych gazu, a w 1906 r. $\frac{5}{4}$ miliona kubików.

KOLEJ

Idea budowy linii kolejowej kielkowała już od 1834 r. i była podsycana m.in. inicjatywą królewskiego radcy budowlanego Krausego z Opola. Komitet inicjujący powstanie spółki akcyjnej, złożony z wrocławskich kupców i właścicieli nieruchomości, powołano w 1836 r. Początkowo linia miała omijać miasta, jednak

obliczenia wskazały konieczność zmiany tej koncepcji. Budowa rozpoczęła się w 1841 r. i w tym samym roku rozpoczęto budowę dworca zlokalizowanego na terenie dawnego folwarku Brzeskiej Wsi, na parceli przejętej od sołectwa w Żłobiznie. Linia do Olawy została otwarta 3 sierpnia 1842 r. Zbudowano ją równoległe do dawnej drogi do Zielęcic. Wymóg przekraczania linii kolejowej pod kątem prostym wymusił jednak konieczność zmiany przebiegu szosy, trzeba też było zapewnić jej przecięcie przez wodociąg. To spowodowało nowe prowadzenie drogi strzeleńskej i przedłużenie Mollwitzerstrasse (ul. Armii Krajowej), zwanej w 1842 r. Münsterbergerstrasse, później Bahnhofstrasse. Między dworcem (ukończonym w 1844 r. i zachowanym do 1902 r.) a Bramą Malujowicką stanęły dwie gospody: *Zur Sonne* i *Zum goldene Krug*.

W 1854 r. wybudowano podwójny tor, a w 1884 r. nastąpiło upaństwowienie kolei. Podczas gdy w pierwszych latach (1844–1867) liczba pasażerów kolei zaledwie się podwoiła do 95 800 osób, tak tonaż towarów, wśród których 50% stanowił górnos Śląski węgiel, wzrósł 33-krotnie. Wkrótce też zaczęto rozważać utworzenie nowej linii Nysa–Grodków–Brzeg, co wiązać się miało z połączeniem Brzegu nową drogą z Namysłowem. Linia ta została otwarta w 1847 r. W latach 1868–1870 na wschód od dotychczasowego powstał nowy dworzec, a przed nim utworzono nowy reprezentacyjny plac. Między oboma dwor-

camie rozbudowano stację towarową. Nowy dworzec wzniesiono, inspirując się stylem budynków projektowanych przez Karla Friedricha Schinkla, utrzymanych w tzw. *Rundbogenstil*. W 1869 r. rozpoczęto też rozbudowę nowej ulicy, łączącej dworzec z Piastenstrasse (ul. Piastowska), aż do drogi do Żłobizny. Dopiero jednak w 1911 r. powstały przejazdy pod torami na Bahnhofstrasse (ul. Armii Krajowej) i nowy plac dla załadunku bydła. Poszerzenie torów spowodowało konieczność rozbiórki starszego budynku dworca oraz dawnej wieży wodnej przy Piastenstrasse (ul. Piastowska). Nową wieżę wzniesiono przy Schüsselndorfer Strasse (ul. 1 Maja). W 1910 r. powstała jeszcze poczta dworcowa, jednak dalsze plany przebudowy placu przed dworcem pozostały w szufladach urzędniczych biur.

Brzeg, Strzelin, Grodków i Wiązów połączyła też powstała w 1891 r. towarowa linia wąskotorowa, a w 1896 r. projektowano tu linię normalnotorową, zrealizowaną dopiero 14 lat później wraz z nową częścią dworca. Od 1896 r. zarysowana też została idea budowy linii kolejowej do Namysłowa z mostem przez Odrę. Roboty rozpoczęto jednak dopiero w 1938 r., ale zostały one przerwane z powodu wojny. Były też w Brzegu małe linie prywatne o charakterze przemysłowym, takie jak odnoga z 1887 r. do cukrowni Loebbecka przy drodze oławskiej, utrudniająca zresztą rozwój miasta po stronie zachodniej. Linię tą rozebrano po zatrzymaniu pracy cukrowni.

PRZEMIANY SPOŁECZNE I ARCHITEKTONICZNE MIASTA W POŁOWIE XIX WIEKU

Mimo szybkiego rozwoju Brzeg nadal pozostawał w cieniu pobliskiego Wrocławia. Interesujący opis miasta zawiera kronika z 1847 r., która podaje: „Jadąc do miasta od południa, na pierwszym planie widzimy liczne ogrody, dwie wieże kościoła parafialnego i wieżę ratusza. Jadąc od Wrocławia, między drzewami wiśniowymi alei widzi się tylko rząd pokrytych dachówką dachów, nad którymi wznosi się smukła wieża ratusza. Ciekawiej rysuje się widok od strony kolei, od drogi strzeelińskiej. Tu, ze wzniesienia Zielęcic, rozpościera się szeroki widok na zamek i gimnazjum aż do kościoła parafialnego. Najkorzystniejszy jest jednak widok od niskiej łąki polskiej strony (prawy brzeg Odry), skąd widoczne są wszystkie budynki: od zamku poprzez kościół jezuitów aż do koszar. Niezwykle zaś korzystny jest widok z dolnej części wygonu w Ratajach, gdzie rzeka przy lesie brzezińskim kieruje się w prawo, szczególnie w momencie, gdy miasto odbija się w oświetlonej purpurą zachodu wodzie”⁴.

Na lewym brzegu, na południe i wschód od miasta, leżało wiele dominiów należących do członków parlamentu krajowego, fabrykantów i właścicieli ziemskich. Nabycie przez miasto tych dóbr umożliwiał poszerzenie jego granic. Proces ten nastąpił jednak dopiero po rewolucji marcowej w 1848 r., czemu sprzyjały również reformy związane z uwolnieniem rzemiosła z systemu cechowego, wiążącego dotychczas jego uprawianie

z koniecznością przebywania w obrębie murów miejskich. W 1860 r. w obrębie starego miasta ponumerowano parcele osobno w ramach poszczególnych ulic, które przy okazji w całości wybrukowano.

W 1847 r. nadal istniała część miejskich fortyfikacji, choć już bez wież bramnych z wyjątkiem wieży Bramy Wrocławskiej. Brama Opolska była wtedy zamknięta, z Nyskiej pozostał tylko łuk bramny, Małujowicka od 1823 r. pozostała dostępna tylko dla pieszych, Nowa Brama Odrzańska została w 1844 r. przesunięta na nowe miejsce.

Podstawę rozwoju przestrzennego Brzegu w tym czasie nadal stanowiły dawne drogi krajowe – Oławska, Wrocławska i Małujowicka łącząca się z Piastenstrasse (ul. Piastowska), Lange Strasse (ul. Długa) oraz ciąg ulic Steinstrasse i Neuhäuser Strasse (ul. Kamienna i Ofiar Katynia). Dawne mury miejskie określały bieg Lindenstrasse (ul. Bolesława Chrobrego). Na tym etapie trudno mówić o jakimkolwiek projekcie mogącym wybiegać w przyszłość. Magistrat nie miał do tego ani odpowiedniego przygotowania, ani narzędzi prawnych. Powstał jednak plan z siatką zabudowy równoległą do Odry i linii kolejowej. Słabiej z powodu obecności terenów wojskowych Brzeg rozwijał się w stronę południowo-zachodnią.

W 1868 r. łoża *Friedrich zur aufgehenden Sonne* wzniesiona w 1783 r. przy pl. Bramy Wrocławskiej została przekształcona w nowy, monumentalny neorenesansowy gmach. Obok łoży na początku Lindenstrasse (ul. Bolesława Chrobrego) już w 1846 r. powstał dom dla nowo wybranego radcy Karla Friedricha Emila von Rohrscheidt.

W mieście działało kilka szkół rzemiosł, z których trzy utworzono w 1863 r. Pierwsza z nich mieściła się w подарowanym przez miasto budynku, druga w Domu Rzemiosł, a trzecia miała profil tzw. *Handwerksvorbildungsschule*. W 1869 r. powstała też osobna szkoła rzemiosł dla dziewcząt.

W omawianym czasie miasto liczące 12 700 mieszkańców dusiło się w obrębie własnych fortyfikacji. Ich rozbiórkę rozpoczęto w 1863 r., kiedy przestała istnieć wieża Bramy Wrocławskiej, w 1865 r. upadła Brama Nyska, a rok później Małujowicka. Skutkiem tego procesu było także powstawanie nowych ulic.

Ważnym wydarzeniem w dziejach Państwa Pruskiego była wojna francusko-pruska (1870–1871). Odcisnęła ona również swoje piętno na dziejach miasta, w którym nasiliły się nastroje pronarodowe i ruchy społeczne. Na ich fali w Brzegu powołano: Towarzystwo Sztuki, Związek Nauczycieli, Związek Pomocy Czeladnikom, Związek Śpiewaczy, Związek Kupców, Związek Opieki nad Ubogimi Dziećmi, a także Związek Pracowników Fabryk.

Podejmowane inwestycje wykazywały również powiązanie z pruską polityką historyczną. W 1870 r. powstał *Denkmahverein* (Związek Budowy Pomników) zawiązany dla budowy pomnika bitwy na Polach Małujowickich i pomnika Fryderyka Wielkiego. Ten ostatni powstał według rysunku profesora Louisa Sußmanna-Hellborna z Berlina, z wykorzystaniem 36 cetnarów brązu pozyskanego z dział zdobytych na Francuzach, i został odsłonięty na brzeskim Rynku 7 listopada 1878 r. Ostatni z ważnych politycznych pomników, odsłonięty w 1905 r. na placu przykościelnym, był poświęcony Martinowi Lutrowi.

⁴ K.F. Schönwalder, *Geschichtliche Ortsnachrichten von Brieg und seinen Umgebungen, Erster Teil: Einleitung, Vorstädte, Umgegend, Brieg 1847*, s. 7 [tłum. R. E.].

BRZESKIE PRZEDMIEŚCIA W POŁOWIE XIX WIEKU*

Brzeg był historycznie zawsze mocno związany ze swoimi wsiami służebnymi. Sytuacja zmieniła się jednak diametralnie w 1850 r., gdy zlikwidowano pańszczyznę. Podległe Brzegowi wsie: Rataje, Czeska Wieś, Żłobizna, Nowa Mała Wieś, Wielka i Mała Lubsza, Pogorzela i Olszanka zostały uwolnione z powinności wobec miasta, za co miało ono otrzymać 88 760 talarów odszkodowania. Dalej jednak z lasu miejskiego w Lubszy, mającego powierzchnię 3,3 tysięcy mórg, miasto pozyskiwało rocznie 50–70 tysięcy sążni drewna, które odsprzedawało na budulec. Z powyższych względów coraz to większą rolę zaczęły w tym czasie odgrywać brzeskie przedmieścia.

PRZEDMIEŚCIE PRZED BRAMĄ WROCŁAWSKĄ I WIEŚ RATAJE

Przedmieście to rozciągało się wtedy po obu stronach drogi aż do Odry. W połowie składało się ono z 18 numerowanych ogrodów rozrywkowych i warzywnych oraz sadów, z których dwa (Aßmanna i Schulza) sięgające do rzeki miały kryte namiotami kąpieliska odrzańskie, a u Aßmanna było także kąpielisko wannowe. W początku lat 30. XIX w. tuż za promenadą powstała cukrownia, która spłonęła w 1837 r., ale stanęła ponownie w 1844 r. Obok znajdował się magazyn soli.

Wg. dzieła Kniego z 1845 r. wieś Rataje miała 9 kmieci, 8 zagrodników omłockowych, jednego wolnego zagrodnika, 7 chałupników, 11 domów gospodarzy na dożywocie i domy przeznaczone dla celów gminy – razem 38 domów. Znajdował się tu też dom gminny *Deutsches Haus*, a przy drodze wrocławskiej dawny dom celny⁵.

PRZEDMIEŚCIE MAŁUJOWICKIE

Przedmieście składało się wtedy z 8–9 własności, domów mieszkalnych z ogrodami, dawnego domu akcyzy, strażnicy i gospód *Grüne Linde* (Zielona Lipa) i *Goldener Krug* (Złoty Dżban). Przy drodze pampickiej była niegdyś położona własność zwana *Karlsbof*, a w 1847 r. znajdowała się tu kawiarnia u Tschecha. Przy Złotym Dżbanie droga do Pampic rozwidlała się na dwie odnogi – prowadzącą do Strzelina i do Zielęcic. Droga ta, obsadzona topolami, po założeniu kolei trochę zmieniła swój bieg.

PRZEDMIEŚCIE BRZESKIEJ WSI

W pol. XIX w. nazwą tą określano domy znajdujące się przed fosami od Bramy Starobrzeskiej do centralnej drogi

w Brzeskiej Wsi. We wspomnianym czasie odnotowano tu cztery nieruchomości – wraz z kawiarnią obok domu Hinzego i własnością miejskiego komorzego Mützela. Dalej rozciągał się teren Brzeskiej Wsi. Po lewej stronie był dom ogrodnika Fuchsa, kawiarnia Felix, magazyn drewna, a naprzeciw skład drewna ciągnący się aż do młyna kory dębowej przy dawnej Topfergasse (ul. Garncarska w rejonie ul. Ogrodowej, ob. ul. Powstańców Śląskich), która ciągnęła się do osiedla Nowe Domy (ul. Ofiar Katynia). Przed bramą znajdowało się w sumie 14 nieruchomości.

W 1750 r. w folwarku Brzeska Wieś funkcjonował miejski zarządca, w 1795 r. folwark został wydzierżawiony, a w 1816 r. podzielony na 16 parceli. Jego większa część przypadła rolnikom Brzeskiej Wsi, sołectwom w Skarbimierzu i Żłobiźnie, gospodzie Złoty Dżban i rurmistrzowi. Sam budynek miejskiego folwarku został w 1812 r. sprzedany rolnikom. Znajdowała się tu wówczas plantacja morwy, a ogrody w 1835 r. sprzedano ogrodnikom Mühlerowi i Kesslerowi. Prawo do polowania i inne prawa dominialne pozostały przy mieście. W 1777 r. na terenach folwarku Brzeskiej Wsi 9 mórg przekazano na winnicę dla dyrektora miejskiego domu pracy przymusowej Schulza. Z winnicy tej pozyskiwano za życia jej właściciela 60–80 beczek wina, a w 1799 r. urządzono tu piwiarnię.

W 1847 r. do wsi należały 24 domy, sołectwo, 12 kmieci, 6 zagrodników, 2 wolnych zagrodników, 2 chałupników i karczma. Sołectwo miało wtedy 3 włóki, a każdy z 12 kmieci od 1½ do 2½ włóki gruntu. Jedynym wspólnym budynkiem wsi był wtedy dom pasterski.

Jak pisano w 1847 r., od momentu założenia miasto posiadało brukowane drogi od bram do końca obszaru miejskiego. Ponadto, krótko przed spisaniem tych słów, wszystkie te drogi wraz z traktami prowadzącymi do Zielęcic i przez Rataje, przez Nowe Domy i do Pisarzowic zostały obsadzone lombardzkimi topolami. Proste drogi prowadziły wtedy również od Bramy Nyńskiej i Opolskiej⁶.

ŻŁOBIZNA

Leżąca wówczas ⅓ mili od miasta i od samego początku należąca do jego uposażenia wieś w 1847 r. miała sołectwo z 4 wolnymi włókami, do czego dokupiono 2 włóki z Brzeskiej Wsi, a także liczyła 19 kmieci z 32 włókami, 9 zagrodników, 6 chałupników i 7 domów na wygonie. Funkcjonowała tu wtedy szkoła, teren przeznaczony na cmentarz i kuźnia. Obowiązkiem mieszkańców było, zgodnie z urbarzem z 1786 r., dostarczać drewno z miejskiego lasu do miejskiej cegielni.

PRZEDMIEŚCIE OPOLSKIE

Pod tą nazwą od wojny 30-letniej rozumiano wszystkie przedmiejskie budynki i własności między Brzeską Wsią i ul. Rybacką aż do katolickiego kościoła cmentarnego p.w. Krzyża Świętego. Od kiedy część przedmieścia dostała się w obręb fortyfikacji, z dawnego Przedmieścia Opolskiego pozostały tylko Nowe Domy (ul. Ofiar Katynia). Droga do Opola w 1798 r. z uwagi

* Dane o przedmieściach za: Schönwalder, *op. cit.*, s. 28 i nn.

⁵ J.G. Knie, *Alphabetisch-statistisch-topographische Uebersicht der Dörfer, Flecken, Städte und andern Orte der Königl. Preuss. Provinz Schlesien: nebst beigelegter Nachweisung von der Eintheilung des Landes nach den Bezirken der drei königlichen Regierungen, den darin enthaltenen Fürstenthümern und Kreisen, mit Angabe des Flächeninhaltes, der mittlern Erhebung über die Meeresfläche, der Bewohner, Gebäude, des Viehstandes usw.* Breslau 1845, s. 807–809.

⁶ Schönwalder, *op. cit.*, s. 96.

na wylewanie Odry musiała zostać przeniesiona dalej, do wsi Pawłów. Tym niemniej w 1801 r. woda zagroziła jej ponownie i z tego powodu przeniesiono ją dalej z Weinbergu na skraju wsi Pawłów do Strzelników.

NOWE DOMY (UL. OFIAR KATYNIA)

Przedmieście to ciągnęło się w XIX w. od ewangelickiego cmentarza do cmentarza katolickiego przy kościele Krzyża Świętego, przy dawnej szosie opolskiej aż do bocznej drogi do Pawłowa. Charakterystycznym elementem tego przedmieścia była Winna Góra – Weinberg.

UL. RYBACKA

Ulica Rybacka usytuowana między Nowymi Domami i Odrą miała w 1847 r. 47 własności, co oznaczało ich wzrost w stosunku do stanu z 1750 r., kiedy naliczono tu tylko 36 parceli, z czego dwie należały do szpitala Ducha Świętego, jedna do lazaretu, a tylko 17 było zabudowanych. Od strony Nowych Domów były tu wówczas sady i ogrody, od strony Odry magazyny drewna, węgla i piec wapienny. Na końcu drogi na wygon znajdowała się wtedy kaplica Krzyża Świętego, po stronie Odry lazaret miejskiej fundacji i tzw. *Klingelhaus*. Obok tzw. *Abrahamsgarten* od 1802 r. znajdował się wyszynk, a latem za tartakiem urządzano miejsce kąpielowe umieszczone między dwiema łódkami. Obok nowej księżęcej służby w 1842 r. wzniesiono tkalnię wełny.

Obszar miejski rozciągał się w XIX w. około ¼ mili od Rynku w każdym kierunku – do Pisarzowic, do wysokiego mostu za Ratajami, do terenu Zielęcic na południu i do Pawłowskiej Wody na wschodzie.

ODRA

Odra w rejonie miasta dzieliła się na dwa nurty z powodu rozmieszczenia oblewanych przez nią wysp. XVII-wieczne plany pokazują też liczne naturalne odnogi rzeki usytuowane na północ od główki mostu odrzańskiego. Śluza dla statków na Wyspie Młyńskiej powstała w latach 1745–1750 z mocnego drewna dębowego, w 1775 r. została odnowiona, w 1804 r. wzniesiona z kamienia, a przy jej budowie użyto pompy parowej. Śluza ta służyła do 1842 r., kiedy to wzniesiono nową przy wejściu do kanału na pd. brzegu rzeki, niedaleko młynów.

W 1844 r. przez nową brzeską śluzę przepłynęło 3773 załadowanych i 2143 pustych statków. W tymże roku przez 102 dni żegluga była zatrzymana przez lód. W 2. połowie XIX w. uspokojono nurt Odry na odcinku z Górnego Śląska poprzez kolejne 25 stopni wodnych. Po tym jak w latach 1894–1895 Wrocławski Urząd Wodny rozszerzył znacząco śluzę z 1841 r., w latach 1907–1909 nastąpiła budowa nowego kanału śluzowego. Nowy tzw. Dolny Kanał usytuowany częściowo na miejscu starorzeczy na pn. od Przedmieścia Odrzańskiego, na przeciwnym względem miasta brzegu rzeki, łączył się z głównym nurtem daleko na zachodzie, na wysokości wioski Rataje, a stary kanał został zamknięty tamą i służył od tego momentu jako basen portowy dla łodzi służby rzecznej.

W XIX w. powstał też wał przeciwpowodziowy na prawym brzegu Odry, na linii szosy do Pisarzowic, a tereny te zostały wyłączone spod zabudowy. Już w XIX w. z powodu zanieczyszczenia rzeki upadło w mieście rybolówstwo, ale za to powstało pontonowe kąpielisko na Wyspie Młyńskiej oraz na odrzańskiej promenadzie przed starą Bramą Odrzańską, natomiast na Stawie Łabędzim w sezonie zimowym funkcjonowała ślizgawka.

32. Brzeg most na Odrze. *Brieg Oderbrücke*. Fotografia Brannet et Bertriebus. Data na pieczęci 15. 05. 1914, Heliografia, Ottmar Zieher, München. Wymiary 14 × 8,9 cm. Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Zbiorów Graficznych, sygn. 18 938, poczt.

MOST

Najstarsza wzmianka o brzeskim moście pochodzi z 1274 r. W 1328 r. most spłonął, a po odbudowie ulegał kolejnym zniszczeniom (m.in. w latach 1428, 1634, 1642, 1897). Z 1603 r. pochodzi wzmianka mówiąca, że był on utrzymywany przez miasto. Prowadził od zamkniętej Bramy Odrzańskiej niedaleko miejsca rozładunkowego statków z żurawiem z 1737 r. Drewniana konstrukcja mostu uległa ponownie uszkodzeniu w 1728 r., przynosząc ofiary w ludziach. Już po otwarciu fortyfikacji w 1807 r. i utworzeniu magistratu w 1809 r. burmistrz Grose planował budowę nowego Mostu Odrzańskiego, który zgodnie z nowymi możliwościami technicznymi miał być połączony z miastem prosto prowadzoną drogą. Wedle *Urmessstischblattu* z 1823 r. planowano również budowę drugiego mostu na zachód od Wyspy Młyńskiej, co miało się łączyć z otwarciem nowej drogi do Piarszowic, prostej i obsadzonej drzewami. W 1838 r. lód zniszczył 3 przęsła mostu.

W latach 1843–1844, 50 kroków powyżej starego drewnianego Mostu Odrzańskiego, w prostej linii Zollstrasse (ul. Wojska Polskiego), zbudowano nowy Most Odrzański długi na 170–180 kroków, wsparty na 8 podporach, wzniesiony z cegły z wykładziną kamienną z granitu i jezdnią z drewna. Przepływ dla statków odbywał się bliżej prawego brzegu. Pierwszy kamienny most w mieście kosztował 84 000 talarów.

W 1890 r. podjęto decyzję o budowie kolejnego mostu z założeniem częściowego wykorzystania filarów starej przeprawy. W tym czasie podejmowano także kolejne wysiłki prowadzące do regulacji rzeki, a ze względu na ruch statków nowy most musiał mieć o co najmniej 2 metry większy prześwit niż stary. To spowodowało podjęcie decyzji o budowie całkiem nowego mostu, położonego 20 metrów niżej z biegiem rzeki, tak aby zbliżyć się do linii zabudowy ulicy Friedrichstrasse (ul. Władysława Jagiełły) i odciążyć Zollstrasse (ul. Wojska Polskiego). Budowa została zrealizowana według projektu królewskiego zarządcy budów rządowych Rautenberga ze środków miasta, państwa i rejencji. Most wzniosła z kamienia i żelaza firma Beuchelt und Co. z Zielonej Góry. Został on oddany do użytku w roku 1895, a dopiero w latach 1896–1897 rozebrano filary starej przeprawy.

ROZWÓJ HANDLU I PRZEMYSŁU

Mimo że w realiach XIX w. Brzeg nie reprezentował dużego potencjału populacyjnego (10 000 mieszkańców w 1805 r.), jego atutem była silna tradycja przemysłowa: płóciennictwo trwało do końca XVIII w., funkcjonowało też jedwabnictwo, pasamnictwo, koszykarstwo, przemysł drzewny, młynarstwo, rybactwo, browarnictwo, destylatorstwo, ceglarstwo. Dowodem na zmianę struktury produkcyjnej miasta z rzemieślniczej na produkcyjną było zmniejszanie się liczby rzemieślników z 525 w 1820 r. do 324 w 1842 r. i 237 w 1852 r. Zmniejszyła się też liczba cechów, a miejsce produkcji rzemieślniczej zajęła produkcja przemysłowa. W 1867 r. w przemyśle pracowało już prawie tyle samo osób (17,9% populacji), co w rzemiośle (18,3%). Od 1845 r. cechy miały już częściowo charakter dobrowolny. Zmieniła się też struktura handlu skupionego już nie na lokalnym rzemiośle,

lecz na handlu dalekosiężnym. W 1810 r. w mieście było tylko 10 kupców (z własnym sklepem w mieście), w 1824 – 41, w 1839 – 58 i 210 handlarzy (bez sklepu). W 1858 r. było już 70 kupców, a w 1870 r. – 99 kupców i 269 handlarzy. W 1872 r. działało już w mieście 20 maszyn parowych.

33. Brzeg. Kamienica z pocz. XIX wieku z szyldami „Franz Kuhnert”, ok. 1900. Fotografia: Eichborn- Filiale Brieg, wymiary: 21 × 16 cm. Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Zbiorów Graficznych, sygn. 6010, fotografie.

W 1811 r. Engelhard Friedrich Wilhelm Moll utworzył przy drodze opolskiej fabrykę wyrobów skórzaných, a w 1815 r. przejął na cel rozbudowy zakładu karczmę *Zum goldenen Schwert* po północnej stronie Odry. W 1852 r. dokupiono do fabryki teren o powierzchni 5,6 ha, na którym powstały mieszkania pracownicze i nieopodal własny port przy dolnym kanale Odry. Z brzeskiej fabrykanckiej rodziny Mollów wywodził się malarz i dyrektor Państwowej Akademii Sztuki i Rzemiosła Artystycznego we Wrocławiu Oskar Moll (1875–1947). Fabryka zatrudniała 500 osób i miała własną garbarnię.

W 1820 r. powstała firma Falch und Grove Norddeutsche Lederpappenfabrik. W 1851 r. przy Mühlendamm 5 powstała fabryka papy i cementu, od 1918 r. własność Urbana Rotha, który przekształcił ją w Chemischen Werke AG Brieg. Produkowano tu masę bitumiczną dla drogownictwa.

Od 1835 r. działała w Brzegu przy Ohlauerstrasse 50 (ul. Olawska) pierwsza rafineria cukru, założona przez berliń-

skiego kupca Schneidera. W 1846 r. zakupili ją wrocławianie Eduard von Loebbecke oraz Ferdinand Schiller i zaczęli produkować tu cukier z buraków cukrowych. Oni też w 1887 r. otworzyli bocznice kolejową prowadzącą przez miasto. Od 1933 r. fabryka znajdowała się w rękach rodziny Neugebauer. W 1876 r. na wschód od starego miasta, przy Schönauer Strasse (ul. Ziemi Tarnowskiej), powstała druga cukrownia, o nazwie Concordia, zbudowana przez spółkę producentów buraków. W 1877 r. została ona nabyta przez Alfonsa Neugebauera i jego braci Artura oraz Bernarda.

W 1832 r. powstała fabryka passamonicza Roberta Schärfa zatrudniająca więźniów. W 1867 r. za sprawą Roberta Schärfa otwarto na rogu Lindenstrasse (ul. Bolesława Chrobrego) i Piastenstrasse (ul. Piastowska) wspomniany już dom rzemiosła ze szkołą.

W 1883 r. Theodor Traugott, właściciel składu papierniczego przy szosie małowickiej, otworzył papiernię przy Lange Strasse (ul. Długiej), a jego syn w 1889 r. uruchomił fabrykę ksiąg rachunkowych przy Dreiankerstrasse 5/6 (ul. Trzech Kotwic). Tu też powstała okazała willa fabrykancka, przebudowana po I wojnie światowej. W 1914 r. zatrudniano tu już 1300 pracowników, prowadząc eksport do Australii, Ameryki i Afryki. W latach 30. XX w. był to jeden z największych zakładów tej branży w Rzeszy.

W 1897 r. Wilhelm Loewenthal zbudował przy szosie opolskiej zakład produkcji notesów i ksiąg rachunkowych. W 1923 r. zatrudniano tu 100 osób. W 1934 r. właściciel fabryki został wygnany z Niemiec z powodów rasistowskich i osiedlił się w Anglii.

Ok. 1860 r. przybył do Brzegu z berlińskiej fabryki Borsiga Robert Pzillas i nabył od rodziny Storch młyn przy Mühlplan 3–6 (pn. skraj ul. Młynarskiej). Wkrótce wszedł on w spółkę z Eduardem Hauptem, otwierając kuźnię do wyrobu kotłów, usytuowaną przy narożniku Schönauer Strasse, na wschód od katolickiego cmentarza. W 1862 r. powstała tu fabryka lokomobil i maszyn do cegielni. Robert Pzillas, właściciel licznych patentów w przemyśle maszynowym (cukier w kostkach, maszyny rolnicze, śruby okrętowe), w 1900 r. założył również stocznice remontową (naprawiano tam 200 jednostek rocznie). W 1885 r. przy Logastrasse 17 (ul. Władysława Łokietka) powstała fabryka maszyn Carla Güttlera i Friedricha Krausego. Budowano tu maszyny rolnicze, maszyny do cegielni i kotły oraz maszyny do tartaków eksportowane m.in. na tereny Rosji. Od I wojny światowej jedynym właścicielem fabryki pozostał Friedrich Krause. W czasach Republiki Weimarskiej zakład zatrudniał 1000 pracowników, a do końca II wojny światowej pozostawał w rękach zięcia Krausego – Franza Branda.

W 1866 r. powstała fabryka rękawiczek Adolfa Heima, w 1909 r. przeniesiona przez jego synów Adolfa i Gustava na Briegsdorfer Strasse (ul. Starobrzeska). Zatrudniano tu 200 osób, produkty eksportowano do wielu krajów świata. Zakład koszykarstwa Wilhelma Straußa, założony w 1881 r. przy Bahnhofstrasse 24 (ul. Armii Krajowej), zatrudniał 500–700 pracowników, wytwarzając rocznie 40 000 koszyków. Wyplataniem koszyków i siciarstwem zajmowały się także inne firmy, m.in. Schönfelder, Knauer, Stütze. W mieście był też tartak, fabryka pianin (Schütz), zakład bednarski (Theuerling), dwie fabryki pie-

ców (Berger, Fuchs), fabryka szamotu, ogrodnictwo z orchidami (Haupt), browary i cegielnie. Szczególny rozwój cegielni miał miejsce na łące odrzańskiej (Ziegelstrasse – ul. Cegielniana), dalej na Fischergasse (ul. Rybacka) i na południe od linii kolejowej (szosa pampicka i Żłobizna). W 1902 r. powstała fabryka betonowych dachówek i innych elementów wykonywanych z tego materiału – Brieg-Schlüsselndorfer Kieswerke – zatrudniająca 100 osób.

BRZEG MIASTEM GARNIZONOWYM

Do połowy XIX w. w Brzegu było zakwaterowanych 1200 żołnierzy piechoty. W 1864 r. po południowej stronie promenady powstał lazaret garnizonowy, a w 1884 r., nieco dalej na zachód, Państwowa Szkoła Rolnicza. Kiedy w 1897 r. 51 Regiment Piechoty został przeniesiony z Brzegu do Wrocławia, miasto naciskało, aby jego miejsce zajęła inna jednostka. W rezultacie podjęto decyzję o budowie w 1897 r. nowych koszarów, usytuowanych na zachód od centrum między szosą strzebińską i wrocławską, składających się z 12 kompanijnych budynków, budynku sztabowego, 5 budynków gospodarczych, sali ćwiczeń i jadalni oficerskiej. Razem było tu 26 nowych obiektów. Kupienie już w 1897 r. dóbr Hentschela (28 mórg) pozwoliło na połączenie komunikacyjne koszarów z miastem. W 1902 r. obok powstał drugi lazaret garnizonowy, a w 1906 r. w Ratajach utworzono ujeżdżalnię dla oficerów garnizonu.

W ten sposób garnizon stał się najważniejszym operatorem procesu rozwoju miasta w stronę zachodnią. W 1890 r. na Dolnym Śląsku funkcjonowało aż 25 miast garnizonowych, w tym trwające od 300 lat jako miasta twierdze: Nysa, Brzeg, Koźle, Kłodzko, Świdnica, a także miasta odgrywające dużo mniejszą rolę militarną w okresie wcześniejszym, jak Wołów czy Bierutów⁷. W 1900 r. tych miast było już 36⁸.

NAJWAŻNIEJSZE PRZEMIANY MIASTA NA PRZEŁOMIE XIX I XX WIEKU

Miasto nie należało do tak dobrze rozwijających się ośrodków jak Wrocław i Głogów, nie pozostało jednak na uboczu jak Olawa, co widać chociażby po zajmowanej powierzchni. W końcu XIX w. Brzeg mierzył 3,3 km wzdłuż Odry, od Ratajów na zachodzie do cukrowni na wschodzie, natomiast od wyspy Młynskiej do Brzeskiej Wsi na południu 1,3 km.

Duże zmiany zaszły w mieście za czasów burmistrza Peppela, dawnego burmistrza Legnicy, rządzącego w Brzegu od 1895 r. Budowa nowego mostu spowodowała rozebranie dawnego bastionu i przeniesienie na obecne miejsce zabytkowej Bramy Odrzańskiej. Zakup i rozebranie wielu domów pozwoliło na utworzenie Kaiser Wilhelm Platz (Plac nad Odrą). Wtedy wytyczono

⁷ Archiwum Państwowe we Wrocławiu, 82/329/0 Zbiór atlasów geograficznych i budowlanych, nr 9: *Situations-Pläne der Grösseren Garnison – Städte Im Bezirks des VI Armee Corps*, 1890.

⁸ Archiwum Państwowe we Wrocławiu, 82/329/0 Zbiór atlasów geograficznych i budowlanych, nr 10: *VI-Armee-Korps, Garnison Pläne*, Breslau 1900.

34. Brzeg. Pomnik cesarza Wilhelma, ok. 1910. *Brieg, Bez, Breslau. Kaiser Wilhelm-Denkmal mit Oderpartie*. Wyd.: Rheinische Kunsverlagsanstalt Heinrich Lenz, Wiesbaden. Widokówka kolorowana. Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Zbiorów Graficznych, sygn. 18 099 poczt.

też promenadę odrzańską. Wkrótce na nowym placu powstał pomnik cesarza Wilhelma wzniesiony na 100-lecie jego narodzin, projektu Johannes'a Boese. Pomnik kosztował prawie tyle co sala gimnastyczna i tyle co połowa udziału miasta w budowie mostu przez Odrę. Odsłonięcie pomnika nastąpiło 26 czerwca 1900 r.

W 1899 r. rozpoczęła się budowa systemu kanalizacji (firma Oesterlink und Hentschel z Wrocławia) zakończona w lipcu 1902 r. Kolektor przecinał Odrę i prowadził do dawnego terenu składu soli na Przedmieściu Odrzańskim. Dłużej prowadzono budowę wodociągów wody gruntowej. Od 1865 r. funkcjonował system pozyskujący wodę z Odry za pomocą studni usytuowanych na początku Fischergasse (ul. Rybacka). W latach 1876–1877 powstała wieża ciśnień, ale nie osiągnięto satysfakcjonującego rezultatu (woda podczas każdej, nawet małej powodzi, była zamulona). Od 1895 r. rozważano budowę nowego wodociągu gruntowego, ale katastrofalna wielka wrocławska powódź z 1903 r. wymusiła zmianę decyzji i 30 marca 1906 r. otwarto nowe wodociągi ze studniami głębinowymi, wzniesione kosztem ½ miliona marek. W tym samym czasie powstała elektrownia za 350 000 marek, wzniesiona przez firmę Siemens-Schuckert z Berlina, a w przeddzień cesarskich urodzin – 26 stycznia 1907 r. – ulice po raz pierwszy oświetlono światłem latarni zasilanych elektrycznie. W prywatnych domach prąd pojawił się później, a tańsze oświetlenie gazowe pozostało na wielu ulicach do końca II wojny światowej.

W tym czasie rozpoczęto też układanie nowych bruków w mieście w postaci granitowej kostki pozbawionej fug i łączonej cementem. Powstanie nowych bruków łączyło się z podpisaniem przez miasto w 1899 r. kontraktu z państwem, w którym Brzeg zobowiązał się do utrzymania przez 99 lat szos krajowych

w obrębie granic administracyjnych miasta i ich wybrukowania w ciągu 5 lat, za co jednak państwo miało częściowo zapłacić już za czasów Fryderyka II (w 2. połowie XVIII wieku miasto zobowiązało się do naprawy starej drogi pocztowej – szosy Bierutowskiej). Regularne sprzątanie ulic uczyniło podobno z Brzegu jedno z najczystszych miast Śląska.

ARCHITEKTURA MIASTA W 2. POŁOWIE XIX WIEKU

Aktem o niemal symbolicznym znaczeniu stało się dla Brzegu zakończenie budowy wież kościelnych. 22 sierpnia 1856 r. zakończono budowę wieży kościoła jezuitów. Zdecydowanie później, bo w 1885 r., ukończono budowę wieży północnej kościoła św. Mikołaja.

Koniec XIX w. to czas wznoszenia w Brzegu wielu budowli publicznych. W 1871 r. powstała Szkoła Michała, potem szkoła rolnicza, dla której w latach 1881–1884 zbudowano nową siedzibę. Przygotowany w latach 1871–1873 pod kierunkiem radcy budowlanego Lüdeckego projekt szkoły rzemiosł przy Lindenstrasse 8 (ul. Bolesława Chrobrego) został zaprezentowany na Wystawie Światowej w Wiedniu. W 1874 r. wzniesiono budynek szkoły średniej dla dziewcząt przy Mühlgrasse 15/16 (ul. Młynarska), w latach 1879–1880 budynek szkoły ludowej dla dziewcząt przy Steinstrasse 5 Gartenstrasse (ul. Kamienna/ul. Powstańców Śląskich), a w latach 1878–1880 budynek miejskiego szpitala przy Neuhäuser Strasse 14 (ul. Ofiar Katynia). W 1884 r. przy Bismarckstrasse 2 (ul. Robotnicza) powstała szkoła gospodarstwa – *Wirtschaftsschule*. Cztery lata później założono katolickie semina-

35. Brzeg. Kościół św. Mikołaja. *Brieg, Nikolaikirche*. Fotografia: Verlag M. Süss, Buvh Und papierhandl. Wymiary: 13,7 × 8,8 cm. Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Zbiorów Graficznych, sygn. 18 085 poczt.

36. Brzeg. Widok w stronę poczty, ob. ul. Piastowska. *Brieg (Schlesien) Herzog – Georg – Straße, Blick zur Post*. Data na pieczęci 22. 10. 1942. Verlag Schöning & Co Lübeck. Wymiary: 14 × 8,9 cm. Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Zbiorów Graficznych, sygn. 18 943, poczt.

rium nauczycielskie, potem zamienione na ewangelickie seminarium nauczycielskie, rozbudowane w 1891 r.⁹

⁹ Brzeskie inwestycje w budowlę publiczną opisywała ogólnoniemiecka prasa architektoniczna: Schierhorn, *Die neuen Schlessen bei Brieg und Ohlau*, „Zentralblatt der Bauverwaltung” 18, 1898, s. 53–54, 2 plany; *Inquisitorials – und Gefangenenhaus zu Brieg*, „Zeitschrift für praktische Baukunst”, 11, 1851, s. 65–114 Taf. 12–22 z planem; *Das neue Land und – Amtsgerichtsgebäude in Brieg*, „Zentralblatt der Bauverwaltung” 7, 1901, s. 43–44, plany; Wagner, *Wettbewerbsentwurf für eine Höhere Mädchenschule, Knabenmittelschule und Haushaltungsschule für Brieg*, „Das Schulhaus” 15, 1913, H. 9, s. 415–417 plany; J. G. Utinger, *Höhere Töchter-*

Gmach Poczty Krajowej przy Piastenstrasse 6 (ul. Piastowska) z lat 1887–1889, postawiony pod kierunkiem rządowego mistrza budowlanego Malakowskiego na miejscu Fuchsburg – słynnej willi doktora Fuchsa – był uważany za najpiękniejszy budynek miasta z wyłączeniem fortyfikacji. Budowla została poszerzona z powodu potrzeb wojennych. Nowe, neobarokowe skrzydło

schule, Haushaltungsschule und Mittelschule in Brieg, „Deutsche Konkurrenzen” 28, 1912/1913, H. 7, s. 1–2, s. 8–10, plan, przekroje; *Schullehrerseminar in Brieg*, Pistorius, „Das Schulhaus” 9, 1907, H. 8, s. 336–358, 3 duże plany i przekroje.

wniesiono w latach 1919–1921. W 1887 r. założono ochotniczą straż pożarną, co łączyło się z przyjęciem nowego porządku ogniowego znoszącego dotychczasowe przepisy z 1765 r. (porządek poczdamski) i z 1777 r. (porządek drezdeński).

Z nową organizacją sądownictwa związany był budynek Sądu Krajowego wzniesiony w latach 1898–1903. Gmach powstał na narożniku promenady i nowej Bahnhofstrasse (ul. Armii Krajowej /Bolesława Chrobrego). Budynek wzniesiono w stylu monumentalnego neorenesansu niemieckiego, jednocześnie obok przy Lindenstrasse 16 (ul. Bolesława Chrobrego) wybudowano areszt i areszt dla młodocianych. W latach 1892–1893 na wschód od *Piastenschule* powstała sala gimnastyczna. W 1896 r. nastąpiła rozbudowa renesansowego gimnazjum o aulę, a w 1898 r. o salę gimnastyczną. W 1907 r. powstało seminarium nauczycielskie przy Schüsselndorfer Strasse (ul. Chocimska). Był to pierwszy projekt działającego od 1897 r. miejskiego rajcy budowlanego Paula Pistoriusa przy współpracy powiatowego inspektora budowlanego Hermanna Weissteina. W budynku znalazły się również mieszkania dyrekcji, nauczycieli, woźnego. W 1908 r. założono miejskie liceum, a konkurs na jego nowy budynek, mający mieścić liceum, szkołę średnią i szkołę gospodarstwa domowego, miał miejsce w 1912 r. i dotyczył terenu przy skrzyżowaniu Bahnhofstrasse i Feldstrasse (ul. Armii Krajowej i Jana Pawła II), na miejscu dawnego składu drewna. Zwycięski projekt przygotował Paul Taesler z Berlina. Już w 1913 r. położono kamień węgielny pod nowy obiekt, ale jego budowę przerwała wojna. W tym samym roku szkoła gospodarstwa domowego otrzymała nowy budynek autorstwa architekta Pistoriusa usytuowany między Promenadą i *Mitelschulhof*.

W 2. połowie XIX w. powstały też nowe szpitale – przy Lindenstrasse 9–11 (ul. Bolesława Chrobrego) oraz ufundowany w 1860 r. przez biskupa Förstera zakład *Marienstift*. Powstał tu też żłobek, przedszkole i dom starców. Zakład był prowadzony od 1864 r. przez siostry Boromeuszki. W latach 1878–1880 wzniesiono nowoczesny budynek przy Neuhäuser Strasse 14 (ul. Ofiar Katynia). Powstał on w parkowym otoczeniu, prawdopodobnie według projektu Karla Lüdeckego. Karl Lüdecke, w latach 1875–1881 dyrektor wrocławskiej *Kunstakademie*, prowadził w Brzegu również rozbudowę teatru i szczytu kościoła św. Mikołaja. W tym samym czasie powstał też przy końcu Logastrasse (ul. Władysława Łokietka) neogotycki kościół św. Łukasza dla gminy starołuterańskiej (ob. kościół ewangelicko-augsburski św. Łukasza).

BUDOWNICTWO MIESZKANIOWE I ZIELEŃ W 2. POŁOWIE XIX WIEKU

Mający miejsce w latach 1805–1895 wzrost liczby ludności miasta o ponad 100% do 21 304 mieszkańców, nie spowodował w Brzegu, tak jak w innych miastach śląskich, powstania licznych zespołów zwartej zabudowy czynszowej¹⁰. Nadal dominującą po-

zostawała zabudowa wolnostojąca w otoczeniu ogrodów w rejonie promenady przy Piastenstrasse i Feldgasse (ul. Piastowska i Jana Pawła II), podwyższono także do 4 kondygnacji wiele budynków w centrum. Brzeskie domy czynszowe rzadko powstawały obok siebie w grupach większych niż 2, 3 budynki – lokalizowano je często obok willi wtórnie podzielonych na kilka mniejszych mieszkań. Były to np. duże, liczące od 5 do 10 pokoi budynki przy ul. Piastowskiej, wzniesione dla fabrykantów, kupców, lekarzy, prawników, oficerów, urzędników, którzy nie chcieli być obciążeni sami kosztami utrzymywania całej parceli.

Dopiero na przełomie wieków Joseph Gottwald przedstawił ideę domów wspólnotowych skierowaną do młodszych mieszkańców. Po jej ogłoszeniu w prasie z 1908 r. do akcji zgłosiło się 300 osób i powstało Brieger Beamten-Wohnungsbau-Verein, a po wojnie Baugesellschaft Brieg m.b.H. Kupiono wtedy za 12 000 marek plac budowlany przy Logastrasse 11–13 (ul. Władysława Łokietka) i do 1909 r. rozpoczęto wznoszenie pierwszego budynku Osiedla Wschodniego. W tym samym roku zaczęły powstawać domy przy Martin-Schmidt-Strasse 3–6, gdzie usytuowano 3- i 4-pokojowe mieszkania dla średniej warstwy urzędniczej.

Pierwszy urząd budowlany w Brzegu powstał w 1897 r. i kierownictwo nad nim objął architekt Paul Pistorius. Była też miejska komisja architektoniczna licząca 7 członków i Rada Artystyczna Policji Budowlanej prowadzona przez burmistrza Godeckiego. Nowym zatrudnionym po I wojnie urzędnikiem do spraw budownictwa został Walther Tscheschner, dawny szef Wydziału Budowlanego w Zabrzu.

W 1897 r. inspektor ogrodowy Mader założył park zlokalizowany między cukrownią i zamkiem, na miejscu dawnego stawu. Nadal jednak ulubionymi miejscami spacerów mieszkańców miasta pozostawały Las Odrzański i las w Lubszy na prawym brzegu Odry, a także bliższy miejski las w Pisarzowicach. W tym czasie królewski inspektor ogrodowy Karl Haupt wprowadził w obręb miejskich parków cieplarnie. 20 szklarni o długości do 100 m znajdowało się również za jego prywatną willą przy Bahnhofstrasse (ul. Armii Krajowej) na 9 ha terenu między Strehlen-derstrasse (ul. Kardynała Stefana Wyszyńskiego) i Bismarckstrasse (ul. Robotnicza). Jako radny Karl Eduard Haupt zapobiegł rozbiórce wałów za zamkiem. Był on też zwolennikiem udziału Brzegu w wystawie ogrodniczej w 1885 r. Po śmierci Haupta w 1912 r. szklarnie nabyło miasto i pod kierunkiem dyrektora ogrodów Madera przekształciło je w miejskie zakłady ogrodnicze. Od 1904 r. między szosą opolską a Brzeską Wsią pojawiły się też ogródki działkowe.

Dalszą dbałość o realizację idei brzeskiego miasta ogrodu zanotować należy za kadencji burmistrza Peppela (1895–1910). Dotyczyła ona nie tylko promenad, lecz również liczącego 70 ha parku. Na stulecie wydarzeń wojny wyzwolenczej z 1808 r. na darowanych przez pana Loebbeckego polach wsi Skarbimierz na południowy wschód od miasta rozpoczęto budowę parku ze sta-

¹⁰ Liczba ludności w Brzegu: 1812 r. – 8049, 1825 r. – 9992, 1850 r. – 11 701, 1870 r. – 15 205 (wzrost o 89%). W latach 1870–1913 liczba ludności zwiększyła się o 11 475 osób, do 26 680 mieszkańców. Był to wzrost o 75%.

Najwyższy miał miejsce między latami 1905 i 1910. Za: A. Sulik, *Brzeg w latach 1808–1870*, [w:] *Brzeg. Dzieje, gospodarka, kultura*, red. W. Dziewulski, Opole 1975, s. 208; idem, *Brzeg w dobie imperiaizmu (1870–1945)*, [w:] *Brzeg. Dzieje, gospodarka, kultura*, red. W. Dziewulski, Opole 1975, s. 261.

37. Brzeg. Fragment promenady Bergela z fontanną. *Brieg. Springbrunnen in der Bergelpromenade*. Autor: Karl Grossmann n. Max. Data w tekście 4 lipca 1929. Heliografia Otto Zieher, München, Wymiary: 14 × 18,9 cm. Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Zbiorów Graficznych, sygn. 18 093, poczt.

wem, sadząc tu pół miliona drzewek ze szkółki księcia von Pleß. Plan parku sporządziła jeleniogórska firma Sperling & Süßmann. Powstało tu też lodowisko i górką saneczkową, a w 1909 r. mała restauracja w stylu zdrojowym wzniesiona przez miasto w kon-

strukcji szachulcowej. Po śmierci burmistrza Peppela, 9 maja 1911 r. przy wejściu do parku ustawiono jego pomnik, a park nazwano jego imieniem. W 1896 r. obszar Brzegu osiągnął powierzchnię 450 ha.

BRZEG W XX I XXI WIEKU

RAFAŁ EYSYMONTT

Zasadniczą zmianę w krajobrazie miasta stanowiło włączenie w jego obszar 1 stycznia 1905 r. wsi Briegischdorf (Brzeska Wieś). W ten sposób liczba ludności Brzegu przekroczyła 25 000 osób. W grudniu 1906 r. utworzono też powiat miejski. W 1910 r. do Brzegu dołączono część Ratajów, a miasto objęło obszar 1193 ha, niezmienny do połowy lat 30. XX w.

Jednym z ważnych elementów finansowego systemu miasta były fundacje (między innymi *Wilhelm-Auguste-Viktoria-Waisenstiftung*). Każda z nich dostarczała do budżetu po kilkadziesiąt tysięcy marek. W tej sytuacji w 1906 r. kasa miejska z dochodami w wysokości 1 200 000 marek i wydatkami w wysokości 1 164 000 marek wykazała 36 000 marek superaty.

Tak dobry stan finansowy miasta i liczebność jego mieszkańców sprawiły, że w 1907 r. istniało tu już kilka nowoczesnych budowli, m.in. willa Neugebauera przy Feldstrasse (ul. Jana Pawła II) oraz grupa nowych budynków obok promenady. Ponadto na uwagę w tym czasie zasługiwała nowo założona ulica Geor-

gstrasse (ul. Księcia Jerzego II Piasta) i początek zabudowy przy Bismarckstrasse (ul. Robotnicza). Szczególnie piękny był podobno dom rajcy miejskiego Löwenthala. W 1907 r. otwarto nowy cmentarz ewangelicki, utworzony na kupionej w 1898 r. parceli o powierzchni 40 mórg przy obecnej ul. Starobrzzeskiej.

Miasto starało się też wspierać szkolnictwo. We wszystkich szkołach miejskich w 1906 r. uczyło się 3658 dzieci, a na każde dziecko miasto przeznaczało 46,2 marki, co odpowiadało podobnym wydatkom w innych dużych miastach. Poza szkołami komunalnymi w mieście była też prywatna szkoła *Höhere Mädchenschule* z 10 klasami. W 1898 r. obchodziła ona 50-lecie, a w 1861 r. została połączona z seminarium dla nauczycielek. Była też szkoła kupiecka *Kaufmännische Fortbildungsschule* zarządzana przez związek kupiecki i funkcjonująca od 1886 r. Spośród królewskich szkół wymienić trzeba założone jeszcze w XVI w. gimnazjum. W 1907 r. miało ono 220 uczniów i 13 stałych nauczycieli. Królewskie seminarium nauczycielskie w 1906 r. gro-

38. Brzeg. Zabudowa z pocz. XX w. przy ob. ul. Robotniczej. *Brieg, Bismarckstraße*. Data w tekście 3 czerwca 1918. Wymiary: 13,6 × 8,5 cm. Wyd: Graph. Verl.- Anst. G. M. B. H. Breslau. Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Zbiorów Graficznych, sygn. 18 097 poczt.

madziło 132 uczniów, a preparandium 86. We wspomnianym czasie funkcjonowało też drugie seminarium z 250 uczniami i 4 klasami. Szkoła rolnicza miała 200 uczniów i 9 stałych nauczycieli. Co więcej, w 1906 r. w piwnicach dawnej szkoły rzemieślniczej utworzono szkołę dla gospodyń domowych.

Miasto utrzymywało też przytulki. W tym czasie funkcjonowały m.in. ochronka dla dzieci, żłobek, od 1903 r. tak zwane „schronisko ojczyzny” – *Herberge zur Heimat* (przeznaczone dla wędrownych rzemieślników), *Marienstift* z ochronką dla małych dzieci, katolicki dom sierot dla *Vincentverein*, kuchnia dla dzieci szkolnych. Był też dom starców – dzieło żony fabrykanta, Anny Pzillas, radcy handlowego Hugo Molla i fabrykanta Roberta Molla. W 1900 r. założono utrzymywaną przez państwo i miasto ludową bibliotekę. Były też dwa domy ewangelickich diakonów: utworzony w 1888 r. przy Steinstrasse (ul. Kamienna) i w 1889 r. przy Nehäuser Strasse (ul. Ofiar Katynia).

PRZEMYSŁ W BRZEGU NA POCZĄTKU XX WIEKU

Stan przemysłu w 1907 r. został opisany przez lokalnego kronikarza¹. Wedle jego słów Brzeg od 100 lat był ważną siedzibą przemysłu skórzanego. W fabryce F.B. Molla pracowało 350 robotników produkujących między innymi pasy transmisyjne. Fabryka osiągała z eksportu 360 000 marek. Drugim ważnym zakładem była cukrownia, dawniej należąca do rodziny Löbbecke, potem będąca towarzystwem akcyjnym (*Brieger Zuckersiederei G.m.b.H.*). W 1905 r. było w niej zatrudnionych 250 robotników i 10 urzędników. Ponadto należy wspomnieć o założonej w 1870 r. cukrowni Neugebauera i spółki, w 1905 r. zatrudniającej 600 robotników i 20 pracowników biurowych. Co więcej, każda z obu fabryk T.T. Heinze i W. Löwenthała zatrudniała w 1907 r. ponad 1000 robotników. Produkowano tu książki rachunkowe, książki hotelowe oraz albumy do pocztówek, których eksport sięgał nie tylko Skandynawii i wschodniej części kontynentu, lecz również Ameryki Północnej i Południowej, Afryki, Australii. W Brzegu funkcjonowały też fabryki zajmujące się odlewnictwem. Spośród małych firm rozwój na skalę światową zaliczyła firma *Brieger Eisengießerei, Maschinenfabrik und Kesselschmiede von Pzillas und Söhne* dysponująca również stoczną. Do kategorii ważnych firm zaliczyć należy fabrykę maszyn *Güttler Co.* założoną w 1883 r., produkującą lokomobile i maszyny parowe, a także *Kunst und Bauschlosserei* B. Bilda produkującą domowe szklarnie i meble ogrodowe. Spośród największych brzeskich fabryk papierosów najważniejsza okazała się wytwórnia braci Dresdnerów i Meyerscha. W omawianym czasie dobrze prosperowały też młyny Storscha (tartak w Rathau), fabryka papy F. Falcha i fabryka *Holzementu* C. Theuerlinga, od założenia w 1882 r. w rękach tej samej rodziny, a także fabryka fortepianów A. Schütza i sp. założona w 1870 r.

Rozwijały się też mniejsze przedsiębiorstwa. Według książki adresowej z 1911 r. w mieście było 20 zakładów branży spo-

żywczej, 23 branży budowlanej (w tym 5 cegielni), 8 drukarni, 6 zakładów branży papierniczej, 5 branży drzewnej, 5 branży metalowej, 3 branży włókienniczej, 3 branży chemicznej, 3 branży tytoniowej, jeden branży skórzaney. Ogółem w Brzegu było wtedy 86 zakładów produkcyjnych.

PLANY ROZWOJU MIASTA I ICH REALIZACJA W LATACH 1918–1933*

Przegrana przez Niemcy I wojna światowa sprawiła, że – zgodnie z przekonaniem władz – przed Brzegiem stało zadanie ustanowienia miasta *Bollwerkem* niemieckości w obronie przed słowiańskim wschodem. Nie sprzyjały temu jednak uwarunkowania polityczne i wynikająca z zapisów traktatu wersalskiego likwidacja lotniska powstałego w 1916 r. na południowy zachód od miasta, na terenach wsi Skarbimierz, Pępice i Małujowice. Ciosem okazało się też polityczne oddzielenie Górnego Śląska i przeprowadzona w 1922 r. likwidacja garnizonu. Straty te nadrabiano aktywnością w dziedzinie budownictwa mieszkaniowego. Jednym z powodów wzrostu „głodu mieszkaniowego” była również ucieczka wielu Niemców z Górnego Śląska po wygranym przez Polskę powstaniu.

Nowe mieszkania tworzone początkowo jedynie poprzez adaptację pomieszczeń w koszarach fryderycjańskich, szkole i pustych fabrykach na wyspie młyńskiej, szpitalu przy Fischergasse (ul. Rybacka) i w Briegischdorf – Nowej Brzeskiej Wsi. Powstały w ten sposób 93 mieszkania. Wkrótce jednak zaistniała potrzeba bardziej intensywnych działań. Pierwszy *Grundplan für die Stadt Brieg* autorstwa znanego berlińskiego urbanisty Hermanna Jansena powstał na zamówienie magistratu w latach 1918–1919. 13 lutego 1919 r. brzeski magistrat przekazał obszar między szosą strzelińską i oławską, obok terenów już zabudowanych, na budowę osiedla dla ofiar wojny, podpisując kontrakt ze *Schlesischen Landgesellschaft*. Wytyczono tu parcele o powierzchni 1000–1500 m². Autorem planu zabudowy dla tego 150-hektarowego obszaru, daleko przekraczającego granice miasta, miał być również Hermann Jansen. Jednak zmiany w brzeskim urzędzie budowlanym i inflacja nie pozwoliły na realizację tego zamierzenia.

W tym czasie wewnątrz plant nie było już miejsca na wznoszenie nowych budynków. Zwarta zabudowa powstawała od lat 70. XIX w. na obszarze częściowo zajętych przez tereny przemysłowe Loebbecka, między nowymi koszarami i terenami zielonymi Haupta, a także na terenie ograniczonym przez Riedelstrasse (ul. Marszałka Józefa Piłsudskiego), Bismarckstrasse (ul. Robotnicza), Moltkestrasse (ul. Wolności) i Glawingstrasse (ul. Krótka). Rozwój miasta po stronie południowej blokowała linia kolejowa, a na wschodzie tereny przemysłowe. Nowe budynki mieszkalne mogły powstawać jedynie po zachodniej stronie miasta, a usytu-

¹ H. Schoenborn, *Geschichte der Stadt und des Fürstentums Brieg. Ein Ausschnitt aus der Geschichte Schlesiens*, Brieg 1907, s. 362 i nn.

* Dane na ten temat przytoczone w oparciu o niezwykle precyzyjne opracowanie Dorothei i jej ojca Walthera Tshetschnera: D. Tshetschner, *Eine schlesische Perle, Brieg Bauten erzählen*, Berlin 2004; W. Tshetschner, *Aus der Baugeschichte der Stadt Brieg*, Düsseldorf 1930. Ponadto korzystano z dokumentów zgromadzonych w Archiwum Państwowym w Opolu (45/1242/0 Akta Miasta Brzegu, Zespół Kleinsiedlungs- und Wohnungsfürsorgeverein).

39. Prywatne domy z lat 20. XX w. przy Schellerstrasse (ob. ul. Hetmana Tarnowskiego), za: Walther Tscheschner, *Aus der Geschichte der Stadt Brieg*, Düsseldorf-Kaiserwerth 1930.

40. Osiedle społeczne z lat 20. XX w. przy Roonstrasse (ob. ul. Wiedeńska), za: Walther Tscheschner, *Aus der Geschichte der Stadt Brieg*, Düsseldorf-Kaiserwerth 1930.

owanie po tej stronie obszarów przemysłowych było niewskazane z powodu przeważających wiatrów zachodnich.

Między rokiem 1916 a 1918 radcy budowlanemu Pistoriusowi udało się uzyskać teren przy Riedelstrasse (ul. Marszałka Józefa Piłsudskiego) oraz obszar należący do Loebbeckego i gminy Rataje, na zachód od koszarów. Już dawny plan miasta z 1896 r. przewidywał w tym miejscu wyznaczenie nowych ulic. W 1918 r. opracowano też plan zachodniej części Schellerstrasse (ul. Hetmana Tarnowskiego), gdzie planowano wzniesienie 2-kondygnacyjnego bloku mieszkań czynszowych dla urzędników magistratu. W 1919 r. przedstawiono plan *Schlesischen Landgesellschaft* przeznaczony dla terenu między Roonstrasse (ul. Wiedeńska) i Schwarzer Weg (ul. Lwowska).

W 1920 r. powstał pierwszy nowy budynek przy Schellerstrasse 4–8 (ul. Hetmana Tarnowskiego), reprezentujący model architektoniczny sytuujący się między architekturą czynszową i szeregową z 16 3- i 4-pokojowymi mieszkaniami. W 1922 r. powstał drugi wariant urbanistycznego projektu Hermana Jansena, dotyczący poszerzenia miasta w stronę Zielęcic i Olawy, na co pozwoliła likwidacja wojskowego lotniska. Następne plany wiązały się z powstaniem osiedli między miejskim parkiem i drogą do Pampic, na południe od linii kolejowej. Miały tam zostać wzniesione głównie domy bliźniacze z ogródkami. Zamierzenie to realizował od 1923 r. według projektów brzeskich architektów przedsiębiorca budowlany Walter Furchner. Tu zamieszkała bogatsza część zubożałego po wojnie społeczeństwa, m.in. lekarze.

41. Brzeg. Widok osiedli na południowy-zachód od centrum miasta, 1931. Fotografia lotnicza, negatyw: 13 × 18 cm. Herder Institut Marburg, Hansa Luftbild, sygn. 58448

W 1922 r. nastąpiła przeprowadzka brzeskiego garnizonu do Opola i Brzeg stracił status miasta garnizonowego. Koszary przy Moltkestrasse (ul. Wolności) przekształcono w biura, magazyny i mieszkania. W 1922 r. nadburmistrzem został Viktor Peppel, syn poprzedniego burmistrza. W tym czasie nastąpił dalszy rozwój Osiedla Zachodniego i zagęszczenie zabudowy przy Riedelstrasse (ul. Marszałka Józefa Piłsudskiego), Martin-Schmidt-Strasse (ul. Legionistów), Schellerstrasse (ul. Hetmana Tarnowskiego) i Glawingstrasse (ul. Krótka). Był to najważniejszy obszar inwestycji budowlanych lat 20. XX w. Powstały tu bliźniacze i wielorodzinne domy o średnich cenach od 15 000 do 17 000 marek. W następnych latach miasto budowało rocznie 30–40 mieszkań w 2-kondygnacyjnych domach nakrytych dwuspadowymi dachami, w zabudowie otwartej i zamkniętej. Domy indywidualne powstawały tylko przy kilku ulicach (projekty Walthera Tscheschnera i jego współpracowników – architektów Rülinga i Nothelle – oraz prywatnych biur architektonicznych Paul Telle, Walther Furchner, Robert May). Osiedle budowały lokalne brzeskie firmy, m.in. Paula Telle, Walthera Furchnera i inne, a także betoniarnia Edmunda Wintiga. Za północną część osiedla odpowiedzialne było *Schlesischen Landesgesellschaft* z Wrocławia. W 1921 r. powstały tu pierwsze domy pojedyncze i bliźniacze. Razem w obrębie osiedla miało powstać 500 mieszkań. Zdaniem ówczesnego miejskiego architekta Walthera Tscheschnera brak planu zagospodarowania zarówno w sferze zabudowy o charakterze zamkniętym, jak i otwartym sprawiał spore trudności w inwestowaniu prywatnym i publicznym, co powodowało, że obok kamienic czynszo-

wych powstawały domy jednorodzinne, obok wielopiętrowych budynków także te jednokondygnacyjne, a domy mieszkalne stawiano obok fabryk.

W 1926 r. do cmentarza żydowskiego przy Schüsselndorfer Strasse (ul. Chocimska) dołączono część nowego cmentarza miejskiego. Plan cmentarza został zaprojektowany przez dyrektora ogrodów Erbe z Wrocławia i przewidywał 2500 grobów osób dorosłych oraz 700 dziecięcych. Część zieleni zaprojektował brzeski inspektor Axer.

Od 1927 r. w mieście działało słynne stowarzyszenie budownictwa społecznego *Schlesische Heimstätte (provinziellen Wohnungsfürsorgegesellschaft mbH Breslau)* jako *Gemeinnützige Wohnungsbaugesellschaft Brieg mbH*. Dawne stowarzyszenia *Breiger Beamten-Wohnungsbauverein* i prywatne towarzystwa budowlane dołączyły do tej organizacji, dzięki czemu możliwe stało się ukończenie Osiedla Zachodniego.

Koniec lat 20. XX w. to także czas pojawienia się w miejskiej architekturze prądów modernizmu, określanego w Niemczech mianem *Neues Bauen*. Pierwszy z reprezentujących najnowsze tendencje budynków powstał przy Fischersgasse 27–30 (ul. Rybacka) w 1927 r. Był to 3- lub 4-kondygnacyjny budynek z 88 mieszkaniami – dzieło architekta Roberta Maya. W latach 1928–1930 podobne domy powstały przy Logastrasse 21–23 (ul. Władysława Łokietka), oznaczając awangardową formą wjazd do miasta. Nowoczesność miasta potwierdzał również fakt założenia już pod koniec lat 20. przy Piastenstrasse 4 (ul. Piastowska) salonu sprzedaży i obsługi samochodów.

Prywatni przedsiębiorcy byli szczególnie aktywni w latach 1928 i 1929, co pozwoliło przy ich udziale doprowadzić do oddania rekordowej liczby mieszkań w całym mieście – odpowiednio 182 i 177. Według tabeli sporządzonej przez ówczesnego miejskiego architekta, w latach 1919–1929 w mieście oddano 1206 mieszkań, z czego magistrat wznosił 465 (szczególnie wiele w latach 1919 i 1923), towarzystwa budowlane 117 (tylko w latach 1928 i 1929), a prywatni przedsiębiorcy 624. Ponieważ w tym samym czasie ubyło 238 mieszkań, wzrost wynosił tylko 968 mieszkań, czyli rocznie średnio 88. Na łączną liczbę 6268 mieszkań w całym Brzegu w 1919 r. przyrost roczny wynosił więc 1,7%. Nadal jednak w 1930 r. 2223 mieszkańców Brzegu

42. Modernistyczna zabudowa z lat 1928–1930 przy Logastrasse (ob. Władysława Łokietka), za: Walther Tscheschner, *Aus der Geschichte der Stadt Brieg*, Düsseldorf-Kaiserwerth 1930.

43. Modernistyczna zabudowa z końca lat 20. XX w. przy Fischersgasse (ob. ul. Rybacka), za: Walther Tscheschner, *Aus der Geschichte der Stadt Brieg*, Düsseldorf-Kaiserwerth 1930.

44. Brzeg. Fragment parku miejskiego. *Brieg, Partie im Stadtpark*. Data na pieczęci 16. 11. 1930. Autor fot.: Eva Feicht, Verlag Walter Westphal, Brieg Rung 7. Fotografia. Wymiary: 14,2 × 9,1 cm. Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Zbiorów Graficznych, sygn. 18 088, poczt.

poszukiwało mieszkań, a według norm z 1930 r. 1175 mieszkań było przepelnionych – na pokój przypadało więcej niż 2 osoby. Średnio na jedno mieszkanie przypadało 3,53 mieszkańca, a na jeden pokój 1,19 mieszkańca. W tym samym czasie we Wrocławiu liczba mieszkańców przeliczana na jeden pokój wynosiła 1,14, w Jeleniej Górze 1,06, a w Świdnicy 1,13. W latach 1919–1927 powstało 456 mieszkań komunalnych i 438 mieszkań prywatnych, a do roku 1929 było ich razem aż 1206.

W tym czasie w mieście tliła się wciąż nadzieja przywrócenia garnizonu. Ważna dla gospodarki miasta okazała się ponadto zapora piętrząca wodę w Krapkowicach, umożliwiającą ruch dużych, 1000-tonowych barek i w konsekwencji powstanie w Brzegu nowego portu. Jego zaistnienie z kolei zwiększało opłacalność uruchomienia nowej linii kolejowej do Namysłowa.

Mającą łagodzić skutki bezrobocia program robót publicznych w 1925 r. umożliwił budowę stadionu, choć pierwszy plac sportowy powstał już przed I wojną światową na południe od linii kolejowej przy drodze do Skarbimierza i został nazwany imieniem pomysłodawcy tego przedsięwzięcia, doktora Larischa. Nowy kompleks sportowy powstał w miejscu osłoniętym od wiatru, między parkiem miejskim i dawnym terenem sportowym Larischa, na północ od *Stadtrandsiedlung*. Stadion o wymiarach 70 × 110 m otoczony 400-metrową bieżnią zyskał trybunę dla 1500 osób. Było tu też 6 boisk tenisowych i pierwszy asfaltowy tor kolarski we wschodnich Niemczech. Projekt ówczesnego architekta miejskiego Walthera Tscheschnera dał zatrudnienie 150 bezrobotnym. Powstał też tor saneczkowy usypany z ziemi z wykopów pod dwa budynki przy Sedanstrasse (ul. Grunwaldzka). W 1925 r. stary lazaret przy Bismarck Strasse (ul. Robotnicza) został nabyty przez miasto i przebudowany na urząd miejski. Wtedy powstała również nowa część parku z rosarium ciągnącym się aż do Bismarck Strasse (ul. Robotnicza). Tu ulokowano

siedzibę drugiego burmistrza – Bauersa – i inne urzędy. W latach 1927–1928 powstał też pomnik poległych ze 157. Regimentu Artylerii usytuowany na północno-zachodniej granicy miejskiego parku. W 1931 r. późnogotycki kościół minorytów przekształcono na remizę straży pożarnej.

W 1930 r. burmistrz Peppel zdołał z powrotem ściągnąć do dawnych koszar przy Moltke Strasse (ul. Wolności) garnizon, co spowodowało oczywiście konieczność ponownego przystosowania budynków do dawnych potrzeb. W 1931 r. powstały nowe koszary przy obecnej ul. Generała Władysława Sikorskiego, na wschód od miasta, wybrukowano też Logastrasse (ul. Władysława Łokietka).

MUZEUM W ZAMKU

Podstawy dla powstania muzeum regionalnego dały zbiory starożytne Benjamina Wiehle (1814–1908). W 1924 r. rajcy zgodzili się nabyć zamek za 30 000 marek, a miasto zobowiązało się użytkować go do celów kulturalnych. W 1929 r. rozpoczęto rozbudowę skrzydła wschodniego od strony Odry dla potrzeb muzeum i Biblioteki Piastowskiej, którą planowano przenieść z gimnazjum. Już w 1930 r. 6 wnętrz zamku zostało przekazanych szefowi muzeum Ernstowi Güntherowi. W czasie II wojny światowej planowano powiększenie ekspozycji, a nawet rekonstrukcję krużganków.

BRZEG W LATACH 30. XX WIEKU

Po 1933 r. nastąpiła likwidacja systemu samorządowego i komisji miejskich, a burmistrz Peppel 5 stycznia 1934 r. został przeniesiony na emeryturę. Rada od tej pory pełniła jedynie farsadowe wobec panującej partii role. Nowym burmistrzem został

pochodzący z Brzegu Kurt Schmidt. W 1933 r. rozstrzygnięto konkurs architektoniczny na gmach szkoły ludowej – jego zwycięzcą został cieszący się zaufaniem ówczesnej władzy architekt Heinrich Rump z Wrocławia. W 1936 r. poświęcono budynek 3-kondygnacyjnej szkoły z 24 klasami i salą gimnastyczną, a dawną szkołę przy zamku przekształcono w magazyn.

Wzrost liczby mieszkańców Brzegu – z 27 344 osób w 1925 r. do 29 816 w 1933 r. – podtrzymał poważne zapotrzebowanie na mieszkania (2 223 mieszkańców miasta szukało nowego lokum). Kolejną próbą rozwiązania problemu był plan zabudowy terenu przy szosie strzeleńskiejskiej. W latach 1936–1937 powstała tu zwarta, nowoczesna, 3- lub 4-kondygnacyjna zabudowa autorstwa architekta Paula Telle.

Uwolnienie z zapisów traktatu wersalskiego poskutkowało powstaniem w Brzegu w latach 1936–1938 nowych koszar, zwanych *Mudra-* i *Seydlitzkaserne*, przeznaczonych dla wojsk pancernych. Ulokowano je przy Paulaner Strasse (ul. Generała Władysława Sikorskiego) po wschodniej stronie miasta i połączono z dworcem linią kolejową. W 1935 r. na południowy zachód od miasta, między Skarbimierzem i Pępiciami, powstało też nowe lotnisko polowe.

Zmiany polityczne spowodowały także pojawienie się budynków o bardziej tradycyjnej formie, utrzymanych w tzw. stylu ojczyźnianym, nakrytych stromymi dachami: *Handelshaus* (arch. Bruno Pohl, 1935 r.) przy Gerberstrasse/Lazarethstrasse (ul. Szpitalna i Garbarska) w miejscu dawnej mennicy z lat 1652–1714, Brzeska Kasa Oszczędności (1935–1936) przy Mollwitzerstrasse/Lindenstrasse (ul. Armii Krajowej/Bolesława Chrobrego) na miejscu magazynu solnego Fryderyka II. Podczas kopania fundamentów pod ten ostatni odkryto ślady faszyny, drewna i miejskich fortyfikacji.

Cofnięcie linii zabudowy umożliwiło połączenie mostu na Odrze z szosą pampicką i autostradą. W 1935 r. wedle projektu Georga G. Wieniczka przebudowano na kino Capitol pusty magazyn cukru fabryki Loebbeego przy szosie wrocławskiej. Planowano również wzniesienie amfiteatru *Wolfschlucht*, usytuowanego przy promenadzie, przeznaczonego dla 3500 widzów, jednak z powodu wojny budowa ta nie została ukończona.

W 1934 r. powstała koncepcja zbudowania osiedla na południe od torów, z 30 bliźniaczymi domami usytuowanymi obok żwirowni. Do 1936 r. powstały też osiedla wzdłuż dróg poprzecznych do Hindenburgstrasse (ul. Juliusza Słowackiego) z 80 podwójnymi i 15 pojedynczymi domami.

Z programu budownictwa socjalnego rozpoczętego za czasów Republiki Weimarskiej państwo wycofało się w 1936 r. Nadal jednak powstawała intensywniejsza zabudowa 2-kondygnacyjna, np. na południu przy dawnej Platanenweg, gdzie powstało 11 takich domów. Podobnie jak w innych śląskich miastach w tym czasie również w Brzegu powstawała nowa infrastruktura sportowa. W 1938 r. w dawnej żwirowni utworzono kąpielisko o powierzchni 2,6 ha oraz budynek klubowy, za których powstanie odpowiadały brzeskie firmy budowlane Bauch i Hülsmann.

Mimo wybuchu wojny w mieście nie porzucono procesu intensywnego planowania. W latach 1939–1941 projektowano kompleksy mieszkalne wedle idei reprezentowanych przez narodowe osiedle wzorcowe *Ramersdorf* w Monachium (1933–1934). Podob-

ne osiedla projektowane były przez słynnych architektów Ernsta Maya i Brunona Tauta na całym „niemieckim obszarze wschodnim”. W tym czasie pod kierownictwem architekta miejskiego Waldemara Krausego powstało 7 projektów urbanistycznych dla południowych części Brzegu, obejmujących 23,4 ha terenu, czyli 20% powierzchni całego miasta, z 2500–3000 mieszkań z czego 400–450 mieszkań usytuowano w pojedynczych domach z ogrodami. Całość miała pomieścić 6500–7500 mieszkańców. Projekt ten rozwiązywał z naddatkiem ówczesny deficyt mieszkaniowy. Plany były na tyle wizjonerskie, że przewidywały zniknięcie cegielni przy szosie pampickiej, a także likwidację całej wsi Briegischdorf (Brzeska Wieś). Szczególnym zainteresowaniem Waldemara Krausego cieszyły się także zabytki. Chciał on na przykład rozbudowywać ratusz. Liczne plany Krausego z 1938 r. zachowane w Instytucie Herdera w Marburgu dotyczą też przewidywanej przebudowy zamku. Biuro miejskie przygotowało takie projekty jeszcze w 1943 r. Sytuacja wojenna spowodowała jednak, że w tym czasie powstało w mieście jedynie osiedle dla uciekinierów wojennych ulokowane przy kąpielisku, gdzie wzniesiono 150 bliźniaków z małymi 24-metrowymi mieszkaniami (które można było potem łączyć).

Idea tworzenia nowych, rozległych terenów mieszkaniowych miała również związek z planowanym kanałem Odra – Dunaj i Odra – Łaba. Związany z nim był także plan ze stycznia 1940 r. dotyczący rozbudowy terenu przemysłowego Brzeg-Wschód z gigantycznym portem, przygotowany dla nadodrzańskich terenów na wschód od miasta. Natomiast kolej namysłowska pozostała do zakończenia wojny w fazie pomiarów terenowych. W planie generalnym miasta przewidywano dwa nowe mosty przez Odrę – jeden na wysokości Wyspy Młyńskiej, drugi na wysokości styku Kanału Odrzańskiego z głównym nurtem rzeki, na zachód od miasta. Wszystkie te plany skupiono w generalnym planie rozbudowy miasta przygotowanym w skali 1:5000. Plan przewidywał powiększenie obszaru Brzegu z 1293 ha o następne 218 ha po jego zachodniej stronie. Pojawiły się w nim także projektowane w perspektywie 10–20 lat nowe obszary mieszkaniowe i nowy kompleks koszarów na zachód od żwirowni, na południe od miasta. Nie przewidywano natomiast w planie nowych obszarów przemysłowych.

MIASTO W CZASIE I WKRÓTCE PO II WOJNIE ŚWIATOWEJ*

Miasto w czasie II wojny światowej stało się „schronem przeciwlotniczym”. Ewakuowano tu z bombardowanych miast zachodnich i środkowych Niemiec tysiące osób, archiwa i biblioteki. Od sierpnia 1944 r. w powiecie brzeskim wojska niemieckie zrealizowały obronny pas „D” ciągnący się na lewym brzegu rzeki od Brzegu po Opole. Brzeg otoczono rowami przeciwczołgowymi, zaminowano drogi prowadzące do miasta i ulice. W końcu

* Informacje na ten temat za: D. Tomczyk, *Wyzwolenie Brzegu*, [w:] *Brzeg. Dzieje, gospodarka, kultura*, red. W. Dziewulski, Opole 1975, s. 269 i nn; Z. Kowalski, *Brzeg w latach 1945–1946*, [w:] *Brzeg. Dzieje, gospodarka, kultura*, red. W. Dziewulski, Opole 1975, s. 274 i nn.

1944 r. miasto ogłoszono twierdzą. Przebiegała przez nie linia *Berthold* – zewnętrzny pierścień obrony twierdzy Wrocław.

W sierpniu 1944 r. w brzeskim garnizonie składającym się z zapasowych batalionów artylerii, oddziałów osłabionych strażnikami i oddziałów zagranicznych została powołana komendantura pod dowództwem Maxa Pietruszki. Jej zadaniem było projektowanie umocnień prawego Brzegu Odry i nadzorowanie wykonania tego zadania. Jednostka ta wkrótce uzupełniona została przez *Volkssturm* składający się głównie z mężczyzn w wieku popoborowym.

W styczniu 1945 r. brzeski garnizon stracił zapasowy batalion artylerii, który został przeniesiony do Namysłowa. Pozostawiona komendantowi twierdzy brzeskiej pułkownikowi Kitterowi obsada składała się z 6000 osób. 19 stycznia 1945 r. zmobilizowano *Volkssturm*. Przygotowano też kierunek ewakuacji ludności cywilnej, którym stała się Jelenia Góra, lecz miasto do tego czasu funkcjonowało normalnie. 23 stycznia Brzeg opuścili mieszkańcy, a *Volkssturm* wysadził w powietrze most na Odrze. W tym czasie nastąpiły też zniszczenia bombardowanego granatnikami centrum miasta, spłonęły dachy i wieża kościoła św. Mikołaja, odrzańskie skrzydło zamku, miejski hotel *Goldenes Lamm*, dzielnica blisko Odry, północna i zachodnia pierzeja Rynku. W nocy z 23 na 24 stycznia w wyniku sforsowania Odry przez Armię Czerwoną miasto znalazło się w kotle. 23 stycznia 1945 r. wojska radzieckie zajęły również lotnisko w Pampicach z dużą ilością porzuconego przez Niemców sprzętu. Pozostawało ono faktycznie w rękach Armii Czerwonej aż do likwidacji w 1993 r.

Kapitulację podpisano 6 lutego 1945 o godz. 7.20. Brzeg miał się stać polskim miastem. Jednak jego mieszkańcy powracający do lata 1945 r. sprawili, że niemiecka społeczność miasta liczyła nadal 7000 osób.

Wojenne zniszczenia objęły dach kościoła św. Mikołaja, z zamku piastowskiego uratowały się tylko ściany zewnętrzne, portal i dół skrzydła odrzańskiego z muzeum i brzeską biblioteką. Częściowo zniszczone zostały część wschodnia i wieże kościoła jezuickiego, całkowicie poczta i teatr. W Wielkanoc 1945 r. podpalono również gimnazjum i wiele innych domów. Najbardziej zniszczone podczas oblężenia miasta ulice to: Zollstrasse, Burggasse, Mollwitzerstrasse, Milchgasse, Paulauerstrasse, Oppelnerstrasse, Gerbestrasse (ul. Wojska Polskiego, Zamkowa, Mleczna, Księdza Jana Dzierżonia, Mikołaja Reja, Garbarska), całkowicie ruinie uległa zachodnia i północna pierzeja Rynku.

Ogólnie zniszczeniu uległo 40% domów w starym mieście, 30–35% domów było dalej użytkowanych, 25–30% stało w lecie 1947 r. pustych. Według danych urzędu wojewódzkiego z 1946 r. – z 2004 budynków zniszczonych było 1073, czyli 53%, z czego 414 w 100%, 160 w 70%, 382 w 50% i 117 w 20%. Mniejsze straty dotyczyły szkół, ratusza i dworca. Zachowało się też 7 hoteli, fabryki Löwenthala obok dworca towarowego, fabryki T.T. Heinze i Scharfa. Najmocniej spośród budowli przemysłowych została zniszczona cukrownia Neugebauera, której techniczne wyposażenie wywieziono do Związku Radzieckiego. Pozostałe fabryki były nadal gotowe do pracy.

Pierwsza polska grupa operacyjna licząca 44 osoby przybyła do Brzegu dopiero 30 kwietnia 1945 r., a na jej czele stał pierwszy starosta Stanisław Koziorowski. Szybko uruchomiono zastęp-

czy most drewniany na Odrze, a już w maju 1945 r. rozpoczęło się odgruzowywanie miasta.

Wysiedlenia ludności niemieckiej rozpoczęto już w grudniu 1945 r. (osiedla zachodnie)². Wyjątkiem byli ci Niemcy, którzy pracowali dla radzieckiego garnizonu. Pierwszy transport 1800 brzeżan skierowano do leśnego obozu w Schwerinie, gdzie wielu z nich zmarło. W sierpniu 1946 r. z Brzegu wysłano 7 transportów z 1700 ludźmi, uprzedzonymi o ewakuacji dzień wcześniej. 2 transporty udały się do angielskiej strefy okupacyjnej, 5 do sowieckiej. W mieście zostało jednak nadal 3000 Niemców. Następne transporty w listopadzie i grudniu 1946 r. wiozły brzeżan do Żytawy na terenie niemieckiej Saksonii. Od sierpnia 1946 r. do kwietnia 1947 r. z Brzegu wysiedlono 12 tysięcy Niemców. Jednocześnie do końca 1945 r. w mieście zamieszkało zaledwie 120 Polaków i dopiero w lutym 1947 r. liczba polskich obywateli zwiększyła się do 9082. Spośród nich 5145 osób stanowili repatrianci ze wschodnich terenów Rzeczypospolitej, które przypadły w 1945 r. ZSRR. Liczba przesiedleńców z pozostałych części Polski wynosiła 3818, a 118 osób stanowili autochtoni. Spośród prawie 12 000 osób ludności napływowej notowanej w 1950 r. najwięcej przybyło z ZSRR – 5144, a następnie z województwa kieleckiego (749), poznańskiego (533), łódzkiego (529), krakowskiego (911), katowickiego (747), lubelskiego (387), a także z miasta Warszawy (469). Ludność miejscowa (autochtoniczna) liczyła wówczas 824 osoby.

W styczniu 1946 r. do miasta przybyło Wojsko Polskie – Warszawska Brygada Inżynieryjno-Saperska i 84. Pułk Artylerii Przeciwlotniczej. Brzeg znów stał się siedzibą garnizonu, w dużym stopniu obsadzonego przez wojska radzieckie, które opuściły miasto dopiero w 1992 r. W 1946 r. ruszył brzeski przemysł – uruchomiono fabrykę wyrobów skórzanых, browar i fabrykę wyrobów cukierniczych. W grudniu 1946 r. czynne były w sumie 4 zakłady zatrudniające powyżej 50 osób. Jesienią 1946 r. nastąpiło uruchomienie wodociągów, a jesienią 1947 r. cegielni. W październiku 1945 r. rozpoczęło pracę tutejsze muzeum.

ROZWÓJ MIASTA W LATACH 50., 60., 70., 80. XX WIEKU I DZISIAJ*

Do 1950 r. Brzeg znajdował się w obszarze województwa wrocławskiego, następnie zaś opolskiego, posiadając jednocześnie od 1948 r. status miasta wydzielonego. Od 1975 r. funkcjonowała tu siedziba urzędu miasta i gminy jako jedna z 26 takich na Opolszczyźnie. Po wojnie miasto wróciło do swoich granic z 1910 r. Dopiero w 1973 r. do obszaru miasta włączono wieś Rataje i mały fragment Zielęcic, a część terenów zalewowych przekazano Pisarzowicom. Następnie, ze względu na budowę obwodnicy, do miasta włączono niewielką część Żłobizny.

² Dane o wysiedleniach ludności niemieckiej za: Tscheschner, *Eine schlesische Perle...*, s. 198 i nn.

* Najwięcej informacji na ten temat por.: A. Krzyżański, *Rozwój urbanistyczny miasta Brzegu*, [w:] *Brzeg. Dzieje, gospodarka, kultura*, red. W. Dziewulski, Opole 1975, s. 484 i nn; K. Heffner, *Brzeg – historia i współczesność*, Opole 1987, s. 44 i nn.

W latach 50. XX w. odbudowywano północną pierzeję rynkową, a przed 1959 r. zakończono też odbudowę pierzei zachodniej. Planowano ponadto wprowadzenie zieleni, a główny trakt tranzytowy przeniesiono na położoną równolegle do torów ul. Łokietka, Zwycięzców i Świerczewskiego. W latach 60. kontynuowano zabudowę staromiejskiej części miasta (ul. ks. Jana Dzierżonia, Mikołaja Reja, Rybacka, Zawadzkiego, Zakonnic), ale też na południe od Starego Miasta (Osiedle Młodych – ul. Słowiańska). W 1947 r. powstało Liceum Pedagogiczne i szkoła zawodowa, w 1963 r. Technikum Mechaniczne, a w 1967 r. Liceum Pielęgniarskie znalazło się we własnej siedzibie.

Pierwszy polski plan perspektywiczny miasta powstał za lata 1950–1970. Brzeg został w nim określony jako powiatowy ośrodek przemysłowy. W pierwszym roku planu miasto miało ponad 12 000 mieszkańców, lecz zakładano, że do 1970 r. liczba ta zwiększy się do 32 000. Starano się zachować historyczny plan miasta, planując tylko nowe trasy przelotowe i nowe centrum usługowe usytuowane na południu, wzdłuż ówczesnej ul. Marchlewskiego. Zakładano również rozwój przemysłu, który w 1970 r. miał zatrudniać 7500 osób, co zresztą zostało zrealizowane. W konsekwencji planowano utworzenie dwóch nowych zespołów przemysłowych – pierwszy usytuowano w południowo-wschodniej części miasta, a drugi w rejonie Wyspy Odrzańskiej. Tereny składowe znalazły się na południe od linii kolejowej, a drobny przemysł na zachodnim obrzeżu miasta. Budownictwo mieszkaniowe ulokowano w rejonie Śródmieścia oraz na południe i wschód od niego. Nie zakładano jednak nowych jednostek mieszkaniowych. Do 1956 r. zrealizowano tylko 5730 izb mieszkalnych (głównie w domach odbudowywanych), a zakładany pierwotnie plan wzniesienia 13 500 izb okazał się nierealny.

W 1950 r. Brzeg liczył 12,8 tysięcy mieszkańców, w 1955 r. – 19 000, lecz potem wzrost ten był zdecydowanie wolniejszy, gdyż w 1960 r. miasto liczyło 24 000 mieszkańców, w 1965 r. – 28 000, a w końcu 1970 r. 30 780 mieszkańców. Liczba ludności w końcu lat 80. zbliżała się do 40 000. Zatrudnienie w przemyśle wynosiło 7795 osób, acz planowano jeszcze budowę nowej fabryki silników, rozbudowę olejarni, fabryki obrabiarek i siewników. Notowano również wzrost gęstości zaludnienia. W 1956 r. wynosiła ona 1551 mieszkańców na kilometr kwadratowy, w 1983 r. – 2514. Wedle obliczeń prowadzonych w 2019 r. jest to 2471 osób na kilometr kwadratowy, a liczbę mieszkańców obliczono na 36 110³.

Już w 1966 r. osiągnięto dwukrotnie wyższą niż zakładano liczbę osób zatrudnionych w przemyśle. Jednak trzy zakłady – Fabryka Silników Elektrycznych, pralnia i Spółdzielnia Przemysłu Spożywczego – wykorzystujące istniejące obiekty znalazły się w obrębie jednostek mieszkaniowych. Widoczne były też zaniebdania w dziedzinie rozwoju struktury usługowej i w budownictwie mieszkaniowym.

Plan perspektywiczny dla lat 1966–1985 sporządzony w Wojewódzkiej Pracowni Urbanistycznej w Opolu został zatwierdzony w 1969 r. Zakładano w nim, przy utrzymaniu dotychczasowych podziałów funkcjonalnych, wyznaczenie nowych terenów usługowych, nowej miejskiej obwodnicy, kontynuację

budowy osiedla przy ul. Chocimskiej i budowę nowego osiedla przy ul. Słowackiego. Nowe ośrodki usługowe miały powstać w centrum, a nowa obwodnica miejska na południu od niego. Przemysł ulokowano we wschodniej części miasta. Dalszy rozwój miasta miał następować w kierunku północno-zachodnim (tereny mieszkaniowe) i południowo-wschodnim (tereny przemysłowe). Planowano też przesuwanie się centrum miasta w stronę zachodnią, co miało stanowić element rozwoju pasmowego. Projektowana oś komunikacyjna Nysa-Namysłów powinna według tego planu prowadzić nowym mostem na linii ulic Starobrzeskiej, Fabrycznej, Placu Wita Stwosza i Cmentarnej. Komunikacja miała być oparta na 3 równoległych korytarzach usytuowanych wzdłuż ulic: Wrocławskiej, Chrobrego i Łokietka, wzdłuż linii PKP i ulicy Świerczewskiego, Towarowej i Nyskiej oraz nabrzeżnych ulic nad Odrą. Strukturę miasta podzielono na jednostki liczące 6900 mieszkańców, z których każda miała mieć szkołę podstawową, 2 przedszkola, żłobek, niezbędne jednostki usługowe. Strefę handlu umieszczono w południowej części Starego Miasta, a strefa kultury obejmująca zamek i amfiteatr miała się znajdować na zachód od niego. Tu też przewidywano budowę hali widowiskowo-sportowej, a na terenie ogródków działkowych budowę krytej pływalni i domu kultury.

Już w latach 70. XX w. z powodu wyczerpania zasobu terenów uzbrojonych pisano o konieczności nowych inwestycji na terenach nieuzbrojonych (na zachód od miasta). Wskazywano również konieczność nowych inwestycji w dziedzinie handlu, postulując m.in. wzniesienie domu handlowego o pow. 4 000 m² oraz spożywczego supersamu o powierzchni 600 m². Zakładano również powstanie nowej trasy na linii Namysłów-Nysa i modernizację przebiegu trasy E 22 przez miasto, a także konieczność przebudowy dworca PKP i PKS.

W tym czasie powstały nowe osiedla przy ul. Westerplatte, Chocimskiej i Słowackiego. Jednocześnie budownictwo indywidualne powstawało na wschodnich obrzeżach Parku Wolności i w okolicy kąpieliska przy ul. Poznańskiej. Od 1975 r. rozpoczęła się rewaloryzacja centrum z nowymi zespołami mieszkaniowymi powstałymi na południu i wschodzie miasta. W latach 80. XX w. urbanizacji zaczęły podlegać podmiejskie wsie, licząc od strony południowej: Pawłów, Żłobizna Skarbimierz, Zielęcice, Brzezina, Pisarzowice i Kościerzycy.

Mimo rewolucyjnych przemian politycznych Brzeg pozostał, podobnie jak przed II wojną światową, ważnym ośrodkiem produkcyjnym. Miasto przez długie powojenne lata mieściło zakłady przemysłu spożywczego, elektromechanicznego, skórzanego, materiałów budowlanych i – zgodnie z dawną tradycją – papierniczego. W dawnej cukrowni Concordia ulokowano zakłady przemysłu tłuszczowego. Od 1946 r. funkcjonowała w Brzegu fabryka cukrów Odra, połączona w 1965 r. z zakładami Piast w Głogówku. W 1987 r. zatrudniała ona 560 osób. W 1987 r. w Brzegu był browar, Zakłady Młynarskie, Fabryka Silników Elektrycznych Ema-Besel, zakłady Meprozet, zakłady produkcji sprzętu rolniczego Agromet zatrudniające 1200 osób oraz zakłady Bewag produkujące urządzenia wagonowe. W tym czasie brzeska garbarnia należała do siedmiozakładowego kompleksu Otmęt i zatrudniała 880 pracowników. Swoją wytwórnię miały tu też Opolskie Zakłady Ceramiki Budowlanej.

³ <http://www.polskawliczbach.pl/Brzeg> [dostęp: 3.01.2021].

Obecnie Brzeg pozostaje centrum przemysłowym. Przemysł ulokowany jest głównie we wschodniej części miasta, na południe od Odry, gdzie mają swoje siedziby: niemiecka firma Bertling GmbH (producent opakowań z tworzyw sztucznych), firma BESEL (silniki elektryczne, założona w mieście w 1950 r.), fabryka akcesoriów samochodowych CIK. W Brzegu działa także firma cukiernicza PWC Odra S.A. Firma należy do spółki akcyjnej Grupy Otmuchów.

W mieście usytuowanych jest 8 szkół podstawowych, 3 technika, 2 licea ogólnokształcące, szkoła zawodowa i szkoła muzyczna I stopnia, 3 szkoły policealne i Wyższa Szkoła Ekonomiczno-Humanistyczna.

Brzeg stara się ponadto rozwijać nowe obszary mieszkaniowe. Usytuowane są one głównie w jego południowej części.

Miasto nie rozwinęło się natomiast na północnym brzegu Odry. Granicą zwartej zabudowy pozostają wyspy odrzańskie, na których dominuje zabudowa przemysłowa, składy i magazyny, a także przedsiębiorstwa komunalne, m.in. Przedsiębiorstwo Wodociągów i Kanalizacji z oczyszczalnią ścieków. Wschodnią granicę miasta stanowią natomiast ogródki działkowe i usytuowane przy ul. Generała Władysława Sikorskiego koszary Brzeskiego Pułku Saperów im. Tadeusza Kościuszki. Granicę południową miasta stanowi obwodnica dochodząca do wsi Żłobizna, a granicę zachodnią wieś Rataje i rozproszona zabudowa mieszkalna na wschód od dawnych koszarów między ul. Wrocławską i szosą do Małujowic. Obecnie Brzeg ma 14,6 km² powierzchni i ponad 35 tys. mieszkańców.

REKONSTRUKCJA PIERWOTNEGO ROZPLANOWANIA BRZEGU. PRZESTRZEŃ I ARCHITEKTURA W ŚREDNIOWIECZU ORAZ WCZESNEJ NOWOŻYTNOŚCI

(KOMENTARZ DO PLANSZY NR 4)

MAŁGORZATA CHOROWSKA

Układ przestrzenny Starego Miasta w Brzegu jest najbardziej regularny w pasie trzech równoległych ulic o przebiegu W-Z, na które składają się (od pn.) Panieńska, Rzeźnicza–Kapucyńska i Kościelna. Pasmowy plan najstarszej części miasta został poprowadzony wzdłuż lewego, wysokiego brzegu Odry zgodnie z przebiegiem europejskiego szlaku drożnego Via Regia. Szlak ten łączył zachód ze wschodem Europy, a w bardziej lokalnej skali Wrocław z Opolem i Krakowem. W przedlokacyjnej brzeskiej *civitas*, nazywanej *Visokebreg*, znajdował się dwór książęcy, wzmiankowany w 1235 r., służący jako miejsce postoju w drodze do Krakowa, a najpóźniej w 4. ćwierci XIII w. murowany zamek. Jego ceglana wieża, zwana Wieżą Lwów, wzniesiono w wątku wendyjskim (dwuwozówkowym), co w kontekście wszystkich budowli brzeskich wzniesionych w podobnej technice przesądza o trzynastowiecznej metryce budowli. Znaczenie kurii i zamku rosło lub malało zależnie od częstotliwości podróży książęcych, a te dwukrotnie przybierały na sile – w latach 30. i w latach 80. XIII w., kiedy Henryk Brodaty, a później Henryk Probus, piastowali tytuł książąt krakowskich.

Usytuowanie miasta komunalnego na wysokiej rzecznej terasie było standardem lokacyjnych ośrodków miejskich na Śląsku, gdyż zapobiegało powodziom. Centrum miasta zajął prostokątny Rynek o wydłużonych proporcjach 3 sznury na 2 sznury, co dało powierzchnię 6 sznurów kwadratowych albo inaczej – dwóch mórg. Była to typowa wielkość dla rynków miast powstałych w 2. poł. XIII w. na Śląsku (Byczyna, Jawor, Kąty Wrocławskie, Namysłów, Paczków, Prudnik, Ząbkowice), jakkolwiek Rynek brzeski był jednym z pierwszych o takich proporcjach. Z każdego narożnika Rynku wyprowadzono po dwie ulice stykające się pod kątem prostym (obecnie Wojska Polskiego i Zamkowa, Młynarska i Mikołaja Reja, ks. Jana Dzierżonia i Mleczna, Staromiejska i Fryderyka Chopina), a ze środka dłuższych jego pierzei dodatkowe dwie ulice – na północ Garbarską, a na południe Jabłkową.

Pierwotnie każdy z sześciu bloków przyrynkowych został podzielony na trzy jednakowe kurie o wymiarach 60 × 120 stóp, gdzie stopa w przeliczeniu na metry równała się 31,3 cm. Bloki oddalone od Rynku zawierały po 2 rzędy parcel o wymiarach 60 × 90 stóp. Położenie kościoła parafialnego w drugim rzędzie południowych bloków budowlanych wyznacza minimalny zasięg parcelacji przyrynkowej. Byłyby to dwa rzędy bloków położo-

nych na północ od Rynku i dwa na południe od Rynku, co obejmuje obszar o wymiarach 6 × 10 sznurów, równy powierzchni 2/3 małego lanu flamandzkiego. Ceglany kościół parafialny pw. św. Mikołaja zaczęto wznosić od południowej wieży westwerku, która do około połowy wysokości ukazuje wątek dwuwozówkowy. Być może początek murowania kościoła zbiegł się w czasie z przekazaniem prawa patronatu nad nim zakonowi joannitów, co nastąpiło w 1280 r.

Wymiary działek wytyczonych w ramach rozmierzenia lokacyjnego zostały zrekonstruowane przez Janusza Pudelkę na podstawie analizy metrologicznej współczesnych wymiarów pierzei, bloków i fasad kamienic przyrynkowych¹. Po przeliczeniu wymiarów wyrażonych w metrach na miary antropogeniczne i stopę równą 31,3 m stosowaną na Śląsku w XIII w. Pudelko uznał, że pierwotne wymiary działek w Brzegu wynosiły 60 × 120 stóp lub 30 × 120 stóp. Te ostatnie uważał jednak za mniej prawdopodobne, mimo że działki 30-stopowe utrwaliły się w wyniku późniejszych podziałów i dominowały wśród współczesnych kamienic. Obecnie dla Brzegu posiadamy już wystarczającą ilość materiału pochodzącego z badań architektoniczno-archeologicznych piwnic i murów fundamentowych kamienic, by móc zweryfikować wcześniejsze ustalenia. Dotyczy to zwłaszcza wschodniej pierzei Rynku z przebadanymi piwnicami kamienic Rynek 3 i 4 oraz południowej pierzei ul. ks. Dzierżonia, na odcinku kamienic nr 8–14².

Najstarsze budynki murowane w rejonie Rynku zostały odnalezione w pierzei południowej, w ciągu obecnych kamienic Rynek 6, 7 i 8. Tworzyły je 3 jednoizbowe domy przyrynkowe dostawione jak kostki domino, jeden do drugiego. Ich początki można datować na 2. poł. XIII w., ponieważ w ścianach ich daw-

¹ J. Pudelko, *Działka lokacyjna w strukturze przestrzennej średniowiecznych miast śląskich XIII wieku*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 9, 1964, nr. 2, s. 17.

² Kamienice Rynek 3 i 4, o szerokościach frontów 6,2 m i 12 m (odpowiednio 20 i 40 stóp), raczej nie mogły powstać inaczej niż z rozpadu pełnokurcyjnej działki 60-stopowej na 1/3 i 2/3. Z badań przeprowadzonych w piwnicach tych kamienic wynika, że jeszcze w XIV w. posesje Rynek 3 i Rynek 4 stanowiły jedną całość. Podobny przypadek stanowią kamienice przy ul. ks. Dzierżonia 6 i 8, natomiast kamienica przy ul. ks. Dzierżonia 10–12 z bogatą dekoracją fasady powstała z połączenia i nadbudowy obu parterowych domów na posesjach nr 10 i 12, wypełniając cały front pełnokurcyjnej działki 60-stopowej (M. Chorowska, C. Lasota, J. Skarbek, *Początki kamienicy mieszczańskiej w Brzegu*, „Opolski Informator Konserwatorski” 2015, s. 122–138).

nych przyziemi, znajdujących się obecnie na poziomie piwnic, stwierdzono ceglane wątki dwuwozówkowe³. Nieco młodsze domy, wznoszone już w wątku jednowozówkowym, zaobserwowano w piwnicach kamienicy przy Rynku 2a, 2b, 5 i Dzierżonia 1–3, czyli na niemal całej długości wschodniej pierzei rynkowej. W następnej kolejności dobudowywano do nich tylne segmenty i skrzydła aż do ukształtowania się pełnego planu kamienicy oraz wypełnienia luk w sąsiedztwie (Rynek 3 i 4), co w przypadku pierzei rynkowych następowało najpóźniej w 2. połowie XIV stulecia. Do tego czasu środek Rynku zajęła wieża ratuszowa, kramy sukiennicze, kramy bogate i szmatruzy⁴.

Z szachownicowo-blokowego schematu rozplanowania terenu na Starym Mieście wylamywała się ulica Długa. Obecnie biegnie ona łagodnym łukiem od Bramy Wrocławskiej i zamku książęcego na zachodzie do kościoła parafialnego pw. św. Mikołaja i Bramy Nyskiej na wschodzie. O ile jednak w rejonie kościoła św. Mikołaja ul. Długa weszła na teren mniej intensywnie zagospodarowany, to na odcinkach środkowym i zachodnim jej ukośny przebieg nałożył się na sieć parcelacji przyrynkowej. Zaistniała kolizja może być dowodem starszeństwa sieci przyrynkowej względem skośnej ulicy. Tę pierwszą datuje czas lokacji miasta przeprowadzonej przed połową XIII w. Dla drugiej terminem *ante quem* byłaby prawdopodobnie data 1310 r., kiedy to wprowadzono przymus drożny dla wozów wiozących towary z Olawy do Nysy oraz z Nysy do Wrocławia⁵. Rafał Eysymontt przypuszcza, że odbywało się to drogą równoległą do rynku, czyli ul. Długą⁶. O tym, że była to jedna z ważniejszych ulic XIV-wiecznego miasta świadczą zachowane w jej południowej pierzei potężne ceglane kamienice, zwłaszcza przy ul. Długiej 43 i 41⁷. Natomiast 2 narożne domy o ceglanych murach w wątku wendyjskim odkryte w jej północnej pierzei, jak naroża Staromiejskiej 6 i Długiej, Jabłkowej 6 i Długiej oraz kamienicę przy ul. Jabłkowej 5, należy raczej powiązać z pierzejami ulic, które wychodziły z rynku i zostały wytyczone w ramach wcześniejszej parcelacji okolicy rynkowej⁸.

Interesujące światło na kwestię etapowego kształtowania się układu przestrzennego Brzegu i wtórności ul. Długiej względem Rynku i ulic doń prostopadłych rzuciły badania architektoniczne oraz remont elewacji kamienicy położonej na rogu ulic Długiej i Jabłkowej 6. Kamienica ta jest obecnie najlepiej rozpoznany, najlepiej zachowany i jednym z najstarszych domów miesz-

kańskich w Brzegu. Zbudowana z cegły i starannie wylicowana w wątku dwuwozówkowym już w XIII w. miała co najmniej 3 kondygnacje murowane. Tyle bowiem zachowało się do dziś, choć najniżej położone przyziemie znajduje się obecnie w całości pod ziemią, a pierwotnie mogło być zagłębione w gruncie co najwyżej do wysokości 1/3 kondygnacji⁹. Również z ul. Jabłkowej można się było dostać na jej I piętro przez wejście umieszczone w osi okna szczelinowego przyziemia. Wskazuje to, że fasada kamienicy była zwrócona ku ul. Jabłkowej i jeszcze jednemu budynkowi w wątku wendyjskim, położonemu vis-à-vis we wschodniej pierzei tej ulicy (Jabłkowa 5). Wejście do przyziemia i drugie wejście na piętro kamienicy nr 6 znajdowały się w elewacji podwórkowej budynku. Bezpośrednio na stronę późniejszej ul. Długiej otwierał się natomiast kanał do zrzutu nieczystości z mieszkalnych pięter domu.

Ten ostatni szczegół, w kontekście naszej wiedzy na temat lokalizacji i typów średniowiecznych urządzeń sanitarnych w mieście, każe inaczej spojrzeć na status właścicieli domu przy ul. Jabłkowej i rangę miejsca poprzedzającego późniejszą ulicę. O ile ten pierwszy musiał być bardzo wysoki, to drugi był raczej niski. Toalety z odpływem nieczystości ukrytym w grubości ścian lub przypór były przejawem bardzo wysokiej kultury zamieszkiwania, w XIII w. realizowanej w zamkach książąt i biskupów. Fekalia trafiały do rowów i fos, najlepiej wodnych, nigdy zaś bezpośrednio na ulicę. Na posesjach mieszczańskich stosowano latryny ziemne położone na tyłach domów, a poprzez odpowiednie zapisy prawne dbano o ich stosowną odległość od granic sąsiedzkich. Jeżeli w XIII-wiecznym Brzegu nieczystości wylewały się na teren przyszłej ul. Długiej to znaczy, że stanowił on w tym czasie peryferie miasta lub wręcz jego granicę w postaci fosy wodnej. Odkrycie warstw faszynowych umocnień w rejonie skrzyżowania ulic Staromiejskiej i Chrobrego¹⁰ zdaje się potwierdzać ostatnią hipotezę.

W północnej części Starego Miasta widoczne są liczne odstępstwa od regularnego schematu parcelacji. W XIII w. ostatnie bloki budowlane kończyły się na linii ul. Panieńskiej. W pasie położonym dalej na północ, a dochodzącym do brzegu Odry, książę ufundował konwent minorytów poświadczony po raz pierwszy w styczniu 1285 r. Lokalizacja konwentu w kontekście poczynąń książęcych we Wrocławiu, Namysławie, Głogowie czy Lwówku pokazuje, że rzeczony pas terenu stanowił rezerwę dla aktywności władcy na polu fundacyjnym. Kościół stanął szczytem do ul. Młynarskiej. Najpóźniej w latach 80. XIII w. powstał dwunawowy, halowy korpus kryty stropem i wydłużone, prosto zamknięte prezbiterium – wszystko wzniesione z cegły w wątku dwuwozówkowym, starannie spoinowanym niską trójkątną spoiną. Detale architektoniczne wykonano z granitu i kształtek ceramicznych. Lokalizacja krótkich prostych skarp przy ścianach chóru oraz granitowego wspornika służki o formie kielicha w jego wnętrzu ujawniły pierwotny podział sklepienia chóru na trzy

³ M. Chorowska, C. Lasota, A. Peszko, J. Skarbek, *Rozpoznanie historyczno-architektoniczne kamienicy mieszczańskiej Rynek 7 w Brzegu*, „Opolski Informator Konserwatorski” 2017, s. 51–60.

⁴ R. Czerner, *Ratusz w Brzegu*, Wrocław 1994, s. 41–69.

⁵ A także ze Skorogoszczy lub Lewina Brzeskiego, por. rozdział M. Golińskiego w niniejszym zeszycie.

⁶ R. Eysymontt, *Kod genetyczny miasta. Średniowieczne miasta lokacyjne Dolnego Śląska na tle urbanistyki europejskiej*, Wrocław 2009, s. 257.

⁷ M. Chorowska, C. Lasota, A. Peszko, J. Skarbek, *Badania architektoniczne kamienicy mieszczańskich w Brzegu ul. Jabłkowa 5, 7, Reja 12, Długa 41, Chopina 1*, Brzeg–Wrocław 2017, wydruk komputerowy w WUOZ w Opolu; M. Chorowska, C. Lasota, A. Peszko, J. Skarbek, *Badania architektoniczne kamienicy mieszczańskich w Brzegu ul. ks. Dzierżonia 5, Zakonnicy 1 róg Dzierżonia 7, Panieńska 1, Długa 43, Polska 5 róg Reja*, Brzeg–Wrocław 2016, wydruk komputerowy w WUOZ w Opolu.

⁸ Chorowska, Lasota, Skarbek, *op. cit.*, s. 124–127.

⁹ Taka relacja wysokościowa wynika z poziomu okna szczelinowego, które oświetlało dolną kondygnację domu i wychodziło na ul. Jabłkową (J. Skarbek, *Relikty wieży mieszkalnej przy ul. Jabłkowej 6 w Brzegu*, „Opolski Informator Konserwatorski” 2013, s. 101–116).

¹⁰ Eysymontt, *op. cit.*, s. 259–260.

prześla krzyżowo-żebrowe. Do wschodniego prześla dochodził od północy budynek klasztorny, a od południa rozległy aneks. Z chórem łączyła się osiowo szeroka północna nawa korpusu, a granicę pomiędzy sacrum na wschodzie i profanum na zachodzie zaznaczono lektorium wspartym na arkadach. Skrajnie wąska nawa południowa wprowadziła asymetrię typową dla korpusów kościołów franciszkanów. Asymetria ta została jeszcze pogłębiona w XIV w. w wyniku rozbudowy bocznej nawy południowej do typowej szerokości, równej połowie szerokości nawy głównej. Chór uzyskał wówczas poligonalne zakończenie oskarpowane skośnymi przyporami. Monumentalny szczyt zachodni zachowany nad fasadą kościoła powstał w XV w. z połączenia i nadbudowy starszych zwieńczeń korpusu¹¹.

Północna część klasztoru oo. Franciszkanów dochodziła do muru obronnego wybudowanego najpóźniej do końca XIII w. W pierwszych dziesięcioleciach XVI w. rozebrano dwa fragmenty muru położone na tyłach klasztoru i lekko względem siebie załamane, a na ich miejscu postawiono spichlerz należący do zespołu młyna wodnego¹². Był to wydłużony budynek o dwóch skrzydłach załamanych pod kątem rozwartym, analogicznie do przebiegającego w tym miejscu muru obronnego, ceglany, wzniesiony w wątku gotyckim. Brzeski młyn stanowił najstarszy zakład produkcyjny w mieście, działający nieprzerwanie przez 700 lat. Wzmiankowany go w dokumencie z 1318 r. jako *Hengelmul*¹³. Jeszcze do niedawna w jego zespole znajdowało się kilka budynków pełniących różne funkcje. Do dziś przetrwał główny budynek produkcyjny wraz z całą infrastrukturą spiętrzającą wody Odry oraz wyżej wspomniany budynek XVI-wieczny. Pomiedzy nimi był przesmyk prowadzący na mostek przerzucony nad kanałem młyńskim w kierunku Kępy Młyńskiej. Do wschodniej elewacji XVI-wiecznego spichlerza dobiega gruba na ok. 1 m ściana będąca reliktem miejskiego muru obronnego. Fragment muru o wysokości ok. 2 m, niestety pozbawiony warstwy lirowej, jest jedynym świadkiem przebiegu północnego odcinka obwarowań.

Równie krótkie odcinki muru obronnego oraz fragmenty wieży Bramy Wrocławskiej zostały ujawnione w badaniach architektoniczno-archeologicznych prowadzonych w latach 80. XX w.

¹¹ J. Burnita, C. Lasota, A. Legendziewicz, *Badania ściany zachodniej prezbiterium, wieży oraz elewacji korpusu kościoła pofranciszkańskiego w Brzegu*, Wrocław–Brzeg 2002, maszynopis w WUOZ w Opolu; J. Burnita, C. Lasota, A. Legendziewicz, *Wykonanie badań architektonicznych ścian wnętrza prezbiterium, korpusu i murów na strychu kościoła pw. św. Piotra i Pawła w Brzegu*, Wrocław–Brzeg 2003, maszynopis w WUOZ w Opolu; C. Lasota, A. Legendziewicz, *Wyniki wykopaliskowych badań architektonicznych kościoła pofranciszkańskiego w Brzegu przeprowadzonych w 2004 r.*, Wrocław–Brzeg 2004, maszynopis w WUOZ w Opolu; C. Lasota, A. Legendziewicz, *Wyniki uzupełniających badań architektonicznych kościoła pofranciszkańskiego w Brzegu przeprowadzonych w 2005 r.*, Wrocław–Brzeg 2005, maszynopis w WUOZ w Opolu; K. Grenda, P. Janczewski, C. Lasota, H. Rutka, *Badania architektoniczno-archeologiczne w kościele minorityów w Brzegu*, Wrocław 2010, wydruk komputerowy w WUOZ w Opolu.

¹² J. Skarbek, *Rozpoznanie historyczno-architektoniczne budynku administracyjno-spichlerzowego w zespole młyna wodnego w Brzegu*, Brzeg 2015, wydruk komputerowy w WUOZ w Opolu.

¹³ *Codex Diplomaticus Silesiae*, t. 9: *Urkunden der Stadt Brieg*, Hrsg. C. Grünhagen, Breslau 1870 (dalej: *Urkunden...*), nr 211, XVIII; A. Schaube, *Urkundliche Geschichte der Gründung und ersten Entwicklung der deutschen Stadt Brieg. Ein Beitrag zur Kolonisationsgeschichte Schlesiens*, Breslau 1934, s. 183 i nr 27.

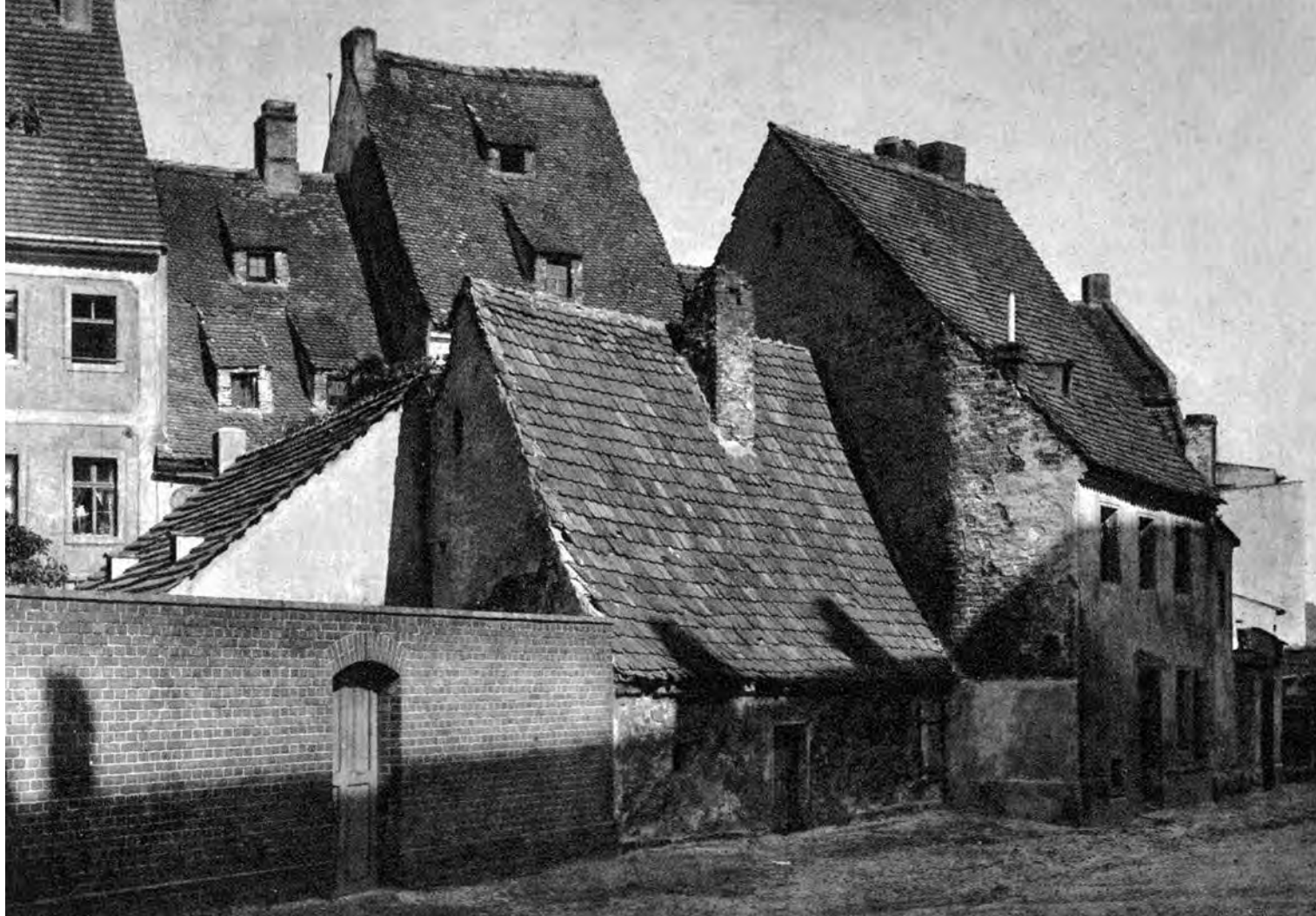
na terenie położonym na południe od zamku książęcego¹⁴. Mur ten przebiegał skośnie w stosunku do Wieży Lwów, nie dochodząc do niej, łączył się natomiast ze średniowieczną bramą wjazdową na zamek znajdującą się w tylnej części renesansowej bramy. Dalszy jego przebieg w kierunku północno-wschodnim wyznaczył przebieg fasady południowego skrzydła zamkowego. Analizując przypadkowość i brak synchronizacji przebiegu średniowiecznych murów odkrytych na styku Wieży Lwów, miejskiego muru obronnego, zamku i kolegiaty, można nabierać przekonania o starszeństwie pierwszej budowli względem pozostałych, zwłaszcza obecnie istniejących. Jednak najstarsze odcinki ścian w wątku dwuwózówkowym znajdują się w południowo-zachodniej ścianie Wieży Lwów i na jej przedłużeniu w kierunku zachodnim. Stanowią one pozostałość zaginionej budowli, która na tym miejscu poprzedziła kaplicę pw. Trójcy Świętej i św. Jadwigi, fundacji Ludwika I z lat 1359–1361 oraz jeszcze późniejszy korpus kolegiaty pod tym samym wezwaniem. Wiemy o niej jedynie tyle, że wzniesiono ją w XIII w. jako prostokątną, nakrytą trzema polami sklepień krzyżowo-żebrowych w planie zbliżonych do kwadratu. Nie wiemy, czy było to wnętrze sakralne czy świeckie, ale z racji archaicznej formy sklepień i wielkości użytych cegieł czas jej powstania należałoby wiązać najpóźniej z panowaniem Henryka IV Probusa (1270–1290). W następnej kolejności powstała Wieża Lwów, dostawiona doń od północnego-wschodu, i jeszcze później, bo zapewne na przełomie XIII i XIV w., wspomniany wcześniej miejski mur obronny. Kiedy w 1311 r. rozrzuć książę Bolesław III (1311–1352) uczynił Brzeg stolicą księstwa, a zamek swą główną rezydencją, w skład programu architektonicznego wchodziła owa starsza, sklepiona budowla (kaplica?), Wieża Lwów o funkcji mieszkalno-obronnej i jeszcze jeden budynek o bardzo grubych murach położony tuż nad fosą, na północno-zachodnim krańcu późniejszego skrzydła zachodniego¹⁵. Kaplica fundacji Bolesława III to zapewne cały późniejszy transept kolegiaty Trójcy Świętej i św. Jadwigi, który wypełnił przestrzeń pomiędzy Wieżą Lwów a murem miejskim, obecnie nieistniejący¹⁶. Jego pozostałości w postaci smukłych słupów widnieją w zaułku obok Wieży Lwów.

Ludwik I, fundując kolegiatę po 1369 r., przebudował kaplicę z czasów Bolesława Rozrzućnego na transept i rozbudował ją o poligonalnie zakończone prezbiterium oparte od zachodu o mur miejski i śmiało wysunięte przed zamek w stronę miasta oraz pl. Zamkowego. Ostatnim akordem było podwyższenie sklepień w najstarszej, XIII-wiecznej budowli na zamku i dołączenie jej do kolegiaty w charakterze korpusu. Utworzono w ten sposób jedyne w swoim rodzaju, nieregularne i asymetryczne

¹⁴ C. Lasota, J. Kościuk, A. Kudła, *Badania architektoniczno-archeologiczne na terenie zamku gotyckiego i Bramy Wrocławskiej w Brzegu*, Wrocław 1986, maszynopis w Katedrze Historii Architektury, Sztuki i Techniki Politechniki Wrocławskiej oraz badania architektoniczne Jerzego Rozpędowskiego związane z odbudową zamku książęcego w Brzegu.

¹⁵ Fundamenty tej ostatniej budowli zostały odkryte przed 1973 r. i pokazane na planie piwnic zamku w studium pt. *Brzeg Zamek* wykonanym dla Biura Dokumentacji Zabytków przy Wydziale Kultury w Opolu. Pod tekstem opisu zamku podpisał się Jerzy Rozpędowski.

¹⁶ A. Karłowska-Kamzowa, *Fundacje artystyczne księcia Ludwika I brzeskiego*, Opole–Wrocław 1970, s. 54.

45. Brzeg. Zabudowa przy dawnym murze miejskim. *Am Stockhausplatz*. Wyd i fot.: G. Krahel, Brieg. Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Zbiorów Graficznych, sygn. 18 343, poczt.

wnętrze sakralne. Nie jest zapewne przypadkiem, że Lucae, opisując zamek brzeski w 1688 r., „starą kaplicę starego zamku” umieścił właśnie w obrębie korpusu kolegiaty św. Jadwigi¹⁷. Za czasów Lucae’go ów „stary kościół” lub „stara kaplica” miała niskie sklepienie, nad którym znajdowała się empora otwarta na wnętrze kolegiaty. Murowany dom Ludwika I (sprzed 1379 r.) pokrywał się zapewne z późniejszym skrzydłem południowym zamku. Stąd, bezpośrednio z poziomu I piętra, książę dostawał się na emporę nakrytą sklepieniem przeskokowym, umieszczoną na pn. krańcu transeptu kolegiaty.

Na południe od zamku znajdował się teren kolegiacki i cmentarz przeznaczony dla szlachetnie urodzonych i wybitnych osób. Od wschodu cmentarz ten ograniczał miejski mur obronny, przy którym stały małe domki kanoników i wieża więzienia zwanego „Złym Stadłem”¹⁸. Od południa teren zamykała Brama Wrocławska, od północy fosa, a od północnego zachodu mur kurtynowy z wieżyczką wzniesiony w 2. poł. XIV w. Teren ten nadal kolegiacie książę Ludwik I w 1371 r.

Po wszystkich rozbudowach średniowiecznych i XVI-wiecznych Brama Wrocławska składała się (licząc od południowego

wschodu) z pierwszej wieży, szyi bramnej, budynku akcyzy, drugiej wieży, mostu nad fosą i przedbramia¹⁹.

Również część miasta położona przed zamkiem nie została podzielona na działki budowlane i nie była przeznaczona dla mieszczan. W 1336 r. znajdujący się w sąsiedztwie zamku (lub jego obrębie) spichlerz oraz niezabudowany teren książę Bolesław III nadał dominikanom. Wkrótce powstał tu, czyli na Wróblim Wzgórzu, klasztor i kościół białych braci²⁰. Przedwojenny badacz fortyfikacji Kurt Bimler przypuszczał, że kościół ten razem z zamkiem pozostawał poza pierwotnym narysem obwarowań i muru miejskiego. Przebieg tego ostatniego zrekonstruował jako przechodzący przez środek dawnej kanonii, a obecnej plebanii, przy pl. Zamkowym²¹. Hipotezy tej nie potwierdziły jak dotąd żadne ślady materialne, w tym także wyniki badań architektonicznych przeprowadzonych w budynku dawnej kanonii w 2016 r.²²

¹⁹ Lasota, Kościuk, Kudła, *op. cit.*

²⁰ W. Dziewulski, S. Golachowski, *Brzeg*, [w:] *Studia z historii budowy miast polskich*, Prace Instytutu Urbanistyki i Architektury 6, z. 2/17, Warszawa 1957, s. 55.

²¹ K. Bimler, *Die schlesischen massiven Wehrbauten*, t. 2; *Fürstenthum Brieg. Kreise Brieg-Ohlau-Strehlen*, Breslau 1941, s. 8. Przykłady takich miast, jak Namysłów czy Wrocław pokazują, że tereny książęce nie musiały być oddzielone od komunalnej części miasta murem.

²² M. Chorowska, C. Lasota, J. Skarbek, A. Peszko, *Rozpoznanie historyczno-architektoniczne kamienicy (dawnej kanonii) przy pl. Zamkowym 7 w Brzegu*, Brzeg-Wrocław 2015, maszynopis w WUOZ w Opolu.

¹⁷ *Aneks. Opis zamku w Brzegu wg Lucae’go z 1688 r. Tłumaczenie z oryginału przez prof. Tadeusza Broniewskiego*, niedatowany maszynopis w archiwum WUOZ w Opolu.

¹⁸ *Aneks...* oraz C. Lasota, J. Rozpędowski, *Badania archeologiczno-architektoniczne relikwów zachodniej części kaplicy zamkowej w Brzegu*, Wrocław 1984, maszynopis w WUOZ w Opolu.

46. Brzeg. Zamek książęcy przed pożarem w wyniku bombardowania, widok ogólny. *Schlos vor der Bombardir*. Rysunek piórkiem kolorowany, wymiary: 34,1 × 27,8 cm. F. B. Werner, *Topografia oder Prodomus*. Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Rękopisów, sygn. R 551 T. II, (daty przytoczone w tomie: 1740–1759), s. 297.

Teren przed zamkiem książę kupił od miasta i przeznaczył go na działki budowlane dla kanoników. Powstała tam odrębna jurdyka wyjęta spod władz miejskich. W skład kolegiaty wchodziło 12 kanoników, dziekan, 13 wikariuszy, którzy przyporządkowani byli kanonikom, oraz rektor szkoły. W świetle listu powołującego kolegiatę w jej skład wchodzić miał kościół kolegiacki, domy kanoników, mieszkania, szkoła, cmentarz i „wszystkie inne niezbędne budowle”, na które przeznaczono rozległy plac w pobliżu zamku²³.

Z przeprowadzonej próby rekonstrukcji pierwotnej parcelacji miasta Brzegu wynika²⁴, że w liście tym mogło chodzić o działki budowlane położone skrajnie od zachodu, w rejonie obecnej ulicy Różanej. Odkryto tam 2 późnogotyckie domy kanonickie, jeden przy placu Zamkowym 7, a drugi przy placu Kolegiackim 6, których wschodnie ściany układają się na linii granicznej, dzielącej rzeczony kwartał na pół. W dalszych rozważaniach sprawdzono szerokości frontów odkrytych kanonii, a także wymiary ogrodów i budynków odczytane ze współczesnego planu miasta w skali 1:500. Przedstawione powyżej dane wskazują, że pierzeje północna i południowa bloku zostały podzielone na 4 działki 30-stopowe²⁵. Daje to jednak łącznie 8 kurii zamiast 12, o któ-

rych wiadomo z poświadczanego źródłowo składu kapituły kolegiaty. Lokalizacji 4 brakujących domów kanonickich można poszukiwać na terenie bloku sąsiedniego lub przy murze miejskim obok kolegiaty.

Omawiając etapy przeobrażeń zabudowy mieszczańskiej w Brzegu, należy stwierdzić, że jej najstarszą formę stanowiły domy budowane z drewna i gliny. Dobrze zachowane relikty domu ryglowego z 2. połowy XIV w. odnaleziono w rejonie ul. Polskiej i Wysokiej, zamieszkiwanym przez uboższą ludność polskojęzyczną²⁶. Potwierdzenie tego stwierdzenia stanowią wyniki badań dwóch kamienic, przy ul. Reja 12 i Polskiej 5, które murowaną postać otrzymały najwcześniej w końcu XVI w. Na obszarach peryferyjnych budownictwo drewniane przeważało aż do końca XVIII w., jednakże w centrach zamieszkałych przez patrycjat już w końcu XIII w. i początkach XIV w. mogły pojawić się jedno-, dwu- i trójkondygnacyjne piętrowe domy murowane oraz budynki wznoszone w konstrukcji mieszanej – ceglano-drewnianej.

Najstarsze domy brzeskie posiadały pewne cechy wspólne. Jedną z nich był prosty, jednownętrzowy układ przestrzenny o wymiarach od 5 × 7 m do 9 × 11 m. W obrębie ceglanej skorupy tych budynków w większości nie odnotowywano podzia-

²³ Por. artykuł Ernsta Gottlieba Glawinga w „*Briegisches Wochenblatt*” 5, 1794, nr 4, s. 26–32.

²⁴ Chorowska, Lasota, Skarbek, *op. cit.*, ryc. 2, s. 133.

²⁵ Niezabudowany zachodni pas terenu (dawny ogród) przy pl. Zamkowym 7 ma szerokość 9,9 m, czyli 31,6 stopy. Średniowieczne pasmo zachodnie w obrębie kamienicy nr 7 miało szerokość 9,7 m, czyli 31 stóp. Dobudowane w renesansie pasmo wschodnie o szerokości 3,8 m można przeliczyć na 12 stóp. Sąsiadująca od wschodu kamienica przy pl. Zamkowym 6 ma szerokość

16 m – 51 stóp, ale biorąc pod uwagę uskok wykształcony w elewacji tylnej, można przypuszczać, że składa się ona z 2 pasm o szerokości 5,5 m (17,5 stopy) i 10,5 m (33 stopy). Zauważmy, że dwa sąsiadujące z sobą krótsze pasma kamienic przy pl. Zamkowym 6 i 7 sumują się do 29,5 stopy. Domy gotycki stwardzony przy pl. Kolegiackim miał szerokość 8,3 m – 26,5 stóp.

²⁶ J. Skarbek, A. Peszko, *Kamienica mieszczańska w Brzegu. Geneza, formy rozwoju oraz sposoby dekoracji fasad i elewacji na podstawie wyników badań i prac konserwatorskich przeprowadzonych w latach 1998–2009*, „*Wiadomości Konserwatorskie*” 26, 2009, s. 448.

łów murowanych, co jednak nie wyklucza pierwotnej obecności drewnianych przepierzeń, a nawet ścian w konstrukcji wieńcowej. Tylko jeden z przebadanych wczesnych domów (północny w Rynku 2) otrzymał w pełni rozwinięty, trójdzielny układ przestrzenny. Drugą cechą wspólną omawianych domów było stosowanie drewnianych stropów belkowych między kondygnacjami, łącznie z poziomem przyziemia, choć i tu spotykamy ten sam wyjątek – dom północny w Rynku 2, w którym zastosowano ceglane sklepienia kolebkowe. Badania ciągu kamienic przy ul. ks. Jana Dzierżonia 8–14 z początku XIV w. pokazały, że najstarsze 4 domy przy tej ulicy wprawdzie posiadały po dwie kondygnacje murowane (zagłębione w ziemi przyziemie i piętro), ale nie wyrastały powyżej parterów obecnych kamienic. Jeśli były wówczas wyższe kondygnacje, to jedynie w konstrukcji ryglowej. Dwa trzynastowieczne budynki przy ul. Staropolskiej 4 i 6 były drewniane i przedzielone ceglana ścianą ogniową o wysokości zaledwie jednej kondygnacji²⁷.

Należy się spodziewać, że usytuowane w pn. pierzei Rynku domy nr 6, 7 i 8 oraz Jabłkowa 5, podobnie jak kamienica w narożniku ulic Jabłkowej 6 i Długiej, miały po 3 murowane kondygnacje. Nie zostało to jednoznacznie stwierdzone, ponieważ z wyjątkiem kamienicy przy Jabłkowej 6 badaniami objęto jedynie poziom obecnych piwnic. Pod względem dyspozycji planu, przekroju pionowego, wielkości otworów i obecności zewnętrznych

schodów prowadzących na piętra kamienica przy ul. Jabłkowej 6 była analogiczna do trzynastowiecznych kamienic wrocławskich.

Omówione jednodzielne domy frontowe w następnej fazie, przypadającej zapewne na połowę XIV stulecia, były rozbudowywane o skrzydła tylne, obok których pozostawiano wąskie podwórka, mające zapewnić doświetlenie i możliwość przejścia lub przejazdu w głąb posesji. Były one już w pełni podpiwniczone i sklepione, a dostęp do piwnic na najniższej kondygnacji, w tym czasie już całkowicie podziemnych, zapewniało sklepionymi gardzielami i wąskimi traktami komunikacyjnymi zlokalizowanymi pośrodku budynków.

Ceglane i w pełni murowane kamienice z gotyckimi, bogato dekorowanymi fasadami stanowiły kolejną generację zabudowy na Starym Mieście. Do końca XIV w. wypełniły one szczelnie pierzeje Rynku i w dużej mierze ulice bramne, łącząc się z sąsiadami za pomocą strzypi. Ich cechą charakterystyczną były ceglane, w większości nietynkowane fasady ozdobione dekoracją złożoną z blend i fryzów płycinowych pokrytych malaturą na tynku. Fryzami oddzielano poszczególne kondygnacje domów. W płytkich płycinach na białym tle malowano czarne maswerki. Blendy pokryte iluzją szkła okiennych stanowiły substytut okien. Malowano w nich krzyże słupków i ślęmion wypełnionych różnego rodzaju gomółkami, a rzędy okien na przemian realnych i namalowanych wprowadzały artykulację fasad bliską rozwiązaniom znanym z kamienic Wrocławia i całej ceglanej strefy Niżu Europejskiego.

²⁷ Chorowska, Lasota, Skarbek, *op. cit.*, ryc. 2, s. 136–137.

KAMIENICE NOWOŻYTNE

RADOSŁAW GLIŃSKI

Dokonywane w ciągu ostatnich lat odkrycia gotyckich partii brzeskich kamienic wzbogacają nie tylko naszą wiedzę o dawnym budownictwie, ale i krajobraz architektoniczny miasta, eksponując duże partie odsłanianych elewacji i detali architektonicznych. Jak pokazała w tekście zawartym w niniejszym tomie Małgorzata Chorowska, już na obecnym etapie badań można stwierdzić, że dekoracyjne formy zastosowane w średniowiecznych murowanych brzeskich domach są analogiczne do tych występujących ówczesnie we Wrocławiu, odzwierciedlając tym samym wysoką rangę stolicy księstwa brzeskiego. Jest to tym istotniejsze, że jeszcze niedawno niektórzy autorzy podawali w wątpliwość istnienie w Brzegu w okresie średniowiecza jakichkolwiek murowanych domów¹.

Z inną sytuacją mamy do czynienia w odniesieniu do domów mieszczańskich wznoszonych w XVI i początkach XVII w. Od lat miasto Brzeg słynie z imponujących budowli renesansowych, z których zamek, ratusz czy zrekonstruowane Gimnazjum Piastowskie należą do czołówki najbardziej rozpoznawalnych. Poza tymi okazałymi obiektami rezydencjonalnymi i publicznymi, które swój charakter uzyskiwały w znacznej mierze dzięki zdolnościom północnowłoskich kamieniarzy i mistrzów budowlanych, dostrzegano również wartości historyczne i estetyczne powstałych w tym samym czasie kamienic, czego dowodzi ujęcie trzech z nich w powstałym w 1875 r. drugim tomie katalogu architektury, dekoracji i rzemiosła artystycznego niemieckiego renesansu². Ulegając na przestrzeni wieków stopniowym oraz zgodnym z nowymi potrzebami funkcjonalnymi i estetycznymi przekształceniom, brzeskie kamienice zachowały się w całkiem sporej liczbie jeszcze do 1945 r. Zniszczenia wojenne i powojenne wymazały z obrazu miasta charakterystycznie zdobione fasady i szczyty, a zastosowana miejscami rekonstrukcja lub stylizacja nie są w stanie zrekompensować ogólnego poczucia braku tej kategorii budowli. O ich dawnej świetności świadczą dziś jedynie zachowane fotografie, ryciny czy nieliczne opisy³.

Do zespołu najstarszych, choć niestety nieistniejących już, renesansowych kamienic zaliczyć można te, których szczyty zakomponowano w sposób nawiązujący do powstałych w l. 70. XVI w. dekoracji szczytów brzeskiego ratusza. Wspomniane elementy architektoniczne wydzielano od fasady wydatnym konsolowym gzymsiem, a wywodzące się z okresu średniowiecza schodkowe ukształtowanie zarysu szczytu łagodząco łukowatymi liniami i esownicami. Szczyt dzielono na kondygnacje profilowanymi gzymsami, podczas gdy podziały pionowe stanowiły lizeny. Na styku tych dwóch elementów dekoracyjnych powstawały wydzielone prostokątne pola. Podobną do ratuszowych dekorację otrzymały dwa szczyty dawnego brzeskiego domu stanów ziemskich znajdującego się niegdyś przy Burggasse 2 (ul. Zamkowa). Hans Lutsch wspominał o tym budynku, podobnie jak o kamienicach przy Burggasse 14 i 19, w kontekście ich niegdyś bogato ukształtowanych portali⁴. Typ szczytu, o którym była mowa wyżej, pojawił się również w zdwojonej formie przy Paulauerstrasse 2 (ul. ks. Jana Dzierżonia). Podobny, choć znacznie uboższy charakter, miał ten wieńczący kamienicę przy Stiftplatz 7 (pl. Stanisława Moniuszki), o dekoracji gzymsowo-pilastrowej i łagodnej falistej linii krawędzi.

W 1597 r. wzniesiono od nowa bądź przebudowano jeden z najbardziej rozpoznawalnych renesansowych domów brzeskich – kamienicę przy Wagnerstrasse 4 (ul. Fryderyka Chopina 1). Budynek przebudowano w 1877 i 1883 r., kolejnym pracom remontowym poddano w 1909 r., wnętrza zaś przekształcono po II wojnie światowej. Mimo to jego fasada zachowała do dziś, pomimo pewnych przekształceń, swoje zasadnicze historyczne elementy. Dzięki rycinie z 1875 r. możemy poznać jej kompozycję tuż przed pierwszą odnotowaną przebudową. Trzyosiowa fasada była tynkowana, pozbawiona dekoracji, na osi znajdował się otwór drzwiowy wtórnie obramiony klasycystycznym portalem flankowanym przez dwa prostokątne okna ujęte profilowanymi opaskami. Trzy okna piętra otrzymały kamienne fasciowe obramienia oraz wydatne gzymsy nadokienne. Ponad profilowa-

¹ D. Tscheschner, *Brieg-Bauten erzählen...: eine schlesische Perle*, Berlin 2004, s. 55.

² *Deutsche Renaissance. Eine Sammlung von Gegenständen der Architektur, Decoration und Kunstgewerbe in Original-Aufnahmen*, wyd. A. Ortwein, Bd. 2, Leipzig 1875, Blatt 16, 17, 18, 19.

³ Szczególnie cenny jest przegląd kamienic szczytowych autorstwa nauczyciela rysunku Ernsta Günthera: *Von alten Brieger Giebeln, ihrem Werden und Ver-*

gehen, „Brieger Heimatkalender 1927. Jahrbuch für den Stadt- und Landkreis Brieg und die Nachbargebiete” 3, 1927, s. 55–65.

⁴ H. Lutsch, *Verzeichnis der Kunstdenkmäler der Provinz Schlesien*, II: *Die Kunstdenkmäler der Landkreise des Reg.-Bezirks Breslau*, 3: Bd. 2: *Die Denkmäler der Fürstentümer Brieg und Breslau*, Breslau 1888, s. 341; R. Stein, *Das Bürgerhaus in Schlesien*, Tübingen 1966, T. 122.

47. Brzeg. Widok domu stanów i zabudowy Burggasse (ob. ul. Zamkowej), widok ogólny. *Prospect des Land Haus u. ander häuser auf der Burg gasse.* Rysunek piórkiem kolorowany, wymiary: 18,3 × 8,5 cm. F. B. Werner, *Topografia oder Prodromus*. Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Rękopisów, sygn. R 551 T. II, (daty przytoczone w tomie: 1740–1759), s. 339.

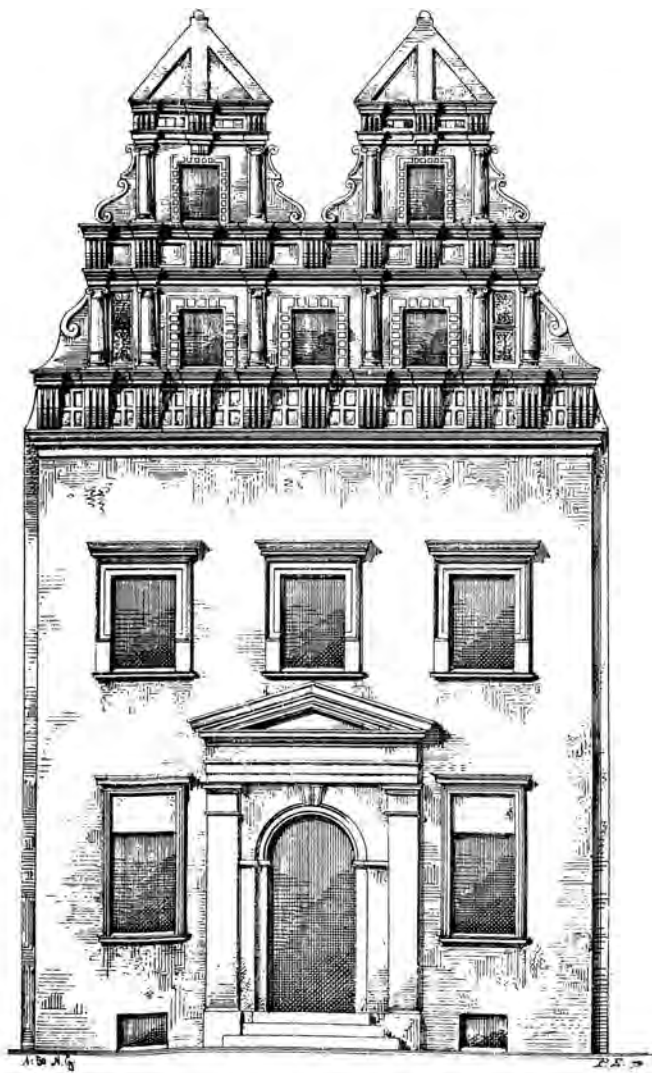
48. Brzeg. Wagnergasse, widok ogólny od południa. *Prospect der Wagner gasse von Mittag an zu sehen.* Rysunek piórkiem kolorowany, wymiary: 16,6 × 8,4 cm. F. B. Werner, *Topografia oder Prodromus*. Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Rękopisów, sygn. R 551 T. II, (daty przytoczone w tomie: 1740–1759), s. 333.

nym gzymsem kordonowym rozciągał się szeroki fryz złożony z wolutowych konsol, a przestrzeń pomiędzy nimi ozdobiono podziałami czteropolowymi. Pierwsza kondygnacja szczytu mieściła trzy otwory okienne w obramieniach o dekoracji kostkowej, podziały pionowe tworzyło sześć jońskich kolumn, w zewnętrznych interkolumniach z kolei umieszczono pary plaket z motywem roślinnym. Górną kondygnację zwieńczenia tworzyły dwa szczyty, oddzielone od dolnej kondygnacji ponownie gzymsem i fryzem wspornikowym. Zarówno dolna kondygnacja szczytu,

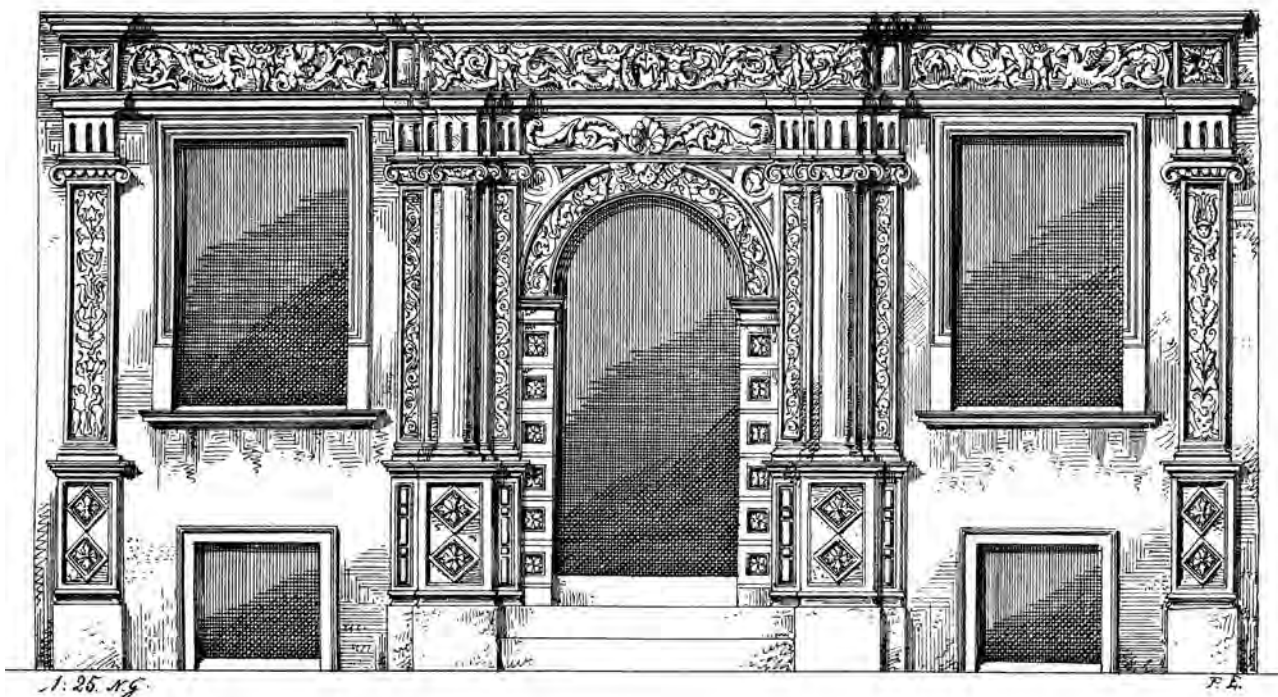
jak i oba zwieńczenia zostały ujęte w wolutowo zawinięte spływy. Podczas XIX- i XX-wiecznych przemian wprowadzono m.in. nowe wejście i witrynę w przyziemiu, gzyms międzykondygnacyjny oraz fryz meandrowy pod gzymsem kordonowym, rozetowe plakiety między konsolami, głowę Hermesa pomiędzy szczytami oraz wazony w ich zwieńczeniu, a także inskrypcje: na piętrze dwie płaskorzeźby z datami rocznymi 1877 i 1909, w szczytach 1597 i 1883. Mimo opisanych wyżej przekształceń jest to dziś jedyna fasada oddająca charakter domu renesansowego w Brzegu.

49. Brzeg. Kamienica z warsztatem blacharskim Gustava Bienerta, przed 1945. Fotografia, wymiary: 14,4 × 20,8 cm. Herder Institut Marburg, Niederschlesisches Bildarchiv, sygn. 51369.

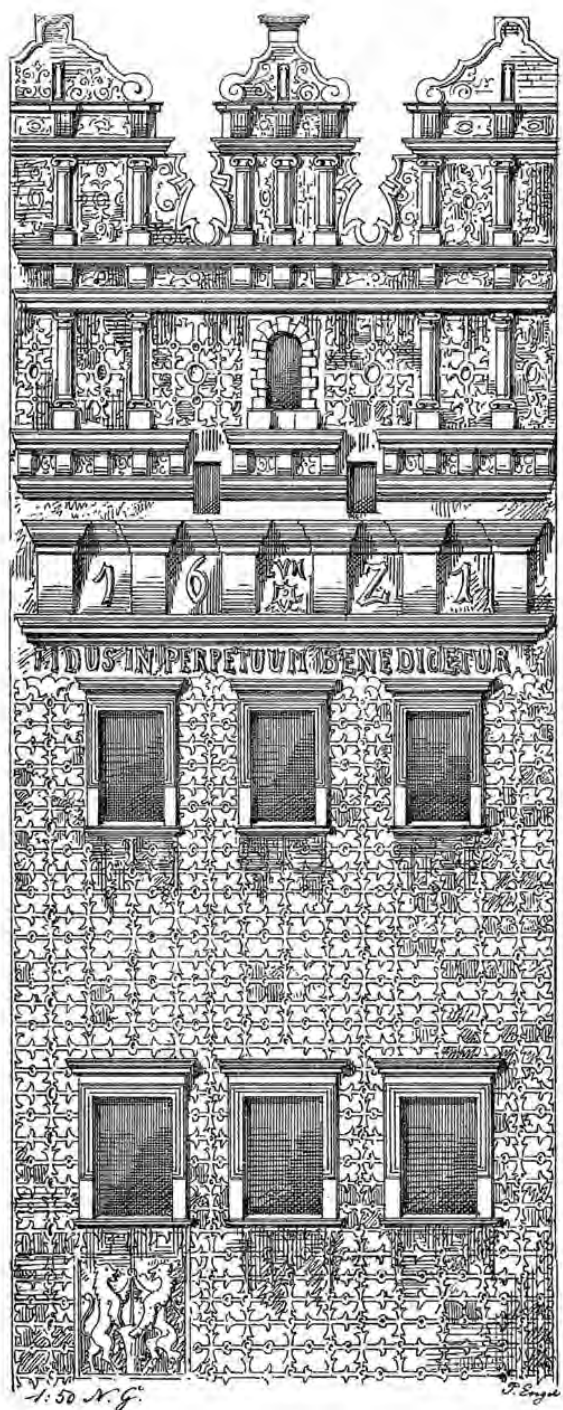

50. Brzeg. Fasada kamienicy przy Wagnerstraße 4 (ob. ul. Fryderyka Chopina 1), za: *Deutsche Renaissance. Eine Sammlung von Gegenständen der Architektur, Decoration und Kunstgewerbe in Original-Aufnahmen*, red. A. Ortwein, Bd. 2, Leipzig 1875, Blatt 16.

51. Brzeg. Detal dawnej kamienicy przy Burgstraße 6 (ob. ul. Zamkowa), za: *Deutsche Renaissance. Eine Sammlung von Gegenständen der Architektur, Decoration und Kunstgewerbe in Original-Aufnahmen*, red. A. Ortwein, Bd. 2, Leipzig 1875, Blatt 18.

Nie nazbyt rozbudowanym szczytem, a raczej dekoracją fasady wyróżniała się z kolei powstała na przełomie XVI i XVII w., niezachowana dziś w swojej pierwotnej formie, kamienica przy Burggasse 6 (ul. Zamkowa). Na jej dekorację składał się bogato zdobiony portal, pilastry w przyziemiu i na piętrze oraz fryz z dekoracją w postaci stylizowanej wici roślinnej i fantastycznych stworzeń. W 1926 r. dom całkowicie przebudowano, a pochodzący z niego portal wstawiono w południową elewację ratusza, gdzie, nieco zubożony o część elementów dekoracyjnych, znajduje się do dziś⁵.

52. Brzeg. Fasada dawnej kamienicy przy Ring 29 (ob. Rynek), za: *Deutsche Renaissance. Eine Sammlung von Gegenständen der Architektur, Decoration und Kunstgewerbe in Original-Aufnahmen*, red. A. Ortwein, Bd. 2, Leipzig 1875, Blatt 17.

Jeszcze mniej szczęścia okazała się mieć kamienica mieszcząca się niegdyś pod adresem Ring 29. W miejscu zburzonej podczas ostatniej wojny pierzei wzniesiono blok mieszkalny (Rynek 18), jednak świadomość oryginalności i wartości istniejącego tu niegdyś późnorennesansowego domu spowodowała, że podjęto niezbyt udaną próbę „nałożenia” swoistej historyzującej stylizacji fasady na istniejący nowy budynek, wzniesiony według projektu powstałego w 1965 r. W znacznym stopniu odbiega ona od oryginału, warto więc przywołać historię powstania tego budynku i jego cechy sprzed zniszczenia. Kamienica, zgodnie z umieszczoną na niej inskrypcją, została wzniesiona w 1621 r. przez aptekarza Gerharda von Halen⁶. Zakupił on w 1616 r. istniejący tu wcześniej dom, który zapewne spłonął podczas pożaru miasta trzy lata później. Na nowo wzniesionej kamienicy zatknął jednak starszą chorągiewkę z datą 1596 oraz inskrypcją „F II i PB” odwołującą się zapewne do wcześniejszego właściciela nieruchomości, to jest aptekarza Fabiana Ilgesa. Wzniesiona przez von Halena kamienica była trzyosiowa i trzykondygnacyjna. Nie wiemy, jak zakomponowano elewację przyziemia, ponieważ wykonano w niej wtórnie witrynę, jednak okna pięter wyposażono w fasciowe obramienia oraz profilowane gzymsy. Co jednak najbardziej charakterystyczne i zarazem wyjątkowe, całą powierzchnię fasady pokryto wykonanym w tynku ornamentem okuciowym. Taką samą dekorację otrzymały płaskie powierzchnie rozbudowanej attyki zwieńczonej trzema szczytami. Jej podstawę tworzył profilowany gzyms kordonowy, pod którym umieszczono inskrypcję „FIDVS IN PERPETVVM BENEDICETVR”, z poprowadzonym powyżej wydatnym fryzem z konsolami wolutowymi, pomiędzy którymi umieszczono datę 1621, oraz monogram i herb inwestora. Powyżej znalazły się kolejne dwa gzymsy. Na osi pierwszej kondygnacji attyki umieszczono otwór odprowadzający wodę deszczową z dachu pograżonego, a po bokach ustawiono po dwie kolumny o kapitelach jońskich i postumentach z wolutami. Kolejna para gzymsów i ciąg konsol oddzielał ten poziom od partii z centralnie umieszczonym szczytem o pełnym, fantazyjnym wykroju i dwoma bocznymi, jakby uciętymi i obejmującymi w przybliżeniu 2/3 ich pełnej hipotetycznej szerokości. Dolne kondygnacje tych szczytów ozdobiono kolumnami jońskimi, a zwieńczenia uzyskały trójkątny kształt ozdobiony spływami wolutowymi. W ukształtowaniu szczytów niecodzienne jest również umieszczenie kolumn tworzących podziały pionowe w głębokości muru. Na fasadzie pomiędzy kondygnacjami utworzono wtórnie plakietę z inskrypcją „J.M.S renv. 1887”, czyli datą renowacji i być może wprowadzenia witryny w przyziemiu. Podobnie ukształtowany miał być powstały w 1614 r. szczyt kamienicy Burggasse 22, który w związku z jej gruntowną przebudową w poł. XIX w., trafił do brzeskiego Muzeum Miejskiego⁷.

⁶ Kamienicy tej poświęcił tekst: W. Zürn, *Ein Brieger Bürgerhaus* „Briegische Heimatblätter zur Pflege von Heimatkunde, Heimatgeschichte, Heimatliebe und Heimatstolz” 49, 1930, s. 194–195.

⁷ Tscheschner, *op. cit.*, s. 58.

⁵ Tscheschner, *op. cit.*, s. 59.

53. Brzeg. Dom hrabiego Picklera przy Burggasse (ob. ul. Zamkowa) i sąsiednie budynki, widok ogólny. *Prospect des gräfl. Picklerischen, und nebe Häuser*. Rysunek piórkem kolorowany, wymiary: 8,1 × 17,8 cm. F. B. Werner, *Topografia oder Prodromus*. Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Rękopisów, sygn. R 551 T. II, (daty przytoczone w tomie: 1740–1759), s. 343.

Jak łatwo zauważyć, te najbardziej spektakularne i jednocześnie znane nam przykłady renesansowych fasad kamienic koncentrowały się głównie przy Rynku i w zachodniej części miasta. Takie ich ułożenie nie powinno dziwić – Rynek był bowiem najbardziej prestiżową, centralną lokalizacją, natomiast obszar po jego zachodniej stronie obejmował siedziby urzędów dworskich, domy szlachty czy artystów. Ci ostatni to m.in. w czasach renesansu potwierdzeni źródłowo północnowłoscy mistrzowie budowlani i kamieniarze tworzący, jak to określali badacze już XIX w., swoistą „kolonię” artystyczną⁸. Przy ul. Zamkowej miał zamieszkiwać budowniczy księcia brzeskiego Jakub Bavor (Parr) Starszy, a od 1566 r. jego dom sąsiedował z domem jego córki Lukrecji i jej męża Bernharda Niurona⁹. Ten ostatni otrzymał od księcia Joachima Fryderyka działkę przy tejże ulicy, następnie nabył obok kolejną z zamiarem wybudowania na nich domów. Trzeci dom przy tej samej ulicy zakupił Niuron w 1568 r. od Barbary Peinet, wdowy po malarzu Franzu Peinecie. A nie były to jedyne nieruchomości, które posiadał, gdyż wiemy, że był też właścicielem m.in. kilku domów przy Rynku. Syn wspomnianego wyżej Jakuba Parra, Georg, posiadał m.in. grunt przy obecnie trudnej do zlokalizowania Klostergasse i był do 1600 r. właścicielem domu przy Ring 11. Jak zatem widać, czołowi artyści brzescy okresu renesansu byli osobami majątynymi, podejmującymi wiele inwestycji i kształtującymi miasto nie tylko w ramach służby książęcej czy usług miejskich, ale również jako prywatni inwe-

storzy. Inwestycjom sprzyjały nadawane im przez książąt w dowód uznania przywileje, w tym zwolnienia działek z podatków.

Wraz z przemianami późnego renesansu, którego jednym z ostatnich mocnych akordów było powstanie opisanego domu rynkowego nr 29, a także na skutek wojny 30-letniej i szeregu innych wydarzeń hamujących na blisko 100 lat aktywność inwestycyjną, budownictwo w Brzegu zamarło. Już w nowym, barokowym stylu zaczęto powszechnie budować domy dopiero w XVIII w., a jednym z najstarszych zachowanych jest kamienica przy ul. Jabłkowej 5. Jak dowiadujemy się z inskrypcji umieszczonej na portalu, powstała w 1715 r. z inicjatywy bogatego rajcy J. G. Kreyera. Wiemy też, że była odnawiana już w roku 1763. Kamienica jest trzykondygnacyjna, z wysokim szczytem, trzypoziomowa, z centralnie umieszczonym bogato zdobionym portalem. Przyziemie jest boniowane, podziały horyzontalne fasady tworzą gzymsy, elementami pionowymi są cztery pilastry o jońskich głowicach w wielkim porządku. Na dekorację elewacji frontowej składają się prostokątne pola z girlandami owoców, motywem serca z wicią roślinną i innymi ornamentami roślinnymi. Prostokątny szczyt ozdobiono na krawędziach korynckimi pilastrami dźwigającymi „przerwany” naczółek z kamiennym popiersiem. Pośrodku, poniżej zaślepionego oculusa, wykonano w stiuku parę aniołów podtrzymujących chustę. Kamienica była pierwotnie dwutraktowa, z sienią przechodnią sklepioną kolebą z lunetami i pomieszczeniem traktu frontowego sklepionym krzyżowo. W pomieszczeniu tylnego traktu umieszczono malowany strop belkowy, nad przechosem rozciągało się sklepienie kolebkowe z lunetami. Malowany strop znalazł się też na piętrze w tylnym pomieszczeniu, zaś we frontowych wnętrzach dekoracja stiukowa o motywach geometrycznych.

Barokowe kamienice o podobnie do powyższego ukształtowanych szczytach znajdowały się niegdyś również przy Lange Strasse 6 i 20 (ul. Długa), Milchgasse 5 (ul. Mleczna), Ring 10 („Zur goldenen Krone”) i Ring 20. Do tej grupy zaliczyć moż-

⁸ E. Wernicke, *Urkundliche Beiträge zur Kunstgeschichte Schlesiens. IV: Brieg. I: Die italienische Künstlercolonie des 16. Jahrhunderts*, „Anzeiger für Kunde der deutschen Vorzeit” 25, 1878, nr 4, s. 97–104.

⁹ M. Oda, *Die Werkmeisterfamilie Bernhard, Peter und Franz Niuron – ihr Wirken in Schlesien, Anhalt und Brandenburg im späten 16. und frühen 17. Jahrhundert im Spiegel historischer Quellen*, praca doktorska obroniona 1 lutego 2006 r. na Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg [dostępna on-line: https://sundoc.bibliothek.uni-halle.de/diss-online/06/06H100/of_index.htm], s. 10–14 [dostęp 28.12.2020].

na także nieistniejący dom pod adresem Ring 13, o podwójnym szczycie i niespotykanej dekoracji elewacji pokrytej w całości, z wyjątkiem przyziemia, sztukatorskim ornamentem roślinnym. Kamienica została w ten sposób ukształtowana zapewne w 1725 r. z inicjatywy jej właściciela kupca Knebela.

54. Brzeg. Dawna kamienica Ring 13 (ob. Rynek), Herder Institut Marburg, Niederschlesisches Bildarchiv, sygn. 55445.

Większość powstałych lub przekształconych w okresie baroku kamienic była ustawiona węższym bokiem do ulicy bądź placu i cechę tę wręcz akcentowano wysokimi i zazwyczaj dekoracyjnymi szczytami. W tym krajobrazie wyróżniała się więc szeroka, pięcioosiowa kamienica przyrynkowa nr 19, której fasada miała bardziej pałacowy charakter. Było to z pewnością związane z osobą inwestora, tj. barona von Tragstein, który wznosił tę budowlę w 1727 r.¹⁰ W roku 1744 obiekt odkupiło miasto, by urządzić w nim komendanturę, a podczas wizyt w Brzegu rezydował w niej król pruski Fryderyk II. Wejście do tego miejskiego pałacu prowadziło przez kamienny portal „balkonowy” zaopatrzony w kartusz herbowy. Elewacje na wysokości dwóch pięter ozdobiono pilastrami, a całość zwieńczono attyką z naprzemiennie ustawionymi popiersiami i wazonami oraz centralnie umieszczoną facjatą.

Jak zauważył autor analizy szczytów brzeskich Ernst Günther, w czasach rządów Fryderyka Wielkiego szczyty brzeskich kamienic zatraciły swoje bogate formy. Nowe przepisy przeciwpożarowe nakazywały zresztą budować w układzie kalenicowym, tym niemniej wciąż znajdziemy wiele przykładów rozwiązań trady-

cyjnych. Dwa, acz pozbawione niemal dekoracji, szczyty otrzymał w 1772 r. dom określany mianem „Graf Pückler-Haus” (ul. Długa 43), choć jego przebudowę przeprowadził kolejny właściciel – handlarz winem von Kur. Szczyty o mniej wyszukanych formach otrzymały wówczas także kamienice przy Lange Strasse 57 (ul. Długa 10) czy Ring 21, wzniesiona ok. 1763 r. przez chirurga Johanna Georga Schindlera. Szereg domów ozdobiono szczytami o bardzo płynnym obrysie, z owalnymi oculuszami. Jedyną zachowaną do dziś kamienicą z takim szczytem jest ta przy ul. Polskiej 5, lecz niedaleko, bo przy Paulauerstrasse 6, 7 i 8 (ul. ks. Jana Dzierżonia), znajdowały się niegdyś kolejne ich przykłady.

55. Brzeg. Barokowe szczyty kamienic przy Paulauerstrasse (ob. ul. ks. Jana Dzierżonia), przed 1940. Marianne Kirchner. Fotografia, wymiary: 23,2 × 17,2 cm. Herder Institut Marburg, Niederschlesisches Bildarchiv, sygn. 201636.

Pod koniec XVIII w. formy architektoniczne brzeskich kamienic, a przede wszystkim ich szczyty, stawały się jeszcze bardziej oszczędne, przybierając kształty geometryczne i zyskując zwieńczenia zwykle w postaci trójkątnego lub zamkniętego łukiem odcinkowym naczółka. Pojawiały się elementy empirowe, klasycystyczne oraz utrzymane w tzw. *Zopfstil*. W tym czasie powstała górna, nadbudowana w 1797 r., partia kamienicy przy Apfelstrasse (ul. Jabłkowa 7), podwójny szczyt nieistniejącej kamienicy przy tej samej ulicy pod dawnym numerem 10, dom przy Burggasse (ul. Zamkowej 10), Lange Strasse (ul. Długa 27, zmodernizowany w 1927 r.) oraz Paulauerstrasse (ul. ks. Jana Dzierżonia 4). Dalszym uproszczeniom ulegała zabudowa początków XIX w., czego obrazem są kamienice przy Gerberstrasse 27 (ul. Garbarska), Lange Strasse (ul. Długa 12) i Wagnerstrasse (ul. Fryderyka Chopina 22).

Druga połowa XIX w. oraz początek kolejnego stulecia to w Brzegu czas powszechnego w regionie stosowania form neostylowych. Poszukiwania tradycji lokalnej w architekturze doprowadziły jednak do kilku oryginalnych realizacji, czerpiących z istniejących jeszcze wówczas historycznych budowli. Tak zapewne trzeba traktować dekorację szczytów obecnego Sądu Krajowego przy Lindenstrasse (ul. Bolesława Chrobrego 31) wzniesionego w 1896/7 r. oraz wielorodzinny budynek przy Głównigstrasse (ul. Legionistów) ze szczytami i dekoracją pilastrową.

¹⁰ Tscheschner, *op. cit.*, s. 60.

FORTYFIKACJE BRZESKIE W OKRESIE NOWOŻYTNYM*

RAFAŁ EYSYMONTT

Pierwsza wzmianka o otoczeniu Brzegu murami pojawiła się już w statutach miejskich z 1292 r. W okresie nowożytnym miasto wzmacniało obwarowania kilkakrotnie, m.in. z powodu niebezpieczeństwa tureckiego w początku XVI w. Szeroki program prac zmuszał też do rozbiórki znacznych rozmiarów budowli. W 1533 r. zapisano: „7 marca nakazał książę Fryderyk II rozbiórkę Kościoła Mariackiego przed Bramą Wrocławską, aby zdobyć teren na wały”¹. Jednak o przekształcaniu miasta w twierdzę można mówić dopiero od 1572 r., kiedy to zaczęto je obwarowywać na sposób włoski. Stanowiło to naturalną konsekwencję decyzji księcia Jerzego II o sięgnięciu po italskie artystyczne inspiracje przy wznoszeniu zamku z monumentalną renesansową bramą (1550–1553), Gimnazjum Piastowskiego (1564–1569) i ratusza (1570–1577). Włoscy budowniczowie podjęli również prace przy fortyfikacjach, rozpoczynając je od bastionu zamkowego (Bernard i Piotr Niuronowie) i kontynuując w stronę północną (Piatta forma Bramy Odrzańskiej 1572–1575). Ich dzieło, rozebrane podczas budowy mostu kolejowego w 1895 r., było skazamowane. W 1595 r. zakończono też budowę bastionu osłaniającego zamek od strony rzeki. W pracach brali udział brzescy mistrzowie Georg Schobert i Michael Kockert.

Na początku wojny 30-letniej prace przy fortyfikacjach rozpoczął holenderski budowniczy Pasquelin. Nie stosował on jednak pełnego systemu holenderskiego, rezygnując z *Faussebraye*, to znaczy wysuniętego przed główny wał, oddzielonego wąską suchą fosą płaskiego wału z przedpiersiem jako odgraniczenia od mokrej głównej fosy. Miało to obniżyć koszty, ale również zapobiegać osypywaniu się w konsekwencji tych prac wału głównego i bastionów, co, jak często podkreślano, bardzo utrudniało realizację prac fortyfikacyjnych². W 1622 r. prace przejął Andreas

Hindenberg. Umocnił on twierdzę 9 bastionami. Kolejne projekty przekształcenia twierdzy brzeskiej miały czasem bardziej teoretyczny charakter (plan Valentego von Säbischa z 1635 r.).

Podczas szwedzkiego oblężenia w 1634 r. zostały zniszczone przedmieścia, a w 1642 r. miasto ostrzelały wojska generała Torstenssona. Oblężenie trwało od 28 czerwca do 25 lipca, kiedy to Szwedzi odeszli od miasta w obawie przed zbliżającym się do niego arcyksięciem Leopoldem i 33-tysięczną armią generała Piccolominiego. W ciągu ostatnich 11 dni tego oblężenia miasto zostało ostrzelane 113 granatami i ognistymi kulami³.

Po nieudanej próbie zdobycia Brzegu przez wojska szwedzkie i po zakończeniu prac fortyfikacyjnych miasto stało się jedną z najważniejszych twierdz Śląska. W 1654 r. prace w twierdzy brzeskiej podjął kapitan inżynier Johann Moritz Gründel. Także on narzekał na osypujący się grunt i zgłaszał zapotrzebowanie na bardzo duże ilości drewna oraz chrustu⁴. Jego następcą od 1660 r. był Johann Eusebius Mayer, o czym świadczą akta i rysunek przechowywany w zbiorach Archiwum Państwowe we Wrocławiu⁵. Mayer pisał o katastrofalnym stanie wałów i bastionów oraz o braku w całym pierścieniu wspomnianego wyżej *Faussebraye*. Jego plan twierdzy z 1663 r. uwzględniał również powstanie rozbudowanego wydzielonego fortu na północnym brzegu Odry⁶. Plan ten nie został jednak zrealizowany, a na północnym brzegu rzeki pozostał jedynie prosty dwuramiennik.

O randze brzeskiej twierdzy świadczy m.in. plan z 1670 r., pokazujący ponadto usytuowane przy wewnętrznej krawędzi murów założenia parkowe⁷, a także zachowane w Archiwum Państwowym we Wrocławiu akta zawierające opis umocnień Brzegu autorstwa kapitana inżyniera i architekta Christiana Marienbergera. Ilustracją jego analiz jest plan z 1668 r.⁸ Dziełem Marienbergera był też nowy bastion przed Bramą Małujowicką oraz przebudowa nadszańca nad Bramą Nyską. W 1684 r. po-

* Poniższy tekst został opublikowany w wersji angielskiej, por.: R. Eysymontt, *City fortresses in Central Europe – selected examples*, [w:] *Political Functions of Urban Spaces and Town Types through the Ages*, ed. R. Czaja et al., Cracow–Toruń–Vienna 2019, s. 435–461. Najwięcej informacji o twierdzy podaje: K. Bimler, *Die schlesischen Massiven Wehrbauten*, Bd. 2: *Fürstentum Brieg. Kreise Brieg – Oblau – Strehlen*, Breslau 1941, s. 27–40; W. H. Müller, *Die Belagerung Briegs im Jahre 1741. Aus dem Tagebuche eines Augenzeugen...*, Brieg: 1841; G. Podruczny, *Twierdza Brzeg w okresie fryderycjańskim*, [w:] *Wokół bitwy pod Małujowicami. Studia z dziejów XVIII-wiecznego Brzegu i Ziemi Brzeskiej*, red. G. Podruczny, A. Peszko, Brzeg 2017, s. 21–50.

¹ Za: Bimler, *Die schlesischen...*, op. cit., s. 27.

² Wał ten pełnił również funkcję stanowisk dla muszkieterów ostrzeliwujących dno fosy.

³ Müller, op. cit., s. 3.

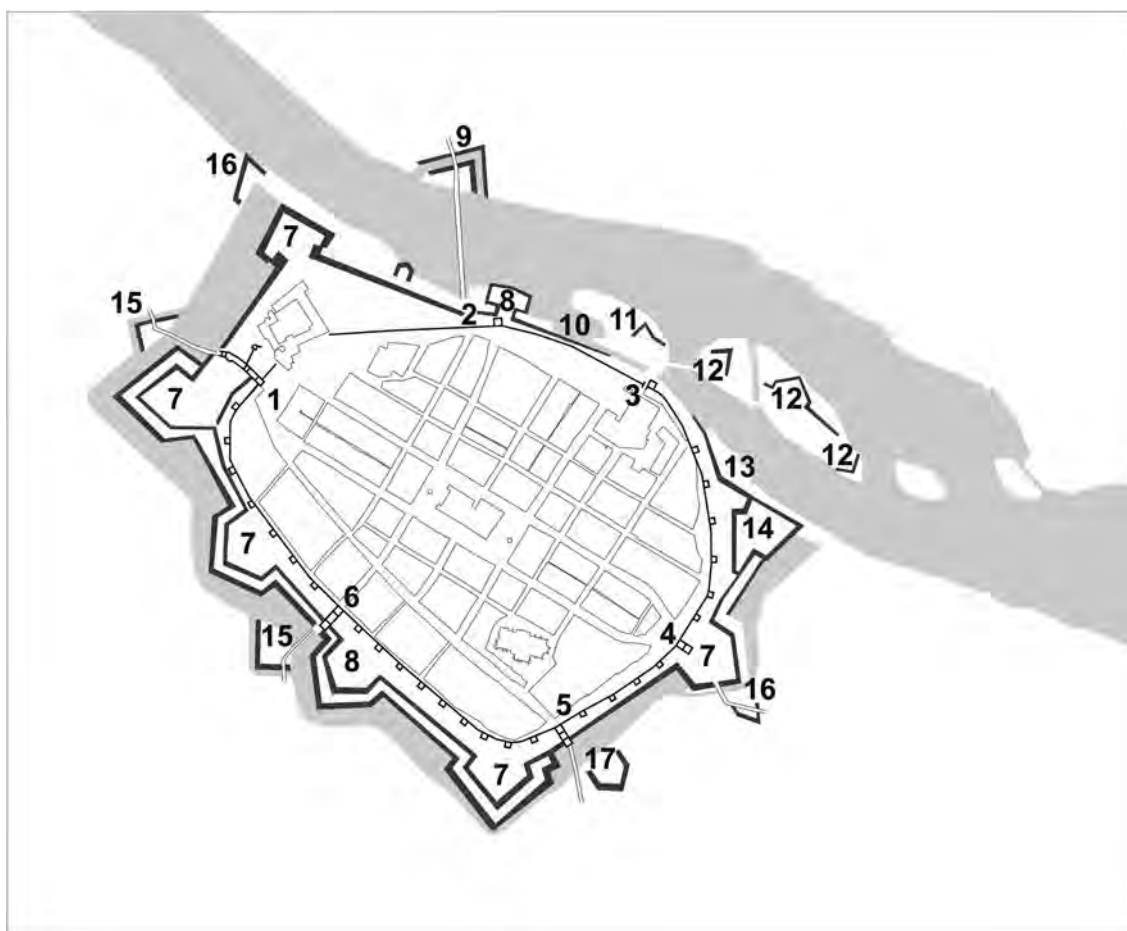
⁴ W. Klawitter, *Geschichte der schlesischen Festungen in vorpreussischen Zeit*, Breslau 1941, s. 25–27.

⁵ Archiwum Państwowe we Wrocławiu, 82/1/0, Księstwo Brzeskie, 1358–1890, Rep. 21, sygn. 99 (dawniej: Rep. 21. VII.7a i c).

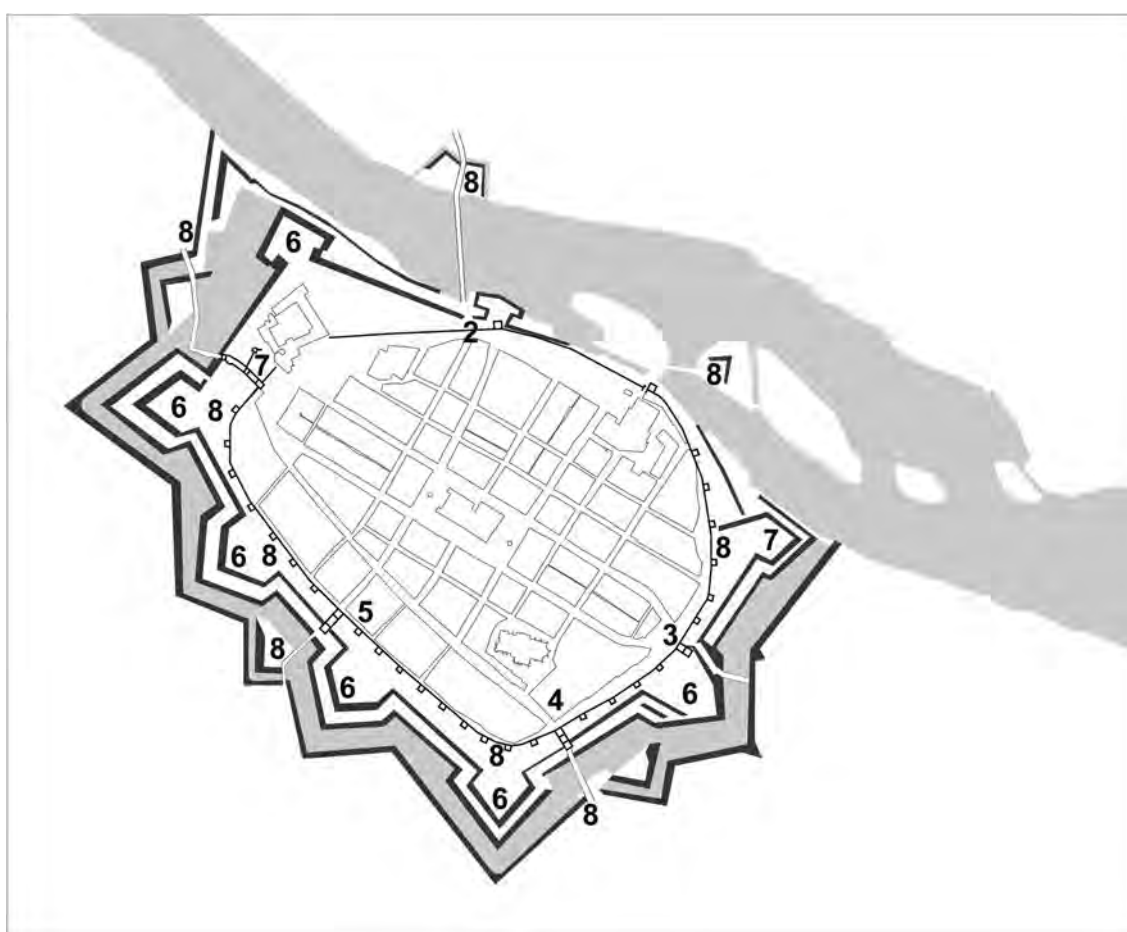
⁶ Plan reprodukowany w: Bimler, op. cit., s. 35, il. 9.

⁷ Plan przechowywany w Zbiory Kartograficzne Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu, sygn. 2512 IV B.

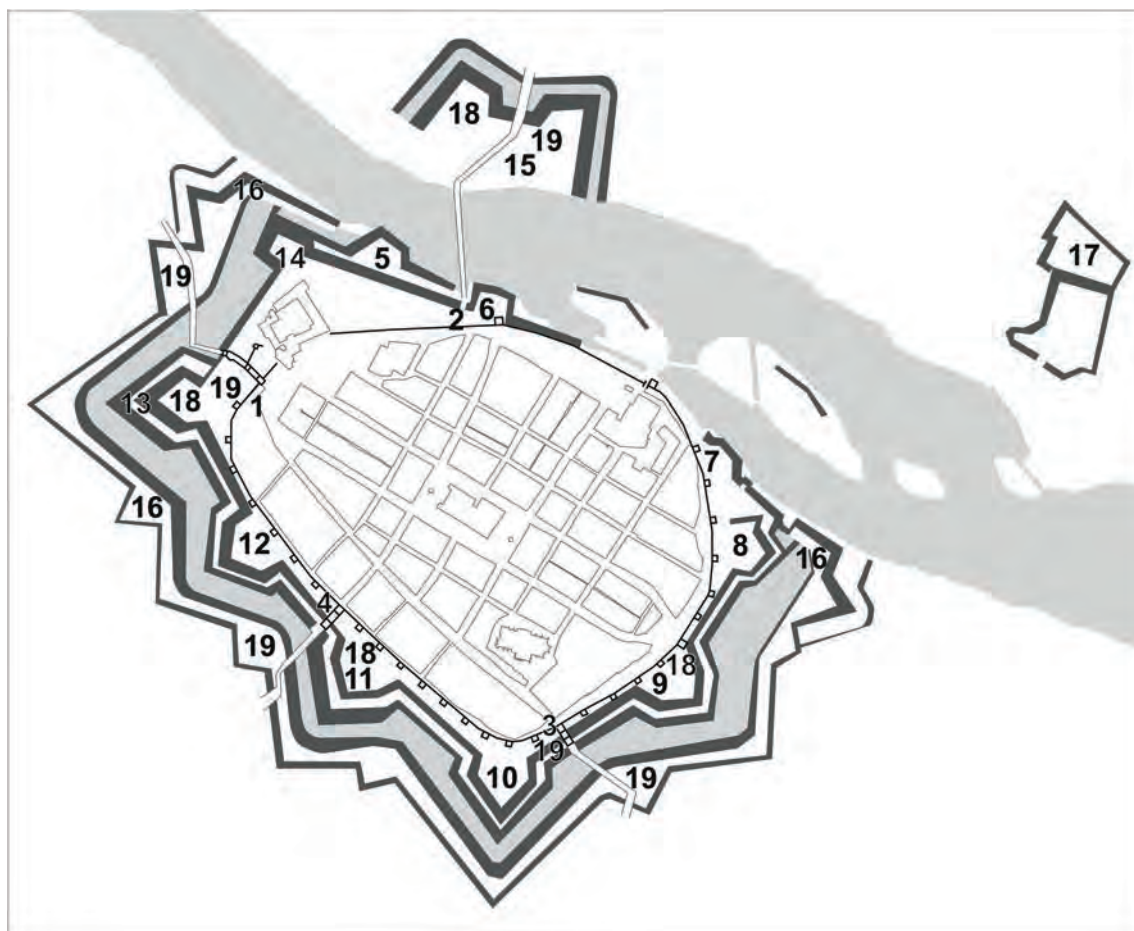
⁸ Plan reprodukowany w: Bimler, op. cit., s. 37, il. 10.

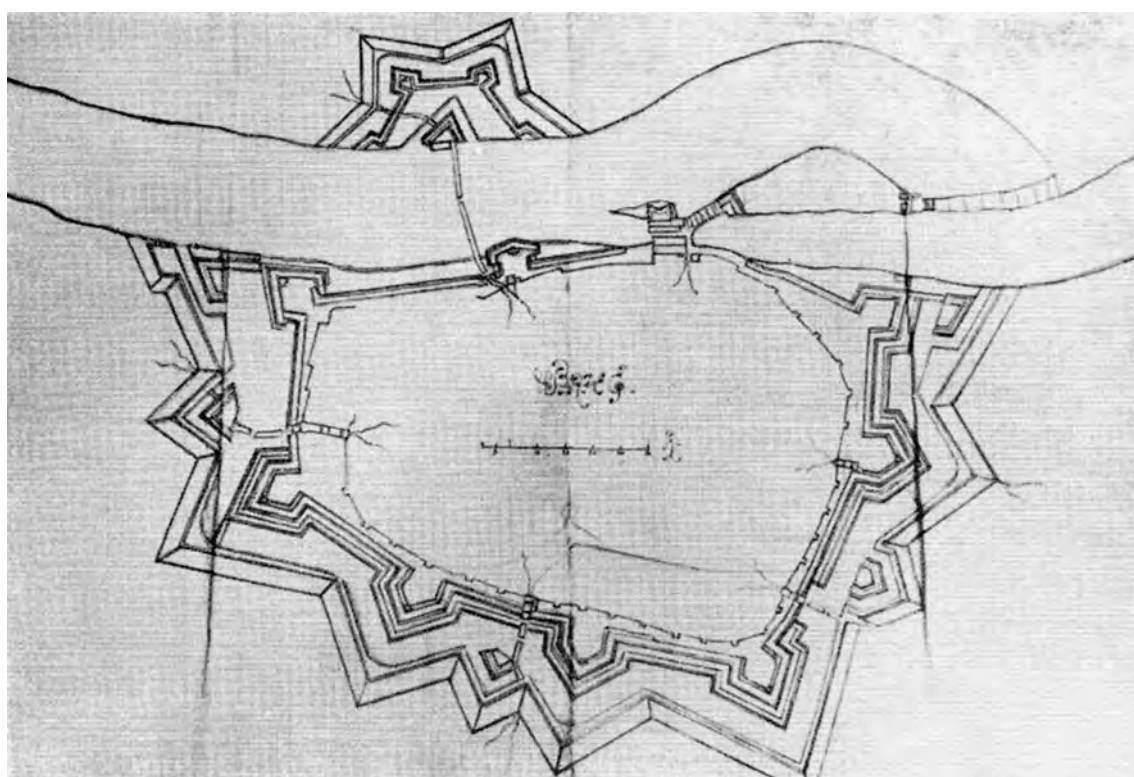
56. Brzeg. Przemiany pierścienia fortyfikacji nowożytnych z oznaczeniem najważniejszych elementów opisanych zgodnie z legendami planów z: poł. XVII w.: 1. Brama Wrocławska; 2. Brama Odrzańska; 3. Brama Młyńska; 4. Brama Opolska; 5. Brama Nyska; 6. Brama Małujowicka; 7. Bolwerki; 8. Piatta forma; 9. Rawelin przy moście odrzańskim; 10. Fragment pozostawionej kurtyny; 11. Małe dzieło; 12. Małe dzieło mało nadbudowane; 13. Mały bolwerk zwany Kaza; 14. Półbolwerk; 15. Rawelin; 16. Półksiężyc; 17. Rawelin z flankami

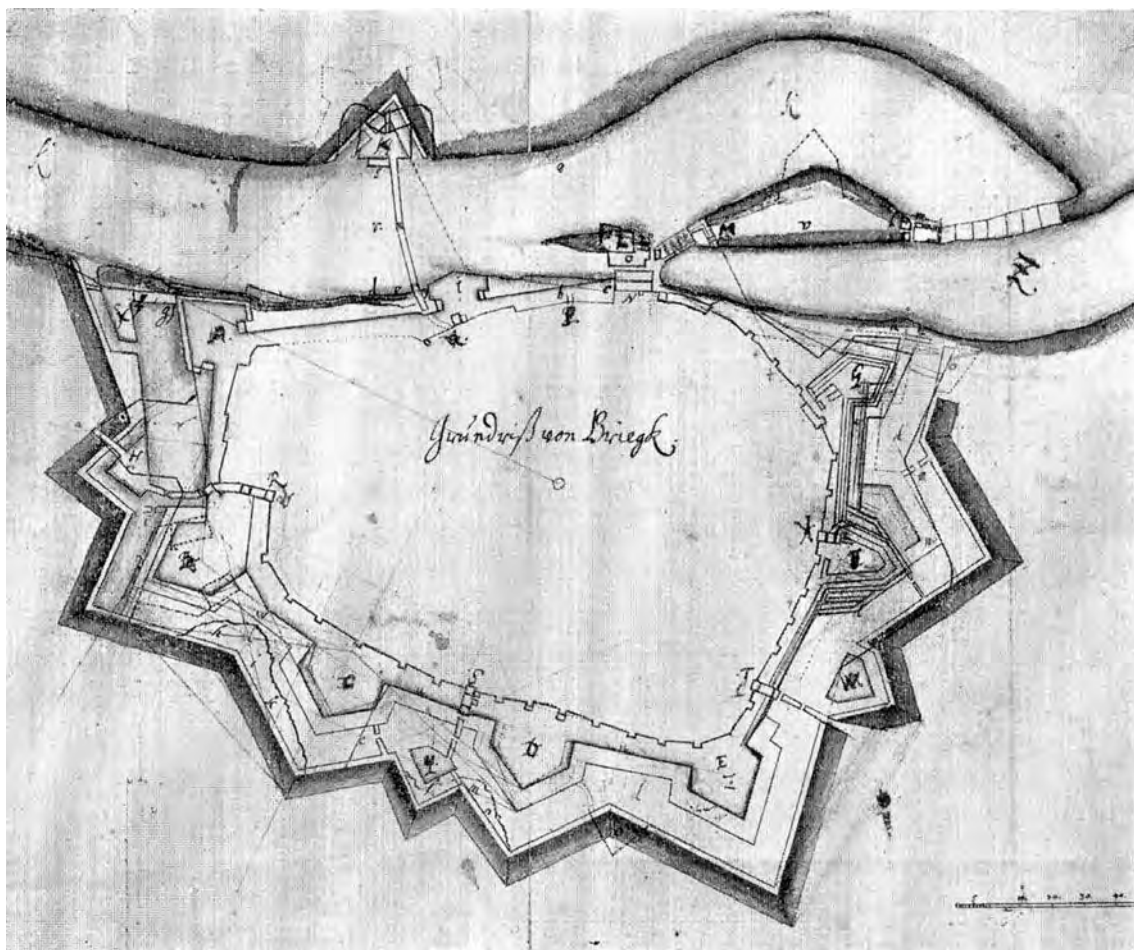
57. Brzeg. Przemiany pierścienia fortyfikacji nowożytnych z oznaczeniem najważniejszych elementów opisanych zgodnie z legendami planów z: 1729 r.: 1. Brama Wrocławska; 2. Brama Odrzańska; 3. Brama Opolska; 4. Brama Brzeskiej Wsi; 5. Brama Małujowicka; 6. Bastion; 7. Bastion o nazwie „bądź ostrożny”

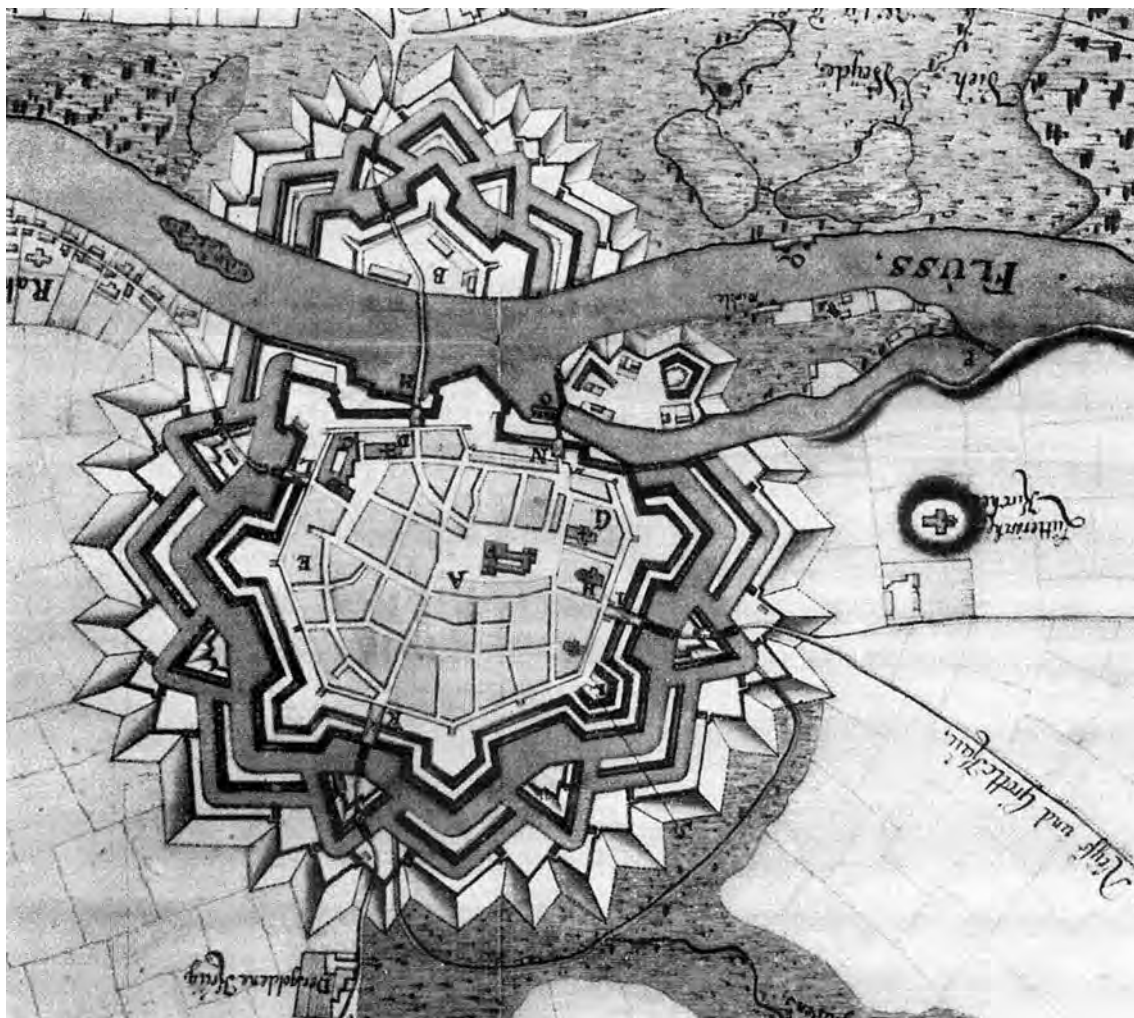
58. Brzeg. Przemiany pierścienia fortyfikacji nowożytnych z oznaczeniem najważniejszych elementów opisanych zgodnie z legendami planów z: 1797/1802 r.: 1. Brama Wroclawska; 2. Brama Odrzańska; 3. Brama Nyska; 4. Brama Malujowicka; 5. Bastion Fryderyk; 6. Bastion Hautcharmoy; 7. Bastion Wilhelm; 8. Bastion Westfalia; 9. Bastion Halberstadt; 10. Bastion Magdeburg; 11. Bastion Marchia; 12. Bastion Pomorze; 13. Bastion Brandenburgia; 14. Bastion Prusy; 15. Dzieło rogowie przed Bramą Odrzańską; 16. Grodzie; 17. Magazyn drewna; 18. Magazyny prochu; 19. Strażnice

59. Brzeg. Propozycja poszerzenia twierdzy i bastion mostowego, J. E. Maier, 1663. *Brieg*. Za: K. Bimler, Die schlesischen massiven Wehrbauten, Band 2. Fürstentum Brieg, Breslau 1941, il. 9, s. 35.

60. Brzeg. Plan twierdzy Marienbergera z roku 1668 z oznaczonym profilem wałów. *Grundriß von Briegk*.
Za: K. Bimler, *Die schlesischen massiven Wehrbauten*, Band 2. Fürstentum Brieg, Breslau 1941, il. 10, s. 37.

61. Brzeg. Plan twierdzy brzeskiej z końca XVII wieku, (1697 – wg projektu Petera von der Kruisa).
Za: K. Bimler, *Die schlesischen massiven Wehrbauten*, Band 2. Fürstentum Brieg, Breslau 1941, il. 11, s. 39.

wstał fundament pod nowe dzieło obronne na Wyspie Młyńskiej i Bastion Odrzański⁹. W końcu XVII w. prace przy twierdzy brzeskiej musiały być prowadzone w sposób bardzo intensywny, o czym świadczą rachunki z lat 1693–1701¹⁰.

Typowe vaubanowskie dzieło idealne to plan twierdzy Brzeg Petera von Kruis z 1697 r.¹¹ Jego cechą charakterystyczną jest niezwykle rozbudowany gwiazdzisty narys twierdzy z systemem *glacis*, szczególnie na północnym przyczółku mostowym, który jednak nie został zrealizowany. Idealizacji uległ także zarys bloków zabudowy i rysunek ulic Brzegu, w pewnym stopniu nawiązując do idealnego sytemu gwiazdowego.

W 1729 r. twierdza Brzeg została określona jako zrujnowana¹². W momencie rozpoczęcia wojny austriacko-pruskiej w 1741 r. twierdza miała 8 bastionów połączonych kurtynami i poprzedzonych fosą z rawelinami oraz krytą drogę. Pierwszy dokument, z 24 kwietnia 1741 r., dotyczy naprawy fosi i jej obwałowania – późniejszego Bastionu Westfalen. Chodziło tu o wysoką kontraskarpę z niskim walem i przedpiersiem¹³. W następnym etapie inżynierowie Storch i Petri dokonali pomiarów, na podstawie których w sposób typowy dla miasta-twierdzy, dowodzonego wtedy przez generała wachmistrza polowego Piccolominiego, zdecydowano o konieczności spalenia dwóch podbrzeskich wsi – Rathau (Rataje) i Breigischdorf (Stary Brzeg). Po wschodniej stronie miasta, między Bramą Opolską i Odrzańską, ofiarą padły kościół Trójcy Świętej i część ulic. W ten sposób przed trzema bramami powstały nowe szańce, a w obrębie obwarowań również nowe palisady, „hiszpańskie kozły” i ostrokoły. Od strony południowej natomiast atakujące wojska pruskie założyły fortyfikacje polowe i ufortyfikowane baterie z tak zwanymi „paralelami”. Pruski ostrzał prowadzony nawet z 60 dział spowodował całkowity pożar zamku. Został on pokazany na planie zatytułowanym *Attaque von Brieg*¹⁴.

Fryderyk Wielki narzekał na brak twierdz nadodrzańskich. Zapewne dlatego wkrótce po zdobyciu Brzegu przez wojska pruskie, już wczesnym latem 1742 r., projekt dzieła zlokalizowanego przed Bramą Małujowicką wykonał sam król, przekazując jego realizację słynnemu fortyfikatorowi Gerhardowi Corneliusowi von Walrave. Do naprawy starych i budowy nowych fundamentów dla pierścienia fortyfikacji użyto wtedy cegły ze średniowiecznych murów i sprowadzonego w 1743 r. ze Szczecina cementu. Prace ukończono przed 1746 r.¹⁵ Nie zrealizowano natomiast przedstawionego przez von Walrave w dwóch wersjach projektu z 1742 r. przedmościa po północnej stronie rzeki, przypominającego podobne założenia Reduty Kapucyńskiej i Kardynalskiej w Nysie czy twierdzy w Koźlu¹⁶.

Na miejscu wyburzonych we wschodniej części miasta murów powstały też koszary typowe dla miasta garnizonowego. Pierwsze

koszary z 1744 r., wzniesione przez kapitana Petri i dyrektora budowlanego Arnolda, były fachwerkowe. Przetrwały one tylko jedno pokolenie. Wzniesiono też lazaret przed Bramą Opolską. W 1766 r. powstał plan autorstwa kapitana Gerharda ukazujący efekt prac prowadzonych w latach 50. i 60. XVIII w. przy wzmacnianiu wałów i budowie w 1761 r. nowej reduty¹⁷. Następne prace prowadził w latach 1774–1780 ówczesny komendant twierdzy. Polegały one na likwidacji zaprojektowanej przez von Walrave zewnętrznej enweliopy (miastu zwrócono około 30 ha powierzchni dawnej twierdzy) i modernizacji wewnętrznej linii obrony. Takie działania mogły świadczyć o utracie rangi militarnej brzeskiej twierdzy. Jak pisał Grzegorz Podruczny, efekt tych prac, chyba nie do końca konsekwentnie zrealizowanych, widać na planie Rüdgischa z 1802 r.¹⁸

W 1781 r. powstały, już murowane, tzw. „duże koszary”, których projekt przedstawił Carl Gotthard Langhans. Projekt nadzorował Karl Gottfried Geißler. Tak zwane „małe koszary” z lat 1784–1785 były dziełem Johanna Martina Pohlmann¹⁹.

W 1788 r. z powodu rozbudowy fortyfikacji przeniesiono dwa cmentarze usytuowane przy zamku. Ostatnie prace trwały jeszcze w końcu lat 80. XVIII w. W 1789 r. nastąpiła odbudowa i modernizacja główek mostowych po obu stronach Odry i oszańcowanie Wyspy Młyńskiej. W lutym 1789 r. nadporucznik von Freund i podpułkownik von Harroy rozpoczęli przegląd terenu dla nowego dzieła rogowego na Wyspie Młyńskiej. Karczma, plac drzewny, ogrody i ośmioboczny pawilon ogrodowy – własność samego inspektora budowlanego A.V. Geisslera – musiały zniknąć²⁰.

Wszystkie te starania nie zapobiegły poddaniu twierdzy wojskom napoleońskim w styczniu 1807 r. Już na początku 1807 r. rozbudowane przez Fryderyka Wielkiego brzeskie fortyfikacje zostały uznane przez komisję pod kierownictwem księcia pszczyńskiego von Pleß za zaniedbane²¹. Za najlepsze rozwiązanie uznano rezygnację z obrony twierdzy, a punkt oporu zamierzano przenieść do Koźła. Najgorszy był stan Bastionu Małujowickiego, który częściowo osypał się do fosi, zwiężając ją do szerokości 5 stóp. Brzeg liczył wtedy 7000 mieszkańców, a samej obsady twierdzy i więźniów było ok. 3000 osób. Miasto poddano 16 stycznia 1807 r., tydzień po bombardowaniu przeprowadzonym 9 stycznia 67 kulami, które zniszczyły wiele budowli, w tym ratusz, a także po podjętym dla obrony, i jak się okazało bezsensownym, podpaleniu Przedmieścia Nyskiego. Prusacy opuścili miasto przez Bramę Wrocławską i przed podmiejską karczmą złożyli broń. To był koniec brzeskiej twierdzy, ostatniej bronionej przed wojskami napoleońskimi na Śląsku. Wkrótce ukazał się rozkaz Napoleona dotyczący zniwelowania wałów i 10 bastionów, co wykonać mieli własnoręcznie mieszkańcy miasta. Prace rozpoczęto 19 lutego. 29 marca wysadzono w powietrze potężną służę przy cukrowni, którą wpuszczano wodę z Odry do fos. Teren twierdzy stał się własnością miasta, a od lat 20. XIX w. zaczęto na terenie dawnych zewnętrznych szańców tworzyć tereny parkowe.

⁹ Klawitter, *op. cit.*, s. 115–117.

¹⁰ Archiwum Państwowe we Wrocławiu, 82/1/0, Księstwo Brzeskie, 1358–1890, Rep. 21, sygn. 106–114.

¹¹ Plan reprodukowany w: Bimler, *op. cit.*, s. 39, il. 11.

¹² Podruczny, *op. cit.*, s. 24–25.

¹³ Bimler, *op. cit.*, s. 38.

¹⁴ Stadtbibliothek Berlin (dalej: SBB), sygn. DA 13 25 e; Podruczny, *op. cit.*, s. 26–29.

¹⁵ Podruczny, *op. cit.*, s. 34.

¹⁶ Podruczny, *op. cit.* 38., SBB, sygn. X 20994.

¹⁷ Podruczny, *op. cit.*, s. 40, SBB, sygn. X 20 998.

¹⁸ Podruczny, *op. cit.*, s. 42; plan z 1802 r. w zbiorach Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz Berlin (dalej: GStA), sygn. XI HA F 71687.

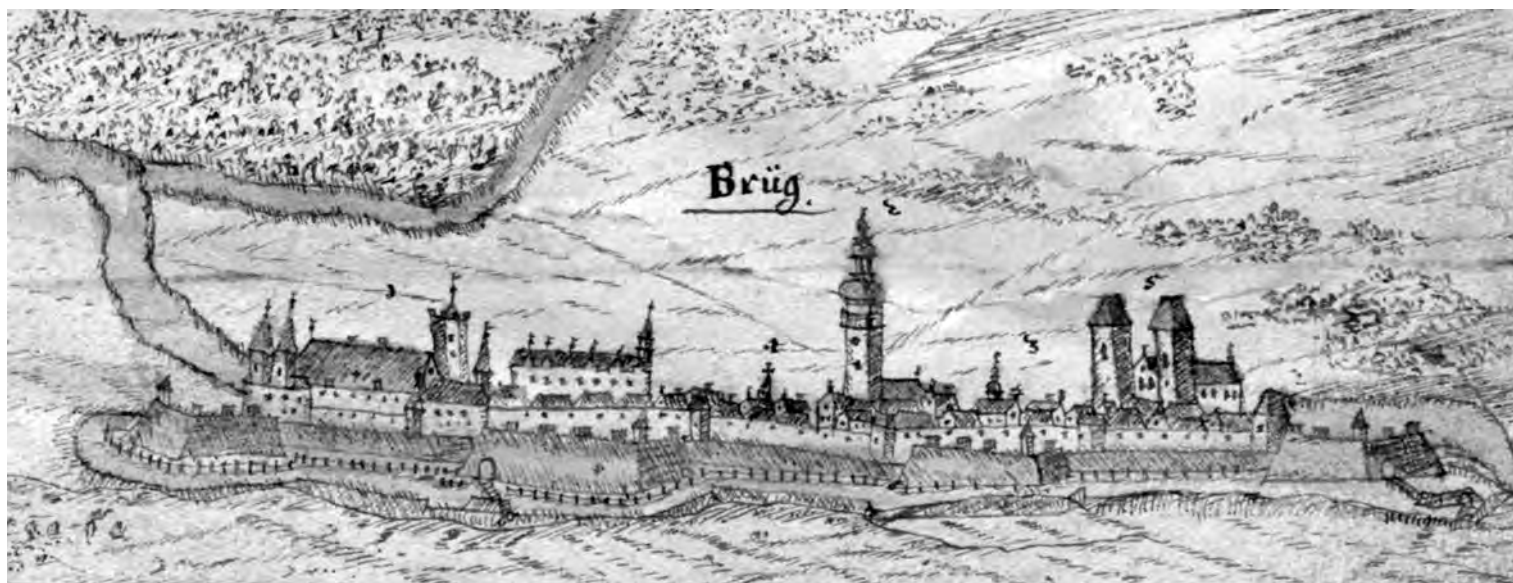
¹⁹ Podruczny, *op. cit.*, s. 44.

²⁰ Bimler, *op. cit.*, s. 40.

²¹ Informacje na temat oblężenia w 1807, por.: H. Schoenborn, *Geschichte der Stadt Brieg und des Fürstenthums Brieg. Ein Ausschnitt aus der Geschichte Schlesiens*, Brieg 1907, s. 297–301.

PRZEDMIEŚCIA BRZEGU

MATEUSZ GOLIŃSKI

62. Brzeg. Szkic panoramy miasta, lata 30. XVIII w. *Brüg.* F.B. Werner. Rysunek w *pamiętniku podróży Johanna Benjamina Fasserle (w:) Herzogthum Schlesien oder Siczgen, dass ist Makulatur buch Von Verschiedenen Reisen durch Schlesien und andere länder, Breslau Johann Benjamin Fasserle Anno 1760 der 20 Octb. von Herrn von Wernber gemacht in seinem Reissen.* Rysunek piórkciem, kolorowany, wymiary karty: 28,5 × 12,5 cm. Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Rękopisów, sygn. Hs R. 555e, R 8430, s. 5.

W piśmiennictwie utrwalił się pogląd, że sześć wielkich łąnów po obu stronach Odry wydzielonych miastu w chwili lokacji na pastwiska lokalizować należy na długim odcinku rozciągającym się wzdłuż rzeki pomiędzy ujściami Sadržawy i Potoku Kościelnego, wyznaczającymi obecnie granice Brzegu¹. Biorąc pod uwagę ograniczoną powierzchnię nadania (ok. 150 ha) oraz umiejscowienie na wspomnianym odcinku samego miasta i wsi Rataje, można przyjąć, że pod pastwiska przeznaczono tylko tereny zalewowe w dolinie meandrującej wówczas rzeki, a więc przede wszystkim obszary, które ostatecznie znalazły się na jej obecnym prawym brzegu². Umiejscowienie najstarszego i najrozleglejszego przedmieścia na obszarze na wschód od miasta, wzdłuż Odry pomiędzy murami a potokiem Sadržawą, znajdować może uzasadnienie we własności komunalnej tego terenu wyni-

kającej ze wspomnianego nadania. Jednak biorąc pod uwagę wyrażone wyżej zastrzeżenia co do lokalizacji pastwisk, nie możemy być pewni okoliczności wejścia miasta w posiadanie interesującego obszaru. Zasiedlenie jego nadodrzańskiego skraju rybakami przesiedlonymi z obszaru przeznaczonego pod lokację miasta jest tylko hipotezą nie mającą oparcia źródłowego.

Na wspomniane przedmieście wschodnie składały się dwa osiedla rozciągnięte wzdłuż równoległych dróg: zamieszkała przez ludzi rzeki ul. Rybacka oraz posiadające charakter rzemieślniczy Nowe Domy (Neu-Häuser). Ta ostatnia nazwa sugeruje zaistnienie jakiejś późnej akcji osadniczej mającej na celu wykorzystanie rezerw gruntu. Świadectwem ponadlokalnych funkcji komunikacyjnych biegnącej przez Nowe Domy drogi było umieszczenie tam karczmy. Jednak od 4. ćw. XVII w., a więc po zamknięciu dla ruchu tranzytowego Bramy Opolskiej, obrano inny kierunek rozwoju przedmieścia. Ulokowane na końcu ul. Rybackiej i Nowych Domów dwa szpitale, jeden będący przytułkiem (odbudowanym w latach 1719–1721 po zniszczeniach z poprzedniego stulecia) z cmentarzem, drugi szpitalem morowym, połączono w XVII w. w ramach jednej fundacji. Działalność kaplicy

¹ M. Wrzeciono, *Topografia historyczna Brzegu od lokacji do połowy XIX w.*, Brzeg 2016, s. 201.

² Tak np. W. Dziewulski, *Brzeg od lokacji na prawie zachodnim do wygaśnięcia dynastii Piastów (1247–1675)*, [w:] *Brzeg. Dzieje, gospodarka, kultura*, red. W. Dziewulski, Opole 1975, s. 89.

szpitalnej funkcjonującej w Nowych Domach w XVII w. kontynuował XVIII-wieczny kościół katolicki Świętego Krzyża, który od 1742 r. stał się kościołem cmentarnym (obecnie kościół garnizonowy Zmartwychwstania Pańskiego). Bliżej murów, przed Bramą Opolską, w dawnym ogrodzie joannitów w 1542 r. urządzono cmentarz morowy, który stał się z czasem podstawowym zewnętrznym cmentarzem gminy ewangelickiej. Towarzyszącą mu kaplicę zamieniono w murowany kościół cmentarny Świętej Trójcy (1571), rozebrany w 1633 r. Po przesunięciu cmentarza ewangelickiego z powodu rozbudowy fortyfikacji wzniesiono nowy towarzyszący mu kościół (1652), rozebrany w 1741 r. Po ponownym przesunięciu cmentarza próbowano wzniesć kolejny kościół (1743–1748), który wreszcie stanął w innym miejscu przy Nowych Domach (1765) wraz ze szkołą. W 1783 r. na wszystkich przedmieściach doliczono się 65 domów, większość z nich położona była właśnie po wschodniej stronie miasta³.

Inne brzeskie przedmieścia rozwinęły się przed pozostałymi bramami, a ich zasięg i charakter były zmienne, choć zgodne z rytmem likwidacji i odbudów fortyfikacji po kolejnych oblężeniach i rozbudowach. Ostatni, wydany 27 grudnia 1740 r., rozkaz rozebrania wszystkich przedmieść wypełniano opornie, co 10 dni później skończyło się podpaleniami obejmującymi także Rataje i Brzeską Wieś. Wyróżniane niekiedy najmniejsze Przedmieście Nyskie obejmowało kilkanaście ogrodów na gruntach Brzeskiej Wsi, o ile określenia tego nie przenoszono na cały kompleks osadniczy po wschodniej stronie miasta, co zdarzało się w XIX w. Największą dynamiką odznaczało się Przedmieście Małujowickie, do wojny 30-letniej zajmujące rozległe tereny na południe od miasta, mieszczące ogrody, stodoły i mieszkania rzemieślników, a od 1612 r. także karczmę przy trakcie. Karczma, w przyszłości przesuwana na nowe miejsca, okazała się najtrwałszym elementem zagospodarowania po nieodbudowaniu zabudowy przedmieścia zniszczonego w 1633 r. Jeśli wyżej wspomnianą liczbę domów z 1783 r. porównamy z sytuacją z 1619 r., kiedy na przedmieściach było 190 domostw, a więc trzy razy więcej, uświadomimy sobie, z jak ogromnym regresem osadniczym miało do czynienia i jak dużą rolę w tym zjawisku mógł odegrać zanik przedmieścia południowego. Zaczątki zachodniego Przedmieścia Wrocławskiego były związane ze wzmiankowanymi od XIV w. kościołem NMP i szpitalem Świętego Ducha, zburzonymi odpowiednio w 1534 i 1538 r., oraz z ogrodami. Odbudowany potem szpital został po jego spaleniu w 1633 r. przeniesiony, natomiast ogrody stanowiły element tutejszego krajobrazu aż do XIX w. Funkcje komunikacyjne drogi wybiegającej z Bramy Wrocławskiej przestały działać stymulująco na rozwój przedmieścia „wciśniętego” między miasto a wieś Rataje w 1824 r. wraz z poprowadzeniem szosy na południe od zabudowy⁴.

Proces łączenia terenów przedmiejskich z miastem właściwym pod względem przestrzennym i funkcjonalnym rozpoczął się w 1809 r. wraz z komunalizacją zajmujących 132 morgi te-

renów pofortecznych, przy czym prowadzone od 1819 r. nasadzenia drzew i tworzenie promenad nie zdołało jeszcze zatrzeć odrębności przedmieść. Taką rolę odegrać mogła zabudowa mieszkalna i przemysłowa wylewająca się żywiołowo poza mury, zwłaszcza odkąd na południe od nich, równoległe do osi miasta, poprowadzono linię kolejową (1841–1843). Dawna wiejska droga na Przedmieściu Małujowickim, wiodąca teraz z dworca, stała się szlakiem, którym podążała do miasta większość doń przybywających ludzi i towarów. Nie znaczy to jednak, że tempo zmian było duże – jeszcze w 1864 r. zaledwie 18% ludności Brzegu mieszkało na przedmieściach. Opisywany proces integracji zakończyło usunięcie ostatniej bariery – murów miejskich zburzonych w latach 60. XIX w., co zbiegło się z początkiem wielkiego ruchu budowlanego. W 1869 r. wytyczono ul. Piastowską biegnącą do nowego dworca, a zasięg zabudowy o charakterze miejskim ku południu faktycznie już wyznaczał przebieg linii kolejowej, poza którą przeniesiono pojęcie przedmieścia⁵.

W przeciwieństwie do lewego brzegu stale zmieniające swój kształt wyspy odrzańskie i posiadłości miejskie na brzegu prawym nie stały się przedmiotem intensywnego zasiedlania. Na Kępie Młyńskiej lokalizowano przede wszystkim urządzenia przemysłowe napędzane kołem wodnym i instalacje związane z żeglugą. W latach 1745–1750 wyspę przecinał kanał wraz ze służą pozwalającą bezpiecznie ominąć przeszkody pojawiające się podczas nawigacji głównym nurtem rzeki. Kanał ten i jego infrastrukturę zlikwidowano po tym, gdy w latach 1839–1841 przekopano nowy kanał żeglugowy wraz ze służą, poprowadzony starorzeczem Starej Odry. W tym czasie na wyspie notowano sześć posiadłości mieszczańskich. W okresie nowożytnym doszło do podziału dawnych pastwisk prawobrzeżnych na część należącą do księcia, potem króla (ogrody Abrahama i Koński oraz fortyfikacje przed przyczółkiem mostowym) i te pozostające w rękach miasta. Rozciągające się tu blonia mieszczące słynne brzeskie targi bydła, ramy sukiennicze, owczarnię, bielarnię czy rzeźnię składały się więc na zaczątki tzw. Przedmieścia Odrzańskiego. Średniowieczny szpital św. Łazarza wraz z kaplicą uległ likwidacji w 1634 r., w 1679 r. pojawił się za to Dom Strzelecki. Wreszcie w 1909 r. powstał nowy kanał żeglugowy wraz ze służą i niewielkim portem obsługującym garbarnię – największy zakład przemysłowy usytuowany w tej części Brzegu. Przebieg kanału ustanowił ostateczną północną granicę terenów zabudowanych⁶.

Odrębność formalną zachowywały dwie najbliższe lewobrzeżne podmiejskie wsie, choć co najmniej od końca XVIII w. były uznawane za faktyczne przedmieścia: na południowym wschodzie Brzeska Wieś i na zachodzie zlewające się z Przedmieściem Wrocławskim Rataje. Rozwojowi Brzeskiej Wsi pomogło poprowadzenie poprzez nią nowego szlaku wybiegającego z miasta ku wschodowi, co udokumentowało założenie w 1682 r.

³ F.A. Zimmermann, *Beyträge zur Beschreibung von Schlesien*, Bd. 1, 5. Stück, Brieg 1783, s. 70; L. Toporowski, *Stosunki polityczne, gospodarcze, społeczne i kulturalne w Brzegu w l. 1675–1807*, [w:] *Brzeg. Dzieje, gospodarka, kultura*, red. W. Dziewulski, Opole 1975, s. 172; Wrzeciono, *op. cit.*, s. 160–161, 163–179.

⁴ Dziewulski, *op. cit.*, s. 91, 94; Wrzeciono, *op. cit.*, s. 179–180, 182–188.

⁵ H. Schoenborn, *Geschichte der Stadt und des Fürstentums Brieg. Ein Ausschnitt aus der Geschichte Schlesiens*, Brieg 1907, s. 332; A. Sulik, *Brzeg w dobie imperializmu (1871–1945)*, [w:] *Brzeg. Dzieje, gospodarka, kultura*, red. W. Dziewulski, Opole 1975, s. 206, 312; K. Heffner, *Brzeg – historia i współczesność*, Opole 1987, s. 33, 50; Wrzeciono, *op. cit.*, s. 155, 158.

⁶ J.G. Knie, *Alphabetisch-statistisch-topographische Uebersicht der Dörfer, Flecken, Städte und anderen Orte der Königl. Preuss. Provinz Schlesien*, Breslau 1845, s. 806; Heffner, *op. cit.*, s. 36, 50–51; Wrzeciono, *op. cit.*, s. 196–199, 201–207, 209.

karczmy. Z drugiej strony stabilizację utrudniały zniszczenia i odsuwanie z przedpola fortyfikacji po 1633, 1642 i 1741 r. Na początku lat 80. XVIII w. we wsi znajdowało się 13 gospodarstw kmiecych, 11 zagrodniczych i chałupniczych oraz folwark, który rozparcelowano w 1816 r. Liczbę mieszkańców oceniano na 175 osób. Na granicy pól Brzeskiej Wsi i Żłobizny w 1798 r. brzescy Żydzi wydzierżawili nieco ponad dwie morgi, dając początek swemu cmentarzowi. Przeżywające podobne zniszczenia i odbudowy Rataje były podobnej wielkości. W 1783 r. wykazano w nich 9 gospodarstw kmiecych, 8 zagrodniczych i 7 chałupniczych oraz 165 mieszkańców, miały też własną szkołę. Do połowy lat 40. XIX w. w Brzeskiej Wsi liczba mieszkańców wzrosła do 317, a liczba domów do 51, działało tam 8 rzemieślników i handlarzy oraz dwie cegielnie i karczma. Rataje nie notowały podobnego wzrostu, liczba mieszkańców osiągnęła wówczas 263, a domów 42, za to działało tam 15 rzemieślników, straganiarz, bielarnia i łaźnia. Na początku XX w. w Brzeskiej Wsi wykazywano już 792 mieszkańców, tempo przyrostu więc jeszcze wzrosło, niewątpliwie dzięki migracji ku nowym miejscom pracy powstającym na peryferiach Brzegu. Tymczasem w Ratajach mieszkały zaledwie 373 osoby, poświadczając zupełne rozejście się charakteru obu osad. W 1856 r. na gruntach Brzeskiej Wsi stanęła pierwsza brzeska gazownia. Sytuowanie infrastruktury komunalnej poza granicami miasta bywało zresztą koniecznością, kiedy np. w związku z prowadzoną od 1895 r. budową wodociągów musiano wykupić tereny wodonośne pomiędzy Gierszowicami i Krzyżowicami. Wszczęta w 1897 r. budowa nowych

koszar usytuowanych między szosami strzebińską i wrocławską pociągnęła wykup przez miasto 28 mórg z arealu Ratajów, które uznano za konieczne dla ulepszenia układu komunikacyjnego. Wreszcie 1 stycznia 1905 r. wcielono do gminy miejskiej Brzeską Wieś, ponoć z tysiącem mieszkańców. Po wchłonięciu w 1910 r. części gruntów Ratajów powierzchnia miasta osiągnęła 1193 ha. Nie zważając na umiejscowienie i nasycenie ludnością o zajęciach pozarolniczych, wieś Rataje po II wojnie światowej włączono do gminy (następnie gromady) Brzezina, a po jej zniesieniu uczyniono siedzibą liczącej 7 sołectw gromady Rataje. Dopiero 1 stycznia 1973 r. wieś przyłączono do miasta. To samo spotkało niewielki fragment Zielęcic, choć równocześnie więcej niż połowę terenów na północ od kanału odrzańskiego miasto przekazało Pisarzowicom. Po związaniu z budową obwodnicy obiegającej Brzeg od południa wchłonięciu kilka lat później fragmentu gruntów Żłobizny i zarazem oddaniu południowej części dawnych arealów Brzeskiej Wsi, powierzchnia miasta osiągnęła 1464 ha. Jak już wykazano w literaturze, w dobie masowego włączania otaczających terenów wiejskich do miast „epoki Gierkowskiej”, ten mocno ograniczony rozwój przestrzenny uczynił Brzeg jednym z najgęściej zaludnionych ośrodków Śląska Opolskiego⁷.

⁷ Zimmermann, *op. cit.*, s. 94, 99; Knie, *op. cit.*, s. 57, 531; *Schlesisches Ortschaftsverzeichnis*, wyd. 5, Breslau 1901, s. 28, 222; Schoenborn, *op. cit.*, s. 345, 348, 355; Dziewulski, *op. cit.*, s. 90; Sulik, *op. cit.*, s. 262; Heffner, *op. cit.*, s. 51, 53 i ryc. 5; Wrzeciono, *op. cit.*, s. 180–182, 189–191, 213.

PREHISTORIC AND MEDIEVAL SETTLEMENT IN THE VICINITY OF BRZEG

KRZYSZTOF DEMIDZIUK

The discussed area (135,1 km²) – in this case contained within artificial administrative territorial borders of two communes: the municipality of Brzeg (14,6 km²) and the rural commune of Skarbimierz (110,5 km²)¹ – is only a small fragment of two physical-geographical units (mesoregions), which are The Proglacial Stream Valley of Wrocław and The Wrocław Plain, and to some extent (21%) it corresponds to a microregion called The Grodków Plain (625 km²)². The studied area is entirely situated on the steep left bank of the meandering Odra river (especially in the surroundings of Prędocice). The Proglacial Stream Valley of Wrocław – along the Odra river from Lipki to Kopań – is filled with Pleistocene and Holocene fluvial sediments, while The Grodków Plain is a flat and upland post-glacial (moraine) plain of diversified surface with glacial kames (whose relative altitude reaches up to 13 m) from the period of the Riss Glaciation (300 000–120 000 BP)³. They are covered with fertile soils (protected soils) – from the highest to medium quality (class I–IV according to the Polish soil classification system based on soil bonitation)⁴. Such natural physiographical conditions considerably influenced past – mostly prehistoric – settlement in that area. Geomorphological features of the region – hydrographical (Odra) and pedographical (domination of fertile soils) conditions – are something objectively existing, however, the state of archaeological research can distort the cultural image and reconstruction of settlement processes that took place in that area in the prehistoric and early historic periods.

The discussed area (communes: Brzeg and Skarbimierz) – presently situated in the central and north-eastern parts of the Brzeg city district⁵ – was included in the administrative and ter-

ritorial structure of the newly founded Opole Voivodeship (Upper Silesia) five years after World War II had finished (in 1950)⁶. Therefore, the historical bond between this region/district⁷ and the Lower Silesian Province (Provinz Niederschlesien) – later Wrocław Voivodeship (1945–1950) – precisely, with its capital city, Wrocław, was broken⁸. In the Prussian and German period (1815–1945) it was Wrocław that decided on the development of prehistoric and medieval archaeology in that area. Since 1931 in the city (Breslau) there was a seat of the Provincial Office for Prehistory (Landesamt für Vorgeschichte), which not only registered all discovered and studied sites, but also protected them⁹. Thanks to the preserved documents issued by the office – archaeological archives, stored until today in two institutions in Wrocław: The National Archive (Provincial Silesian Department in Breslau/Provinzialverwaltung von Schlesien in Breslau)¹⁰ and The Archaeological Museum (Scientific Archive)¹¹ – we have knowledge on their quantity and quality¹², both regarding the whole province (Lower Silesian), and the discussed area (in the central and north-eastern part of the German district, Kreis

Warszawa 1967, attachment to the list of towns and villages of The Polish People's Republic – map of administrative territorial division of The Polish People's Republic; *Województwo Opolskie*, Warszawa–Wrocław 1999 (map, 1:500 000).

⁶ T. Kruszewski, *Zmiany podziału terytorialnego na Śląsku w XIX i XX wieku*, [in:] "Acta Universitatis Wratislaviensis", vol. CCLXIV, Wrocław 1999, p. 188.

⁷ The territory of the Brzeg District (in 1950–1975) was identical with the German administrative territorial middle-level unit known as Kreis Brieg (in 1815–1945): *Atlas für Mittelschulen. Ausgabe für Schlesien*, Braunschweig–Hamburg 1928, p. II (Staatliche Einteilung); J. Jodłowska, W. Pypno, R. Rączka, *op. cit.*

⁸ M. Choroś, Ł. Jarczak, *Słownik nazw miejscowych Dolnego Śląska, polsko-niemiecki i niemiecko-polski*, Opole 1995, p. 6; M. Choroś, Ł. Jarczak, S. Sochacka, *Słownik nazw miejscowych Górnego Śląska, polsko-niemiecki i niemiecko-polski*, Opole 1997, p. 14.

⁹ M. Jahn, *Das Landesamt für vorgeschichtliche Denkmalspflege in Breslau*, "Altschlesische Blätter", vol. 7: 1932, no. 5, p. 69; F. Geschwendt, *Das Landesamt für Vorgeschichte Niederschlesiens in Breslau*, "Altschlesische Blätter", vol. 18: 1943, (an insert without page no.); K. Demidziuk, *Archivalia archeologiczne z terenu Wrocławia do 1945 roku*, Wrocław 1999, p. 9.

¹⁰ Until 1974 functioning as The Voivodeship National Archive in Wrocław (Wojewódzkie Archiwum Państwowe we Wrocławiu).

¹¹ Since 2000 as a branch of the Wrocław City Museum.

¹² A. Margas, J. Kramarek, *Materiały archiwalne dotyczące poszukiwań archeologicznych na Śląsku (do 1945 roku)*, Wrocław 1980, p. 18; K. Demidziuk, *Archivalia do archeologii dawnego obszaru Kreis Lüben*, Wrocław–Lubin 2001, p. 14–17.

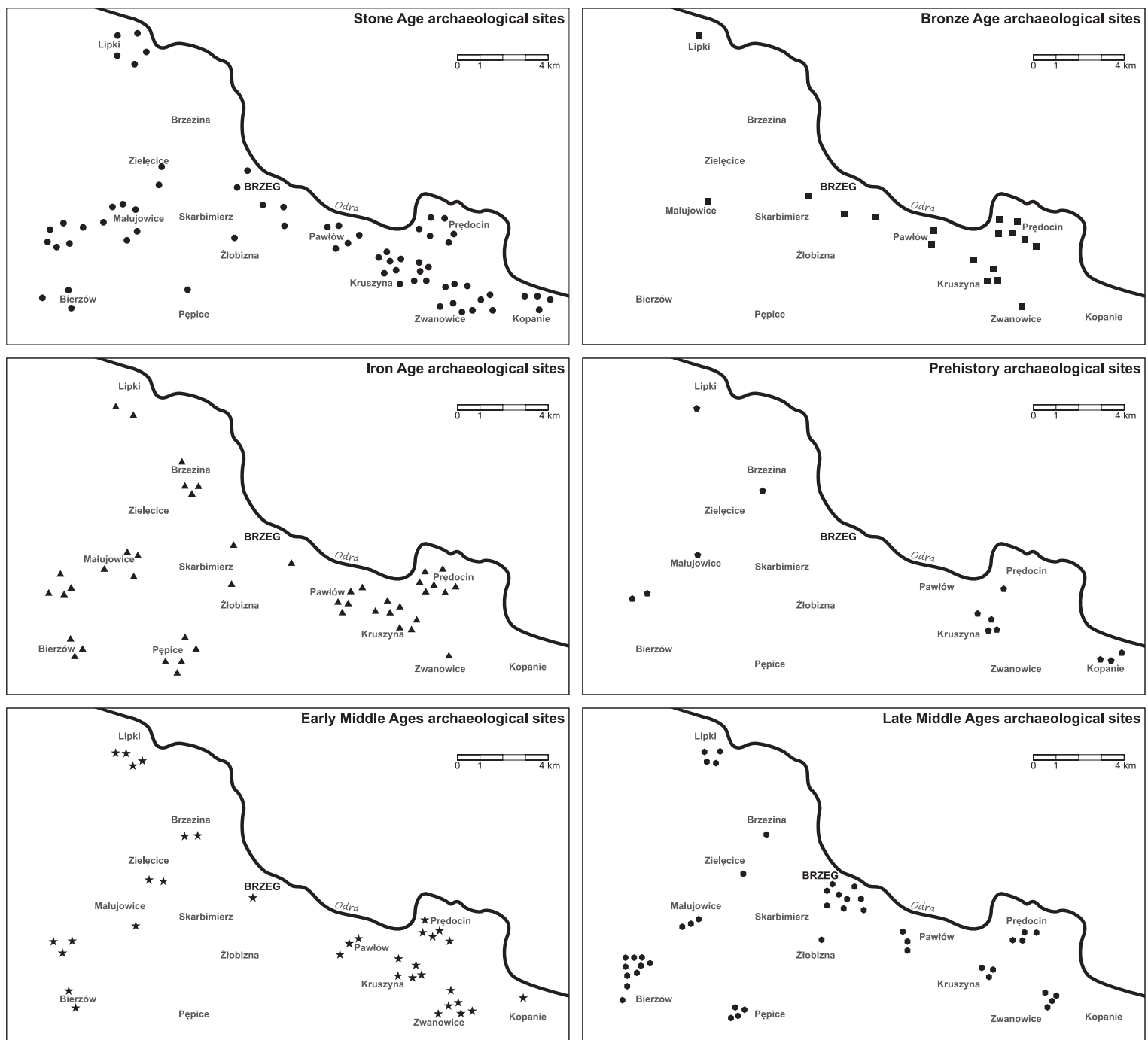
¹ Until 2001 as one administrative and territorial unit known as the urban–rural commune of Brzeg (since 1973). Since 2002 as two administrative and territorial units: the municipality of Brzeg (the city of Brzeg) and the rural commune of Skarbimierz (sołectwa/villages: Bierzów, Brzezina, Kruszyna, Lipki, Łukowice Brzeskie, Małujowice, Pawłów, Pepice, Prędocin, Skarbimierz, Zielęcice, Żłobizna).

² J. Kondracki, *Geografia fizyczna Polski*, Warszawa 1987, p. 306–307.

³ A. Maćków, *Charakterystyka geograficzna i gospodarka*, [in:] *Objaśnienia do mapy geosrodowiskowej Polski 1:50 000. Arkusz Grodków (838)*, Warszawa 2004, p. 5.

⁴ Maćków, *op. cit.*

⁵ The modern Brzeg District (since 1999) is not identical when it comes to the territory it covers with the former Brzeg District (1950–1975), see: J. Jodłowska, W. Pypno, R. Rączka, *Spis miejscowości Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej*,

1. Prehistoric and medieval settlement near Brzeg, by K. Demidziuk, cartographic design by M. Siehankiewicz.

Brieg)¹³. Even though in the case of the studied territory (two communes) it was not a considerable number – comparing to the present (ca. 30%) – their research value for archaeology of Silesia was so high that some of them were brought to scholarly attention, e.g. an Early Bronze Age settlement of the Tumulus Culture in Kruszyna¹⁴; a bronze sword of Hungarian type – a loose find – from Zwanowice (formerly at Strzelniki, Lewin Brzeski commune), from the younger period of the Bronze Age (Urnfield Culture)¹⁵; a hoard of Roman coins from Brzeg¹⁶; a de-

posit of iron farming tools (3 sickles, 2 scythes, a knife, a harrow tooth) from the Migration Period discovered in Pępice¹⁷; an early medieval inhumation cemetery in Zwanowice¹⁸; a medieval stronghold in Lipki¹⁹.

Even though the area was after World War II (since 1951) under the legal protection of the Inspector of Archaeological Heritage Protection (since 1957 as Archaeological Heritage Conservator in Opole)²⁰ and institutional care (performed by the

¹³ The National Archive in Wrocław (Archiwum Państwowe we Wrocławiu), The Provincial Silesian Department in Breslau (Provinzialverwaltung von Schlesien in Breslau/Wydział Samorządowy Województwa Śląskiego), sign. 666–668 (Kr. Brieg).

¹⁴ “Altschlesische Blätter”, vol. 7: 1932, no. 1, p. 16.

¹⁵ H. Seger, *Beiträge zur Vorgeschichte Schlesiens. Bronze Schwerte Und Dolche*, “Schlesiens Vorzeit in Bild Und Schrift” (N.F.), vol. 5: 1909, p. 9–10, fig. 8 and 9.

¹⁶ K. Günther, *Funde antiker Münzen in Schlesien*, “Schlesien”, no. 5/20: 1912, p. 551; S. Bolin, *Fynden av romerska mynt i det fria Germanien*, Lund 1926, p. 71.

¹⁷ W. Nowothnig, *Germanische Ackergeräte in Schlesien*, “Altschlesien”, vol. 8: 1939, p. 94–95, fig. 2.

¹⁸ R. Biefeld, *Ueber schlesische Reihengräber*, “Schlesiens Vorzeit in Bild Und Schrift”, vol. 2: 1875, p. 202; H. Kurz, *Slawische Bodenfunde in Schlesien*, Breslau 1936, p. 61.

¹⁹ M. Hellmich, *Schlesische Wehranlagen*, “Altschlesien”, vol. 3: 1931, p. 39; The Archaeological Museum in Wrocław, The Scientific Archive, sign. MA/A/367–Kr. Brieg, Linden.

²⁰ Z. Trudzik, *Instytucje archeologiczne na Dolnym Śląsku*, [in:] *25 lat archeologii na Dolnym Śląsku 1945–1970*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1970, p. 25.

Archaeological Department of the Museum of Opole Silesia)²¹ of the newly founded administration and scientific centre in Opole²², it was still a matter of interest of archaeologists from Wrocław (excavations and surface surveys), especially those representing the University (Department of Archaeology of Poland of the University of Wrocław)²³ and the academic environment (Department of Archaeology of Silesia of the Institute of Material Culture of the Polish Academy of Sciences)²⁴. However, only after (since 1978) a large research project (scientific and conservation one) – Polish Archaeological Record (archive and library survey and preliminary and verification surface surveys together with mapping of the sites)²⁵ had been finished, the image of prehistoric and medieval settlement became clearer, and therefore more objective than it was before 1945 and the first three decades after World War II. As a result of long-term research in the Opole region (especially Polish Archaeological Record, supervised by the National Agency for Heritage Protection) that encompassed the analyzed area as well – within the borders of the communes of Brzeg and Skarbimierz – 167 archaeological sites of different types (settlements, cemeteries, hoards, strongholds, loose finds) of varied cultural and chronological identification (from the Mesolithic to the Late Middle Ages) were localized²⁶.

There is no information on settlement (or rather penetration) in this area in the Palaeolithic (until 8000 BC), as no archaeological material (stone artifacts) of such early chronology has been discovered so far. In the Mesolithic (8000–5500 BC) the area was not only penetrated, but also temporarily inhabited. It is confirmed by so-called flint scatters (concentrations of microlithic stone, mostly flint, products) which are the remains of camps founded by mesolithic societies of hunters-gatherers (Kruszyna, Lipki, Prędocin, Zwanowice). We can speak about permanent settlements, although still weak and scattered, in the Neolithic (52 sites in 12 localizations) – Late Stone Age (5200–2300 BC). In the area in question it was represented (settlement material and loose finds) by all waves of the Neolithisation (sedentary life, farming, animal husbandry, ceramic vessels,

stone finds: axes, hatchets, mattocks) of Silesia – the first farmers who came from the south (e.g. Linear Pottery Culture) and animal keepers who came from the north (e.g. Funnelbeaker Culture) and the east (e.g. Corded Ware Culture). The beginning of the Bronze Age (2300–1500 BC) has not been recognized, as only one settlement has been discovered (a settlement in Prędocin), where archaeological material (ceramic vessels) identified with the *Únětice* Culture was found. The situation is similar in the case of the following chronological period – the Early Bronze Age (1500–1200 BC). There are two sites known from this time – two settlements of the Tumulus Culture (pre-Lusatian) with ceramic vessels and a clay spindle whorl, located within the area of two villages: Kruszyn and Prędocice. We do not know whether this is objective reality or a result of the state of research, because in the next periods of the Bronze Age – Middle Bronze Age (1200–1000 BC), Late Bronze Age (1000–800 BC) and Final Bronze Age (800–700 BC) recorded settlements in the discussed region are also scarce. This is surprising, as in other areas of Silesia at that time (III–V BA) settlement was very dense and differentiated (vast settlements, large cemeteries, hoards and frequent loose finds). What is more, those are mostly settlements, not burial grounds. There were 15 such sites mapped (in 9 localizations) – identified with the Urnfield Culture (formerly known as the Lusatian Culture) – only two of which are cemeteries (cremation urn graves). A unique and unusual find from that period (IV BA) is a loose find (without context) of a sword discovered in Zwanowice (earlier assigned to Strzelniki, Lewin Brzeski commune). The sword, entirely cast in bronze, with a full grip and a bowl-shaped blade, is of the so-called Hungarian type²⁷. Another equally interesting find is a fragment of a stone mould used for casting bronze arrowheads. This is also a single find, however – assuming that its chronology had been identified correctly (III–V BA) – this was part of grave goods from a burial of a metallurgist-caster. Although in the next chronological period – Early Iron Age (700–500 BC) – the area was inhabited by the same population (representing the same archaeological culture), basic metal used for the production of tools and weapons (in many cases also for decorations) was iron, not bronze. There is little evidence of settlement in the Hallstatt Period (phases C and D) – similarly to the previous periods (III–V BA) and it was not very diversified. Settlements still dominate (18 settlements in 8 localizations). In only one case we can speak about a discovery of a cremation cemetery (Prędocin), where an entire ceramic burial vessel, which served as an urn or a large add-on, was found. Unfortunately, settlement activity of the following chronological period – La Tène Period (500–200 BC), was not recorded in that area. There were no settlements connected not only with the Pomeranian Culture, but also those representing the La Tène (Celtic) Culture. The situation was similar in the next period (200 – 0 BC) – younger Pre-Roman Iron Age (late La Tène Period). From the Roman Period, especially its later phases (3rd

²¹ D. Woźniak, *Sprawozdanie Działu Archeologicznego Muzeum Śląska Opolskiego w latach 1959–1961*, "Silesia Antiqua", vol. 5: 1963, p. 251–253.

²² Higher Pedagogical School in Opole (Wyższa Szkoła Pedagogiczna w Opolu, 1954–1994); Silesian Institute in Opole (Instytut Śląski w Opolu, since 1957); Higher Engineering School in Opole (Wyższa Szkoła Inżynierska w Opolu 1966–1996).

²³ C. Buśko, J. Piekalski, *Badania nad późnym średniowieczem i czasami nowożytnymi w Katedrze Archeologii Uniwersytetu Wrocławskiego na tle osiągnięć śląskiej archeologii historycznej*, [in:] *Pięćdziesiąt lat Katedry Archeologii Uniwersytetu Wrocławskiego*, Wrocław 1995, p. 126.

²⁴ T. Różycka, *Opole. Wykaz grodzisk objętych badaniami weryfikacyjnymi Zakładu Archeologii Polski IHK PAN na terenie województwa opolskiego w 1960 roku*, "Silesia Antiqua", vol. 4: 1962, p. 270.

²⁵ *Archeologiczne Zdjęcie Polski. Instrukcja sporządzania dokumentacji badań powierzchniowych oraz wypełniania Karty Ewidencji Zabytku Archeologicznego*, Warszawa 2016.

²⁶ This work (text and maps) was to a large extent based on archival material (mostly from the Polish Archaeological Record surveys), stored in the Department of Archaeological Finds of the Voivodeship Office for Heritage Protection in Opole (Wydziału Zabytków Archeologicznych, Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Opolu). At this point, I want to thank Mrs. Marta Tobiasz and Mr. Grzegorz Molenda – who work at this Department – for enabling the access to the necessary documentation and their friendly assistance.

²⁷ D. Sych, B. Badura, M. Mamot, K. Pazdur, *Traseoskan 3D – zastosowanie skanowania 3D w analizach traseologicznych artefaktów brązowych*, "Śląskie Sprawozdania Archeologiczne", vol. 60/1: 2018, p. 400–402.

century – 375 AD) comes archaeological material that provides a more objective image of the settlement patterns of the population of the Przeworsk Culture at the very end of Antiquity in that area. The settlement activity is intensive yet hardly diversified. Settlements dominate and no cemeteries have been discovered so far, even though they are very characteristic of that period. It is difficult to regard a single loose find of an iron knife as an element of grave goods. Three out of seventeen settlements (in 11 localizations) deserve special attention. Those are production settlements – smelters settlements, specifically (Prędzice). The archaeological material discovered there – large amounts of iron slag (as parts of hunks) and fragments of clay furnaces, serve as the evidence of production (smelting) of iron (from bog ores) in pit bloomeries²⁸. Undoubtedly, the settlements comprise a part of a larger iron smelting centre in the Brzeg region in the late Roman Period²⁹. One of the most important finds of this period are Roman coins discovered in Brzeg. There were only several ones (4 coins), however, they represent a large variety in terms of source material (silver, copper, bronze), type (denarius, sestertius, antoninianus, follis), issuer (Marcus Aurelius, Commodus, Postumus, Galerius) and chronology (161–311 AD). At this moment it is difficult to say whether those were only small coins (loose finds), or they were originally part of one entire hoard³⁰. Equally interesting and unusual (rare) find of this kind is a copper as of Maximianus Herculus discovered in the vicinity of Żłobizna³¹. Paradoxically, in the next chronological period (375–500 AD) – the time of migrations and depopulation (the so-called Migration Period) – settlement in the discussed area was still developing³². It is confirmed by abundant archaeological material found mostly within settlements, and not only those of agricultural character (8 settlements in 6 localizations), but also production settlements, such as ironworks (6 settlements in 4 localizations) – as continuation of the earlier tradition – ceramic workshops (where ceramic vessels were produced using a potter's wheel). A hoard, a deposit of items hidden in the ground, was a spectacular discovery, even though quite often in other areas at that time. It consisted of iron farming tools: three sickles, two scythes, a knife and a harrow tooth³³. The next period – Early Middle Ages – was represented in the discussed area by two main Silesian sub-periods: the tribal period (eighth–late tenth century) and the early state period (late tenth–mid-thirteenth century). From the earlier one mostly material acquired within settlements is known (5 settlements in 4 localizations). Those are basically fragments of hand-formed ceramic vessels. A whetstone discovered in

Zielęcice can be regarded as a remarkable (loose) find. Although a stronghold located in Lipki is usually associated with the earlier sub-period, archaeological material (ceramic vessels) reveals that this defensive structure was founded (erected) at the beginning of the younger sub-period (eleventh century). In contrast to the relatively poor tribal (Slavic) settlement stays the settlement activity of the next – early state (early Polish) period, which is represented by almost all types of archaeological sites. Obviously, due to objective reasons, mostly settlements (28 in 17 localizations) were discovered, one of which was an smelters settlement (Pępcice), however, also a defensive structure, the above mentioned stronghold in Lipki (eleventh century), and two inhumation (row) cemeteries – discovered and excavated by German archaeologists – in Lipki (eleventh century) and Zwanowice (eleventh–thirteenth century), were recorded³⁴. The last two sites not only show symbolical culture of the local population (funerary rites), but they also mark the beginning of Christianity (inhumation instead of cremation) in that area. At this point, it is difficult to determine whether an iron axe, incidentally found on the grounds of the village of Malujowice, can be associated with an (yet) unknown cemetery, or it is a lost element of an early medieval warrior's armament. The image of settlement activity in the next chronological period – broadly understood Late Middle Ages (mid-thirteenth–fifteenth century) – appears to be completely different. It was still very intensive (46 sites in 13 localizations) and fairly diversified (a defensive structure, incorporated villages and the incorporated town, a cemetery, a hoard of coins, loose finds), however, the origin of this kind of sites (mostly settlements) was different than in the early-state period. In the case of archaeological material those are mostly artifacts (most often ceramic vessels) that are connected with open settlements – incorporated villages, some of which comprised a direct (Brzezina, Pawłów, Zielęcice, Żłobizna), or slightly further (8 villages) agricultural background of the newly founded incorporated town – Brzeg. From the medieval town itself – within its present administrative territorial limits – come over ten sites (points) where archaeological material, very characteristic of urban and crafting sites (fragments of ceramic vessels, stove tiles, animal bones, non-ferrous metals, glass), quite varied in terms of internal chronology (mid-thirteenth–late fifteenth century), was discovered.

The presented image of prehistoric and medieval settlement in the closest vicinity of Brzeg (on the left bank of the Odra river) is a result of the area's physiography and the current state of knowledge. The image will probably not be changed by the increasing number of finds, and definitely not by taking into account non-characteristic finds that had already been discovered (mostly weathered, washed out and undecorated fragments of vessel bodies found on the surface) – although relatively frequent (13 sites in 7 localizations) – whose relative chronology, due to objective reasons (mentioned earlier), was very broadly defined as prehistoric period (from the Neolithic to the Migration Period).

²⁸ P. Madera, Ślady starożytnego hutnictwa żelaza na Śląsku w ujęciu chronologiczno-przestrzennym, [in:] *Hutnictwo świętokrzyskie oraz inne centra i ośrodki starożytnej metalurgii żelaza na ziemiach polskich*, ed. S. Orzechowski, Kielce 2002, map 2 and 7.

²⁹ S. Pazda, *Studia nad rozwojem i zróżnicowaniem lokalnym kultury przeworskiej na Dolnym Śląsku*, Wrocław 1980, p. 182–183, 266.

³⁰ R. Ciolek, *Die Fundmünzen der römischen Zeit in Polen. Schlesien*, Watteren 2008, p. 30.

³¹ Ciolek, *op. cit.*, p. 315–316.

³² Pazda, *op. cit.*, p. 212–216.

³³ Nowothnig, *op. cit.*, p. 94–95.

³⁴ Biefeld, *op. cit.*, s. 202.

BRZEG IN THE MIDDLE AGES

MATEUSZ GOLIŃSKI

In the Middle Ages and the post-medieval period, the riverside, bank location of the town of Brzeg was so distinctive in the landscape of the Brzeg Plain, part of the Silesian Lowland, that it was preserved in the name of the town itself. It was formed on the left bank of the Odra River, probably deforested, covered with heavy, fertile soils. Mostly flat, slightly wavy Pleistocene plateau forming part of the Brzeg Plain favoured the development of settlements located there, while elevation above the wet valleys of the Odra River and streams, the Potok Kościelny Stream (or Kościelna) and the Sadzawa Stream, favoured their defensive values. The edge of the plateau towering over the Odra River, forming a dozen or so metres slope, had to be clearly marked in the terrain. However, the moistening of the loam in that place and the cutting of the slope by the river created landslide movements. The Odra islands and holms facilitated the crossing between the banks of the river. Therefore, thanks to the crossing, Brzeg itself was on the border of two landscape and economic zones, agricultural left bank and forest right bank, constituting a point of local exchange between them. Long-distance routes, north-south, from Greater Poland to the Sudetes Foreland and towards Moravia, as well as the more important one east-west, between Opole and Wrocław, constituting a section of the transcontinental route connecting East and West of Europe, crossed here¹.

ORIGINS OF THE CITY

The place called in Polish Wysoki Brzeg (High Bank) emerged from source nonentity on December 21, 1234, when the Silesian Duke Henry I the Bearded and his son met *apud Wissokembreghe* with the Sandomierz Duke Bolesław the Chaste, his mother and the Archbishop of Gniezno, which was recorded in a document issued by Bolesław. There is no doubt, therefore, that this place, located on the border of the Duchy of Silesia, remained conveniently located for those coming from the east and north. Perhaps for this reason Henry II the Pious was here

too on March 12, 1241, when he issued the document in Alta Ripa (as the name was translated into Latin), so while he was preparing to fight the approaching Mongol invasion. The ruler of Silesia had a manor here which had economic function and was managed by a steward (key bearer) – in 1235 the Romance settlers from the village of *Wirbno* near Olawa were obliged by Henry I to provide grain tribute *ad curiam nostram clavigero nostro in Visokebreg*². The steward was mentioned in 1263, and on June 21, 1262, the Duke of Wrocław Henry III issued a document *in domo nostra in Alta Ripa* – hence the former manor acquired the status of a ducal seat, or a castle was already erected here³.

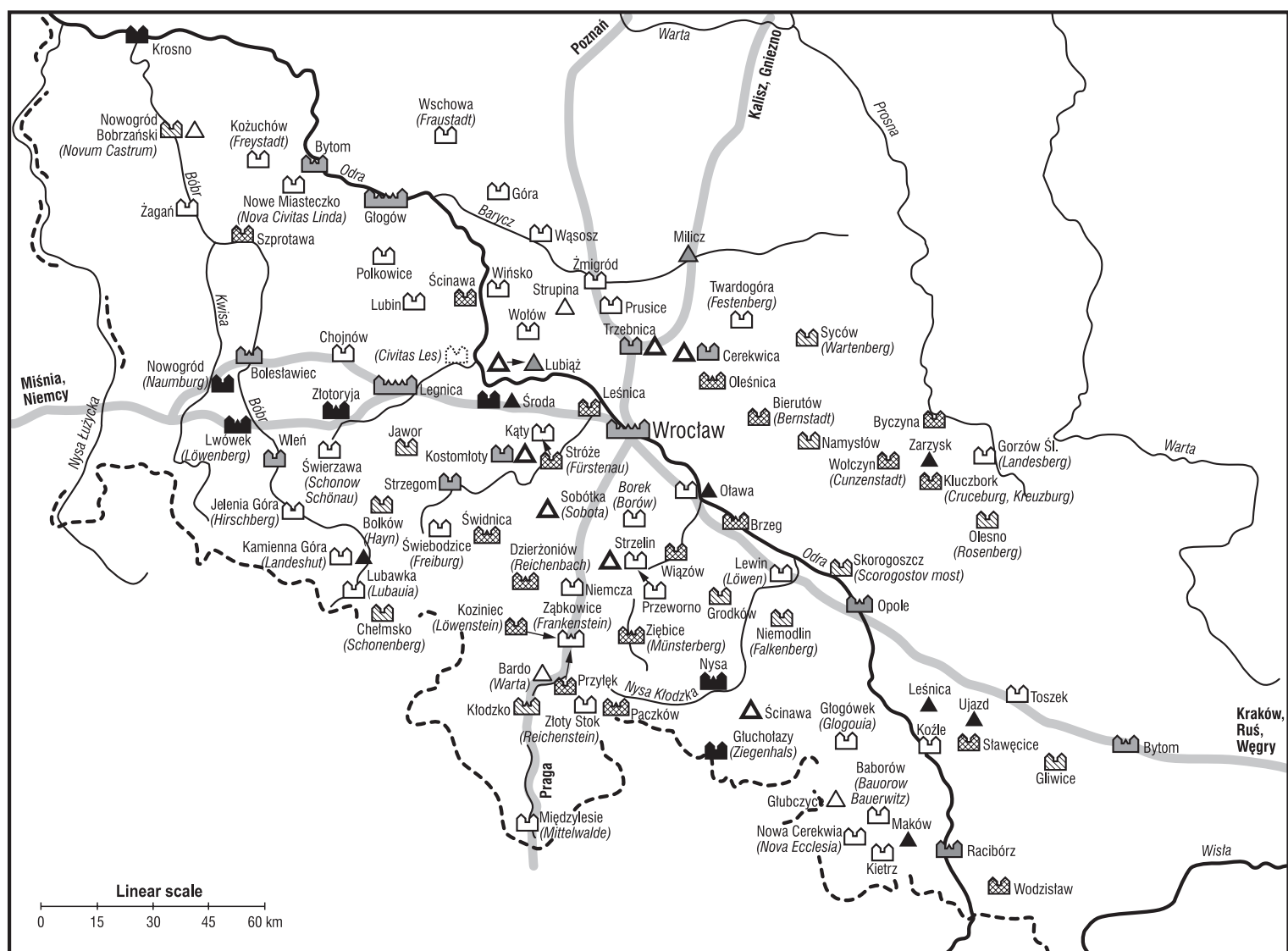
The incorporation privilege of the town of Brzeg is unknown, and it is impossible to determine precisely when it could be issued. In the municipal archives, as a founding act, the document of Henry III the White from 1250 was stored, consolidating the content of the earlier agreement concluded with the *locators*, although already addressed to their successor. At the beginning, the Duke announced that he was handing over his town in Alta Ripa for the purpose of incorporating it under German law, the same as Środa (i.e. exactly under Środa law), to three entrepreneurs: Henry *de Richinbach*, head of the town⁴, Gerkin *de Auro* (of Złotoryja) and Orthlif. He further listed the following arrangements regarding the functioning of the new structure. He provided all settlers with six years free of taxes and additionally promised that during its duration they could trade in his land without paying customs duties (hence he assumed that there would be merchants amongst them). As a salary, he awarded the *locators* with every sixth plot with the fees due, as well as one-third of the incomes from court fees. The town's residents were guaranteed the right to free fishing within a mile radius, the acquisition of construction timber (probably from du-

² *Schlesisches Urkundenbuch*, vol. 1–6, eds. H. Appelt, W. Irgang, Graz–Wien–Köln 1963–1998 (further: SUB), here: vol. 2, No. 79, 107, 199.

³ SUB 3, No. 411; A. Schaube, *Urkundliche Geschichte der Gründung und ersten Entwicklung der deutschen Stadt Brieg. Ein Beitrag zur Kolonisationsgeschichte Schlesiens*, Breslau 1934, pp. 95–96.

⁴ Due to the fact that Silesian Reichenbach, currently Dzierżoniów, appears in sources as late as since 1258, it is not known whether it was about this town, potentially still being a village, or any other one with the same name outside of Silesia. The annotation about the office of head of the town may refer to both Brzeg and Reichenbach.

¹ J. Majewski, S. Michalak, Środowisko geograficzne, [in:] *Brzeg. Dzieje, gospodarka, kultura*, ed. W. Dziewulski, Opole 1975, pp. 9–11, 13; J. Majewski, *Uwarunkowania rozwoju przestrzennego miasta Brzegu*, [in:] *Szkice Brzeskie I*, ed. D. Tomczyk, Opole 1981, pp. 8–13.

Market and urban locations during the first thirty years of the 13th century cities located on German law

- medium
- small
- markets on German law
- other market locations

Urban locations between 1240s and 1250s cities (former market and urban locations)

- big
- medium
- small
- markets on German law

cities located between 1240s and 1250s (newly established locations)

- medium
- small

Urban locations between 1260s and 1270s

- medium
- small

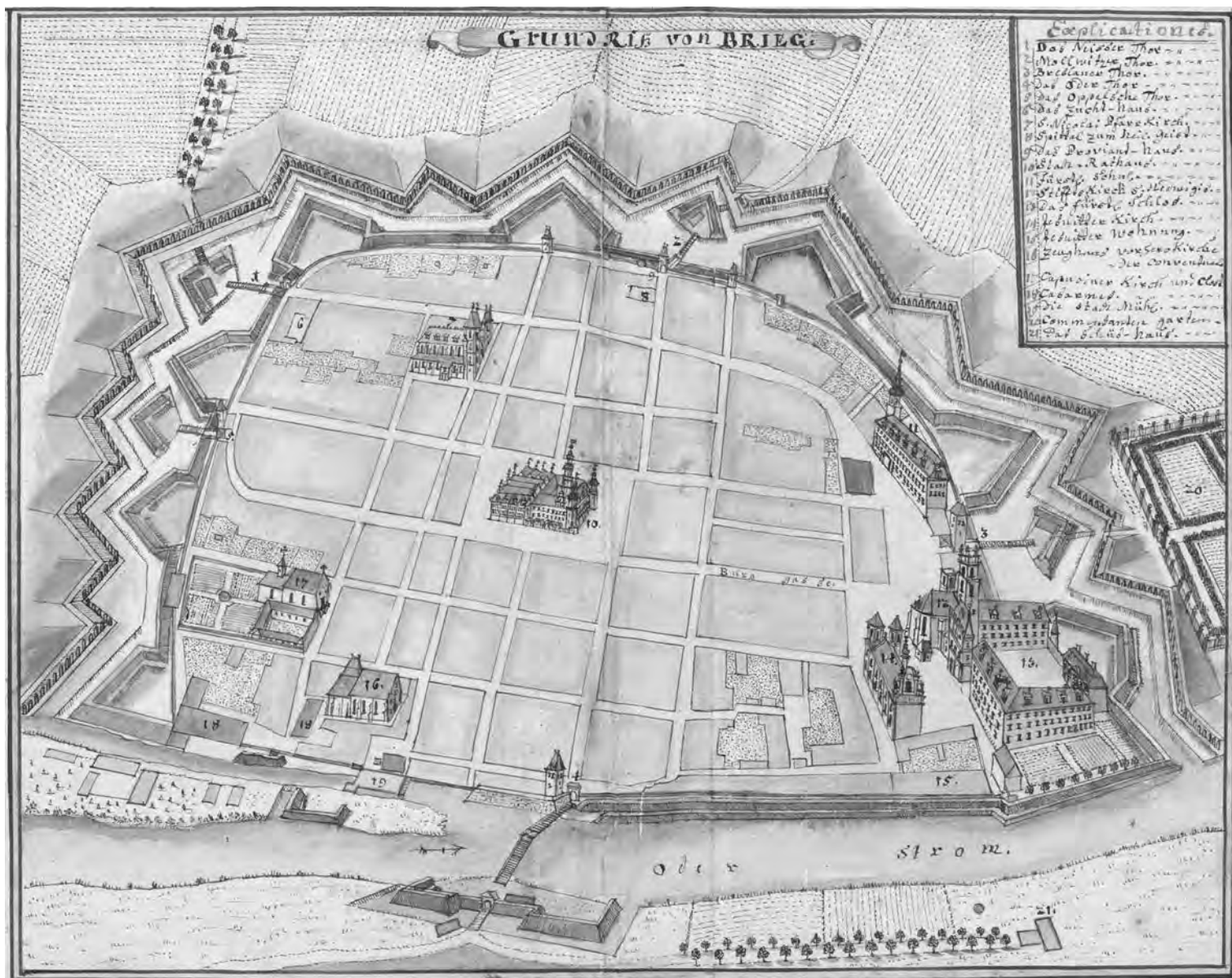
Urban locations between 1280s and 1290s

- medium
- small
- markets on German law, second half of the 13th century
- replacement of the old urban establishment with a newly-located city
- (Sobota) former name
- the missing city
- main routes
- present-day country border

2. City locations in 13th century in Silesia and Kłodzko Land (within the modern borders of Poland) study by M. Młynarska-Kaletynowa.

cal forests) and hunting for hares on the left bank of the Odra River. On both sides of the river, he assigned six large lans (fields) for town pastures. Any free man, Pole or speaking any language (i.e. not only the German settler by default) who had a house in the town was to be subject to German law (within the meaning of municipal jurisdiction). The town was to pay the duke 20 *grzywnas* per year 'from the inns', which implies a brewer's privilege. The duke also had ten butcher stalls in the town, the rest belonged to the judge (vogt) and other townspeople to whom he would grant them. They could also build mills on the river within the said boundaries, which is probably within a mile radius. Footwear and bread benches were subject to court, and

thus to the power of vogt. The duke, with the consent of all, i.e. the acceptance of the commune, allowed the fair to take place, and also guaranteed monopoly by banning the existence of inns within a mile of the town. All villages in the mile district were to assert rights in the town, and therefore be subject to local jurisdiction. Finally, due to existing threats, the ruler promised to fortify (*munire*) the town within two years. The fact that all this was a reminder of previous arrangements informs the context of the end of the document's disposition. The duke explained that after a dispute between the *locators*, some (using the plural remains inadequate to the situation) died, and others took money for their shares due to misery. The remaining Orthlif asked permission to

3. Brzeg. The plan of the city. *Grundriss von Brieg*. Coloured pen drawing, size: 34,1 × 27,8 cm. *Topographia oder Prodomus Delineati Principatus Lignicensis, Bregensis et Wolaviensis una cum Principatu Trachenbergensi das ist Presentatio und Beschreibung derer Städte, Flecken, Clöster, Schlösser, Ritter Sitz und adlichen Häusern, Gärten, Kirchen, Dorfschaften der Fürstenthümer Lignitz, Brig und Wolau mit dem district des Fürstenthums Trachenberg durch viel Jährige mühsame Reisen zusam getragen von F.B. Wernher* (further: F. B. Werner, *Topografia oder Prodomus*). Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Rękopisów, inv. no. R 551 Vol. II, (dates quoted in the volume: 1740–1759), p. 278/279.

sell his 'heritage' to Konrad of Nysa, the recipient of the document in question. The duke not only agreed, but also granted him incomes from butcher stall and two bathhouses⁵. Henry III did not mention any probable earlier document for the aforementioned *locators*, nor did he attribute the decision taken in the raised cases to anyone else, father or older brother Bolesław II. This may suggest the beginning of this action already under the independent rule of Henry, i.e. after the division of the Silesian duchy not earlier than in 1248 or 1249. At the beginning of the 16th century, Barthel Stein, describing Silesia, considered Brzeg to be the product of Duke Konrad. Wanting to entrust this alleged tradition at all costs, brother of Henry III, the future Duke of Głogów, was considered the same Konrad, and without looking at the reasons why this person would be the founder, the latest date possible before the division of the heritage of Henry II's

sons was adopted, i.e. 1247. Although the idea of Duke Konrad fell into oblivion with time, the date 1247 itself survived and still appears in historiography, competing with, for example, 'around 1245', resulting from the maximum delay of the alleged incorporation time from the moment of its disclosure⁶.

⁵ See: Schaube, *op. cit.*, pp. 3, 19–20 (1247); W. Dziewulski, *Brzeg od lokacji na prawie zachodnim do wygaśnięcia dynastii Piastów (1247–1675)*, [in:] *Brzeg...*, p. 32 (1247); W. Dziewulski, S. Golachowski, *Brzeg*, [in:] *Studia z historii budowy miast polskich*, Warszawa 1957, p. 49 (1348); J. Pudelko, *Zagadnienie wielkości powierzchni średniowiecznych miast Śląska*, Wrocław 1967, pp. 20, 27 (1248); L. Toporowski, *Osadnictwo przedlokacyjne w Brzegu i okolicy*, [in:] *Brzeg...*, p. 30 (1248); M. Zlat, *Brzeg*, Edition 2, Wrocław 1979, p. 9 (1248); W. Kuhn, *Die deutschrechtliche Städte in Schlesien und Polen in der ersten Hälfte des 13. Jahrhunderts (Tl. II)*, „Zeitschrift für Ostforschung“ 15/3 (1966), p. 463 (ok. 1245); M. Bogucka, H. Samsonowicz, *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*, Wrocław 1986, p. 85 (1245); M. Młynarska-Kaletynowa, *Rozwój sieci miejskiej na Śląsku na przełomie XII/XI-II i w XIII w.*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 28/3 (1980), p. 358 (before 1250); W. Irrgang, *Ältere Geschichte der Stadt Brieg in ihrem schlesischen Umfeld*, Goslar 1988, pp. 117, 119 (shortly before 1250).

⁶ Sub 2, No. 409; Schaube, *op. cit.*, pp. 5–8; J. Drabina, *Miasta śląskie w średniowieczu*, Katowice 1987, pp. 137–138.

The conflict and the resignations of the *locators* delayed or extended the actions accompanying the town incorporation. In the light of the document from 1250, Konrad of Nysa used to be considered their executor. This chronology of events seems to be confirmed by another diploma from 1251, provided that it documented the ongoing action, and did not confirm previous actions. Because of the incorporation of the town in *Alta Ripa* and adjacent villages, Henry III exchanged the village of *Malcovitz* belonging to brothers *de Sancto Spiritu* for a *Zambowitz*⁷ settlement located elsewhere. The aforementioned brothers were the regular canons who had been running the Holy Spirit Hospital in Wrocław since 1214 – the village of Zębice acquired as a result of the exchange remained for a long time the property of that institution⁸. Known only from the document from 1251, Malkowice, as a church property, interfered with the duke's comprehensive investment campaign covering not only the town, but also neighbouring rural areas, which, moreover, coincided with the content of the act of the previous year (the section on subordination of municipal jurisdiction could only consider villages transferred or founded under German law). After removing the ownership obstacle, the settlement was liquidated, moved and renamed, or just transformed and renamed. However, referring it strictly to the town's delineated area, which happens in historiography, is already an overinterpretation. We meet another evidence of implementation of the arrangements made in the agreement with the *locators* in 1253. Then the duke exchanged one of his knights' inn in *Grunigke* (currently Zielęcice) for another property. Since it was a village half a mile west of Brzeg, it should be assumed that in this way he implemented (allocating the inn to liquidation), and at the same time compensated for the announced urban monopoly of having inns within a mile radius⁹. We learn about the church aspect of settlement reforms as late as on September 14, 1279 from the agreement concluded between Henry IV and Bernard, rector of the church in *Alta Ripa*, ducal chaplain. The church in exchange for the village of Minkowice (*Minkenowe*) near Olawa, which had been owned since its founding granted by ducal ancestors, received the villages of *antiqua Brega* and *Rattheie*, where it also had tithes for a long time¹⁰. The village of Rataje, which name stems from a profession, was located west of Brzeg and could potentially have been previously a service settlement connected with the ducal court. It is not known, however, where the settlement with the fascinating name of Stary Brzeg was located. In 1283, on the occasion of clarifying the aforementioned exchange with the Brzeg parson, 49 small Flemish taxed lans (fields) were found in the villages of *Rathayka* and *Antiqua Brega*, described as neighbouring the town of Brega, not counting head of the town's lans owned by the law of

incorporation, i.e. by the *locators*' successors¹¹. Later, Stary Brzeg disappeared from sources, which could mean both a change of name and absorption by another settlement, or even by the town.

Lack of reports regarding the mutual location of individual elements of the settlement did not prevent the researchers from developing free visions of Brzeg's pre-incorporation topography. One of the most extensive such proposals, disseminated since the mid-20th century, places the source settlement Wysoki Brzeg and the concocted marketplace near the ducal manor next to the communication route coinciding with the course of the future Długa Street, as an element not matching the chequerboard layout of the incorporated town. The manor, in turn, would be sought in the area of the future castle, and in connection with it would function the church of St Mary, later located outside the walls, in front of the Wrocław Gate. This was associated with unsupported belief about the early dating of this church, supposedly founded by Henry the Bearded, or even by his father Bolesław the Tall. An attempt was made to identify the village of Malkowice, allegedly absorbed by the town complex, with a fishermen settlement, which would then be closer to the river than Wysoki Brzeg itself, despite all those who associate the latter name with the Odra River bank. The population of Malkowice would be moved west, to the future suburb of Brzeg, in the area of Rybacka Street. Similarly, the agricultural population of Wysoki Brzeg would be resettled to the southwest, where Stary Brzeg settlement was allegedly formed, identical to the future Brzeska Wieś – Briegischdorf (it was also proposed to locate Stary Brzeg in the west in front of the Wrocław Gate). Of course, the reference of Stary Brzeg to the already post-incorporation order results only from the difference in the chronology of the mention of it and Wysoki Brzeg. A lot of additional confusion in the literature was caused by including in the aforementioned views the Holy Spirit Hospital in front of the Wrocław Gate as allegedly established already after 1214. The unjustified association of the dedication of the Brzeg institution known from later times with the name of the Wrocław hospital, until 1251 present in history of Brzeg as the owner of Malkowice¹², acted here. Some restrictions in the freedom with which attempts were made to transfer source information to the map were brought by the publication in 1981 of the results of excavations. The oldest recorded settlement levels, dated based on pottery to the 12th and 13th centuries, were to occur at ul. Jagielly, close to the Odra River crossing and in front of the castle. This allows to locate pre-incorporation settlement in the northwestern part of the town and at the same time to ignore ideas concerning the alleged location of Malkowice. The remaining area was to be settled in the second half of the 13th century. To this period it was proposed to date pottery found at ul. Długa and ul. Mleczna at the corner of the Market Square, combining early and late medieval features¹³.

⁷ Sub 3, No. 23; Schaube, *op. cit.*, pp. 13, 34.

⁸ Initially, the hospital used only tithing benefit, land grants have been known since 1226 (B. Trojak, *Szpital Św. Ducha we Wrocławiu*, [in:] Prace Naukowe Instytutu Historii Architektury, Sztuki i Techniki Politechniki Wrocławskiej No. 13, Studia i Materiały No. 6, Wrocław 1980, p. 131). About the common confusion of brothers and canons, see *eadem*, p. 138 footnote 31. About Zębice see M. Słoń, *Szpital średniowiecznego Wrocławia*, Warszawa 2000, p. 117.

⁹ Sub 3, No. 105; Schaube, *op. cit.*, pp. 15, 79 and No. 3.

¹⁰ Sub 4, No. 368; Schaube, *op. cit.*, p. 110 and No. 8.

¹¹ Sub 5, No. 75; Schaube, *op. cit.*, p. 77 and No. 10.

¹² W. Dziewulski, *Brzeg przedlokacyjny*, „Sobótka” 9/1 (1954), pp. 132–137; Dziewulski, Golachowski, *op. cit.*, p. 49; Zlat, *op. cit.*, pp. 7–9, 15; Toporowski, *op. cit.*, pp. 28–30; Majewski, *op. cit.*, p. 17; Drabina, *op. cit.*, pp. 126–127, 129; Irrgang, *op. cit.*, p. 118.

¹³ P. Kubów, *Brzeg doby feudalnej w świetle badań archeologicznych przeprowadzonych w latach 1966–1976*, [in:] *Szkiełce Brzeskie*, pp. 30–32, 34–36; Majewski, *op. cit.*, p. 8.

4. Brzeg, The view of the city centre from the south-west, 1928. Aerial photograph, negative: 13 × 18 cm. Herder Institut Marburg, Hansa Luftbild, inv. no. 58443.

As in most medieval Silesian towns, the spatial arrangement of the centre of the town complex in Brzeg exhibits geometric regularity, which in turn remains disturbed in the outskirts. Definitely separating these two zones of the town from each other – a rectangle covering the Market Square and two rows of building blocks around it (with a parish church in the corner) and a similar thickness strip of plots outside this rectangle – urban planning researchers differ in their views on their relationship. According to the first of the basic statements, a regularly arranged internal zone means the extent of the original (open or fortified depending on the views) town, which only in the next stage of development was expanded to include the surrounding areas as needed¹⁴. According to the second one, the town's range almost from the beginning was determined by the final line of fortifications, which included both areas subjected to incorporation, and around them a reserve of land left at the duke's disposal¹⁵.

The area of the Market Square (80 × 150 m) corresponded to two morgen, i.e. six *wężyisko*, constituting as much as 1/8 of the distinguished regular system with the surface of 48 *wężyisko*, or 16 morgen. Meanwhile, according to the supporters of the thesis about the overall layout of the town from its beginning, its intended (i.e. before cutting by the oval line of fortifications) incorporation surface was 135 *wężyisko*, i.e. 1.5 Flemish lams (45 morgen), where the Market Square would have less than

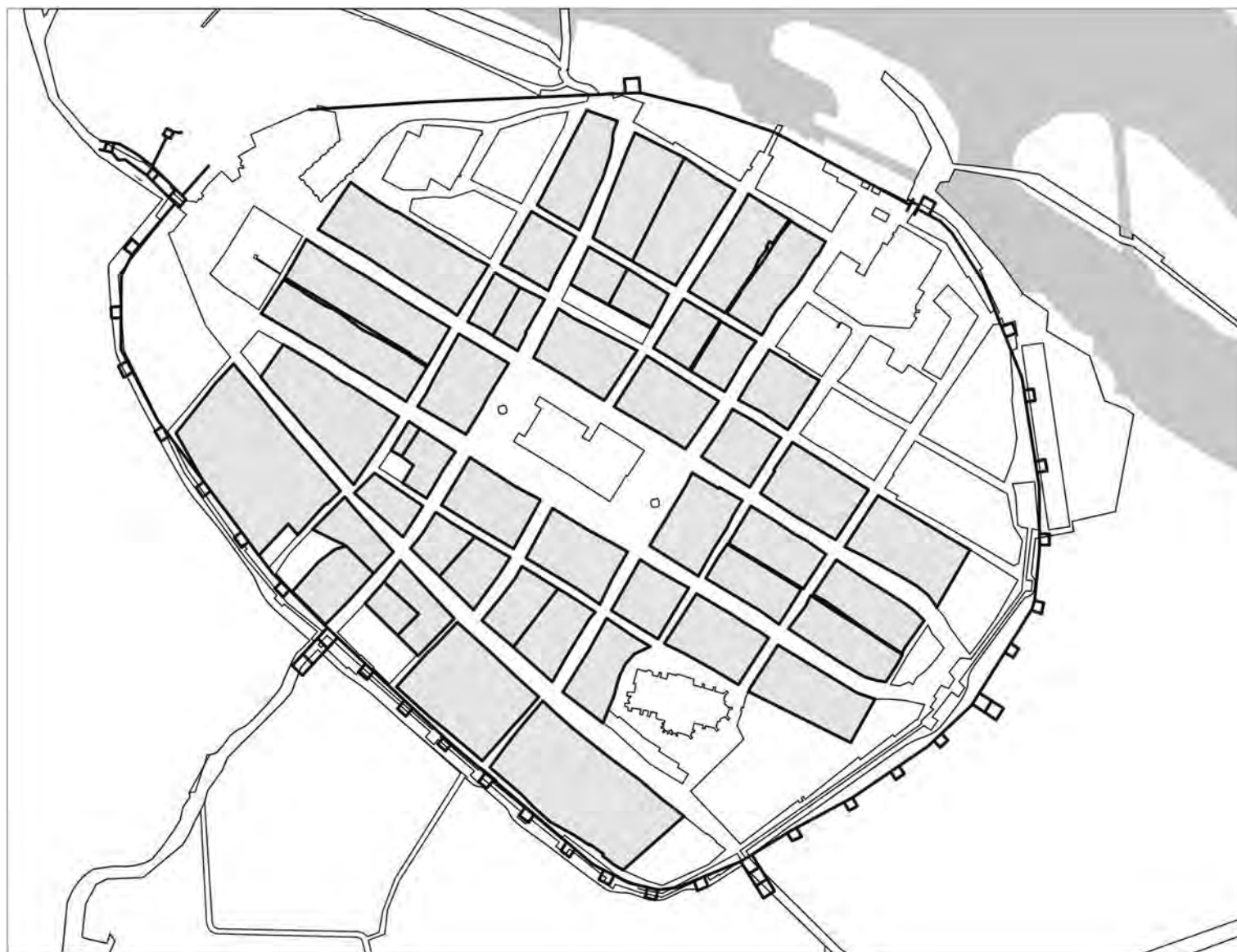
1/22¹⁶. The extensive network of streets, ten running out of the Market Square and ten surrounding it, only partly coincided with the layout of roads crossing the town. The east-west route between the Opolska and Wrocławska gates forked into two streets parallel to the longitudinal axis of the complex, leading to and leaving the Market Square, converging at the gates. The perpendicular route north-south from the Odra River bridge ran between the Odrzańska and Malujowicka gates through the western part of the Market Square. Almost an exception on the Silesian scale was placing of one of the gates, Nyska (Brzeska), not at the street leading to the Market Square, but running diagonally to its communication system, towards the Wrocław Gate¹⁷. The described course of ul. Długa meant the biggest violation of the chequerboard incorporation plan, even cutting the concocted regular rectangular layout. This undoubtedly reflected the significance of the route running along the street connecting Wrocław with Nysa and could potentially duplicate the old route system from period before the town's incorporation, which, however, does not explain the resignation from its correction and not running the route through the Market Square. When the diagonal course of the street could have established itself during the period when the plots away from the Market Square were undeveloped, or if it was favoured by the landform, we find no arguments for explaining the unusual location of the gate, except for the hypothetical meaning of communication with Brzeska Wieś stretching just behind it.

¹⁴ K. Bimler, *Die schlesischen massiven Wehrbauten*, vol. 2: *Fürstentum Brieg*, Breslau 1941, pp. 8–11; T. Kozaczewski, *Rozplanowanie, układ przestrzenny i rozwój miasta średniowiecznego*, Wrocław 1973, Figs. 13, 29; R. Eysymontt, *Kod genetyczny miasta. Średniowieczne miasta lokacyjne Dolnego Śląska na tle urbanistyki europejskiej*, Wrocław 2009, pp. 260–261.

¹⁵ Dziewulski, Golachowski, *op. cit.*, p. 54; Majewski, *op. cit.*, p. 16.

¹⁶ J. Pudelko, *Rynki w planach miast Śląska*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 4/3–4 (1959), p. 251. Pudelko, *Zagadnienie wielkości...*, pp. 20, 27–28 and Fig. 4; Eysymontt, *op. cit.*, p. 263.

¹⁷ Pudelko, *Rynki...*, p. 246.

5. Brzeg. Building blocks with brewery law, ed. M. Golinski, cartographic ed: M. Siehankiewicz.

The identified size of the primary plot in Brzeg is 60×120 feet (i.e. large feet, 31.3 cm, typical for urban complexes from the first half of the 13th century) at the Market Square (where there were 18) and at one frontage of each of four streets extending parallel to the longitudinal axis. Such plots constituted only one band in each of the blocks surrounded by streets (next to the Market Square three per block), hence their backs ran out towards the so-called rear streets. The plots delineated at the second frontage of the aforementioned streets running from the Market Square were shallower (60×90 feet) and formed two bands in the block, connected by their backs. Presenting the above reconstruction, however, it was limited to blocks adjoining from the north and south to the Market Square and two rows of blocks from the east and west of the square. There was no comment on the initial layout of blocks further away, not only irregular ones, but also those seeming to duplicate patterns known from the centre of the complex¹⁸. In the case of near-Market Square plots, their divisions from the 13th to the 19th century

most often stopped at the stage of half the original width, only sporadically reaching a quarter, ignoring the cases of secondary merging of parts¹⁹. In 1375, in the list of weapons owned by the townspeople, at the Market Square were listed 40 people, which in the light of the above observations can be considered the same as the number of plots there. In the entire town there were 242 people (plots?)²⁰. In 1520, the ownership of 204 houses in the town was associated with brewing rights. Although there were 37 of them at the Market Square, which was a similar number to 36 recorded there in the 19th century, the number of plots disclosed on the other streets was much lower than the later one, and they were not listed at all in the northeastern part of the town (see Fig ...) ²¹. In 1367, when the council introduced beer production limits for the burghers related to the width of plot and the amount of tax paid, the highest ones, together with the right to a separate brewery, were granted to owners of at least

¹⁹ Eysymontt, *op. cit.*, pp. 263–264.

²⁰ *Urkunden der Stadt Brieg*, ed. C. Grünhagen, (*Codex Diplomaticus Silesiae*, vol. 9), Breslau 1870, No. 365; M. Goliński, *Uzbrojenie mieszczańskie na Śląsku od połowy XIV do końca XV w.*, „Studia i Materiały do Historii Wojkowości” 33 (1990), p. 36.

²¹ Schaub, *op. cit.*, pp. 51, 53 and No. 50.

¹⁸ J. Pudielko, *Działka lokacyjna w strukturze przestrzennej średniowiecznych miast śląskich XIII wieku*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 9/2 (1964), pp. 117, 130 and Fig. 1–2.

half of the 'manor', i.e. probably a half of the original incorporation plot. The lowest limits, in turn, concerned owners of less than 1/8 of the 'manor', which in the said regulation also served as the basic unit of conversion²². Building regulations concerning erecting neighbourly walls were issued in Brzeg in 1363²³. Such walls petrified the existing divisions, although at the same time the supposed lack of earlier similar regulations could have resulted in different ways of locating walls between properties. In the light of the more recent literature on the subject, Brzeg is one of the towns in which as late as in the 15th century brick townhouses at the Market Square and some streets²⁴ emerging from it appeared – as known from architectural studies. Without undermining the assumptions about the limited zone of their occurrence, we suspect that their construction started earlier.

FUNCTIONING OF THE CITY

From 1274, it appeared in documents – initially interchangeably with the automatically repeated *Alta Ripa* – the form *Brega*, *Briga* or *Briega*, reflecting both the abbreviated Polish (Brzeg) and the Germanised (Brieg) name of the town. On used at least since 1318 municipal seal was the inscription *sigillum briensivm d(e) Briga*, and representation of a shield with three objects which look like connected anchors. This emblem was taken over by later seals, and the three anchors found their way into the coat of arms of the town, regardless of the discussion as to whether it was originally intended²⁵. If we assume that the prototype of the emblem was the so-called *wilczekosy* (falcastrum lupinum), the coat of arms of the Reichenbach family, hereditary vogts of Dzierżoniów²⁶, would be adopted. It is potentially possible, given that Henry of Reichenbach was one of the *locators* of Brzeg. In 1322, councillors bought hereditary mayorship for 250 *grzywnas* from Mikołaj and Piotr, the sons of Hildebrand. Thus, Brzeg became the first town in the region that reached the fullness of the municipal system with all the power in the hands of the council²⁷. This state was deepened by Bolesław III granting the rights of Wrocław to Brzeg in 1327, from which a new model centre copies of Magdeburg instructions²⁸ were obtained. In 1326, the said duke set 200 *grzywnas* a year for the amount of tax paid to him from the town, the so-called *sъѡs*, which he repeated in 1337, also setting the minting tribute at 30 *grzywnas* a year. The comparison of the sum of 230 *grzywnas* of both

duties with the same levies established for other Silesian towns allows to orientate the estimated financial potential of the inhabitants of Brzeg. For comparison, 50 *grzywnas* were required from nearby Grodków, Olawa 38, and in the case of the largest cities, Legnica 330, Wrocław 560²⁹. Thus, Brzeg was considered in the 14th century a large town, many times richer than local centres, only after a few, but significantly, centres in the region.

The town's original pastures assignment did not exhaust the possibility of acquiring further land properties from the hands of dukes, what is more, this issue was given priority. Henry III in 1264, at the request of the commune, granted it a forest called *Lubyż* on the right bank of the Odra River, which remained its property until the 20th century. Henry IV on 30 July, 1274 allowed Wilhelm the Brzeg vogt to transfer to German law ducal forest together with an *allodium* previously belonging to a Hannemann and to locate there small lans 'for the benefit of the town'. Individuals developing particular areas, having plots of land in the town, were obliged to provide taxes from both to the duke and to the town. In 1318, Bolesław III sold to the town his sovereign rights and income in Pawłów (*Paulon*), pointing out that the hereditary property of the land in the village could only belong to the townspeople of Brzeg who live in the town, and the property should be at least four lans. Let us add that one of the Brzeg councillors mentioned in the document was head of the village of Pawłów. Then in 1333 the duke sold the village of Lubsza, i.e. Gross-Leubusch (*Magnum Lubich*) to the town. The village of Klein-Leubusch the town purchased from a private owner in 1368, receiving permission from the duke to connect it with Lubsza³⁰. Regardless of the expansion of land property, the Brzeg phenomenon was the extension of the range of municipal jurisdiction. In 1329, the duke ordered that 'all the people living in Brzeska Wieś (*Brygischem Dorfe*), Pawłów (*Paulon*), Schüsselndorf (*Schuzlerdorf*) [or Żłobizna] and Schreibendorf (*Schryberdorf*) [or Piszczowice] with other villages that lie within the town area, with the town of Brzeg they pay tax and hold council, and they are townspeople'. Ten years later, he confirmed the removal of the four aforementioned villages 'serving the town' from the judicial authority of the Landvogt³¹. It draws attention that the first three of these were located south and west of the town, while the last north, on the opposite side of the Odra River.

The topic of privileged commercial equipment, butcher stalls and benches, as well as mills, mentioned in the document from 1250, was developed in subsequent regulations. Henry IV in 1274 allowed the abovementioned vogt Wilhelm, in order to obtain funds for the repair of the bridge over the Odra River which was being mentioned for the first time, to 'give' all shoemaker benches together with rents to the Brzeg burghers. In the

²² *Urkunden...*, No. 269.

²³ *Urkunden...*, No. 222.

²⁴ M. Chorowska, Cz. Lasota, *Upowszechnienie się mieszkalnej zabudowy murowanej w średniowiecznych miastach na Śląsku w kontekście stanu badań i potrzeb badawczych*, [in:] *Dom w mieście średniowiecznym i nowożytnym*, ed. B. Gediga, Wrocław 2004, pp. 41, 43–44. Earlier, the existence of medieval townhouses was denied, see Zlat, *op. cit.*, p. 200.

²⁵ D. Tomczyk, *Herb Brzegu – jego geneza i symbolika*, „Kwartalnik Opolski” 42/3–4 (1996), pp. 41–42; see M. Wrzeciono, *Topografia historyczna Brzegu od lokacji do połowy XIX w.*, Brzeg 2016, pp. 18–19.

²⁶ M. Cetwiński, *Lokacja Dzierżoniowa na tle kolonizacji Śląska: średniowieczna symbolika i barokowe fantazje*, [in:] *Dzierżoniów – wieki minione*, eds. D. Adamska, S. Ligarski, T. Przerwa, Dzierżoniów 2009, p. 38.

²⁷ *Urkunden...*, No. XIX; Schaube, *op. cit.*, No. 30.

²⁸ *Urkunden...*, Nos. 71, 73; Schaube, *op. cit.*, pp. 254–255 and Nos. 32–34.

²⁹ *Urkunden...*, Nos. 70, 90, XXV; Schaube, *op. cit.*, pp. 240, 243–244 and Nos. 31, 41; M. Goliński, *Wokół socjotopografii późnośredniowiecznej Świdnicy*, Part 1, Wrocław 2000, pp. 25–27.

³⁰ SUB 3, No. 485; SUB 4, No. 245; *Urkunden...*, Nos. 62, 88, 273; Schaube, *op. cit.*, pp. 89, 92, 94, 96, 216–217, 219 and Nos. 4, 6, 28, 38; H. Schoenborn, *Geschichte der Stadt und des Fürstentums Brieg. Ein Ausschnitt aus der Geschichte Schlesiens*, Brieg 1907, p. 62.

³¹ *Urkunden...*, Nos. XXII, XXVI; Schaube, *op. cit.*, pp. 215, 218 and No. 37.

18th century it was claimed that it concerned 36 stalls. In 1309, dukes Bolesław III and Henry VI granted the privilege to the fire-affected townspeople of Brzeg – they allowed them to build twelve stalls free of taxes at the place where the shoes were sold. Reconstruction after the fire was therefore combined with the spatial reorganization of trade – shoemaker benches were moved or the space they occupied was reduced to give way to stalls (the traders themselves the council in 1318 granted rights modelled on Legnica). Known from a later transumption and dated 1292, the document of Henry V the Fat, in which the rights granted by Henry IV modelled on those in Wrocław were written in German, reads in one of the points about the rent rate taken from the so-called merchant chambers and restrictions concerning the sale of cloth by weavers, which resulted from the protection of the monopoly of merchants – owners of the aforementioned chambers in the cloth hall. In 1315 there were at least twenty chambers. At that time, Bolesław III allowed the vogt of Brzeg to sell hereditary rent to the Henryków monastery from this number of chambers *in mercatorio* and from four mills, one ‘behind the smaller brothers on the moat’ and three on the Odra River near Rataje. In the same year, 1315, in exchange for 80 *grzywnas* paid by butcher stalls’ owners, the duke undertook not to set up new meat stalls on behalf of himself and his successors³². Unlike all the others, this group of commercial facilities was not located in the Market Square, but a lane separated from one of the blocks of plots delineated north of the Market Square was created. Some early regulations also had to apply to bread benches, which users, bakers, by the way, had the oldest guild statutes amongst the Brzeg crafts. In 1377 they received a new privilege from Louis I – due to their difficulties, the duke lowered the number of bread benches perpetually from 65 to 42. In practice, there were 40 of them, located ‘in the middle of the town hall’ in two rows. In 1377 the council also began building booths located behind the cloth hall, obtaining funds for the investment from the sale of rents from three and then eight such stalls at Market Square and ul. Mariacka. In 1378, it began building a new weigh placed at the corner of the cloth hall. Similarly, since the sale of rent in 1380, the council rebuilt the fire damaged: town hall, new merchants hall, bread benches and three other town buildings. It obtained funds identically in 1394 for the construction of a wine cellar and bread benches³³. As shown by architectural research, the oldest masonry building in the Brzeg Market Square was not a commercial structure, but a tower dated to the beginning of the 14th century, through which the ground floor ran one of the intersecting passages crossing the surrounding complex of wooden structures. Their replacement by masonry ones was to begin in 1309, starting from the 24 chambers of the cloth hall arranged along the wider of the aforementioned passages. Another important stage of the reconstruction was the addition of a building containing stalls along the cloth hall and, on the other side, probably a wooden

town hall. In 1380 its reconstruction in masonry form began as well as erection next to it a three-aisle merchants hall housing bread benches³⁴. The aforementioned tower was provided with a clock relatively early, as for Silesian relations – in 1370 a new bell was ordered for it, and in 1414 the clock was replaced by a new one. Similarly, following the example of leading cities, an altar in the town hall was consecrated in 1496³⁵.

The functioning of the fair, although already envisaged in the document from 1250, was reflected as late as in the pages of the town book, i.e. from 1358. It was held on the day of the Birth of the Virgin Mary, September 8. The concept of the annual fair has revived at the dawn of the post-medieval period. In 1513, two fairs were confirmed by royal privilege, on *Trinitatis* Sunday (the first one after Pentecost) and on *Nativitas Marie*, surrounded by six weeks of protection before and after against competition from fairs in other Silesian towns. In 1522 the king added permission for the third fair on *Conceptio Marie* (December 8)³⁶. The privilege of Brzeg in transit trade is, however, of a much older date. In 1310 dukes Bolesław and Henry introduced a road compulsion procedure for wagons transporting goods from Olawa to Nysa, from Skorogoszcz or Lewin Brzeski (i.e. route variants from Opole) to their land, as well as from Nysa to Wrocław. They were all supposed to go through Brzeg. They also allowed the functioning of lead or copper weight in Brzeg, thus designating a distribution point for these mass goods competitive to Wrocław. In 1317 the townspeople of Brzeg bought from the duke for 60 *grzywnas* the customs duty in Olawa, and in the same year the duke transferred the customs duty near the Kolnie castle³⁷ to the bridge in Brzeg and freed of it the local citizens. In 1337 the king of Bohemia announced for the first time regulations regarding the maintenance of navigability of the Odra River from Brzeg to Krosno, i.e. in the entire Lower Silesian course of the river³⁸.

Half a year after, otherwise very late, the disclosure of the rector of the church in Brzeg (1279, four years later called parson), on March 4, 1280, Prince Henry IV gave the patronage of the temple to the Knights of St John. However, there is no indication that this would immediately lead to the location of the religious order in the town. As late as in 1302 a document evidences the presence of local commander and the Hospitaller headquarters³⁹, which took place in the previous year. Modern historians were convinced that the founder of the parish church of St Nicholas was Henry the Fat ruling in the years 1290–1296⁴⁰. The town’s participation in financing development, in turn, is a record in the document from 1318. The town council

³⁴ R. Czerner, *Ratusz w Brzegu*, Wrocław 1994, pp. 41–69.

³⁵ *Urkunden...*, Nos. 295, 729, 1134.

³⁶ Schaube, *op. cit.*, pp. 58–60.

³⁷ However, the duty in Kolnie survived, and according to the agreement of 1499, the inhabitants of Brzeg were exempted from it, although the owners of that chamber were not exempt from paying customs duties in Brzeg for timber transported by the Odra River (*Urkunden...*, No. 1168).

³⁸ *Urkunden...*, Nos. X, XVII, 57, 101; Schaube, *op. cit.*, pp. 220–221, 225, 230–231 and No. 17, 26.

³⁹ SUB 4, No. 387; *Urkunden...*, No. 35; Schaube, *op. cit.*, p. 177 and No. 9; R. Heś, *Joannici na Śląsku w średniowieczu*, Kraków 2007, pp. 74–75, 147–149.

⁴⁰ Schaube, *op. cit.*, pp. 178–182.

³² SUB 4, No. 230; SUB 6, No. 83; *Urkunden...*, Nos. IX, XIII, XIV, 61; Schaube, *op. cit.*, pp. 125–130, 164–166, 215 and Nos. 5, 16, 21, 22.

³³ *Urkunden...*, Nos. 69, 145, 397, 400, 414, 438, 553, XXXVa; Schaube, *op. cit.*, pp. 149, 153–155, 163.

6. Brzeg. St. Nicholas's parish church, general view from the southeast. *S. Nicolai Pfarrk. vō Mitternacht.* Coloured pen drawing, size: 7,9 × 16,4 cm. F. B. Werner, *Topografia oder Prodromus*. Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Rękopisów, inv. no. R 551 Vol. II, (dates quoted in the volume: 1740–1759), p. 322.

sold to two mill owners an Odra River island located next to this device called *Hengelmul*, from which, as noted, the burghers obtained clay for bricks for building houses, while the councillors – church (let us mention that the confirmed place of clay extraction in 1361 was a pasture in front of the Opole Gate)⁴¹. The great reconstruction of the church to the form known at present was documented in the years 1370–1419. Works, undoubtedly started a little earlier, were carried out at the request of the town council and Duke Louis I, as well as private founders⁴². The titles appearing in the years 1371–1379: parson/rector of 'parish churches of Blessed Virgin Mary and St Nicholas', judging by the dates, constitute a trace of some temporary reorganization of church structures accompanying the process of foundation of the collegiate church in Brzeg⁴³. The suburban church of Blessed Virgin Mary was mentioned as late as from 1336 and, above all, rarely. At least in 1416 its equipment was managed by the town council through *vitrici*, and in 1427 some construction work was envisaged⁴⁴.

It seems that earlier than the Order of St John in Brzeg a Franciscan monastery was founded from the duka foundation, which was for the first time confirmed on January 15, 1285, then as an ally of the duke in the dispute with the bishop. The

monastery building itself was mentioned in 1315, when a duke's document was issued *in ambitu fratrum minorum*. The St Peter and Paul's church belonging to it had to have a similar dating⁴⁵. In the undated and known only from the form document of bishop Henry of Wierzbno (1302–1319), the brothers of the hospital of St Anthony having a house in Brzeg appeared for the first time. The bishop urged the parsons to treat kindly the collection of funds carried out by the monks, as is usually accepted, for the arrangement of the Brzeg institution (interestingly, the charity of the faithful for the rarely mentioned Brzeg Anthonians, their hospital and the chapel of St Anthony is reflected in the sources to minimal degree)⁴⁶. In the same form book, the existence of a second Brzeg hospital, dedicated to the Holy Spirit under the bishop patronage was confirmed. The aforementioned bishop removed from the office a rector (i.e. the provost as he was later called) of an unnamed hospital facility near Brzeg, while ordering the rector of the parish church and the mayor to manage it until the appointment of a successor. In the future, the town had to strive for candidates for provosts, exercising supervision over the institution's assets by *vitrici* (confirmed since 1361). Finally, in 1368, the bishop transferred its patronage to the duke, provided that it was combined with one of the prebends of the funded by the ruler collegiate

⁴¹ *Urkunden...*, Nos. 211, XVIII; Schaube, *op. cit.*, p. 183 and No. 27.

⁴² A. Schultz, *Dokumente zur Baugeschichte der Nikolai-Kirche zu Brieg*, „Zeitschrift des Vereins für Geschichte und Alterthum Schlesiens“ 8/1 (1867), pp. 167–179; Schoenborn, *op. cit.*, pp. 64–67; Zlat, *op. cit.*, pp. 161–163; B. Czechowicz, *Książęcy mecenat artystyczny na Śląsku u schyłku średniowiecza*, Warszawa 2005, pp. 228–239.

⁴³ *Urkunden...*, Nos. 1616, 1635; see Schaube, *op. cit.*, p. 187, where years 1369–1379.

⁴⁴ *Urkunden...*, Nos. 100, 769, 863; E. Wernicke, *Kurzgefaßte Topographische Chronik der Stadt Brieg bis zum Aussterben der Piasten 1675*, Brieg 1879, p. 28.

⁴⁵ SUB 5, No. 172; *Urkunden...*, No. 46; see Schaube, *op. cit.*, pp. 103, 118, 147, 200; G. Wąs, *Klasztory franciszkańskie w miastach śląskich i górnośląskich XIII–XVI wieku*, Wrocław 2000, pp. 19, 53.

⁴⁶ *Das Formelbuch des Domherrn Arnold von Protzan*, ed. W. Wattenbach, (Codex..., vol. 5) Breslau 1862, pp. 156–157 Nos. 30–31; *Urkunden...*, Nos. 41–42, 322; Schaube, *op. cit.*, p. 192; K. Eistert, *Die mittelalterlichen Hospitäler der Stadt Brieg*, „Archiv für Schlesische Kirchengeschichte“ 16 (1958), pp. 176–181; K. Dola, *Szpitałe średniowiecznego Śląska. I. Rozwój historyczny*, „Rocznik Teologiczny Śląska Opolskiego” 1 (1968), pp. 251, 264.

07. Brzeg, Saints Peter and Paul's Church, general view. *S. S. Peter u. Paul, jetzt Zeughaus*. Coloured pen drawing, size: 7,5 × 8,2 cm. F. B. Werner, *Topografia oder Prodromus*. Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Rękopisów, inv. no. R 551 Vol. II, (dates quoted in the volume: 1740–1759), p. 311/L.

church in Brzeg. The hospital church was mentioned as late as in 1361, and as being dedicated to the Holy Spirit – in 1420⁴⁷. In turn, the female leprosarium had to be established before 1360, when the ‘poor lepers’ were mentioned for the first time, whose funds were deposited in the town hall. In 1368, the altar of saints Lazarus and George was founded in the chapel of St Lazarus, and henceforth both of these dedications were used interchangeably or at the same time to name the leprosarium with which the chapel was connected. Its management belonged to the town and was implemented by *vitrici*⁴⁸. While the existence of several hospitals can be regarded as a manifestation of the town's development, an even stronger testimony to the success of the town-forming process was the installation of a second mendicant order in Brzeg. After granting compensation to the parish church (probably in 1332) and obtaining papal consent, in 1336 Bolesław III handed over a brick granary adjacent to the town wall and a square limited by a small ditch to establish the Dominican monastery, recommending to surround the entire complex with its own wall and to erect the latrine tower. The Dominican church of the Holy Cross was mentioned as already existing since 1340, while some construction works in the mon-

astery itself, located as it was expressed ‘on a hill’, required the support of the faithful from 1373. In 1394, it was, for example, the chapel of St Anne⁴⁹. The order of procession introduced by the bishop in 1375 could have partly reflected the seniority of the Brzeg church institutions. The Franciscans were supposed to be at the head, while at the end the canons of the latest collegiate church (about which further). However, as the second were not the Knights of St John, but the Dominicans, followed by commander or parson of the church of St Nicholas⁵⁰.

We do not know if the intention of the fast fortification of the town revealed by the duke in 1250 was implemented. In any case, the duties of councillors, written down in 1292, envisaged their care for the wall, rampart, moat, roads and everything which was located in the town. The chronicler, who wrote at the end of the 14th century, believed, however, that it was Bolko I, ruling the duchy in the years 1296–1301, fortified the town by a castle and a wall⁵¹. Perhaps this is why the mighty quadrilateral castle tower, called the Tower of Lions, is being dated by researchers to around 1300, and the cultural layers and pavement discovered in the courtyard from the second half of the 13th century are considered to belong to an earlier development

⁴⁷ *Das Formelbuch*, pp. 25–26 No. 34, pp. 50–51 No. 65; *Urkunden...*, Nos. 36, 207, 275, 831; Wernicke, *op. cit.*, p. 29; Schaube, *op. cit.*, pp. 187–188; Eistert, *Die mittelalterlichen...*, pp. 166–167 (mistakenly associating with canons); Dola, *op. cit.*, pp. 254, 264.

⁴⁸ *Urkunden...*, Nos. 178, 274, 539; Wernicke, *op. cit.*, p. 30; Eistert, *Die mittelalterlichen...*, pp. 182–186; Dola, *op. cit.*, p. 265.

⁴⁹ *Das Formelbuch*, pp. 291–292 No. 89; *Urkunden...*, Nos. 80, 91, 105, 340, 341, 378, 438, 559, XXIV; Schaube, *op. cit.*, pp. 201, 204–205, 209; K. Eistert, *Das Dominikanerkloster in Brieg (1336–1543)*, „Archiv für Schlesische Kirchengeschichte” 18 (1960), pp. 74–76.

⁵⁰ *Urkunden...*, No. 367b.

⁵¹ Schaube, *op. cit.*, pp. 44–45.

phase. The tower was still a place of document issuing in 1371, hence it had to be a residential building. The extension of the castle, mentioned since 1329 on the occasion of feudal tributes, located inside the town by its walls, could have taken place in connection with giving it the function of the territorial lord's residence. From 1311, when the local duke used the title 'Lord of Brzeg' for the first time, still existed, although in a changing territorial shape, the Duchy of Brzeg formed from the division of the Duchy of Wrocław, remaining under the rule of Piast from the Legnica line, and therefore periodically entering the personal union with the Duchy of Legnica. Undoubtedly, major investments in the castle were made in the second half of the 14th century by Louis I, the initiator of the construction of a new residential wing (before 1379) and the accompanying free-standing chapel dedicated to the Holy Trinity and St Hedwig, erected in the years 1359–1361 (according to an older view before 1350 and rebuilt in 1360–1361). After 1369 it was rebuilt or built again as a collegiate church, which foundation process lasted in the years 1368–1384⁵². In 1370, the Hospitallers, acting on behalf of the parish church, transferred priestly rights to the collegiate church in a separated area. Inside the town, its borders were described as a street running towards the castle, bordering the gate of the Dominican cemetery and its extension straight through the horse market to the town wall along with all the plots from that street and wall to the gate of the Blessed Virgin Mary church and the castle. Outside the town, it was supposed to be around the hospital to the *Razewinkil* corner with the hospital, gardens and estates towards the Blessed Virgin Mary church up to the 'old estate' of that church. In 1371, Duke Louis granted the collegiate church a garden next to the castle at the back of the great tower with the area between the moat and the town wall. Finally, in 1377, he purchased the square from the town and gave it to the chapter for housing for canons, in return for which he gave a fragment of the forest adjacent to the estate of Lubsza. The buildings erected in the square were later located 'na Tumie' (*in summo*). In 1392, due to the excesses taking place in the inns, the prince allowed the chapter to run a wine and beer market for its members and ducal courtiers. For this purpose, in 1393, he handed the canons a townhouse at ul. Długa, together with the brewery and malt house, which property the town council freed from all burdens as a 'Tum cellar'. In 1406, the chapel was mentioned at the collegiate church cemetery, the chapter house was also located in the cemetery (mentioned 1462, reconstruction 1491). In 1416, Duke Louis II hired a French builder to modernize the castle tower, some construction work was carried out at the collegiate church in 1438, generally in the castle in 1481. In 1502, according to the agreement concluded by the council with the chapter, the latter was to receive as an equivalent of 150 *grzywnas* a corner house at the 'Tum cellar' and houses opposite, i.e. in front of the castle forge and mon-

astery, up to the perpendicular street including towards the Market Square. The street between 'both gutters' and the porches in front of the 'cellar'⁵³ was excluded from expanded in this way church jurisdiction.

The history of the Brzeg Jewish community in the Middle Ages remains virtually unknown. Uneven lighting of the sources caused that the references to the activities of the local Jews, or Jews from here, were concentrated in the years 1356–1418. Secondly used in a stone judge's table, and then placed in one of the buildings in the Market Square (today known only from photographs) tombstone with the Hebrew inscription from 1348 could come from a local cemetery, and the mention from 1507 informs about the synagogue, but it is not clear if it was active⁵⁴. The process of creating guild organizations launched early in Brzeg was stopped at a stage more suited to reflecting political power in the town than the advancement of the process of professional specialization. In 1368, seven guilds remained in the possession of weapons: rich stall owners, butchers, shoemakers, brewers, bakers, weavers and tailors. In 1372, representatives of eight professional groups participated in signing decisions made by the council: merchants, cloth cutters, rich stall owners, brewers, butchers, bakers, shoemakers and tailors. Barriers to establishing new organizations were removed as late as at the end of the 15th century, but it can be guessed that the low number of representatives of individual professions in the town resulted in the creation of collective guilds. In 1482 common guild articles for some metal crafts were issued, in 1499 the duke approved such ones for three weaving specialties based on flax and mixed materials, as well as he confirmed a little earlier granted articles for the cordovan-makers, in 1515 the articles were given to cart manufacturers, in 1520 collectively to a large group of crafts, mostly leather and metal ones⁵⁵.

The manifestation of the crisis which affected the town in the second quarter of the 15th century was not so much resignation from defending it against the Hussite troops that ravaged Silesia, but accepting the consequences of their stay in the town. We are deprived of any details. In March 1428, according to established a little later tradition, the town and parish church were to be ravaged and burnt, while the collegiate church was desecrated. The Bohemian radicals came to Brzeg for the second time in the winter of 1429/1430, the third time in July 1432. In 1435, the duke informed about the five-year tax freedom granted to the inhabitants of the damaged town, and as late as in 1444 the dukes also pointed out the damage caused by the Hussites, confirming privileges for the commune⁵⁶. Cyclically occur-

⁵³ *Urkunden...*, Nos. XXXIVb, 78, 79, 181, 210, 305, 308, 393, 395, 427, 535, 540, 548, 656, 887, 989, 1108, 1200; Schoenborn, *op. cit.*, pp. 59–60; Zlat, *op. cit.*, p. 50.

⁵⁴ See *Urkunden...*, Nos. 233, 1224; M. Brann, *Geschichte der Juden in Schlesien*, (Jahresbericht des jüdisch-theologischen Seminars Fraenckelscher Stiftung, Wissenschaftliche Beilage) Breslau 1896–1917, Nos. D.II.1–6, F.II.1–3; Dziewulski, *Brzeg od lokacji...*, p. 111; M. Wodziński, *Hebrajskie inskrypcje na Śląsku XIII–XVIII wieku*, Wrocław 1996, pp. 207–210.

⁵⁵ *Urkunden...*, Nos. 334, 1066, 1169, 1273, 1294; Goliński, *Uzbrojenie...*, p. 35.

⁵⁶ *Urkunden...*, Nos. 865, 868, 873, 879, 905, 912; Schoenborn, *op. cit.*, pp. 78–80.

⁵² Zlat, *op. cit.*, pp. 117–119; A. Karłowska-Kamzowa, *Sztuka Piastów śląskich w średniowieczu. Znaczenie fundacji książęcych w dziejach sztuki gotyckiej na Śląsku*, Warszawa–Wrocław 1991, pp. 16–18, 120; M. Chorowska, *Rezydencje średniowieczne na Śląsku. Zamki, pałace, wieże mieszkalne*, Wrocław 2003, pp. 64, 158; Czechowicz, *op. cit.*, pp. 196–211, earlier references there.

ring large fires suggest far-reaching lack of resistance of Brzeg houses to fire hazards. In 1475, part of the town burnt down, in 1494 it occurred at least twice. According to mutually contradictory accounts, in spring the fire consumed a quarter of Brzeg, including the Franciscan church and monastery, the hospital and the chapel of St Anthony at the Odrzańska Gate, ducal mills and 60 houses at ul. Bracka (*Brudergasse*, or later ul. Młyńska – *Mühlgasse*), ul. Rzeźnicza (*Fleischergasse*)⁵⁷ and one frontage of *Zeltgasse*, i.e. ul. Celna (*Zollgasse*). In autumn fire destroyed 27 houses at ul. Pawłowska (*Paulauergasse*) and ul. Opolska (*Oppelnschengasse*) and in Brzeska Wieś (Briegischdorf). In 1507 fire destroyed the following streets: ul. Małujowicka (*Mollwitzergasse*), ul. Woźników (*Wagnergasse*), ul. Długa (*Langeasse*), a half of ul. Grodzka (*Burggasse*) and two-thirds of the Market Square, in total, according to a later record, 69 houses⁵⁸. The impermanence of buildings in areas distant from the Market Square is confirmed by the results of excavations. As a symptomatic example of this might be considered a wooden dwelling-economic building erected in timber-framed-post construction from the second half of the 14th–15th century, discovered at the corner of ul. Polska and ul. Wysoka, corresponding more to rural than urban standards. A masonry building in its place was erected as late as during the Baroque period. The dispersion of material from the 15th and the beginning of the 16th century and the interruption in settling the plots, according to the archaeologist writing about it, confirm the description of the late-Gothic town by Barthel Stein, who points to the sparse population that accompanies the vastness of Brzeg. This state, according to the quoted humanist, was the result of the actions of enemies and fires⁵⁹.

In 1454 private founders, the Tempelfeld siblings allocated a house at ul. Długa to the hospital for 'poor sick' students of collegiate and parish schools, passing the foundation under the supervision of the council and *vitrici* of the parish church. In 1508, in turn, the Anthonians bought a house with a garden at the back of their hospital at ul. Rzeźnicza. Subsequent floods

in 1495 and 1501 damaged the leper hospital of St George (Lazarus), located in secluded place on the right bank of the Odra River. In 1519 it was rebuilt for syphilitists⁶⁰. In 1496, a water supply pipeline, created at the expense of the Duchess, was launched to supply water from the Odra River to the public well in the Market Square and breweries. In 1514, its intake was rebuilt according to another water pumping system, and the castle was also connected. In 1527, at the expense of the Duke and the town, another water supply pipeline was built, providing via a ditch, and within the town, through pipes from the fields of the village of Krzyżowice. As a result of repeated replacement and use over several hundred years, wooden water pipes belong to almost typical archaeological finds in the town⁶¹.

At the end of the 15th century, landslide movements threatened the Odra River fortifications and adjacent buildings. In 1495, a section of the wall between the castle and the Dominican monastery collapsed. In 1502, the wall on the Odra River collapsed again along with part of the monastery. In 1503, the rebuilt section of the wall at the back of the Dominican monastery was destroyed one more time. In 1511 a fragment of the wall was erected next to the Franciscan monastery, in 1513 – at the shooting range and completed at the back of the Franciscan monastery along with the Furta Polska (Polish Wicket), in 1515 and 1523 the section behind the Anthonians was rebuilt. Parallel to the investments forced by nature, the bastion fortifications belt construction was carried out. In 1498, a roundel was erected at the back of the bathhouse near the bridge, in 1499 – a bridge and a moat in front of the Gate of the Blessed Virgin Mary (Wrocławska), in 1511 – a roundel on the Odra River at the Polish Wicket, in 1512 – a 'fence' from the Opolska Gate to Brzeska (Nyska) Gate and a wooden, oak roundel, in 1513 – a 'fence' between the Brzeska and Małujowicka gates. That is why Barthel Stein, who created his description of Silesia around 1512, mentioned the rampart, moat and 'fenc or bulwark' surrounding the Brzeg walls⁶².

⁵⁷ Contrary to the later naming tradition of the Brzeg streets, the location indicates that this time it had to be ul. Garbarska (*Gerbergasse*) starting at the butcher stalls.

⁵⁸ *Urkunden...*, Nos. 1041, 1119–1122, 1224; Schoenborn, *op. cit.*, pp. 97, 102.

⁵⁹ Kubów, *op. cit.*, pp. 36–41, 57; Drabina, *op. cit.*, p. 136; Zlat, *op. cit.*, p. 200.

⁶⁰ *Urkunden...*, Nos. 962, 963, 1227; Dola, *op. cit.*, pp. 264–265.

⁶¹ *Urkunden...*, Nos. 1140, 1266, 1337; Schoenborn, *op. cit.*, pp. 97, 103; Kubów, *op. cit.*, pp. 46–47.

⁶² *Urkunden...*, Nos. 1126, 1157, 1167, 1190, 1203, 1236, 1248, 1252, 1254, 1260, 1269, 1270, 1314; Wernicke, *op. cit.*, p. 21; Bimler, *op. cit.*, pp. 17, 26; Zlat, *op. cit.*, p. 23.

BRZEG IN THE SIXTEENTH CENTURY

RAFAŁ EYSYMONTT

POLITICAL TRANSFORMATION, DUCAL AND MUNICIPAL PROPERTY*

In 1511, Duke Frederic I in the presence of King Vladislaus II Jagiellon, received in Wrocław the privilege, according to which his duchy became hereditary. In 1521, The Duchy of Brzeg was inherited by Frederic II, the Duke of Legnica. The lands owned by the Piasts from the Brzeg-Legnica line were to a large extent surrounded by royal territories at that time. When the Piasts from the Polish and Racibórz lines died out in 1532, the only Piasts that remained in the neighborhood were those in Oleśnica and Ziębice. Thus, Brzeg became the Piast capital of Silesia. When in 1529 the Turks approached Vienna,

Silesia was obliged to cover the campaign costs. The country was then divided into 4 defensive zones and Frederic II fortified Legnica. Nevertheless, already in 1526, a regulation was introduced in the Duchy of Brzeg that ordered to recast village church bells into cannonballs.

Significant for the political situation of the Duchy and the city was the treaty on mutual inheritance signed by Duke Frederic II with the Elector of Brandenburg, Joachim II, with

* All historical information presented in the text come from the rich literature listed at the end of the publication. The following chronicles and documents that refer to the city should be regarded as especially valuable: Irrgang W., *Ältere Geschichte der Stadt Brieg in ihrem schlesischen Umfeld*, Goslar 1988; Schaub A., *Urkundliche Geschichte der Gründung und ersten Entwicklung der deutschen Stadt Brieg. Ein Beitrag zur Kolonisationsgeschichte Schlesiens*, Breslau 1934; Schoenborn H., *Geschichte der Stadt und des Fürstentums Brieg. Ein Ausschnitt aus der Geschichte Schlesiens*, Brieg 1907; K.F. Schönwalder, *Die Piasten zum Brieger Odr Geschichte der Stadt und des Fürstentums Brieg, Erstes Bandchen: Von den ältesten Nachrichten bis zum Jahre 1521. Mit der Genealogie des Fürstenhauses*, Brieg, 1855, *Zweites Bändchen: Von der Kirchenreformation bis zum Verleihung des Majestätsbriefes. (1521 bis 1609)*, Brieg 1855, *Drittes Bändchen: Von Verleihung des Majestätsbriefes bis zum Erlöschen des Fürstenhaus 1609—1675. Mit einem Anhang über die kaiserliche Regierung 1675—1741 und die alte Verfassung des Landes*, Brieg 1856; *Urkunden der Stadt Brieg*, ed. C. Grünhagen, (*Codex Diplomaticus Silesiae*, vol. 9) Breslau 1870; Wernicke E., *Kurzgefaßte Topographische Chronik der Stadt Brieg bis zum Aussterben der Piasten 1675*, Brieg 1879. From the numerous works that were used to prepare below chapters, the following ones deserve special attention: Bimler K., *Die schlesischen massiven Wehrbauten*, vol. 2: *Fürstentum Brieg*, Breslau 1941; Brzeg, *Dzieje, gospodarka, kultura*, ed. W. Dziewulski, Opole 1975; Dziewulski W., *Brzeg od lokacji na prawie zachodnim do wygaśnięcia dynastii Piastów (1247—1675)*, [in:] *Brzeg. Dzieje, gospodarka, kultura*, ed. W. Dziewulski, Opole 1975, p. 32—142; Dziewulski W., Golachowski S., Brzeg, [in:] *Studia z historii budowy miast polskich*, Warszawa 1957, Heffner K., *Brzeg — historia i współczesność*, Opole 1987; Zlat M., *Brzeg*, ed. 2, Wrocław 1979. Particularly much information related to the subject of this publication is included in the work of Dorothea Tscheschner: Tscheschner D., *Eine schlesische Perle, Brieg Bauten erzählen*, Berlin 2004 and her father, Walther: Tscheschner W., *Aus der Geschichte der Stadt Brieg*, Düsseldorf-Kaiserwerth 1930. The author of the most recent publications, Marcin Wrzeciono, also used those works: Wrzeciono M., *Topografia historyczna Brzegu od lokacji do połowy XIX w.*, Brzeg 2016; *Urbaz miasta Brzegu*. Translated and compiled by M. Wrzeciono, Brzeg 2019.

8. The castle of Brzeg. The main gate. Ca. 1940. Photograph of H. Klette. Size 23 × 17,4 cm. Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Zbiorów Graficznych, inv. no. 2781, fotografie.

the consent of the states, on October 19th, 1537. The most important resolution was that in case the male line of the Piasts had died out, the Duchy of Brzeg-Wolów-Legnica would have come under the rule of the Brandenburgian or Frankish Hohenzollerns. This did not happen. In 1539, Brzeg was taken over by the younger son of Frederic – George II and in 1547, after the death of his father, he eventually took over the rule over the city and kept it until his death in 1586.

Brzeg became a ducal seat again and also a fortress, extended in three stages – ducal, under the imperial supervision, and under the Prussian rule. The first period had lasted until 1635 when Brzeg fell under the imperial rule. Those were the times of Duke George II (1547–1586), Joachim Frederic (1586–1602) and John Christian (1609–39). In 1565, George II of Brzeg was present during the funeral of Ferdinand I in Vienna, and King Rudolph II together with his two brothers, Matthias and Maximilian, came to Wrocław in 1577. Due to the Turkish threat and uncertain Polish neighborhood a “defence order” was issued. The border with Poland was supposed to be reinforced with castles and also 24 fortified cities were supposed to be established in the country, including Brzeg. George II already in 1572 started fortifying the castle with a rampart, in 1573 he gave the order to surround it with a masonry wall and erect a bastion in its close vicinity. In 1580 he ordered to demolish the buildings in front of the Wrocławska Gate and in 1581 he started erecting the Odrzańska Gate, supposedly the most beautiful in the city.

After the death of George II in 1586 Duchess Barbara stayed in the castle of Brzeg and after the death of Frederic IV of Legnica in 1596 the whole Duchy was taken over by the ruler of Brzeg, Joachim Frederic who decided in 1598 to reinforce the city fortifications – the ramparts between the Odra River and the castle – by strengthening them using stone from Strzelin. He also built casemates, which housed laboratories where gunpowder was produced. He placed platforms with guns on the ramparts as well.

The city of Brzeg was in the sixteenth century an important point of the key ducal territories. Under George II (1547–1586) the property was 13 000–14 000 voloks, from which Niemcza and the ducal ponds were the most profitable (7949 thalers), while Brzeg brought ca. 5000 thalers. The castle property consisted of 12 villages and 7 manors. In 1551, the Duke purchased the village of Brzezina and in 1555 – Zielęcice. Soon, the ducal ponds were founded there.

MUNICIPAL VILLAGES

In 1533, the municipal village of Malujowice became appraised. At that time, also Lubsza and Gierszowice belonged to the city. The rent for Brzeska Wieś was estimated at 540 gulden, Rataje at 480, Pisarzowice at 240, Żlobizna at 300, both Lubsza and Niedtberge (a hill close to Luisenthal) and forests at 1200 grzywnas, Gierszowice at 800 gulden and Pawłów at 840 gulden. The profit from all municipal properties were estimated at 4 400 gulden. In 1577 the city purchased Czeska Wieś, in 1602 Olszanki, in 1690 Obórki, in 1702 Kantorowice and Nowa Wieś Mała.

BRZEG ON TRADE ROUTES

Since ca. 1495 the Fuggers, a famous family of mining entrepreneurs, used the road that ran through Brzeg for transporting copper from Hungary (Žilina in North Slovakia). The road led through the Jablunka mountain pass to Cieszyn and further either along the Odra River or through Opava, Krnov and Nysa. Duke of Brzeg Jerzy I mandated merchants to pass through Strzelin and Brzeg. The road was supposed to lead further to Namysłów and along the amber road to Prussia.

The customs war against Poland in 1490–1515 led to the fall of the staple right in Wrocław. In 1516, Silesian markets were shortened from 14 days to 2–3 days. Polish fur trade moved beyond the customs border and also cattle markets in Brzeg declined. In 1499, King Vladislaus II Jagiellon called Brzeg to defend the staple right of Brzeg and Frankfurt/Oder. In 1513 he also promised that in Silesian cities no markets would be organized 6 weeks before and 6 weeks after both markets in Brzeg. From the mid-sixteenth century trade carried out along the Odra route also played an important role, which is confirmed by the information regarding the fees collected from the rafts that passed the city.

THE REFORMATION

The first Lutheran mass that differed from the Pre-Tridentine mass rite took place in Brzeg on March 10th, 1524. It was conducted by a Franciscan, Franz Helwig, who was earlier known as the parish priest in Malujowice and Zielęcice. On July 17th the same year master Tropper from Opava spoke from the pulpit of St. Nicholas church. On January 1st, 1525 he was eventually appointed the archdeacon of the church. In the meantime, many priests from the collegiate church adopted the new confession.

The Reformation caused the Silesian monasteries to decline. In 1527, the last Franciscans left their monastery in Brzeg. Belonging to the abandoned monastery (“Brzeskie Nowe Miasto” and later “Mühlplan”) municipal authorities built townhouses. In the Franciscan church an armory was organized. The Duke took over the hospital and the chapel of St. Anthony as well. Soon, a public bath and a minthouse were established there. On June 17th, 1546 the monastery left by the Dominican monks was demolished under the pretext of its location being too close to the city walls. In 1557, the Dominican church, in turn, was given by the Duke to the city, which made it possible to turn it into regular houses.

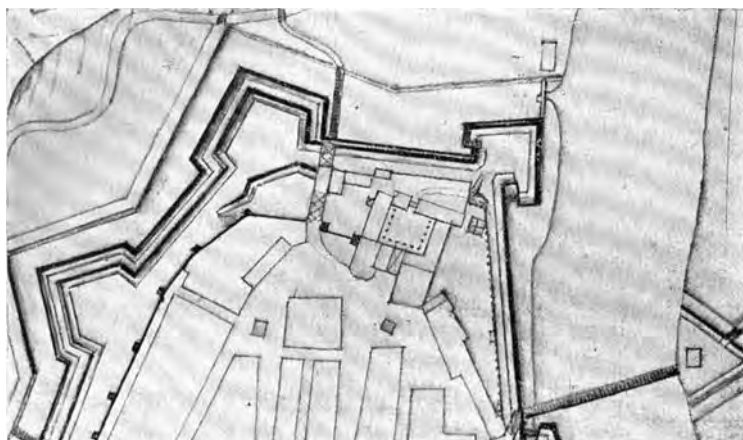
Catholic masses were held in the chapel of St. Hedwig until 1534. As there were only two priests in this church, numerous foundations were vacant and could have been used to equip the new gymnasium. In the same year a new church order of the Duchy was adopted on the castle in Strzelin and in 1542 local church went under the patronage of secular superintendents, to whom 6 ecclesial inspections were subordinated. In 1564–1573 a superintendent from Brzeg, Master Laurentius Starck, examined 163 candidates for pastors, sending 92 of them to Hungary, 55 to Silesian communes, 16 to Moravia, 3 to Bohemia and 1 to Slovakia. A threat to the reformed church were its radical members (Calvinists), sought in 1565 by a local preacher.

The Reformation had a significant influence on the transformation of the ownership structure in the city. Apart from the aforementioned monasteries, a mansion situated next to the parish church, the so-called “Kreuzhof” that belonged to the Commandry of the Order of Knights of St. John, could be an example. Chaplains lived there, but a part of the plot remained the property of the commendator of the Joannits from the commandry in Łosiów, even during the time when the church was owned by the Lutherans. The fief of the parish church consisted of the commandator’s manor, his 3 voloks in Brzeska Wieś, gardens before the Malujowicka Gate and a fragment of a meadow behind the hunting park. Nevertheless, according to a treaty signed in Strzelin on January 20th, 1578 the Order of the Knights of St. John passed the patronage over St. Nicholas church to the Duke, together with all earnings and mentioned properties. However, as soon as April 23rd, 1582 the incomes were returned to the city under some special conditions. The city, in return, gave the Duke part of the municipal forest in the vicinity of Lubsza Mała, so that he could have extended his hunting park. Eventually, on April 25th, 1582 the city received the patronage over St. Nicholas church. As a compensation, the Minorites church was given back to the Duke, who turned it into an arsenal at his own expense.

THE SHAPE OF THE CITY

The city was described in 1512 by its former resident, chronicler Bartholomäus Stein:

“In the same Duchy (Legnica–Brzeg) yet far east of it (Legnica) lies the city of Brieg (oppidum Briga), (however Poles call it Brzeg); Brieg is a frequent name in Germany and also unusually often used in Spain... The city is located on a steep bank of the Odra River, called the old arm... According to old documents, such a name was also known in German language (this concerns the term “Alta ripa” used in a document from 1250). Duke Conrad gave law to the city. He fortified it well by surrounding it with walls, which are raised high above the water. Two people at a time can walk them, and before the walls stretches a rampart with a moat and a foreground, or the so-called front wall. There are 5 churches bigger than average, 4 of which are owned by the

9. Brzeg. A fragment of the plan of the fortress of Valentin von Säbisch from 1625. After: K. Bimler, *Die schlesischen massiven Wehrbauten*, Band 2. Fürstentum Brieg, Breslau 1941, fig. 13, p. 45.

Franciscans, Dominicans, Anthonians and the Order of St. John of Jerusalem. In the fifth one there is a seat of the Duke as well as the college of the canons, whose dean officially bears bishop insignia. There were many relics there, however, the city was conquered and destroyed numerous times. Even though Brzeg is one of the largest cities in Silesia, it is not that populous, because it was devastated partly by the flames and partly by the enemies. In its coat of arms are three anchors, and its patron is St. Nicholas, which suggests that it trades with seaside towns at the Baltic Sea. I stayed near the city quite a long time, as it is my home town.”¹

The structure of the modern-period city within the city walls did not significantly change in the 16th and 17th century. Nevertheless, the structure changed considerably around the city walls due to the construction of the outer ring of fortifications. The gates were equipped with passageways which formed a new defence line with shooting points, the second line of walls. The gates of the courtyard (the Wroclawska, Malujowicka and Opolska Gates) were erected as well. The new outer gates formed a kind of support for drawbridges. The documents from 1527 were supposed to have mentioned that a Czech master, Wenzel, reinforced the outer walls. However, already earlier, according to Kurt Bimler who quoted the chronicle of Schönwalder, a Bollwerk next to the bridge over the Odra River was supposed to have been built since the 1480^s together with outer bastilles. In 1511, a new bastille at the Polska Gate close to the Odra River was supposed to have been erected and in 1512 the city councillors started the construction of a fence at the Opolska and Brzeska Gates. Also mentioned was a bastille made of oak wood, then in 1513 a fence and a bastille next to the Malujowicka Gate, repaired in 1530. The fact that those structures are not included in the plan of Valentin Saebisch from 1635 confirms that they must have been constructed of perishable materials like wood and earth. The outer ramparts with a foreground, moats and fences are also known from the description of Bartholomäus Stein from 1512 and a registry book from 1530. Further extensions were added in connection with the Turkish threat. According to Kurt Bimler, it was written in 1533: “On March 7th Duke Frederic II gave the order to demolish St. Mary’s church at the Wroclawska Gate in order to built there ramparts”². According to other chroniclers on March 7th, 1534, St. Mary’s church at the Wroclawska Gate was set on fire, so that the fortifications against the Turks could have been extended. The works proceeded very slowly, which is suggested by a note from 1538. More precise information on the further development of the bastion fortifications were given in a separate chapter.

Among other facts that were important for the transformation process, worth noting are the following: repairs of the town hall tower in 1532, the new clock in 1535; in 1538 the Holy Ghost hospital at the Wroclawska Gate burnt down and was lat-

¹ *Scriptores rerum silesiacarum*, Bd. 17: *Descriptio totius Silesie et civitatis regie Vratislaviensis per M. Bartholomeum Stenum: Barthel Steins Beschreibung von Schlesien und seiner Hauptstadt Breslau*, Breslau 1902, p. 17–19.

² K. Bimler, *Die Schlesischen...*, op. cit., p. 27 [transl. R. E]

er moved to the city; in 1540 a new whipping post and a torture house were built; in 1544 the bridge in front of the Wrocławska Gate, reinforced with two masonry pillars, was renewed; in 1542 the top of the town hall tower collapsed and was rebuilt a year and a half later; in 1544 the so-called “aldermanry” and the city scales were repaired; in 1547 a large hall with a singing tribune

was built, for members of which a collection of songs was published in 1572; in 1544 construction of the new castle founded on oak piling began; in 1564 the houses next to the Wrocławska Gate were demolished, giving space for the construction of the new gymnasium consecrated in 1569; after the fire in 1569 a new town hall must have been erected.

10. Brzeg. Town hall, general view from the south-west. *Rathaus vō Mittag an zu sehe*. Coloured pen drawing, size: 16,1×8,9 cm. F. B. Werner, *Topografia oder Prodromus*. Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Rękopisów, inv. no. R 551 Vol. II, (dates quoted in the volume: 1740–1759), p. 311/L., p. 317.

11. Brzeg. Town hall, general view from the North. *Rathaus von Mitternacht an zu sehe*. Coloured pen drawing, size: 16,2 × 9,0 cm. F. B. Werner, *Topografia oder Prodromus*. Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Rękopisów, inv. no. R 551 Vol. II, (dates quoted in the volume: 1740–1759), p. 320.

GARDENS, HUNTING PARK, PONDS

The ducal residence was featured with gardens, including one with a long building, a cellar where plants were kept during the winter and a bathhouse. Between the rampart and the castle a fruit garden stretched. George II also tried to turn Neitberg and Luisentaler Berg at the road to Lubsza north of Brzeg into vineyards. At the river below the city, close to the village of Brzezina, the Duke established a hunting park in a forest with a hunting house, a fishing house and a pheasant garden. On the north bank of the river, in the village of Grabów Brzeski, various breeds of horses were reared and behind Rataje was a huge ducal farm and since 1551 a complex of fish ponds. There were 20 ponds in Nowa Brzezina as well. The first one was founded in 1566. The ponds were finished on April 23rd, 1582, which was confirmed by the ducal prohibition of fishing for the townsmen.

WATERWORKS

In 1496, water from the Odra River was directed to a reservoir next to the whipping post and from there to breweries. In 1514, the waterworks were equipped with pumps. In 1527, Duke Frederic gave the order to dig a ditch leading to Żłobizna and Brzeska Wieś, from where water was supposed to be distributed through wooden pipes running beneath the walls to Milchgasse (today's Mleczna Street), the Market Square, the merchant house and breweries. Nevertheless, in 1541 townsmen still had to draw water for brewing from the Odra River. In 1546, a water device called *Wasserkunst*, supplying the waterworks, started working in the vicinity of the city mill and in 1549 clothmakers asked the Duke for a permission to pipe water to the dye-house. The second waterwork, from Zielęcice to the castle, was built as late as 1568. Water from two sources was gathered in two tanks on the Market Square, on the north and west side. In 1605, a water tank under the town hall was mentioned.

MILLS

Mills were important for the production structure of the city. In 1315, there were 4 mills – one next to the Dominican monastery and three close to the village of Rataje. In 1500, Dukes Frederic and George built a floating mill that could have been used by the poor and was situated behind St. Anthony's church, however, still in 1507 the milling privilege belonged to the city. In 1529, the old mill was demolished and a new ducal mill was built. The whole vicinity helped to erect the structure supported on wooden frames. The new mill behind the rampart was dismantled in 1578; already at that time a mill mentioned in the fire order from 1578 was standing on Mühlplan (today a square on the north end of Młynarska Street) – that is why the street was named Mühlgasse. The building with five wheels was built again from scratch in 1585 or 1595.

TRADE AND CRAFTS

In 1522, King Louis confirmed the customs, trade and market privileges, allowing for as many as 4 cattle markets (on the

Holy Trinity day, on St. James's day, on the day of the Brith of Virgin Mary and on St. Nicholas's day). The one on St. James's day was especially known for Polish and Armenian horses as well as horned and black cattle. In 1550, there were 42 butcher's benches in the city. Bakers also had 42 bread benches and shoemakers – 36. Each of them had to pay ½ mark a year for maintaining the stalls. A pharmacy was mentioned in 1554 and the city medic in 1582.

The most important part of the city's production was of course brewing. In 1520–1521 the list of townsmen who owned the brewers right consisted of 26 names, several of which were Polish, one sounded Hungarian and 5–6 Walloon. The list named also 11 women. Those were certainly widows. In the census of the brewers right the following streets were included: the Market Square, Fleischergasse (now Rzeźnicza Street), Lange Strasse (now Długa Street), Wagnergasse (now Fryderyka Chopina Street), Brüdergasse (now Mleczna Street), Burggasse (now Zamkowa Street), Oppelischen Gasse (now Mikołaja Reja Street), Appelgasse (now Jabłkowa Street), Zollgasse (now Władysława Jagiełły Street), Paulauergasse (now ks. Jana Dzierżonia Steet), Mollwitzergasse (now Staromiejska Street). In 1532, the monopoly of the tailors' guild was confirmed. In 1534, the same was done in the case of tanners and shoemakers. In 1533, salpeter-makers were mentioned. In 1544, a common guild order, reaching beyond the borders of the Duchy, was introduced e.g. for saddlers. The butchers' guild (there were over 40 butchers in Brzeg) asked in 1536 for a meat scales and giving them an empty square in front of the butcheries, stretching far to Zollgasse (today's Wojska Polskiego Street). The butchers wanted to build houses for the poor and mentally ill in return. In 1540, the blacksmiths' guild was granted a permission to open a grinding shop among the mills or in other selected place. From this time also comes the new order of the coopers' guild.

In the second half of the sixteenth century crafts still developed well. Between 1542 and 1549 the number of clothmakers grew from 19 to 43 and in 1547 the number of butcheries to 50. In 1550, privileges were granted to carpenters and in 1553 to barbers. Two of five councilors were goldsmiths. In the meantime, the position of a councilor became lifelong. In 1579, goldsmith Michael Heintze received the privilege to trade artistic glassware. In 1577, "poor brewers" who did not own any property formed their own guild, which was later thread-makers, tawers, masons and carpenters, laborers and day-workers joined. Locksmiths and knife-makers formed their own guilds. In 1569, the Duke created the Ritter = Bürgerzeche for those who belonged to a higher social layer. It gathered noblemen, scholars, merchants and artists who could not join other guilds.

The wealth of guilds let them invest in houses, so in Brzeg, unlike in any other Silesian city, double and multiple gables appeared. The most famous were "Burkert Haus" from 1597 at 4 Wagnerstrasse (today's Fryderyka Chopina Street), the house from 1614 at 22 Burgstrasse (now Zamkowa Street) and the Süß Haus at 29 Market Square with 3 gables, the sentence "Fidus in perpetuum benedictur" and the date 1621. The masons' guild appeared in Brzeg as late as 1597. In order to become a mason one had to draw a plan of a house that consisted of at least 10 000 bricks.

Before starting the erection of the castle, Duke George II founded his own brickyards on the municipal pasture and the city supported the Duke by providing transport and bricks produced in the municipal brickyards. As a gratification for the service, the Duke gave the city in 1553 the area on Sperlingsberg where once the Dominican monastery was located. It was filled partly with houses at that time and the vacant plots were given to the people indicated by the Duke. The rent from the houses erected in that area should have been paid to the city, according to the Duke.

POPULATION, EPIDEMICS

In the sixteenth century there were 550 houses in the city and 150 in the suburbs. Assuming that each house was inhabited by 5 people, it would make 3500 people plus a few hundreds of family members and students and ca. 200 gymnasium attenders from outside the city. This means the population of the city could have reached over 4200 inhabitants at that time. Among them were also Polish protestants who used the small Holy Trinity church. A Polish priest was mentioned in a document from 1605.

Poor sanitary conditions and frequent contact of the residents of the city with visitors caused epidemics. In 1535, syphilis appeared in Brzeg. The infected were isolated in St. George's hospital at the north side of the Odra River. Another plague in 1542 caused death of 2000 people during 27 long weeks. The church cemetery did not meet the needs of the city and the commendator of the Joannites Heinrich donates for this purpose a part of the cantor's garden at the Opolska Gate. A wooden chapel was also erected there. The lack of sewage system resulted in introducing in 1561 a prohibition on digging in the embankments for cesspits and swim in the moat. The violation was severely punished. Also, an order was given to backfill the cesspits and latrines, however, another epidemic burst in August 1572 and lasted only until September 29th and caused 400 victims. The last of the huge epidemics in the century was in 1599 – 2252 inhabitants of the city died, which makes 1/3 of the population who was additionally bothered by the plague of wolves.

FIRES AND FLOODS

Although the city was to a large extent built of bricks at that time, fires happened. On August 19th, 1507 the fire consumed Mollwitzergasse (now Staromiejska Street) and Wagnergasse (today's Fryderyka Chopina Street), a half of Burggasse (now Zamkowa Street) and Lange Strasse (today's Długa Street) and two frontages of the Market Square – 69 buildings altogether burnt down. In 1569, a fire destroyed 72 houses, the town hall, the trading hall, the merchant house and many adjacent buildings. In 1575, 14 houses on Burggasse (now Zamkowa Street) and in 1576 Brzeska Wieś burnt. In 1597, half of the city together with the Franciscan monastery burst into flames.

The fire order divided the city initially into 12 yet in 1558 into 16 districts, managed and supervised by the seniors of guilds and controlled 4 times a year by the council. Each house owner had to have a boat-hook, a barrel of water and a ladder. In each

house, according to the order, there should have been two good extinguishers and malt houses should have been supervised during working hours. The supervision from the city towers was also required. The watchmen appeared each evening at their posts and communicated using trumpets. The order of the city walls guard from 1554 suggested that the watchmen should have been young and strong. Each foreigner should have been observed carefully and should have presented the evidence of their morality.

The vicinity of the Odra River resulted in a flood threat as well. On August 18th, 1504 a flood that lasted 3 weeks started. The next one was in 1515 and flooded the city to the height of 6 elbows. The mills had stopped working for several weeks, which caused supply difficulties. Floods were also mentioned in 1523, 1565, 1570, 1571, 1578, 1598. The one in 1570 washed away all dams and caused severe damage. The flood in 1593 destroyed the abandoned St. Anthony's monastery together with the church. The council built a bathhouse in this place that was sold in 1598 and preserved until the nineteenth century.

SHOOTING FRATERNITY

The oldest shooting range was located on a courtyard between the Malujowicka Gate and the Gate of Brzeska Wieś and existed till 1679, when it was moved to the city pasture in front of the Odrzańska Gate. The chronicles give the information on shooting celebrations and shooting targets in 1520, 1533, 1574 and 1612. The last information mentioned targets that were 85 elbows high. Also, horse races were popular. During the Thirty Years' War the trainings were suspended and the shooting range was incorporated into the fortified area. The exercises continued since 1651. The shooting fraternity was founded in 1574, however, the shooting king was chosen earlier in 1562 and decorated by the Duke. In 1598, the club was granted monopoly for shooting practice in the city, in which every young city rights holder had to take part every Sunday through one quarter of the year. Those guilds that could not force their members to attend the trainings were obliged to provide 5000 bricks for reinforcement of the fortifications and 1 pound of tin necessary for the production of bullets. In 1679, the fraternity was given the ducal carriage house in front of the Brzeska Gate, the salt shed and the surrounding encircled with a fence. In the city was also a ducal arsenal in the former Franciscan monastery where 26 armours were kept. Next to it there was a gunpowder tower.

PUBLIC BUILDINGS

Penitentiary institutions belonged to the complex of public buildings in Brzeg at that time. In 1511, the executioner received a flat on Więzienna Street, in the vicinity of the Opolska Gate. At the same time a gallows with 4 beams located on the city pasture was bricked up, on which 36 carpenters and 6 masons worked. It was elevated in 1529. In 1521, a new prison was built. In 1525, a writer noted that a new whipping post was erected. It was replaced with a stone one in 1540.

In 1520, new school rooms were noted, and in 1545 a hospital for students founded by Nicolaus Toplefried and his sis-

ter near the school on Lange Strasse (now Długa Street), which functioned only ten years, was mentioned.

In 1562, after the demolition of the Holy Ghost hospital in the Wrocławskie Suburb in 1534, the Duke ordered to build houses for the poor in the hospital garden, each of them 14 elbows wide, joined with one another, so that two houses could have had one drainpipe. The houses were supposed to have been as tall as the city walls. In 1583, the erection of the hospital began as well, however, it was suspended in 1585. The hospital preserved until 1634.

In 1582, the council took the patronage over 7290 thalers, comprising the capital of *Mały Dom Duszny* for elderly women, which was situated south-west of St. Nicholas church on Lange Strasse (now Długa Street). In 1571, the former burial chapel from 1542, located before the Opolska Gate, was demolished and in its place the church of the Holy Trinity was built. The cemetery around the church was surrounded with a wall in 1561.

MUNICIPAL LEGAL REGULATIONS

In the mid-sixteenth century, the magistrate consisted of a mayor, five councilors and a scribe. The council was renewed each year. The mayor could not make decisions alone. He must have been supported by 1–2 councilors. In 1540, after the tribute to Duke George, the city obtained the freedom of selling wine and the privilege to use a red seal, which gives the possibility to have a free municipal court. In 1569, Emperor Matthias confirmed the town's privileges.

The new municipal regulations, functioning since 1550, were revised and a new fire order was introduced in 1553, the brewers and wedding orders – in 1555, the guard order – in 1557 and the church and funeral orders – in 1558. The police order announced in 1577 concentrated on detentions, inheritance, bills, compensations for losses etc. From 1561 comes the order of

masons, carpenters and day-workers. Two city trumpeters employed in 1564 were supposed to have blown their trumpets every hour and twice a day at half past three, except for Fridays, on Saturday morning and afternoon. There were so many regulations that already in 1557 additional documents were issued to control the compliance with the city orders.

In Brzeg, just like in other cities of similar size, there was beer monopoly. According to the brewers right from 1553, it was forbidden to buy the malt for those who did not own or rent a house in Brzeg. The noblemen who settled in Brzeg were also subject to the brewers laws. The rule according to which it was forbidden to buy more malt than it was necessary to brew the legally allowed amount of beer suggests that a separate municipal brewery existed. The allowed amount of beer depended on the size of a plot, thus a whole curia brewed 9 beers, $\frac{3}{4}$ of curia – 7 beers, $\frac{1}{2}$ of curia – 4 $\frac{1}{2}$ beers, $\frac{1}{4}$ of a manor – 2 $\frac{1}{2}$ beers and corner houses without a crafts workshop could brew $\frac{1}{2}$ unit of beer more.

The brewers laws supported erecting masonry houses. In 1584, it was announced that those who have a masonry gable could brew a half of beer unit more, just like those who had their own source of water. The city benefited from the wine staple right. The distillery laws from 1565 and 1568 set the limit of 4 distillers who paid rent to the council.

The city took care of cleanliness as well. Everyone was obliged to clean the area outside their house on Saturday. In 1565, waste carts are mentioned (litter could not be disposed in front of a house for more than one day). In 1561 it was also prohibited to let pigs graze in the moat. In Brzeg there was a separate rubbish pits order. In 1557 the order of city servants who took the rubbish to the municipal fields was introduced. They were based in *Stadthof*, where they could not keep their personal belongings and they could not use the carts for their own purposes, except for delivering clay and sand to the brickyard.

BRZEG IN THE SEVENTEENTH CENTURY

RAFAŁ EYSYMONT^{TT}

POLITICAL TRANSFORMATION

In the seventeenth century Brzeg still remained the capital city of the duchy ruled by the Piast family. In 1609, Duke John Christian paid homage to the Emperor and King of Bohemia Rudolph on the castle in Wrocław. In 1613, John Christian, until then a Lutheran, converted to Calvinism. His brother, George Rudolph, changed his confession as well. The choice was dictated by the Duke's support of Frederic V, the Calvinist king of Bohemia. The alliance did not last long, only until 1621 when the Silesian states swore allegiance to the Catholic Emperor after the defeat of the Bohemian army. This resulted in the Duke's flee to Frankfurt (Oder) and relinquishing the post of the general governor of Silesia, which fell to his brother George Rudolf, a well-known Silesian humanist and patron of the arts. This ruler also did not reside in Brzeg permanently, going into exile between 1633 and 1648 caused by the Habsburg occupation of his lands. In 1644, Duke George III, who ruled the Duchy of Brzeg since 1654, moved to Olawa because of the poor state of the castle. His both younger brothers (Louis IV and Christian) stayed in Brzeg. Duke Louis died in 1663. From that moment Duke Christian reigned together with George III also in the Duchy of Legnica, residing in Brzeg between 1665 and 1672. Christian died in 1672 and the last Piast Duke became George William, born on the castle in Olawa, who was only 12 years old when his father died. In this situation, Duchess Louise, daughter of John Casimir of Anhalt-Dessau, held the position of regent from 1672 to 1675. The last of the Piasts, Duke of Legnica–Wolów–Brzeg George William, died on the castle in Brzeg in 1675, only a few months after paying homage to the Emperor Leopold I in Vienna, and his Duchy of Legnica and Brzeg was formally passed into the hands of the Habsburgs.

CULTURE AND SCHOOL EDUCATION

In 1600, the first printhouse in Brzeg was founded. In 1611, another one, owned by Kaspar Siegfried from Nysa, was built on Milchgasse (today's Mleczna Street). One of its first works was the fire order. In 1607, the first theatrical performance by Stenzel Toll from Glucholazy (comedy based on the stories from the Old and New Testament) was played in Brzeg. The most famous stu-

dent of the gymnasium in Brzeg was at that time Friedrich von Logau – the master of epigrams (1604–1655) who came from Brochocin near Niemcza. In 1604, Georg Schickfus, the author of the famous *Neu vermehrte Schlesische Chronika und Landes Beschreibung*, published in 1625 in Jena, was appointed rector of the gymnasium. For his achievements the author was ennobled by Emperor Ferdinand II. In 1604, there were 346 students in Brzeg's gymnasium, while in 1607 it was 530. During the 'Thirty Years' War, in 1637, the gymnasium had only 119 students and 4 classes.

12. Brzeg. The Piast (ducal) Gymnasium, general view. *Fürstl. Gymnasium*. Coloured pen drawing, size: 10,3 × 8,2 cm. F. B. Werner, *Topografia oder Prodromus*. Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Rękopisów, inv. no. R 551 Vol. II, (dates quoted in the volume: 1740–1759), p. 311/P.

POPULATION OF THE CITY IN THE SEVENTEENTH CENTURY

The population of the city at the turn of the seventeenth century was estimated at 6000. In 1608, there were 758 townsmen in Brzeg, which makes hypothetically 3000 people together with their families. The rest included apprentices, indentured laborers, farmhands and other inhabitants deprived of full city

13. Brzeg. The southern frontage of the market square, general view. *Die Marckt Seite gegen Mittag an zu sehen*. Coloured pen drawing, size: 17 × 8 cm. F. B. Werner, *Topografia oder Prodromus*. Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Rękopisów, inv. no. R 551 Vol. II, (dates quoted in the volume: 1740–1759), p. 326.

14. Brzeg. A frontage of the market square, general view from the east. *Ring od: Marckt Seite von Morgen an zu sehen*. Coloured pen drawing, size: 17,8 × 8,6 cm. F. B. Werner, *Topografia oder Prodromus*. Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Rękopisów, inv. no. R 551 Vol. II, (dates quoted in the volume: 1740–1759), p. 341.

rights. The census from 1675 recorded 3600 people living in the city, and in 1741 the population went down to 3224.

In the seventeenth century Polish community in Brzeg was still noticeable. In 1669, there were 5 Polish priests in the city. Since the late seventeenth century Brzeg, together with Wrocław, Opole and Jawor, was considered as threatened by Jewish population. It was forbidden to host Jews in houses. They could not trade linen cloth. It was prohibited to buy fur from them, even on the markets. In 1715, Jews were banned from long-term res-

idence in Brzeg, and from the numerous crafts only distillation was left for them.

NEW INSTITUTIONS IN THE CITY IN THE SEVENTEENTH CENTURY, DUCAL PROPERTY

In 1619, in order to make a quick connection through the Sudetes with the imperial court in Bohemia, Duke John Christian

founded the first courier service from Brzeg through Wrocław to Zbąrdowa where he resided. The plan was continued by Duke George III. In 1662, he planned to establish an official courier route leading from Wrocław through Brzeg to Vienna. The idea was thwarted by the imperial chamber that blocked bridge crossings. In 1613, the mill at the Odra River was destroyed and rebuilt soon after that.

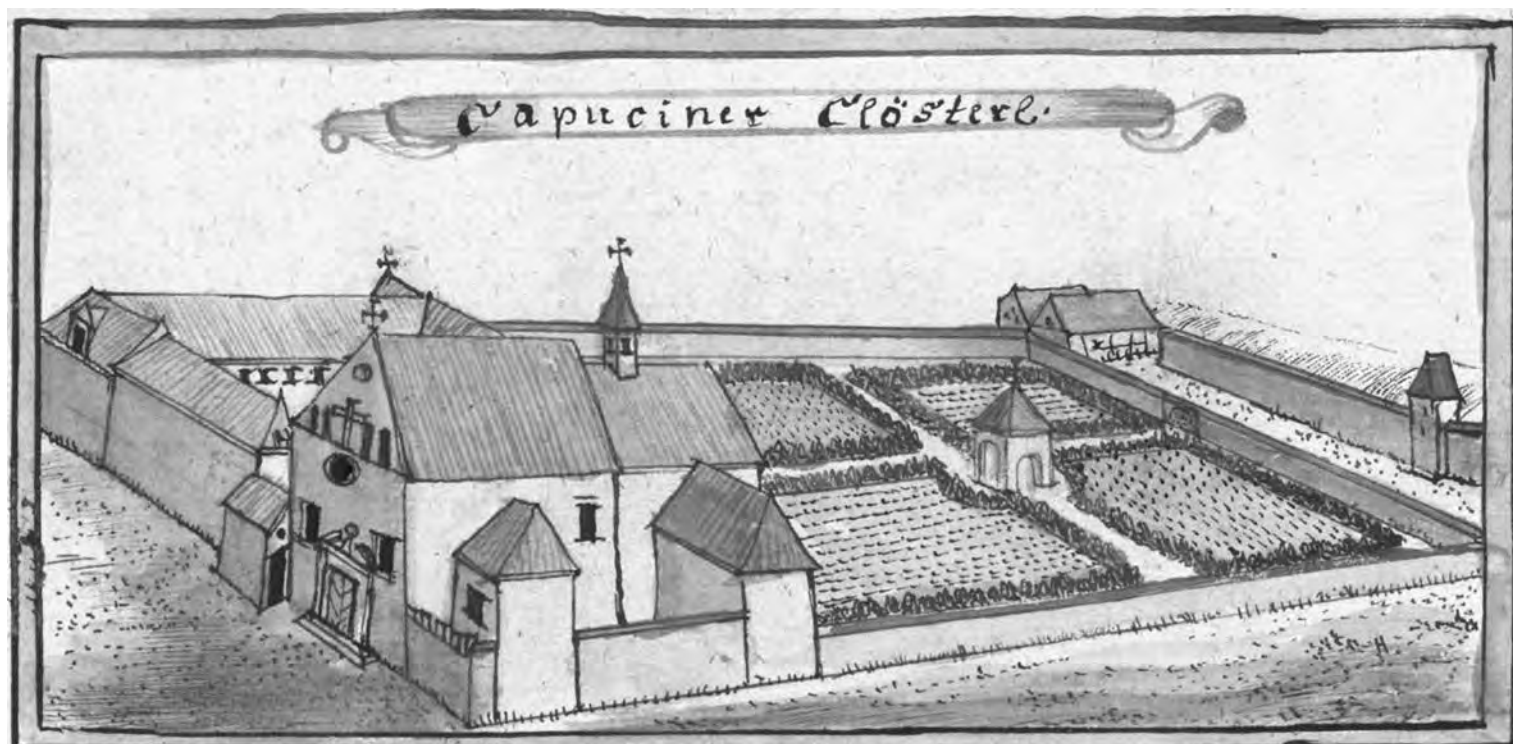
The area around the castle was an important element of the city. Behind the castle there were ducal stables and close to the Odra River stood a masonry house where an armory was organized and a huge riding hall next to it, founded by Duke George II, rebuilt and connected with the stable with a closed porch by George III. There were also a forgery, a sewing workshop and a shoemaking workshop within the area. Between the rampart and the castle, as far as the Odrzańska Gate, ducal orchards founded by George II stretched. The urbarium from 1603 mentioned a spices garden and vineyards. There was also a garden house there, in which a bath and a few other rooms were placed. At that time, it was in a bad condition and was turned into a pharmacy. Behind the building a flower garden stretched far to the city walls. According to the chronicle of Lucae, Duke Christian founded there a gallery with decorative paintings as well as an aviary, a shooting range and a *Lusthaus* filled with foreign rarities and curiosities. The decorative garden was separated from the orchard with a long gardener's house and a wall. During the childhood of Duchess Louise, in the spring of 1673, fruit trees were cut down and a completely new garden was established there. The chronicler Lucae wrote in 1689 about an orangery with oranges and rare flowers under the roof of the so-called "long house" that belonged to the Jesuit area at that time. In 1675, a water fountain was also mentioned.

The ducal impact on the city was not only connected with political issues. The Duke owned numerous properties and rights in the city and around it. To the ducal properties belonged the castle with its surroundings (the border was defined by a fence from 1656), several houses, including the house on Zamkowa Street, "the house of Hans Rohrs", the corner house on Sperlingsberg and houses no. 432–436 – the property of the city craftsmen. The Duke had profits from the mill with 15 wheels, customs houses at the Polska Gate, fees paid by ships that passed the city, breweries, waterworks, minor customs, taxes paid for the wood used in heating stoves and construction wood, trade chambers, rent from the butcher's benches, the guilds of bakers, fishermen, furriers, tanners and potters as well as mills, orchards beyond the city walls and numerous ducal villages.

RELIGIOUS TRANSFORMATIONS

In 1601, Duke John Christian renewed religious agreements of his father. In 1611, the parson of the court church became a member of the Reformed Church and the superintendent of the new church district at the same time. Soon, a common consistory for both protestant denominations, Lutheran and Calvinist, was founded by the ducal council. Brzeg as the capital of the Duchy became the capital of the ecclesial province of the Evangelical Church. According to the new church order from 1656, senioral churches were established for 5 Weichbilds in the vicinity of Brzeg. The church in Brzeg was among them.

On June 24th, 1619, the Duke, as the general governor of Silesia, issued an edict that ordered to expel the Jesuits from the province. They settled in the city in 1681, after the Piast dynasty had died out, and occupied the house in the castle garden.

15. Brzeg. The Capuchin monastery and church, general view. *Capuciner Clösterl.* Coloured pen drawing, size: 15,4 × 7,4 cm. F. B. Werner, *Topografia oder Prodromus*. Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Rękopisów, inv. no. R 551 Vol. II, (dates quoted in the volume: 1740–1759), p. 316.

Pro-Catholic policy of the Habsburgs after The Thirty Years' War encouraged the Franciscans to attempt to regain their former church, although the Jesuits also tried to settle in Brzeg since 1676. The Dominicans failed to regain their monastery, and the Capuchins replaced them in 1681. They received 13 houses worth 3999 thalers on Polska Street and the area of the former cloth-making frames together with the nearby executioner's house for 150 thalers. Both buildings were demolished and in 1682–1701 the Capuchin monastery and in 1695 the church were built. Emperor Leopold granted the monastery the municipal beer tax in 1687, in return for which the monks were obliged not to get engaged in any crafts or beg. Also, the castle church was returned to the Catholics in 1677, however, the first Corpus Christi procession took place as late as 1678. In 1679, Calvinists left the city.

NATURAL DISASTERS

The authors of chronicles write about fires. The one in 1618 destroyed 300 houses. There was also a huge fire on September 5th, 1619, when 336 houses in the city center as far as the Odra River burnt. In 1655 a great fire that embraced Fischergasse and Neuhäuser Strasse (today's Rybacka and Ofiar Katynia Streets) interrupted the reconstruction of the east part of the Opolskie Suburb after The Thirty Years' War. The chroniclers also write about 120 floods, the worst of which were those in 1667 and 1668. Other minor floods were mentioned in 1621, 1625, 1628, 1646, 1650, 1652, 1660, 1661 and 1675. Also, two explosions of the gunpowder mill (1624 and 1669) occurred.

CRAFTS IN THE SEVENTEENTH CENTURY

Development of crafts in Brzeg at that time was connected with the stability of local authorities. In 1625–1660, the city was governed by the mayor Martin Schmidt, the son of a shoemaker from Brzeg, educated in Frankfurt/Oder. Crafts in the city were also supported by ducal privileges. In 1583, the Duke prohibited importing beer from Wrocław and brewing by clergy, noblemen and farmers. In the early seventeenth century over 1300 units of beer were brewed in Brzeg, which was more than in Świdnica at the same time.

Among the wealthiest guilds in the seventeenth century goldsmiths should be mentioned. The guild's senior Hans Kalkschmidt and master Michael Heintze had been senior councilors for a long time. In 1603, Adolf Burckhard, a painter, was given the city rights, then in 1605 5 other painters were granted privileges and formed a guild. Georg Hoffman who in 1615 started building a house with the coat of arms of the Hoffmans at 11 Burggasse (today's Zamkowa Street) – a street of aristocrats. The house was called later "Redoutte". In 1608, the privileges were granted to skippers (German *Schiffer*) and in 1609 to cloth-makers. From 1627, privileges for soap-makers are known. Stocking weavers were given the privileges in 1610, according to which it was forbidden for women to make stockings for sale. In 1613, privileges were granted to carpenters, in 1615 to fishermen and in 1616 to linen weavers together with the privilege of a mile. New privileges for the tailors' guild were issued in 1643.

Development of crafts continued in the second half of the seventeenth century. In 1644, haberdashers received their privileges. In 1645, the privileges of cloth-makers were renewed. Saddlers were granted a privilege in 1648. The pharmacy got one in 1643 and soon received the name "Court Pharmacy". In 1654, the milling order was restored. The renewed privilege for painters, only two at that time, comes from 1651. The privileges for carpenters come from 1656, for soap-makers, tawyers and haberdashers – from 1660, for needle-makers – from 1661 and for dyers – from 1662.

Even though tailors were allowed to work in villages in the late seventeenth century, it was forbidden for shoemakers to work within the distance of 2 miles from the city. In 1652, the privilege of a mile was introduced for potters. Since 1651, black linen dyed using lead must have been sold in the rich stalls. The minthouse was in 1652 moved back from Olawa to Brzeg, to *Antoniterhoh*, between the Odrzańska Gate and the Garbarska Wicket.

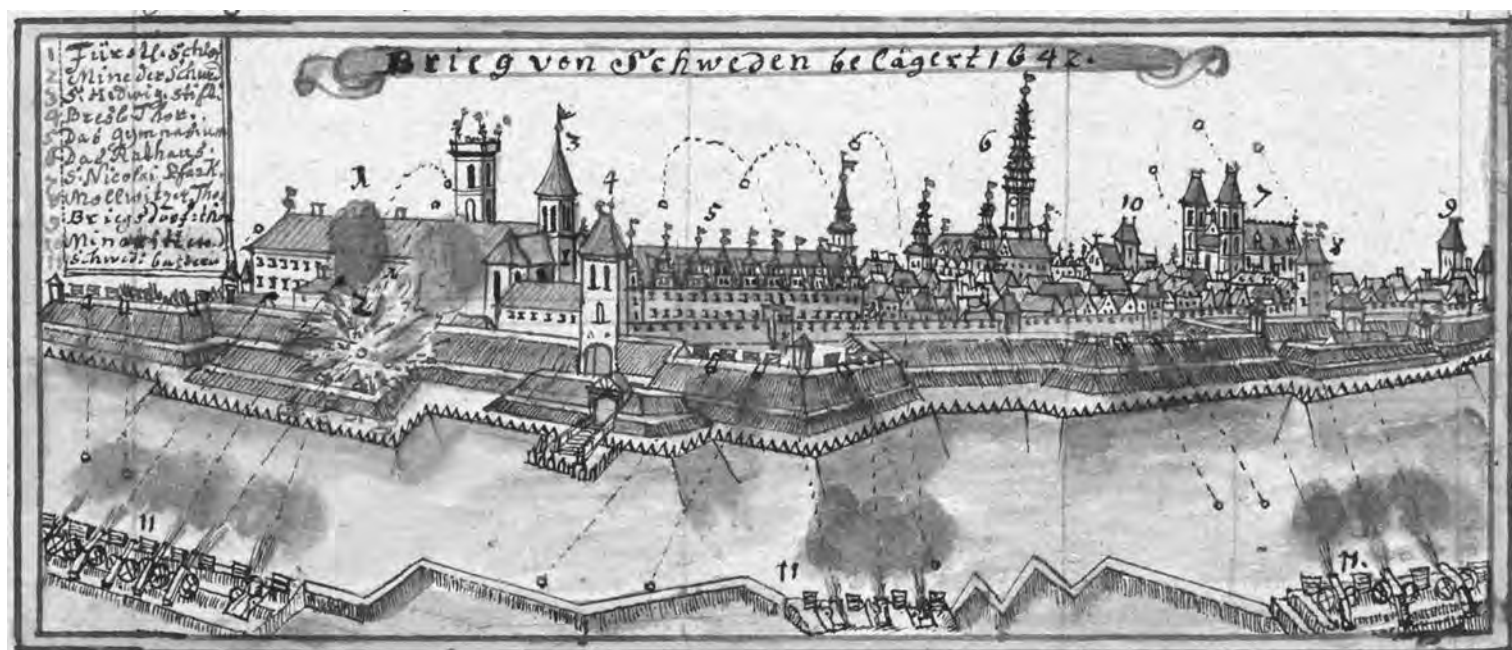
The location close to the river was the reason for quick development of milling. In 1610, the first ducal milling order was introduced. It was newly edited in 1625, 1630 and 1659. According to the order, importing foreign flour into the city was forbidden. In 1623, on Mieszkańska Island a gunpowder mill was founded, in 1637 – an oak bark mill and in 1639 – a dyeing manufactory. In 1656, the Polish Mill was erected next to the Ducal Mill.

THE THIRTY YEARS' WAR*

The Thirty Years' War had a great impact on the condition of the city. The extension of the fortress began already in the early seventeenth century. In 1603, a "Hornwerk" was built on the north side of the Odra River – a structure with draw-footbridges that protected the bridge on the Odra River. Duke John Christian also ordered to elevate the ramparts, deepen the moats and built watergates in order to be able to fill the Odra River with more water. The earth dug out from the moats was used to reinforce the curtain that directly connected two neighboring bastions. Outer ravelins were also constructed and the five gates leading to the city were particularly strongly fortified. In the area beyond the fortress, on *Mühlenwerder*, a large island on the Odra River between the Odra bastion and Sichtdichfür – Beware, a sconce to protect the gunpowder mill and for a better view over the opposite bank of the river was built. In addition to the earlier gates, two wickets were built – Garbarska at the end of Garbarska street and Polska at the end of Polska street.

The guilds also started to organize guard shifts at the gates, however, there were only two people for each gate. In 1618, they were joined by 27 infantrymen and 4 horsemen maintained and financed by a rich merchant, Georg Roth. On the other hand, the Duke maintained two squadrons of cavalry. In 1617, 26-year-old Duke John Christian became the head of the province. After the beginning of the war in 1618, in the first stage, the troops of the Silesian states resided in Brzeg. They had stationed in the city for two years and left on September 1st, 1621. After the battle of the White Mountain (Biała Góra) Duke John Christian

* The influence of those events on the form of the fortifications in Brzeg was described in a separate chapter.

16. Brzeg. The panorama of the city besieged by the Swedes in 1642. *Brieg von Schweden belagert 1642.* Coloured pen drawing, size: 19,3 × 8 cm. F. B. Werner, *Topografia oder Prodromus*. Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Rękopisów, inv. no. R 551 Vol. II, (dates quoted in the volume: 1740–1759), p. 340.

spent some time in Legnica and Frankfurt/Oder and finally returned to Brzeg in November 1621. The fortress was secured by the troops of imperial general Wallenstein since January 21st, 1627. The soldiers left Brzeg on August 9th, 1627.

In 1632, the Saxon army of general Georg von Arnim took Olawa and became a threat to Brzeg. The bridge over the Odra River was dismantled on the order of the Emperor. The Duke also prepared for war and in order to at least reduce damages caused by the Saxon army marching through the city he established a 300-people troop commanded by Sigismund Wenzel von Osorowski. Imperial general Gallas also tried to reduce losses by sending his negotiator Hans Ulrich von Schaffgotsch to Brzeg. However, on January 16th, 1633 the 15-thousand Saxon army commanded by Franz Albrecht von Lauenburg was ready to attack. Hans Ulrich von Schaffgotsch, who came from the imperial headquarters, urged the city to defend itself, counting on relief within 24 hours. Unfortunately, it did not happen and the capitulation that contained 14 paragraphs was accepted. As a result, the city did not entirely surrender and its commander was supposed to have a favorable approach towards the Duke. It was the Duke and townsmen who were supposed to decide on the location of military headquarters. The keys to the city gates should have been at the Duke's disposal as well as the commander, and the troops were supposed to have been only partly maintained by the Duke and municipal authorities. The markets and fairs were supposed to continue and the soldiers were obliged to protect the vicinity against robberies.

In 1633–1635, there were 4 companies of dragoons in the city, joined soon by 4 infantry companies (ca. 600 soldiers). As late as January 1633, imperial soldiers laid siege to Brzeg. In late 1633, the soldiers of the imperial general Wallenstein appeared close to Brzeg (the village of Rataje was burnt again). The damage was also done to the city occupied by the Saxon forces.

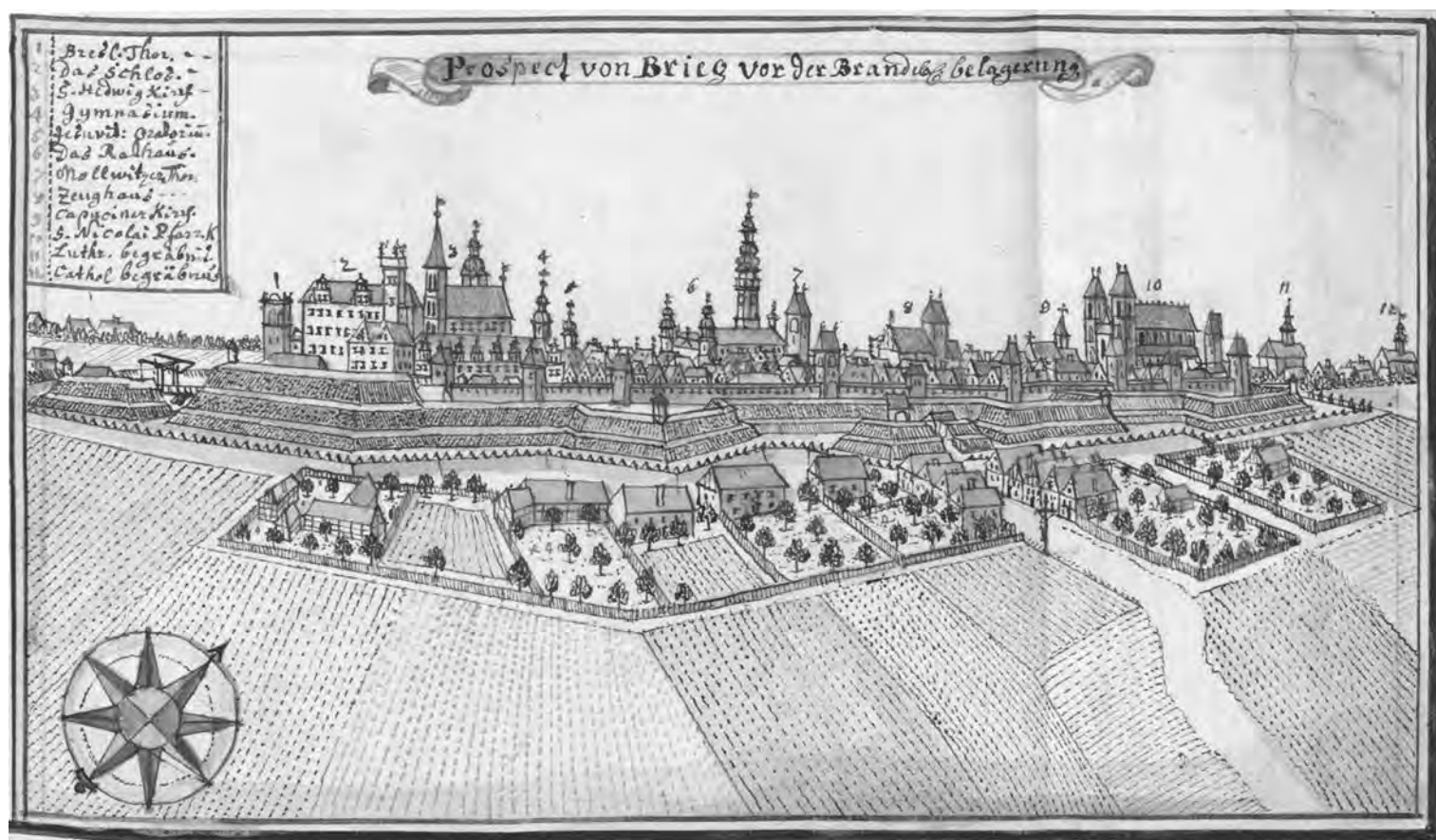
The Saxon army made the inhabitants of the city on February 3rd, 1633 demolish the houses in front of the Wroclawska

Gate, from the Gate to the blanching plant, cut down trees, destroy gardens and demolish the cemetery church at the Opolska Gate on April 29th. On May 18th a camp for Saxon and Swedish troops was established there. On May 29th the manor in Brzeska Wieś was burnt just as the Malujowickie Suburb on July 12th. In the winter of 1634 the suburb before the Odrzańska Gate together with the small St. George's church were demolished.

War conditions brought epidemics to the city, however, the first plague was noted in 1607/1608. The most tragic were the ones from 1623 (3340 victims), 1626/1627 (379 victims) and 1633/1634 that caused 3439 victims in Brzeg and 263 victims in the nearby village of Malujowice. As a measure that was supposed to prevent the plague from spreading, a plague house (similar to a leper colony) on Fischergasse (today's Rybacka Street) next to the gallows was built in 1629 and extended in 1652. In 1633, the gymnasium was closed due to the plague. It was opened again on August 3rd, 1637. In 1632, after the library in the monastery in Henryków had been robbed, it was moved to Brzeg.

In 1635, the Elector of Saxony concluded a peace treaty with the Emperor that guaranteed the freedom of religion in imperial Silesia. On July 14th, 1635 the Saxons ended the first occupation of the city. In July 1635, imperial forces returned to the city under the command of Count Harrach. According to the treaty, the city could not accept religious refugees. Nevertheless, the city still suffered from war difficulties. Since June 1st, 1641 the imperial army was stationed on the municipal pastures.

The war returned close to the city walls soon. On June 25th, 1642 the first regiments of the Swedish cavalry under the command of general Torstenson appeared near Brzeg and at the road to Wrocław. Near the village of Brzezina their first camp was established. On June 29th, 1642 the city became besieged by 12 000 Swedish soldiers led by general Torstenson and defended by 1200 soldiers under the command of Johann Bogislaus von Mördor from Pomerania. The city was supported by food supplies, two

17. Brzeg. The panorama of the city before the Brandenburg siege (bombing). *Prospect von Brieg vor der Brandeburg belagerung*. Coloured pen drawing, size: 11,5 × 21,5 cm. F. B. Werner, *Topografia oder Prodromus*. Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Rękopisów, inv. no. R 551 Vol. II, (dates quoted in the volume: 1740–1759), p. 303/1.

guns, 1000 soldiers, only 500 of whom were ready to fight, and 600 horses. Apart from the army, the city became a shelter for 770 women and 200 children. The defenders had only 7 heavy cannons. A certain paradox of the defense of the city was that even though the hearts of the Protestant princes were on the Swedish side, they had to obey the emperor. On the other hand, the dukes were afraid of being plundered by the Swedish troops. In order to properly prepare the defense, all the buildings in the foreground of the fortress were dismantled and the wood from the Odra River forest was used to strengthen the fortifications. On June 28th the Swedes destroyed the waterworks between Zielęcice and the castle, on July 9th they managed to capture the castle bastion and on July 12th a grenade hit the chamber of Duke John Christian on the castle, however, the Dukes luckily had moved to the lower part earlier. The arguments between the Duke and the people resulted in the fact that in the half of July 1642, despite the efforts made by the defenders from the Nyska Gate, the victory was more on the Swedish side. The Swedes started to rob the fields of Zielęcice and Skarbimierz. Under the castle bastion another mine exploded, which resulted in the threat that the water from the moats would flow into the Odra River. The castle and its courtyard were hit by numerous bullets.

Soon, the bridge over the Odra River burnt and the Swedes set the neighboring villages on fire. On July 20th the attackers became supported by a new regiment. On July 22nd a mine destroyed the dam between the river and the moat, and the water from the moats flowed into the Odra River. On July 24th a few grenades exploded in the gymnasium. When the final siege and the fall of the

fortress was being expected, the army of 20 000 soldiers of Leopold Wilhelm came from Vienna to aid the defenders. As soon as general Torstenson was informed about this fact, he stopped the siege. Burning everything to the ground, destroying ducal manors and taking 10 000 cattle, he headed towards Bierutów and Głogów, crossing the Odra River. Already on July 26th the inhabitants of Brzeg celebrated the end of the siege, during which 121 grenades fell on the city and over 30 defenders died. On March 3rd, 1643 the city of Brzeg received a thankful letter from Ferdinand III for the courageous defense. The last march of the imperial forces of general Gallas took place in November 1643.

The reconstruction of the fortress under the supervision of the Emperor began in 1653–1655. In 1654, when the works on fortifications were directed by engineer Gründel, a counter escarpment was stretched to the area of the former cemetery in front of the Opolska Gate and the bones of the dead were moved to a new cemetery. The new cemetery was 141 elbows long and 63 elbows wide in 1659 and also replaced the old one that had been situated at the castle chapel of St. Hedwig.

The effects of the Thirty Years' War in Brzeg were truly far-reaching. According to a description of the Duke's doctor named Martinus, on June 6th, 1671 the gymnasium to which young people came from Poland, Moravia, Hungary and Prussia was in ruin. Other example can be the cemetery church of the Holy Trinity, rebuilt for the first time in 1623, and again in 1637/1638, after it had been demolished by the Saxon soldiers in the fortress in 1633, and again in 1652, after being completely destroyed by general Torstenson.

THE CITY IN THE SEVENTEENTH-CENTURY DESCRIPTIONS

In 1625, a historical chronicle of Silesia was written by Jacob Schickfuss, in which Brzeg was described as follows¹:

"The name of the town comes from the Polish name *Bregga*, which also means "high bank" in German language. According to the author, this is due to the fact that on the German side the town is situated on a high river bank, which also protects it from floods [...]

The city is supposed to be similar to Frankfurt/Oder in terms of size and arrangement, it lies 6 miles east of Wrocław, in a beautiful location, in good and healthy air, on fertile fields that bear so much crops and fruit that they can be sold to other cities without any loss for the residents[...]

All streets and almost all houses are equipped with water-pipes, around the city and in its vicinity there are numerous ponds with carps. In the north there is a municipal forest and also other groves and forests, such as a tall forest in the south, a ducal property, which provide enough wood for the townsmen and their neighbors. In the city there are masonry churches. [...] There is also a large masonry town hall, a rectangular market square around, well paved, and a town hall tower, on which two clocks strike every hour. The houses are for the most part well-built and the streets are clean and neat [...] the streets are situated well against one another.

Gates with masonry gatehouses, and the most beautiful one at Odrzańska Gate erected in 1581. [...] The moat is dry in some places but it is easy to fill it quickly with water. The city has suburbs: Wrocławskie, Małujowickie, Brzeskiej Wsi and Opolskie with manors and gardens. There are also pastures before the Odrzańska Gate where Poles come three times a year for the cattle market, on the Holy Trinity day, on St. James's day and on the day of the Birth of Virgin Mary, where thousands of cows are sold to Germany, Prague, Frankfurt/Oder, Leipzig, Nuremberg, Augsburg, Heidelberg and other places. There is a road paved with stone from Strzelin in front of the Wrocławska Gate, at the end of which is a large stone from Strzelin with the inscription: *Straverunt alii nobis, nos posteritati: Omnibus at Christus stravit ad astra viam* [...] Brzeg has a municipal aldermanship, and the alderman executes municipal law."¹

The author quotes the titles of 60 articles of this law. Among them is a prohibition on building wooden fire walls as well as smoking in breweries, bathhouses and in potteries at night. As it can be seen, the articles are mainly connected with fire safety. There was also an obligation to plaster wooden houses, the prohibition on doing laundry outside houses in the streets of the town and hosting foreigners as well as hiring servants called *Kammer Magde*. The law required the inhabitants to maintain the streets and the yards behind the houses clean. It was

also forbidden to throw litter onto the streets. The cattle was not allowed to walk through the streets and the market square. It was forbidden to lay drainpipes on the houses, as they flooded the streets, and invite girls over after dances. Everybody was required to maintain pavements in front of their houses. It was forbidden to host anybody without informing the council, take beer outside the city, weed the gardens. At weddings only two servants could have served one table. Not to spin around while dancing. The law required to cover the gutters during the winter and present home weapons to a quarter's master. The waterworks could not have been overfilled. The earth from trenches should have been taken out of the city. The residents were obliged to take children to school, not to store wood in the city, just like straw and hay in large amounts, to be available at the request of the court, not to send food from a wedding, to be home on time, not to dance at night as well as not to stay in after the night bell (probably at 21.45). Also other orders were introduced in the city: health (against plagues), fire, pharmacy or mass orders. The city's coat of arms is formed by three iron anchors against the red background.

The suburbs of Brzeg in the second half of the seventeenth century are best described by Friedrich Lucae².

The city is almost as noble as Legnica (the second capital of the Duchy) and it owes its name to the Slavic word *Berega*, which means "high river-bank".

Its structure resembles Frankfurt/Oder, however, it is decorated with beautiful buildings and now it is in better condition than Frankfurt.

The city is located 6 miles from Wrocław and lies on flat lands, however, there are small hills in the east, south and west. In the west there is Groningen Berg, which is a kind of obstacle for the fortress. Good air gives the inhabitants health.

North of the city, ca. half a mile away, there is a huge oak and beech forest mixed with firs, which partly belongs to the city. Between the forest and the city there is a large meadow where the Poles let their thousands of cows graze. On St. James's day there is a special cattle and horse market. The whole meadow was surrounded by a flood bank against the floods of the Odra River. During the ducal rule there were shooting exercises there. Centrally through the meadow, along a dyke, runs a paved road which is quarter a mile long and leads to Pisarzowice. The traffic is moved there when the waters are high or the regular road is in bad condition. The main dyke has 6 flows with wooden bridges maintained by the municipal chamber, so that the water would not remain still for too long. On the left side before the bridgehead lies the Linden Court (*Garbów*), a wide building and a manor, next to which the Dukes kept at all times beautiful horse studs, a decorative garden and an orchard. On the right side one can walk along the dam, past the white-tanners' huts, through a bridge to the so-called *Abrahams Garten*, surrounded by the Odra River,

¹ *New Vermehrte Schlesische Chronica unnd Landes Beschreibung Darinnen Weyland H. Joach, Curaeus der Artzney D. Einen Grundt geleget. Itzo Biß an das 1619 Jahr, da sich der Oesterreichischen Wienerischen Linien Regierung gantz endet. Mit sehr vielen Nothwendigen Sachen vermehret unnd gebessert; Auch in Vier unterschiedliche Bücher abgetheylet Von Jacobo Schickfusio...*, L.V.D. (1625), Book IV, p. 67–78.

² *Schlesiens curiose Denckwürdigkeiten, oder vollkommene Chronica Von Ober- und Nieder-Schlesien: welche in Sieben Haupt-Theilen vorstellet Alle Fürstenthümer und Herrschafften... Ausgefertiget von Friderico Lucae*, Frankfurt am Main 1689, p. 1353–1402.

18. Brzeg. The panorama of the city from the North across the Odra River. *Prospect von Brieg von der Wasser Seithen*. Coloured pen drawing, size: 21,5 × 11,5 cm. F. B. Werner, *Topografia oder Prodromus*. Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Rękopisów, inv. no. R 551 Vol. II, (dates quoted in the volume: 1740–1759), p. 303/2.

covered in dense bushes, or to an island stretching for quarter a mile, on which there is a shipyard and a water sawmill.

A little closer to the gate one reaches the ducal hunting house, the huge Bauhof where there is a brickyard and a sheepfold, alongside many other houses, pavilions and gardens where local people as well as foreigners can enjoy their time.

The city has a long and strong wooden bridge with a sconce, a counter escarpment with moats and pallasades in front of it, where there is a hornwork with a watchtower and a butchery next to it. There is also a small drawbridge before the hornwork. At the large bridge a customs house was built. It also has wooden passages with barriers, through which carts can ride without any difficulties. At the exit, on the left side, there is a wide water outlet where ships anchor and are loaded and unloaded.

Before the Wrocławska Gate is a very wide suburb of Rataje, which is under the municipal jurisdiction, with large farms, and many other houses, a decorative garden and orchards and a beautiful ducal kitchen garden. In front of this gate, on the left side, there is also a *Todtenhof* (cemetery) founded in 1659, surrounded by high hedges and a roofed building next to it that belongs to the castle chapel, where funeral masses for the poor are held.

Before the Malujowicka Gate there is a former crafts suburb, which was, however, completely destroyed during the war. Now there are only gardens and the inn under the Golden Jug.

The Brergischdorf Gate (the Gate of Brzeska Wies) is situated in the east. There is a large suburb there, also under the municipal jurisdiction, with large farms and other houses – there is also a huge manor that belongs to the city.

In the old times, through the Opolska Gate ran a fortified passage, closed during the war and opened again only for pedestrians in 1653, when the new fortifications were being built. Here is a beautiful church and a cemetery whose half is surrounded with a wall. In 1654, a new one was built by the city, as the old cemetery was destroyed during the war. Since 1668, a Polish pastor is present there and people pray in Polish every Sunday. The suburb that stretches close to it is called Nowe Domy and there are many houses of basket-makers, cloth-makers and carpenters as well as beautiful orchards. At the end of the suburb there is a house for the poor and a small chapel with a small bell next to it where they can collect alms. On the small cemetery headless victims of the executioner are buried and right next to it there is a masonry execution place. In this part of the suburb there is the City of Fishermen, located along the Odra River, inhabited by fishermen and boaters who have their own guild. In this part of the city there is also the Plague House, separated from other houses. At the exit from the Odra bridge there is the so-called *Kepa* (German *Werder*). It is a well-maintained island with the Large Watergate, through which ships and rafts pass, and where mills moved by strong waters are located. Between the city and the bridges of *Kepa* two large stone mills stand and each of them has 7 wheels. The largest mills are “Polish” and “German” ones. On the right side is a fulling mill and an arsenal where all equipment needed for the construction and repairs of the mills were stored. The mills located on the opposite bank of the river are equipped with ravelins. On the right side, behind the bridge and over the watergate, there is a tanners mill, an oak bark mill, a sanding mill, a gunpowder

mill, a silversmith mill, tanneries, linen dyehouses, cloth-making frames, together with houses and flats that belonged to them. *Kępa*, the one on the opposite side of the Odra River, is surrounded by a hornwork. Next to the gate there is a wood storehouse. The Polish Mill, founded by Duke George, was built in this shape in 1655. There is a ducal coat of arms above the entrance. It has many workers, a mills alderman and a scribe.

[...] On this side of the city there is also the Garbarska Wicket that goes under the embankment to the Odra River. Cloth-makers have their frames there. The wicket stayed closed for a long time and was opened only in 1670 with the masonry passage under the rampart built at high expenses. It was poorly built and collapsed again.

[...] The construction of the fortifications was started by Duke Joachim Frederic in 1595 in front of the Wroclawska Gate, as far as the Mills. He closed them from the side of the castle and city. They are beautiful, there is a rampart on a stone bedding with a wide moat and a ravelin in the west, and a dam *Beer* that blocks the flow of waters between the Odra River and the moat. ... There are beautiful villages under the municipal jurisdiction from which the city profits and maintains churches, schools and costly construction of bridges.

[...] To the council on this side of the Odra River belong the village of Ratyń, Brzeska Wieś with a manor, Gierszowice, Pogorzela with a manor, Czeska Wieś and a half of Żłobizna, and on the opposite side of the Odra River the village of Pisarzowice

and a half of the village of Lubsza. The profits from the villages belong directly to the city.

[...] On the opposite side of the Odra River lie the municipal forests of Lubsza and Ketzerdorfer (in 1717 the village of Ketzerdorf was turned into a market town and called Karlsmarkt – Karłowice). There is also the Forest of Ryczyn, named after the ancient stronghold in Ryczyn, from which a ruin in the middle of the forest remained, marked in the old Silesian maps. There was a pagan grove and a god there, according to old records. Here, on the beautiful meadow, stands a huge oak and three stone tables under its wide branches, where since the old times dukes could have observed, after having crossed the Odra River, trumpeters and other musicians. This huge beech and oak forest is 5 miles long and 3 miles wide. Further, 1 mile from Brzeg, there is a hunting house founded in 1614 by Duke John Christian.

Close to the village of Brzezina a large pond is situated, surrounded by a strong dam from three sides, quarter a mile long. Next to it there is the ducal red house. It was Count Moncada who founded a water spring that helps to refresh the travellers who use this road. In 1582 between Brzezina and the great pond Duke George II built a stone dyke where a huge stone monument in the form of an eagle stands and bears an inscription: *Starverunt alii nobis, nos posteritati: Omnibus at Christus stravit ad astra viam*. "Others build for us and we build a road for our descendants, but for all to the Christ leads a road to the stars". The monument was renewed by George III in 1660.

BRZEG IN THE EIGHTEENTH CENTURY

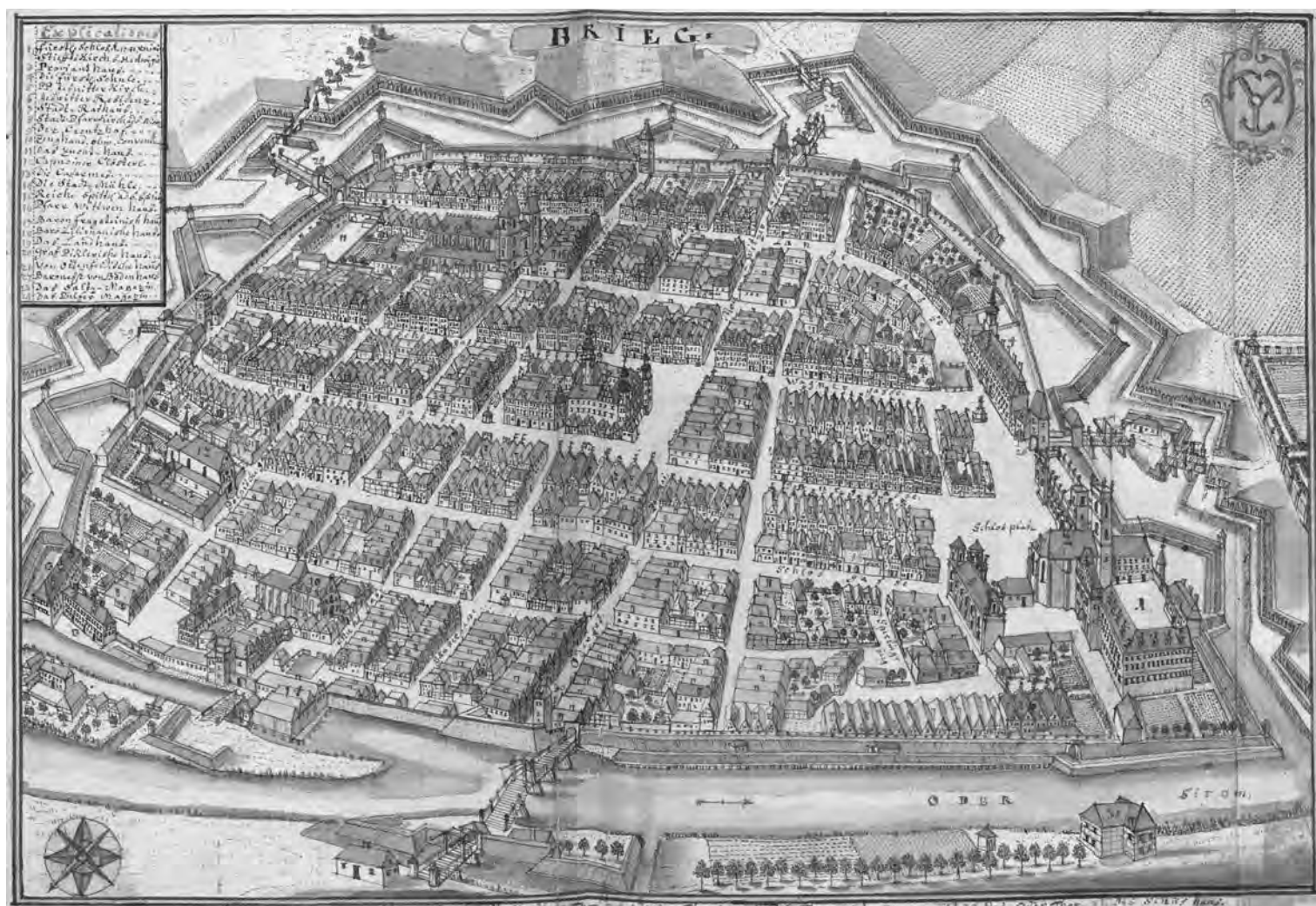
RAFAŁ EYSYMONTT

In the first half of the eighteenth century Emperor Charles VI confirmed (for a fee) town privileges. In 1706 it was the brewers right, in 1727 – the privilege to organize two wool trade fairs on Thursday after Pentecost and on the St. Michael's day, in 1729 – the privilege of establishing 12 rich stalls and the prohibition for Jews, Italians, Scots and Burgundians to trade from their stalls outside of fair sites.

In 1729, a bookseller was mentioned in the city and in 1715 the Friedrich Tramp's printhouse in Brzeg was granted a privilege

of selling calendars in the whole Silesia as well as the exclusive right to sell them in the Duchy of Brzeg for 10 years, even though there was another printhouse in the city, owned by Gottfried Gründer. In Brzeg there was also a bookbinder guild with 3 members. In 1716, a man named Krieg received permission from the council for messengers service. The post office building was located on Paulauerstrasse (today's Ks. Jana Dzierżonia Street) at that time.

The city did not escape natural disasters. The Glawing's chronicle mentions fires in 1706, 1707, 1708, 1729, 1736, 1739

19. Brzeg. Aerial view of the city from the North. *Brzeg*. Coloured pen drawing, size: 42,7 × 29,6 cm. F. B. Werner, *Topografia oder Prodromus*. Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Rękopisów, inv. no. R 551 Vol. II, (dates quoted in the volume: 1740–1759), p. 288/289.

20. Brzeg. Brieg, the panorama of the city from the south, F. B. Werner, coloured copperplate. *Scenographia Vrbium Silesiae Tab. I d. i. Prospecte der Staedte Schlesiens. I. Tabell in welcher Die Staedte der Fürstenth. Oels und Brieg vorgestellt werden, gezeichnet von F. B. Werner und edirt von Hom. Erben, Nürnberg, before 1737. Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Starych Druków, inv. no. 595029..*

and 1777 as well as damages caused by floods in 1715, 1736 and 1785. During the flood in 1736 a 1,5 mile wide strip of land on the right bank of the Odra river was flooded¹.

¹ Stadtrat Neumann, *Von den Turmknöpfen des Rathauses*, "Brigieschen Heimatblätter", 55, 1930, p. 247; 57, 1933, p. 221 and further.

THE MOST IMPORTANT CONSTRUCTION INVESTMENTS IN THE BAROQUE CITY

One of the most important elements of the baroque transformation of the city was the erection of the Jesuits church by Josef Fritsch in 1735–1739. The first design of the Jesuit com-

21. Brzeg. The Jesuit church of the Holy Cross, general view. *Kirch der PP. Societ. Jesu*. Coloured pen drawing, size: 8,4 × 9,2 cm. F. B. Werner, *Topografia oder Prodromus*. Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Rękopisów, inv. no. R 551 Vol. II, (dates quoted in the volume: 1740–1759), p. 315/L.

22. Brzeg. Former Jesuit chapel, general view. *Ehemalige Capel der Jesu*. Coloured pen drawing, size: 6 × 8,4 cm. F. B. Werner, *Topografia oder Prodromus*. Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Rękopisów, inv. no. R 551 Vol. II, (dates quoted in the volume: 1740–1759), p. 315/P.

plex was approved by the general of the order, Frantz Retz, on August 14th, 1734 in Rome. The cornerstone was laid already in the autumn of 1735, however, the towers were completed only to the height of the west gable. The city provided 36 000 bricks for the construction.

The construction of the Jesuits church formed a new significant urban interior. The wide square, bordered by the gymnasium, school and Jesuits church, was adjacent to the ducal garden which had been handed over to the Jesuits and surrounded with a wall. The wall had been destroyed during the siege in 1741 and since then the area became a part of "Schlossplatz", also called "Paradeplatz" (today's Zamkowy Square).

In 1729, Joseph Bechert and imperial tax collector F. J. Javeriski funded a statue of St. John Nepomuk in the Jesuit garden, which was a typical element of baroque arrangement of a Silesian city. The second figure of St. John Nepomuk was erected at the head of the bridge over the Odra River. In 1737, a Holy Trinity monument appeared on the castle square (called in 1750 also Parade Square).

During this time numerous baroque houses were built in the city. In 1715 the house with a rich portal, owned by a patrician named Kreyer, was erected at 3 Jabłkowa Street. In 1725, the unpreserved house with a double gable was built on the corner of the Market Square and Wagnerstrasse (now Fryderyka Chopina Street). The house no. 19 at the Market Square was a building with a balcony portal, built in 1727. Later it housed the command of Frederic II and after that a pharmacy called "At the Black Man". In 1746, a new baroque meeting hall was established in the town hall. Numerous figures of saints at the corner of the Market Square and Jabłkowa Street date back to that period. Unfortunately, there were losses, too – the Capuchin monastery burnt down in 1776.

THE BEGINNINGS OF INDUSTRY, PUBLIC INSTITUTIONS

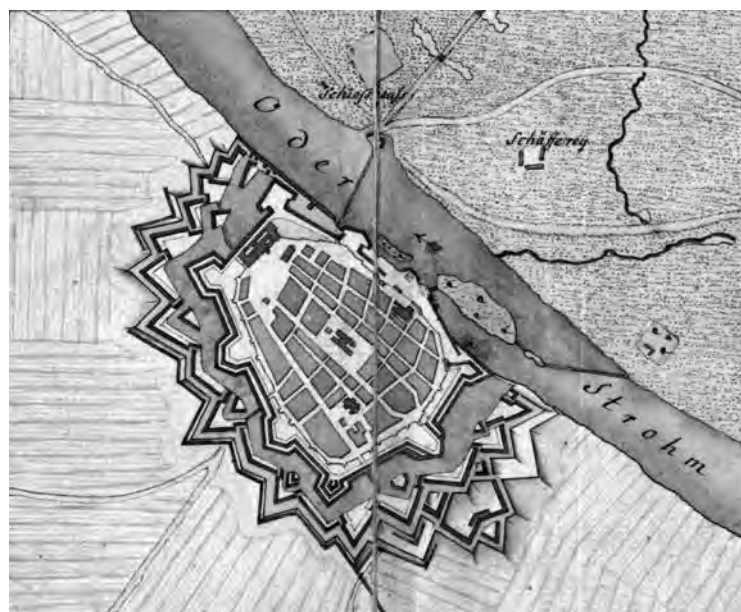

23. Brzeg. A spinning mill and penitentiary, general aerial view (1745). *Spinnhaus in Brieg*. Inscription in Fassade. *VIRIVS est DOMARE QVOS CVNI PAVENT atqVe fVgIVnt*. Coloured pen drawing, size: 16,7 × 9,7 cm. F. B. Werner, *Topografia oder Prodromus*. Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Rękopisów, inv. no. R 551 Vol. II, (dates quoted in the volume: 1740–1759), p. 345.

In 1724, the city bought a plot at the Nyska Gate (the area of Kreuzhof) for 455 thalers in order to built there a weaving mill. The factory was supposed to be erected, according to Emperor Charles VI's will, basing on the sketches of similar buildings in Amsterdam and Hamburg. Also, a dye-house and a fulling mill in the village of Gierszowice were planned. The building with a beautiful baroque portal, erected by master mason Melcher, was 150 feet long along today's Długa Street and 75 feet wide. The construction of the weaving mill faced the resistance of the weavers from Wrocław and the city lost over 44 000 thalers that it had invested. The decision was made to turn the building into *Zuchthaus* (the house of forced work) where raw cotton was processed and the land was sold in 1739 to the Emperor. The construction of the house of forced work was directed by master Johann Christoph Melchior, the funder of the Holy Trinity column and the builder of the parish church. The construction was finished later in the Prussian period, in 1744 and extended for 12 000 thalers after the state had purchased three houses opposite St. Nicholas church. In 1776, a hospital that cost 1000 thalers was also added.

THE MOST SIGNIFICANT CHANGES UNDER THE PRUSSIAN RULE

Already in early January, 1741 the Prussian army besieged several villages close to Brzeg. Due to the approaching danger, on January 3rd, 1741 the trees around the embankments began to be cut down in Brzeg, and on January 5th the house of the Polish parish

24. A schematic plan of the city, 1750. A fragment of the title page. *Krieges Carte. Des Theiles von Ober Schlesien dieseits der Oder, von Brieg bis Oderberg, ferner längst der Osterreichischen Grantzze über Tropau und Jagerndorff bis Patschkau und so fortan über Münstrberg nach Brieg*, sign: *En Wreck, Glatz den 15ten Fbr. 1750*. Coloured drawing, size: 16,2 × 11,4 cm. Linear scale for the city plan from the title page 700 Rhenish rods = 18,7 cm (100 rods = 27 mm), original scale 1:13 200. Fortifications, fields, meadows, forests and a sheepfold on the north side of the Odra River visible. Staatsbibliothek zu Berlin, inv. no. Kart N 15 060/3.

25. Brzeg. Ducal castle after damage caused by bombing (and after reconstruction). *Fürstl. Schlos nach der Bombardirung.* Coloured pen drawing, size: 16,3 × 9,3 cm. F. B. Werner, *Topografia oder Prodromus*. Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Rękopisów, inv. no. R 551 Vol. II, (dates quoted in the volume: 1740–1759), p. 301.

priest in front of the Opolska Gate was demolished. On January 10th, the city became completely closed and, to clear the foreground, the bridge to Piszczowice on the north side of the Odra River was burnt on the order of general Piccolomini. The costly dye-house and weaver frames were also dismantled. The newly-built Polish church of the Holy Trinity was demolished as well. On January 6th, Brzeska Wieś was set on fire and burnt for the whole night. Numerous man-made fires lasted for 8 days and it was feared that the fire would spread throughout the city, especially when hay storehouses were burning. The burnt villages of Rataje and Brzeska Wieś as well as Nowe Domy were actually never restored to their previous state. They even partly changed their location. The Prussian ruler, Frederic II Hohenzollern, ordered to move Brzeska Wieś during its reconstruction 1 km to the south-east.

The siege was conducted by the Prussian king personally. He could be seen on his grey horse through binoculars from the town hall tower. The defense of the city lasted only a week and on May 5th the city capitulated.

After conquering the fortress of Brzeg, the Prussians started extending it (the fortified area with the large “glacis” foreground was extended by 22,353 square klafters). The works lasted until the Napoleonic war. The towers of the city walls were demolished. Only the towers at the Opolska, Wrocławska and Odrzańska Gates were left until the mid-nineteenth century. The former prison behind the Capuchin monastery was turned into a gunpowder storehouse. At the Wrocławska Bastille an excise house was erected.

The new authorities reduced the duties of the citizens connected with lodging the army (until then soldiers had been

accommodated in private houses) by building barracks whose construction was partly financed from the funds of several municipal foundations. In 1742, the construction of barracks behind the Opolska Gate started. The gate was closed and the traffic was directed through the Starobrzieszka Gate. In 1784, new grenadier barracks were erected on Polska Street, because of which the city had to sell 6 townhouses.

The extension of the fortress resulted in compensations in the amount of 20 000 thalers in 1779 and 1780 for garden owners. The confiscated land was partly returned to the inhabitants of the city together with the funds for recultivation works. The townsmen also received from Frederic the Great the right to get a conscription dismissal for 2000 thalers.

Despite the fact that the city had been taken over by new authorities, the old ownership relations and rights were retained. The urbarium from 1750 precisely described the division of the city into three jurisdictions – municipal, royal and collegiate. The borders ran then partly along the gutters of Długa and Grodzka Streets, and the one that separated the old ducal, at that time royal, castle ran along a decorative fence surrounding the houses located inside the fortifications at the castle, erected in 1656. Outside municipal jurisdictions remained at that time, among others: the castle, Parade Square (presently Zamkowy Square), situated between the castle and the Jesuit college – the former castle garden, two houses on Sperlingsberg (Wróble Wzgórze = Sparrow Hill) inhabited by municipal craftsmen, two houses on Grodzka Street and also the mills on Kępa Młyńska (Mills Island). To the Royal Collegiate Office belonged the gymnasium and several houses in the city (mainly on Grodzka Street

and in the area of the Wrocławskie Suburb), the hunting house and the barns on the north side of the Odra River².

The city retained the privileges granted already in the Middle Ages. Those were, among others, the right to fish, to own four mills, to hunt in municipal estate, to own municipal forests together with the hunting right, to brew, to own a municipal brewery located close to the Minorites monastery, to run a municipal tavern in the town hall (beer) and the Burgher's Hall above (wine), to have a burgher's court, to have a beer monopoly in the vicinity, to own the "Golden Jug" tavern in front of the Malujowicka Gate and two other taverns, on Nowe Domy and in front of the Odrzańska Gate as well as the rights of spirits urbarium, customs freedom and road obligation – already known from the time of Matthias Corvinus in 1474. The city also owned a salt urbarium, the right to own a public city scales, the freedom of fairs and wool markets as well as weekly trade fairs. In an inventory from the mid-eighteenth century mentioned were also the rights to pastures and meadows called "horse garden", a public brickyard, 12 merchant chambers, 12 rich stalls, 42 meat benches, 42 bread benches, baker's table, 36 shoemaker's benches, 24 tanner's benches, a bathhouse, public pharmacy and the right to collect taxes. In the city there were also the Fire Association and the Impoverished Fund. To the city belonged 13 municipal villages: Rataje, Brzeska Wieś, Lubsza Mała, Lubsza Wielka, Pisarzowice, Czeska Wieś, Gierszowice, Pogorzela Olszanka, Żłobizna, Obórki, Kantorowice- Nowa Wieś, Mała Wieś and Pawłów. Naturally, the villages were leased and provided an income of 8000 thalers a year³.

In 1756, Brzeg became the new capital of the Upper Silesian Regency (Catholic Opole was dangerously more on the Habsburg side). Brzeg retained this status as long as 1813–1814. Initially, Prussian investments were not impressive. In 1768, the first new school in Brzeg was founded, however, it was only an organist's house with one classroom, next to the funeral chapel on the cemetery. In 1783, the Minister of Silesia, Count von Hoym, gave the order to build a house for the mentally ill on Paulauerstrasse (now ks. Jana Dzierżonia Street), opposite the parish church of St. Nicholas. It cost 7000 thalers. In 1794, it housed the insane and prisoners together. The old house for the insane was demolished and trees were planted in the area, so that the sick could stroll around them. The house of forced work, *Zuchthaus*, was extended in 1777–1778 by adding a hospital and a bathhouse. The building housed 150 men and 50 women who produced percale during their 11-hour shifts.

THE SUBURBS AND CITY BOUNDARIES

There is very little information on Brzeg's suburbs at that time, however, the fact that the suburban roads were being repaired needs to be mentioned. In 1750, the road between Brzeska Wieś and Żłobizna was messy and wet. The inhabitants of Brzeska Wieś were forced to maintain it and people from

Żłobizna were supposed to provide stone and take care of the trees along the avenue. The county of Żłobizna also maintained a separate road that led from the Jewish cemetery on the border with Krzyżowice, but it was liquidated in 1812 when regulating the county lands. In the mid-eighteenth century a conflict was mentioned, regarding the city and royal chamber's duty to take care of the road to Brzezina.

According to the urbarium from 1750, the city bordered in the east on the village of Kruszyna, which belonged to the collegiate, Pawłów, which belonged to the royal chamber, the municipal village of Brzeska Wieś and Żłobizna, located at the road to Krzyżowice. In the south it neighbored the fields of Żłobizna, Pępice, Łukowice, Skarbimierz, Przylesie, Malujowice and Ziełęcice. In the west the city was adjacent to the municipal village of Rataje, the royal chamber's village of Brzezina and on the other bank of the Odra River with the chamber's manor of Grabów and other villages, e.g. Lubsza, which was located behind the vast municipal meadows. The borders were in the mid-eighteenth century still partly marked with dikes and mounds.

The urbarium from 1750 mentions four gates: Wrocławska, Malujowicka, Nyska and Odrzańska, as well as the related suburbs, from which only Nowe Domy and Rybacka Street, as it was written, "before the Nyska Gate to the Odra River", were reconstructed after the destructive war in 1741. In the area of Nowe Domy there were 13 houses at that time. The Mill Wicket leading to the Młyńska Island with mills and dye works owned by the royal chamber was also mentioned⁴.

26. Brzeg. Catholic cemetery church, general view. *Cathol. Begräbnis Kirche*. Coloured pen drawing, size: 8 × 8,1 cm. F. B. Werner, *Topografia oder Prodomus*. Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Rękopisów, inv. no. R 551 Vol. II, (dates quoted in the volume: 1740–1759), p. 316/L.

² *Urbarz miasta Brzegu*. Translated and elaborated by Marcin Wrzeciono, Brzeg 2019, p. 31–34.

³ *Urbarz miasta ...*, p. 37–68, 185–189.

⁴ *Urbarz miasta ...*, p. 19, 29, 30

Rybacka Street was a suburban area between Nowe Domy and the Odra River. In 1750, there were only 36 plots there, two of which belonged to the Holy Ghost hospital, one to the military hospital and only 17 were occupied by buildings. The hospital, formerly the plague house, was built there in the late sixteenth century or in the early seventeenth century. In 1741, it was demolished, as was the whole suburb, and burnt, however, it was mentioned in the urbarium from 1750. The hospital was reconstructed in 1766 and provided two large rooms for the ill, and higher there were rooms used for silkworm rearing. In the area of the discussed suburb there were also gallows.

CEMETERIES

The new authorities introduced changes also in this area. Even though king Frederic II prohibited burying people in the city and churches in 1775, already in 1742 the cemetery at St. Hedwig's collegiate church was closed and the area was turned into a distillery and the other cemetery at the Wrocławska Gate was incorporated into the fortified city. It resulted in establishing the new cemetery covering the area of 436 square rods at the road to Ziębice. The dampness caused that only the poor were buried there from 1747 and the cemetery at the Holy Cross, south-east of the city, served for burying the wealthier citizens. The building was connected with city traditions. Starting from 1727 the celebrations of Finding the Cross were organized there annually. During the Prussian period the chapel went under the patronage of the castle chapel and became a burial chapel for the Catholic community.

27. Brzeg. Evangelical cemetery church, general view. *Luthr. Begräbnis Kirche*. Coloured pen drawing, size: 8,2 × 8,1 cm. F. B. Werner, *Topografia oder Prodromus*. Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Rękopisów, inv. no. R 551 Vol. II, (dates quoted in the volume: 1740–1759), p. 316/P.

THE CHURCH OF HOLY TRINITY

In 1743, land for the construction of a church and a parish house was bought from the village of Brzeska Wieś for 1800 thalers and in 1748 a cornerstone of the new building was laid at the road to Pawłów. Only after three days it turned out that the building cannot be erected there, as it is located too close to the fortifications and the newly built parish house had to be demolished. In 1765, a project for the new church next to the Nowe Domy estate was prepared by engineer lieutenant Gerhardt. In 1767, a knob by the municipal carpenter Pfeifer was set on the tower. In the same year, the construction of a new parish house started. The organs were rescued by the organ master Engler from the old church that had been dismantled in 1741. On August 23rd, 1769, 28 years after the demolition of the old church, the new one was consecrated. Since in 1769 there were not as many Poles as 100 years earlier, the church, intended for the Polish community, became a branch of the parish of St. Nicholas.

THE TRANSFORMATION OF THE CITY IN THE SECOND HALF OF THE EIGHTEENTH CENTURY, THE PRUSSIAN REFORM OF URBAN DEVELOPMENT

Despite the above mentioned attempts at developing industry, Brzeg remained a center of crafts during the Prussian period. In the late eighteenth century in the city there were: 44 master and 28 apprentice clothmakers, 21 master and 8 apprentice linen-drapers, 26 master distillers, 36 master butchers, 36 master bakers, 21 master brewers, 36 master shoemakers, 40 master tailors, 17 master fishermen, 10 master coopers. The number of craftsmen did not change comparing to the number known from an inventory from the middle of the century, which proves economic stability of the city. The brewers privilege, renewed in 1756, confirmed the rule that brewing was only allowed in houses that had been granted a special right. The privilege concerned 354 houses and most of them had the right since the Middle Ages. There were 6 breweries in the city as well. Beer was sold in taverns, private houses and suburban inns in the area of Brzeg's judicial district. The situation changed when municipal monopoly was abolished and the Stein and Hardenberg's reform was introduced.

During the Prussian rule the second private manufacture owned by Schlegel was founded in the former Latin school at the cemetery of St. Nicholas church. Ca. 1600 there was a printhouse there and later the flat of an organist and a sexton. And ca. 1700 the building was bought by Schlegel and turned it into a manufacture by installing 60 looms in it and employing 100 workers.

In 1756–1757, there were only 36 brick houses in the city, while 475 were covered with shingle. Already in 1765, an obligation was introduced to cover 10 houses in a year with roof-tiles, thus in 1794 there were 253 houses covered with roof-tiles and only 216 with shingle. When in 1775 7 houses on Paulauer Strasse (now ks. Jana Dzierżonia Street) burnt, the fire victims

were given 5700 thalers and in 1775 after the fire of 2 houses on Polska Street, Nonnenstrasse (today's Zakonnica Street) and Ooppelische Gasse (today's Mikołaja Reja Street) the city received 90 000 thalers as royal aid. The condition was to use it to build masonry houses. The Catholic community also received 1100 thalers for the renovation of the castle church. When still in 1777 there were 400 unsafe houses in the city, the royal authorities ensured that after finishing the construction of fortifications some of those houses would be rebuilt each year. In 1782–1785 the king ordered to build the whole Friedrich Gasse (today's Władysława Jagiełły Street) from the municipal funds, which cost 35 500 thalers.

At the end of the Piast rule the town had about 3600 inhabitants (1661), in 1741 when it was conquered by Prussia – 3224, in 1749 – 3700, in 1757 – 4406, in 1782 – 4782, in 1796 – 6456, in 1825 – 9992 without the army, in 1847 – 11 000–12 000. It should be noted, however, that not all inhabitants were townsmen with full municipal rights – in 1675 the number of townsmen was limited to 900, and in 1825 to 1075.⁵

On the other hand, mayor Wuttke mentioned in 1822 that in 1780 there were only 4892 inhabitants in Brzeg, excluding people connected with the garrison. A list of buildings preserved for 1787 shows that 469 houses in the center and 79 in the suburbs were under the municipal jurisdiction (similarly as in 1750, when 346 out of 469 houses had the brewing privilege); 17 houses in the center and 12 in the suburbs were beyond the municipal jurisdiction. According to the information from a document from the town hall knob, in 1798 in Brzeg there were 9149 inhabitants, 632 houses, 288 of which were covered with roof tiles and 344 with shingle.⁶ All houses were insured against fire for 310 645 thalers. This means that each house was insured for less than 500 thalers on average. The wool factory produced 2 606 pieces of cloth and 3 124 pairs of stockings, together worth 29,950 thalers.

The houses from the time of Frederic II were characterized by simple structure. Whole rows of houses had their windows and roof at the same height. The houses at the Market Square were standing out, as there were still numerous townhouses in different styles, mainly with baroque gables with urns, busts or wind flags. Many of them had wooden drainpipes that were standing out in the middle of the streets. They did not decorate the streets but soaked the passers-by with water and spread the fire. They were being removed at that time.

The royal property at that time was: the castle, barracks, storehouses (7), arsenals (5), hospitals (5), guardhouses (8) and the prison⁷. To the city belonged the town hall, the trading hall, 2

prisons, 6 hospitals and asylums and 4 schools buildings. To the municipal district belonged then the villages of Rataje, Brzeska Wieś, Żłobizna, Czeska Wieś, Gierszowice, Olszanka, Pogorzela, Duża and Mała Lubsza, Piastenthal, Małe and Duże Piastowice, Piszczowice, Obórki, Nowa Wieś Mała, Kantorowice.

The state agreed also to maintain the bridge fortress (Festungbrücke) that had been maintained by the city until that time. In 1782, 9000 thalers were spent on renovation of houses, in 1783–1784 – 16 000 thalers and in 1785 – 10 500 thalers. In 1774, a new salt storehouse was erected for 8650 Rhenish thalers. The widow house on Lange Strasse (now Długa Street) cost 2800 thalers. The town's major tasks in 1797/98 were to build a school for girls, demolish and rebuild the German mill, and repair the arsenal.

The Prussian state declared religious tolerance. In 1799, a classicist synagogue was built in Brzeg at the corner of Trempekgasse and Lange Strasse (today's Emilii Plater and Długa Streets) and in 1797 a Jewish cemetery at the road to Żłobizna was founded.

The legal status of the city and complex Prussian administration in the late eighteenth century is shown well in the inventory of Friedrich Albert Zimmermann. The city took patronage over the Lutheran parish church. The chamber's yearly income was 22 000 thalers from the brickyard's customs, forest and the villages of Olszanka, Kantorowice, Brzeska Wieś, Czeska Wieś, Gierszowice, Duża and Mała Lubsza, Pogorzela, Mała Nowa Wieś, Rataje, Obórki, Piszczowice, Żłobizna and the colony of *Piastenthal*, founded at the expense of the city on the 530 morgens of land, according to an administrative order from 1771.

The city also managed the scholarship fund of the hospitals, the fund for care over the elderly people, scholarships for masses for the poor and learners as well as the fund for dowries for the poor townsmen daughters.

In Brzeg, there was also a royal excise office, a royal construction office represented by inspector Karl Benjamin Gottfried Geisler, a royal carpentry inspectorate, a watergate and dikes inspectorate and also a construction inspector of the cities of the 2nd and 4th tax department. Among others, the castle office, the tax office, the inquisition office, the office of the tolerance towards Jews, the mills office, the scales office and other state offices – Upper Silesian Administration, the office of justice and the church collegiate office should be mentioned. Other offices handled the matters connected with post, provisions, salt and residential duties (army lodging), tobacco, customs.

At that time, Brzeg already had well-organized postal communication on a supra-local scale. Stagecoaches connected the city with Upper Silesia and Grodków, however, postmen still walked on foot not only to Olawa, but also to Strzelin and Niemcza. The mail from Tarnowskie Góry and Grodków reached Brzeg together with shippings from Vienna.

⁵ H. Schönwalder, *Geschichtliche Ortsnachrichten von Brieg und Seine Umgebungen, Erster Teil Einleitung, Vorstädte, Umgegend*, Brieg 1847, p. 9.

⁶ Neumann, *op. cit.*, 55, 1930, p. 247.

⁷ W. Dziewulski, S. Golachowski, *Brzeg*, [in:] *Studia z historii budowy miast polskich* (Prace Instytutu Urbanistyki i Architektury, R. 6, z. 2/17), Warszawa 1957, p. 79.

BRZEG IN THE NINETEENTH CENTURY

RAFAŁ EYSYMONT^{TT}

The early nineteenth century was the time of numerous fires in the city. In 1801, the south wing of the castle, in 1803 – 56 houses, in 1804 – 19 houses, in 1806 – 59 houses and the military hospital burnt down. On September 6th, 1822 two houses on Burggasse (now Zamkowa Street) were destroyed in a fire and in the case of five houses roofs were entirely burnt and upper storeys got seriously damaged. In 1840, the royal mill burnt down as well.

THE NAPOLEONIC SIEGE, DEMOLITION OF FORTIFICATIONS, FIRST PARKS AREAS

On January 7th, 1807 Napoleonic Bavarians approached the city from the side of Zielęcice and Rataje. The defense lasted for a week, until January 15th, and already on February 19th the demolition of the fortress of Brzeg started. The Napoleonic occupation did not last long. On November 12th, 1808 the French military hospital left the city on a ship and moved to Wrocław. On December 14th, the last French regiment left Brzeg and the supplies of gunpowder and food were sold. In 1809, 132 morgens of land that belonged to the fortress was given back by the chamber to the city, however, 20% of the military area was kept by the war and dominial chambers. The city also acquired a fragment of the castle rampart stretched between the Wrocławska Gate and the Odrzańska Gate. A part of the city walls preserved until 1847 (including 4 out of 20 towers, previously located 50 steps from one another). In 1811, the bridge in front of the Malujowicka Gate was dismantled. The bridges in front of the Wrocławska Gate and the Nyska Gate were reconstructed at that time. In 1824, because of construction of a road, a new bridge at the Wrocławska Gate was also built. In 1843, due to the erection of the new bridge, the Hautcharmoy Bastion was demolished, giving space for another city square.

LOCAL GOVERNMENT REFORMS

In 1805, the population of Brzeg was 10 000 people, from which only 600 had the right to vote. Cities gained self-governance as a result of the minister Stein and Hardenber's reform that was carried out in the whole Silesia in 1807. The cities were divided, basing on their size, into respective ranks. Also, elec-

tion districts were defined. Townsmen who practiced permitted crafts or owned immovable property received the right to vote, regardless of their social status or religion. The above mentioned changes led to dividing Brzeg into 8 election districts for 588 townsmen entitled to vote, however, the numbering of houses remained continuous. The suburbs received separate numbering¹. The first election district was the Odrzańskie Suburb and the Mills Island, the second one – the Mills District, the third one – the Opolski District, the fourth one – the Church District, the fifth one – the Długa Street District, the sixth one – the Malujowickie Suburb, the seventh one – the Castle District and the houses of the Wrocławskie Suburb, the eighth one – the so-called Friderician District, located on the outskirts. Each of the districts chose their councillors in February 1809².

In 1812, the city received the whole area of the fortress – 129 morgens altogether, from which only 8 plots of 20 morgens each were intended for state purposes. The city also wanted to obtain the area of sheds formerly used for military exercise in front of the Wrocławska Gate. Nevertheless, military authorities planned to establish a Lutheran cemetery for the Brzeg's garrison there.

The beginning of the nineteenth century was also the time of dissolution of monasteries in the whole Prussian State (1810). Nevertheless, the last three Jesuits left the city as early as in 1801. Their church was handed over to the curator of St. Hedwig's church.

THE CHANGES IN BRZEG IN THE FIRST HALF OF THE NINETEENTH CENTURY

In 1812, the city, due to the poor state of the funds, tried to sell some of its property, Kantorowice and Olszanka. Nevertheless, Brzeg managed to sell plots in Brzeska Wieś for a good price. Thanks to the police officer Neugebauer's fund the Catholic community acquired a plot where a school was going to be erected. Because of the lack of a school for Lutheran boys, the community was considering construction of a common building for both Catholic and Lutheran youth.

¹ D. Tscheschner, *Eine schlesische Perle, Brieg Bauten erzählen*, Berlin 2004, p. 17, 108.

² K. Neumann, *Die Einführung des ersten Magistrats nach der Städteordnung am 12. Juni 1809*, "Briegischen Heimatblätter" 37, 1929, s. 145.

28. Brzeg. The view of the city from across the Odra River with the bridges, barracks, Franciscan church, St. Nicolas's church, town hall and castle, mid-19th century. *Brieg*. Etching, size 20 × 15 cm, The Wrocław University Library, The Graphic Collection Department, inv. no. 8623.

In 1803–1804, on the corner of Lange Strasse (today's Długa Street) and Lindenstrasse (today's Bolesława Chrobrego Street) a prison for women was built. In Prussia, inmates were distinguished from the mentally ill in 1829, however, in Brzeg already in 1818 the ill were moved to the abandoned in 1816 Capuchin monastery on Polska Street. In 1831, a storey was added at the top of the forced labor house next to St. Nicholas Church. At that time there were already 600 places for men there.

In 1821/1822, Karl Ferdinand Langhans, the famous architect from Wrocław, designed the Higher Mining Office at 19 Burgstrasse (now Zamkowa Street). Also in 1821/1822, in the place of a parsonage from 1618, thanks to the initiative of an organist, Christian Arndt, one of the oldest theaters in Silesia was erected on Milchstrasse (today's Mleczna Street). It is thought to have been designed by the same architect and was extended in 1874 by another prominent architect, Karl Lüdecke, and altered again in 1927.

One of the very few Silesian printing houses, alongside the Korn's printery in Wrocław, functioned in the city as well. Brzeg's local newspapers emerged quite early. In 1810, the newspapers "Brieger Bürgerfreund" and "Brieger Wochenblatt" were

released. Since 1822 "Briegische Erholungen", since 1828 "Allgemeine Briegischer Anzeiger" and since 1830 "Der Sammler" were published. Also new local newspapers started being published in Brzeg soon. The earlier "Briegische Wocheblatt" was replaced by "Brieger Bürgerfreund" and a new title "Brieger Wocheblatt" appeared. In March, 1819, the first municipal savings bank in Silesia and the whole Prussian State was founded in the city.

At that time, in the city functioned: a three-class Lutheran school for boys with 220 pupils, a three-class Lutheran school for 220 girls, a Catholic school for a similar number of children (in each of the above mentioned schools there were 3 teachers). In Brzeska Wieś there was also a school, a "south school" – a horticulture school, a school for poor children for 200 pupils and a Jewish elementary school at the same time.

A lot of information on the city in the first quarter of the nineteenth century was provided by the excerpts from the city chronicle from 1798–1822, written by an administrative receiver, Koch³. Brewing and cloth making were mentioned among the

³ K. Neumann, *Von den Turmknöpfen des Rathauses*, "Briegischen Heimatblätter" 57, 1933, p. 221 and further.

most important crafts. In 1802, the city sold a plot situated behind the Jesuit monastery to Benjamin Hoffmann who wanted to build a cloth factory. In 1816, the factory worked well, however, it was in a bad condition already in 1822.

In 1822, the first municipal project of erecting a school was prepared. It was supposed to be a narrow, 3-storey building on today's Jablkowa street. There was also another plan for a larger building on the land next to the Opolska Gate. In 1846, the school for boys was moved to the former the so-called "Zameczek" in the north of the square at the castle.

THE FIRST PARK AND RESORT, NEW CHURCHES

The area of the former fortress, abandoned by the army, was being gradually turned to green areas available for the public. The idea of planting the embankments with trees was adopted already in 1812–1820 by mayor Wuttke, administrative receiver Koch and chamberlain Mützel. Until 1819, there were no avenues in Brzeg, except for the one that led to the cemetery. Private gardens situated on the embankments were not accessible for most inhabitants. The road from the Malujowicka

Gate to Piastenstrasse (today's Piastowska Street) was lined with poplars. The road that led through the undeveloped fields was named "Berger Alea" after its founder, which was later changed to "Feldstrasse". In 1819, the city gave the order to plant the outer slope of the fortifications between the Nyska Gate and the Malujowicka Gate with two rows of lindens. Soon administrative receiver Koch founded a huge tree nursery that was developed by chamberlain Mützel who became responsible for building promenades. The city spent more than 100 thalers a year for this purpose. In 1822, the outer bridge at the Nyska Gate was demolished, today's Piastowska Street was built along the former moat and the connection of the moats with the Odra River was limited to only one canal, which allowed for even better development of the former fortification area with greenery.

In the mid-nineteenth century, the wet moat was running only between the Wroclawska Gate and the Odrzańska Gate, however, water fountains appeared in the park on the embankments. The city leased the large prince Joachim Friedrich's embankment, stretched far to the castle, and organized there a park with an avenue flanked with plane trees. The land in front of the Wroclawska Gate was developed in 1840 by a masonry master, Heil and in 1829 the building inspector Wartenberg's garden between the Wroclawska Gate and the Malujowicka Gate was es-

29. Brzeg. The view of the city from the right bank of the Odra River. The towers of the churches and town hall, a weir on the Odra River. *Brzeg*. Lithograph, ca. 1840. Illustration after: *Breslauer Blätter*, 1840, no. 33. Size: 13 × 17 cm.

tablished. The area between the Nyska Gate and the Odra River was filled in the mid-nineteenth century by the gardens of the house for the insane and the house of forced labor, and further by the barracks.

In the area of the outer slope of the fortifications, the so-called "Glacis", between the Nyska road to the Odra river, doctor Fuchs established an orchard and a vineyard in 1830, 1835 and 1836. Pear and linden avenues surrounded the moats.

At that time, just like in other Silesian cities, there were plans to build a suburban resort in Brzeg. The idea was adopted by the famous doctor Fuchs who owned a large piece of land in front of the Nyska Gate, stretched from the moat to Steinstrasse (now Kamienna Street), at the corner of Piasten- (today's Piastowska Street) and Gartenstrasse (today's Powstańców Śląskich Street). There was a healthy water spring and a steam bath there. In 1858, master mason Reinsch bought a piece of land in front of the Opolska Gate, making a convenient passage to the Fuchs's Spring, in the place where later a post office was built. Doctor Fuchs erected a magnificent building with bay windows, galleries, towers and a hero figure (Frederic the Great) in the finial. The building was called "Fuchsburg" by all children in Brzeg. The second figure of Frederic, situated in a niche, was later moved to the post office building. Fuchs also considered erecting a monument at the place of the Malujowice battle. The increase of local consciousness was confirmed by Wollmann's first guidebook of Brzeg published in 1843.

Since the early 1840s, the above mentioned chamberlain Mützel offered voluntary works at the promenades for the townsmen and in 1844 the Brzeg Beautification Association was established. Even the municipal authorities participated in its works by donating 100 thalers a year. The description from 1907 contains the information on numerous leisure facilities on the outskirts. In front of the Nyska Gate there was the Felix's garden café. Also, the Imperial Hall – Kaiserhalle – was mentioned as well as the Thunak's garden café, later a winter garden.

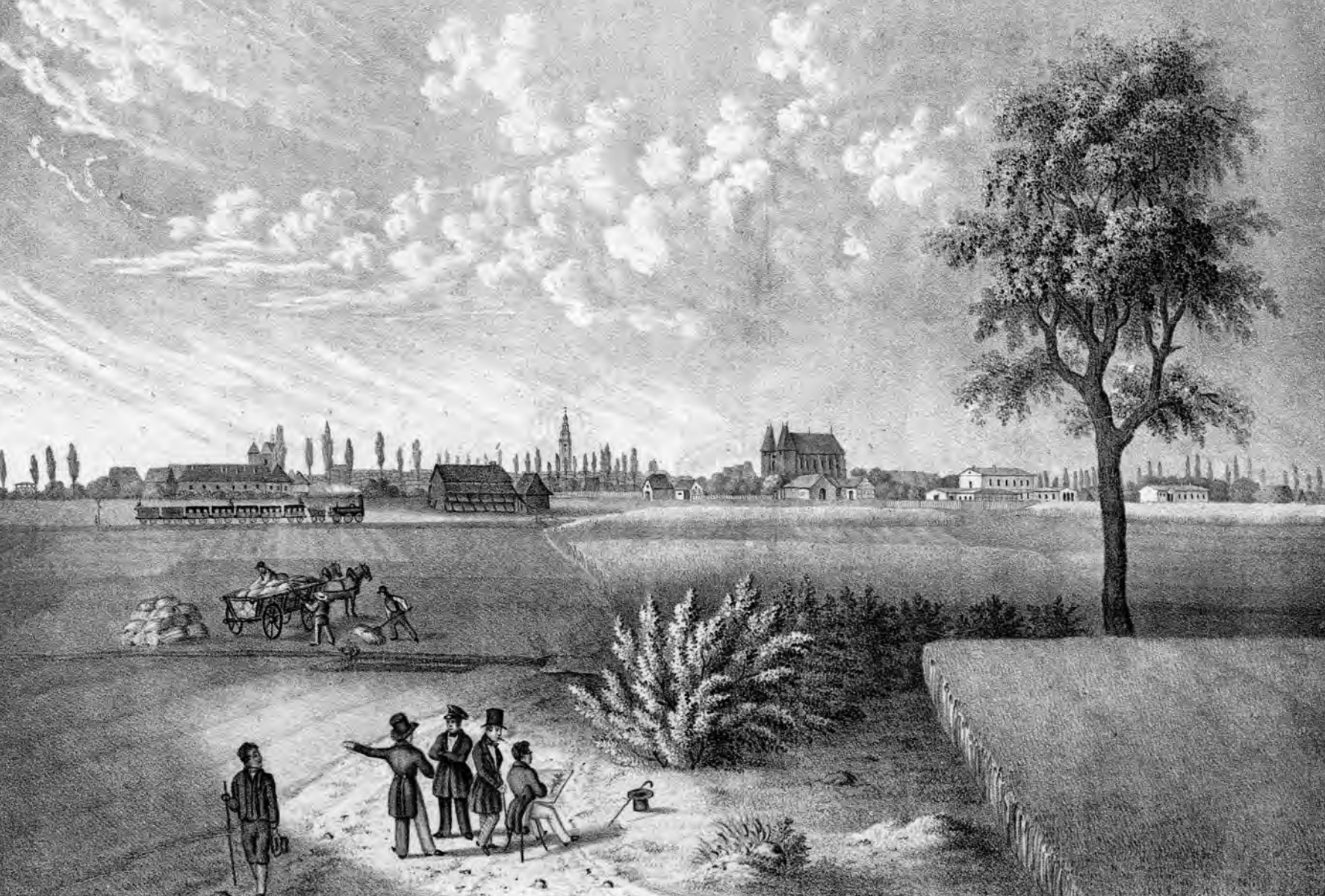
The mid-nineteenth century was the time of the emergence of new church congregations. In 1845, in the Church of Holy Trinity the first Christo-Catholic mass took place and three years later in the same church there was an old Lutheran mass celebrated. The old Lutheran community in the Brzeg–Olawa region, based in Brzeg, was established in 1875 and its Brzeg branch came into existence in 1895. In 1895, it had 350 members. As a result of the Spring of the Nations (1848), stands for the apostles of the Revolution were placed at the Market Square in Brzeg. Its main prophet was an author, Primcker.

THE CITY'S TECHNICAL INFRASTRUCTURE

Since 1783, oil lightning was present in the city (200 lamps), since 1835 – the newly discovered spirit-based gas lightning (only on main streets) and since 1856 – gas lightning provided by new municipal gasworks. Brzeg was the fourth city in Silesia

30. Brzeg. The panoramic view from the North with the Franciscan church, town hall, St. Nicholas's church, Jesuites church and castle. *Brieg*. Lithograph, 1839, a print from „Borussia” from 1839, size: 18,6 × 12,1 cm. Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Zbiorów Graficznych, inv. no. 4045.

31. Brzeg. The view of the city from the south-east, after 1842. *Brieg*. Lithograph. R. Ziegert, printed by A Klockau, 32 × 23 cm. The railway station in the foreground. Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Zbiorów Graficznych, inv. no. 6922.

with such a lightning system, after Wrocław (1847), Görlitz and Głogów (1854). The designer of the network was an English engineer, John Moore. The construction of municipal gasworks south of the railway station, was supervised by a specialist from Görlitz, Rudolf Kühnel. The gasworks were supposed to provide gas for 165 lamps and 1000 households. Initially, the gas transmission lines were 4200 m long. In 1861, already 190 000 cubic meters of gas were produced, while in 1906 it was 5/4 million cubic meters.

RAILWAY

The idea of building a railway emerged already in 1834 as an initiative of the royal construction councilor Krause from Opole. The committee that initiated the foundation of a joint-stock company, gathering merchants and real estate owners from Wrocław, was established in 1836. At the beginning, the railway was supposed to omit the cities, however, the measurements indicated that the concept should be changed. The construction started in 1841 and in the same year the erection of a railway station began in the area of a former manor farm in Brzeska Wieś, on a plot of land acquired from the administra-

tion of the village of Żłobizna. The line to Olawa was opened on August 3rd, 1842. It was built parallel to the earlier road to Zielęcice. The need to cross the railway at right angles forced the change of the road's course. It was also necessary to provide a crossing over the waterworks. This caused the need to change the direction of the Strzelin road and extend Mollwitzerstrasse (now Armii Krajowej Street), called in 1842 Münsterbergerstrasse and later Bahnhofstrasse. Between the railway station (completed in 1844 and preserved until 1902) and the Malujowicka Gate two guesthouses were built: "Zur Sonne" and "Zum goldene Krug".

In 1854, a double rail was built and in 1884 the railway became nationalized. While in the first years the number of rail passengers only doubled (1844–1867), reaching 95 800, the tonnage of transported goods became 33 times larger, and 50% of it was coal from Upper Silesia. Soon, the new Nysa–Grodzów–Brzeg line was planned, which was related to the new road connecting Brzeg with Namysłów. The line was opened in 1847. In 1868–1870, a new railway station was built east of the old one and a representative square was founded in front of it. A cargo station was built between the two existing buildings. The new station was erected in the style of Schinkel (Rundbogenstill). Since 1869, also a new street that led to the station

– Piastenstrasse (now Piastowska Street) – was extended far to the road to Żłobizna. Nevertheless, passages under the railroad on Bahnhofstrasse (today's Armii Krajowej Street) and a new square for loading livestock at Pampitzer Chaussee were built as late as 1911. It was also necessary to demolish the old station building because the rails must have been broadened. The old water tower on Piastenstrasse (today's Piastowska Street) had to be demolished as well and the new one was built on Schüsselndorfer Strasse (now 1 Maja Street). In 1910, a railway station post office was established, however, further plans of alterations of the square in front of the station remained in the drawers.

Brzeg, Strzelin, Grodków and Wiązów became also connected in 1891 by a cargo narrow-gauge line and in 1896 a regular railway was planned there, however, it was built as late as 1910, together with the new part of the railway station. In 1896, the idea of building a railway line to Namysłów with a bridge over the Odra River emerged. The works started in 1938 but they were withheld due to the outbreak of the war. In Brzeg, there were also small private industrial lines, such as the one from 1887 that led to the Loebbeck's sugar refinery at the road to Olawa, which actually hampered the development of the city in the west. The line was dismantled after the refinery had stopped working.

SOCIAL AND ARCHITECTURAL CHANGES IN THE CITY IN THE MID-NINETEENTH CENTURY

Despite the rapid development, Brzeg remained in the shadow of nearby Wrocław. An interesting description of the city's image was included in a chronicle from 1847: "When approaching the city from the south, in the foreground we can see numerous gardens, two towers of the parish church and the town hall, and coming from Wrocław, among the cherry trees of the avenue one can see only a row of tiled roofs, over which the slim tower of the town hall raises. More interesting seem to be the view from the road from Strzelin. Here, from the hill of Zielęcice, we have a broad view over the castle and the gymnasium, far to the parish church. The most favorable is the view from the low meadow, from the Polish side (the right bank of the Odra River), as all buildings, starting from the castle, through the Jesuits church to the barracks, are visible. Unusually charming is the view from the lower part of the pasture in Rataje, where the river turns right at the forest, especially when the city reflects in the water, lit by a scarlet sunset⁴.

On the left bank, south and east of the city, there were domains that belonged to the members of the provincial parliament, fabricants and land owners. Purchasing these areas enabled the city to extend its boundaries. The process, however, finally started after the March Revolution in 1848. Favorable in this situation were also reforms connected with the liberation of crafts

from the guild system that had required a craftsman to work within the city walls. In 1860, plots in the Old Town were numbered within particular streets and in the meantime the streets were paved.

In 1847, part of the town's fortifications were still preserved, although there were no gate towers then, except for the Wrocławska Gate. The Opolska Gate was then closed, from the Nyska Gate only an arch remained, the Malujowicka Gate was accessible only for pedestrians since 1823 and the New Odrzańska Gate was moved to a new place in 1844.

State roads – Olawska, Wrocławska and Malujowicka, which joined Piastenstrasse (now Piastowska Street), Lange Strasse (today's Długa Street) and the sequence of Steinstrasse and Neuhäuser Strasse (now Kamienna Street and Ofiar Katynia Street) as well as Lindenstrasse (now Bolesława Chrobrego Street) defined by the city walls – still comprised a basis for the city development, even though it is hard to speak of a particular plan for the future. The magistrate was not properly prepared, neither had it legal instruments. Nevertheless, a plan with a building network running parallel to the Odra River and the railway appeared. The south-west part of Brzeg was developing slower, due to the presence of the military area.

In 1868, the "Friedrich zur aufgehenden Sonne" lodge, founded in 1783, was turned to a new monumental Neo-Renaissance building on the square at the Wrocławska Gate. Next to the lodge, at the beginning of Lindenstrasse (today's Bolesława Chrobrego Street) a house for the newly elected councilor Karl Friedrich Emil von Rohrscheidt was built already in 1846.

In 1863, a handicrafts school was opened in a building donated by the city, and another similar one in the House of Crafts, and in November of that year a similar one in the profile of *Handwerkervorbereitungsschule*. In 1869, a school for girls was also established.

At that time, the city with its population of 12 700 choked within the fortifications. The demolition began in 1863 when the Wrocławska Gate ceased to exist. In 1865, the Nyska Gate and in 1866 the Malujowicka Gate were destroyed. It also resulted in the emergence of new streets.

An important event in the history of the Prussian State was the French-Prussian War (1870–1871). It also affected the history of the city, in which pro-nationalist spirit as well as social activity intensified. As a result, the following organizations appeared in Brzeg: an art association, a teachers union, an apprentice aid society, singers and merchants associations, a society of care over poor children and the Factory Employees Association.

The investments at that time were also related to the Prussian history policy. In 1870, *Denkmahverein* (memorial building association) was founded in order to erect a memorial of the battle on the Malujowickie Fields. The statue of Frederic the Great was supposed to be built of 36 hundredweights of bronze acquired from French guns captured during the war, according to a drawing by professor Sußmann = Hellborn from Berlin. It was unveiled on November 7th, 1878. The last of the politically important monuments was the Martin Luther's statue unveiled in 1905 on the church square.

⁴ H. Schönwalder, *Geschichtliche Ortsnachrichten von Brieg und Seine Umgebungen, Erster Teil Einleitung, Vorstädte, Umgegend, Brieg 1847*, p. 7.

BRZEG'S SUBURBS IN THE MID-NINETEENTH CENTURY*

Brzeg was tightly connected with its servant villages. The situation diametrically changed in 1850 when serfdom was abolished. The villages that were subordinate to Brzeg: Rataje, Czeska Wieś, Żłobizna, Nowa Mała Wieś, Wielka and Mała Lubsza, Pogorzela and Olszanka were relieved of their obligations to the city, for what the municipality was supposed to receive 88 760 thalers compensation. Nevertheless, Brzeg acquired 50–70 thousand fathoms of wood from 3,3 thousand morgens of municipal forest in Lubsza that was later sold for construction purposes. The suburbs began to play a more important role at that time.

THE SUBURB IN FRONT OF THE WROCLAWSKA GATE AND THE VILLAGE OF RATAJE

This suburb stretched on both sides of the road, far to the Odra River. Half of it was occupied by 18 numbered leisure vegetable gardens and orchards, two of which (Aßmann's and Schulz's ones) reached the river and had their own tent-covered bathing areas and at the Aßmann's one there were also bathtubs. In the early 1830s, right behind the promenade a sugar refinery was built. It burnt down in 1837 and was reconstructed in 1844. There was also a salt storehouse in the vicinity.

According to Knie's work from 1845 the village of Rataje had 9 farmers, 8 threshers-crofters, 1 crofter, 7 householders, 11 houses of landlords for life and houses for the community purposes; 38 houses altogether. There was also the *Deutsche Haus* community house and the old customs office at the road to Wrocław⁵.

THE MAŁUJOWICKIE SUBURB

The suburb consisted of 8–9 properties, residential houses with gardens, the old excise office, the watchtower and two guesthouses: *Grüne Linde* (Green Linden) and *Goldene Krüge* (Golden Jug). At the road leading to Pampitz there was a property called *Karlsbof*. In 1847, there was Tschech's café in this place. The Pampitz road split up at the *Goldene Krüge*, forming arms that led to Strzelin and Zielęcice. The road was flanked with poplar trees and after the railway had been built, it slightly changed its course.

THE SUBURB OF BRZESKA WIEŚ

In the mid-nineteenth century the name referred to the houses located before the moats, from the Starobrzeska Gate to

the central road to Brzeska Wieś. At that time, there were four properties with a café next to the Hinze's house and the property of municipal chamberlain Mützel. Further stretched the area of Brzeska Wieś. On the left there was a house of a gardener named Fuchs, a timber storehouse and just opposite a timber yard, stretching to the oak bark mill at the old Topfergasse (Garncarska Street in the area of Ogrodowa Street, today Powstańców Śląskich Street) that led to the estate of Nowe Domy (now Ofiar Katynia Street). In front of the gate there were 14 properties altogether.

In 1750, in the manor of Brzeska Wieś there was a municipal administrator, in 1795 the manor was leased and in 1816 it was divided into 16 plots. The largest part was handed over to the farmers of Brzeska Wieś, the authorities of the villages of Skarbimierz and Żłobizna, the *Goldene Krüge* guesthouse and the waterworks engineer. The manor building itself was in 1812 sold to a farmer. At that time, a mulberry plantation was there. The gardens were bought by two gardeners, Mühler and Kessler. The right to hunt and other dominial rights were kept by the city. In 1777, 9 morgens of the land that belonged to the manor of Brzeska Wieś were turned into a vineyard of the principal of the house of forced labor. The vineyard provided 60–80 barrels of wine during the lifetime of its owner and in 1799 a beer tavern was arranged there.

In 1847, the village had 24 chimneys, village administration, 12 farmers, 6 threshers-crofters, 2 crofters, 2 householders and an inn. The village authorities owned the area of 3 hufens, while each of the farmers owned from 1½ to 2½ hufens of land. The only common building in the village was then a herder's house.

As it was written in 1847, from the time the city was founded it maintained paved roads from the gates to the end of the urban area. At that time, all those roads, including the ones to Zielęcice, through Rataje, through Nowe Domy and to Piszczowice, were lined with Lombard poplars. Such straight roads led then to the Nyska Gate and the Opolska Gate as well.⁶

ŻŁOBIZNA

The village was situated 1/3 mile from the city and was part of municipal property since the very beginning of its existence. In 1847, the village had its own administration with 4 free hufens, which was complemented by 2 hufens purchased from Brzeska Wieś, 19 farmers with 32 hufens, 9 crofters, 6 householders and 7 houses on the pasture. There was also a school, land where a cemetery was to be founded and a forgery. The duty of the inhabitants was to provide timber from the municipal forest to the brickyard, according to an urbarium from 1786.

THE OPOLSKIE SUBURB

Since the Thirty Years' War the name was used in reference to all suburban buildings and properties situated between Brzeska Wieś and Rybacka street up to the Catholic Holy Cross cemetery church. Part of the suburb was incorporated into the

* Information on the suburbs after: Schönwalder, *op.cit.*, p. 28 and further.

⁵ J.G. Knie, *Alphabetisch-statistisch-topographische Uebersicht der Dörfer, Flecken, Städte und andern Orte der Königl. Preuss. Provinz Schlesien; nebst beigefügter Nachweisung von der Einteilung des Landes nach den Bezirken der drei königlichen Regierungen, den darin enthaltenen Fürstenthümern und Kreisen, mit Angabe des Flächeninhaltes, der mittlern Erhebung über die Meeresfläche, der Bewohner, Gebäude, des Viehstandes usw.* Breslau 1845, p. 807–809.

⁶ Schönwalder, *op. cit.*, p. 96.

fortified city and only Nowe Domy (now Ofiar Katynia Street) remained from the Opolskie Suburb. The road to Opole, due to the flooding of the Odra River, had to be moved to the village of Pawłów in 1798, however, the flood threatened it again in 1801, so it was moved further from Weinberg on the edge of Pawłów to Strzelniki.

NOWE DOMY (TODAY'S OFIAR KATYNIA STREET)

The suburb was at that time stretching from the Lutheran cemetery to the Catholic cemetery at the Holy Cross church located at the road to Opole, far to the side road to Pawłów. A characteristic element of the suburb was the Wine Hill – Weinberg.

RYBACKA STREET

Rybacka Street, situated between Nowe Domy and the Odra River, consisted of 47 properties in 1847, which was more than in 1750 when only 36 plots were recorded there, two of which belonged to the Holy Ghost Hospital, one to the military hospital and merely 17 were occupied by buildings. From the side of Nowe Domy there were orchards and gardens and from the side of the Odra River there were timber and coal storage places and a lime kiln. At the end of the road to the pastures, the Holy Cross Chapel was located. At the Odra River there was a field hospital founded by the municipal authorities and *Klingelhaus*. In the nearby *Abrahams Garten* there was a tavern since 1802 and in the summer there was a bathing place behind the sawmill, placed between two boats. Next to the new ducal floodgate a wool weaving mill was erected in 1842.

At that time, the urban area reached ca. ¼ mile from the Market Square in each direction – to Piszczowice, the high bridge behind Rataje, the area of Zielęcice in the south and to Pawłowska Woda in the east.

THE ODRA RIVER

The Odra River split within the city into two streams because of several islands located close to Brzeg. The seventeenth-century plans show numerous natural streams that branched off the mainstream north of the Odra bridge. The watergate for ships on the Mills Island was built in 1745–1750 from strong oak wood, in 1775 it was renewed and in 1804 it was replaced by a stone one which was built with the use of a steam pump. The watergate had been used until 1842 when a new one at the channel entrance in the south, close to the mills, was constructed.

In 1844, 3773 loaded and 2143 empty ships passed through the Brzeg's watergate. In this year, the ship traffic was suspended because of ice. In the second half of the nineteenth century, the stream of the Odra River was calmed on the way from Upper Silesia by 25 barrages. In 1894–1895, the waterways department in Wrocław had significantly broadened the watergate from 1841 and a watergate channel was built in 1907–1909. The new so-called "Lower Channel" was situated partly in the place of ox-bow lakes, north of the Odrzańskie Suburb, on the river bank opposite the city. It merged with the mainstream far in the west at the village of Rataje and the old channel was closed by a dam and served from that moment as a harbor basin for the vessels of the waterway service.

In the nineteenth century, a flood bank was built on the right bank of the Odra River, along the road to Piszczowice, and the nearby lands became unavailable for building development.

32. Brzeg. A bridge over the Odra River. *Brieg. Oderbrücke*. Photograph Brannet et Bertriebus. Date on the stamp: 15.05.1914. Heliography, Ottmar Zieher, München. Size: 14 × 8,9 cm. Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Zbiorów Graficznych, inv. no. 18 938 poczt.

Already in the nineteenth century, due to the pollution of the river, fishery in the city declined, however, a pontoon bathing place was founded on the Mills Island and a sliding place was organized on the Swan Pond, at the old Odra promenade in front of the Odrzańska Gate.

THE BRIDGE

The Brzeg bridge was first mentioned in 1274. In 1328, the bridge burnt down and it was destroyed again several times (1428, 1634, 1642, 1897). In 1587, the bridge was repaired and new piling as well as ice breakers were built. In 1603, it was written that the bridge was maintained by the city. The wooden bridge was destroyed in 1728 in a disaster that caused casualties. The old wooden bridge led from the closed Odrzańska Gate. Next to it, there was a place with a crane where ships were unloaded, founded in 1737. After the fortifications had been opened in 1807 and the magistrate had been established in 1809, mayor Grose started planning the construction of a new bridge over the Odra River, which, according to the current technical capabilities, was supposed to be connected directly with the city with a straight road. In accordance with *Urmestischblatt* from 1823, there were plans to built a second bridge west of the Mills Island, which would coincide with the opening of a new straight road lined with trees to Pisarzowice (Schreiberdorf). In 1838, the ice damaged 3 bays of the bridge.

In 1843–1844, 50 steps from the old wooden bridge over the Odra River, along the straight line of Zollgasse (today's Wojska Polskiego Street), a new bridge was constructed. It was 170–180 steps long, supported by 8 pillars and made of bricks, with a stone facing made of granite and a wooden roadway. Ships passed closer to the right bank. The first stone bridge in the city cost 84 000 thalers.

In 1890, a final decision was made to build another bridge, however, the intention was to make some use of the old bridge's pillars during the construction of the new one. At that time, the river was being further regulated and due to the ship traffic the new bridge's clearance had to be 2 m higher than it was in the old one. This caused the decision to erect a completely new bridge situated 20 m further down the river so that it could be closer to the line of buildings on Friedrichstrasse (now Władysława Jagiełły Street) and relieve Zollstrasse (now Staromiejska Street). The construction was based on a design by the royal intendant of state constructions investments Rautenberg and financed from the municipal, state and regency funds. The bridge was built of stone and iron by a company from Zielona Góra, Beuchelt und Co. The bridge was completed and became fully operational in 1895 and the pillars of the earlier one were dismantled as late as 1896–1897.

DEVELOPMENT OF TRADE AND INDUSTRY

Despite the low population potential of the city in the early nineteenth century (10 000 in 1805), the tradition of industry was its strong point: cloth-making preserved until the end of

the eighteenth century and there was also silk industry, haberdashery, basket weaving, wood industry, milling, fishery, brewing, distilleries and brick industry. The change in the economic structure in the city from crafts to production was proved by a decrease in number of craftsmen from 525 in 1820 to 324 in 1842 and 237 in 1852. The number of guilds also decreased. Industry took the place of crafts. In 1867, there was already almost the same number of people working in industry (17,9%) as in crafts (18,3%). Since 1845, being a member of a guild was partly voluntary. The trade structure also changed from that connected with local manufacturing to sale involving far-reaching trade. In 1810, there were only 10 merchants in the city (with their own shop), in 1824 – 41, in 1839 – 58 and 210 tradesmen (without a shop). In 1858, there were already 70 merchants, and in 1870 – 99 merchants and 269 tradesmen. In 1872, 20 steam engines worked in the city.

33. Brzeg. A burgher house from the early 19th century with signboards „Franz Kuhnert”, ca. 1900. Photograph: Eichborn- Filiale Brieg, size 21 × 16 cm. Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Zbiorów Graficznych, inv. no. 6010, photographs.

In 1811, Engelhard Friedrich Wilhelm Moll founded a leather goods factory at the road to Opole and in 1815 he took over the *Zum goldenen Schwert* tavern on the north side of the Odra River for the purpose of extending the plant. In 1852, he purchased 5,6 ha of land in addition to the factory. Staff quarters were built there and his own harbor at the lower Odra chan-

nel was founded. From the Moll fabricant family from Brzeg came the principal of Kunstakademie in Wrocław, Oskar Moll (1875–1947). The factory employed 500 people and had its own tannery.

In 1820, the company named “Falch&Grove Nordeutsche Lederpappenfabrik” was founded. In 1851, at 5 Muhlendamm tar paper and cement factory was built. Since 1918 it was owned by Urban Roth who turned it into “Chemischen Werke AG Brieg”. Bituminous base for road building was produced there.

Since 1835, at 50 Ohlauer Strasse (now Olawska Street) in Brzeg functioned the first sugar refinery founded by Schneider, a merchant from Berlin. In 1846, it was bought by Eduard von Loebbecke and Ferdinand Schiller from Wrocław and they started producing sugar from sugar beet. They also opened a railway siding through the city in 1887. Since 1933, the factory was owned by the Neugebauer family. In 1876, the second sugar refinery was founded east of the Old Town, on Schönauer Strasse (today’s Ziemi Tarnowskiej Street). It was named “Concordia” and was built by a company of sugar beet producers. In 1877, it was purchased by Alfons Neugebauer and his brothers, Artur and Bernard.

In 1832, haberdashery notions factory of Robert Schärf, employing inmates, was founded. Robert Schärf prompted opening the already mentioned crafts house with a school at the corner of Lindenstrasse (now Bolesława Chrobrego Street) and Piastenstrasse (now Piastowska Street) in 1867.

In 1883, Theodor Traugott, the owner of a paper depot at the road to Malujowice, opened a paper mill on Lange Strasse (today’s Długa Street) and his son founded an accounting books factory at 5/6 Dreiankerstrasse (today’s Trzech Kotwic Street) in 1889. A fabricant villa, rebuilt after World War I, was also built there. In 1914, the factory employed as many as 1300 workers. It exported the products to Australia, America and Africa. In the 1930s, it was one of the biggest factories of this kind in Germany.

In 1897, Wilhelm Loewenthal built a factory that produced notebooks and accounting books at the road to Opole and also a new factory whose area covered 3 ha was founded at 7 Feldstrasse, north of the cargo train station. In 1923, it employed 100 workers. In 1934, the owner of the factory was exiled from Germany due to racist reasons and settled in England.

Around 1860, Robert Pzillas came from the Borsig’s factory in Berlin and bought a mill at 3–6 Mühlplan (today’s northern end of Młynarska Street) from the Storch family. Soon, he went into partnership with Eduard Haupt and they opened a forgery that produced kettles at the corner of Schönauer Strasse, east of the Catholic cemetery. In 1862, a factory producing traction engines and machines for the brickyard was founded there. Robert Pzillas, the owner of numerous patents in machine industry (sugar cubes, agricultural machinery, ship propellers), founded also a ship repair yard (he repaired 200 vessels a year) in 1900. In 1885, at 17 Logastrasse (now Władysława Łokietka Street) the machine factory of Carl Güttler and Friedrich Krause was opened. Agricultural machinery, machines for the brickyard, kettles and machines for sawmills were produced there and exported to e.g. Russia. Since World War I Friedrich Krause was the

only owner of the factory. At the time, of the Weimar Republic there were 1000 employees there and since the end of World War I the factory remained in the hands of Krause’s son-in-law, Franz Brand.

In 1866, gloves factory was founded by Adolpf Heim. In 1909, it was moved to Briegesdorfer Strasse (Starobrzaska Street) by his sons, Adolf and Gustav. It employed 200 people and the products were exported to numerous countries. The basket-weaving factory of Wilhelm Strauß, founded in 1881 at 24 Bahnhofstrasse (today’s Armii Krajowej Street), produced 40 000 baskets a year while employing 500–700 workers.

Other companies were involved in basket-weaving and net making as well (Schönfelder, Knauer, Stütze). In the city there was also a sawmill, a piano factory (Schütz), a cooperage factory (Theuerling), two oven factories (Berger, Fuchs), a fireclay factory, horticulture with orchids (Haupt), breweries and brickyards. Brickyards were particularly developed on the Odra meadow (Ziegelstrasse – now Cegielniana Street) and further on Fischer-gasse (now Rybacka Street) and south of the railway (Szosa Pam-picka and Żlobizna). In 1902 a factory that produced concrete roof tiles and other concrete elements was founded. It was called “Brieg-Schlüsseldorfer Kieswerke” and employed 100 people.

BRZEG AS A GARRISON CITY

Until the mid-nineteenth century 1200 infantrymen had been accommodated in Brzeg. In 1864, on the south side of the promenade a garrison field hospital and in 1884, a bit further west, the National Agriculture School were founded. When in 1897 the 51. Infantry Regiment was moved from Brzeg to Wrocław, the city insisted that a new unit should take its place. As a result, new barracks west of the city center, between Szosa Strzełińska and Szosa Wrocławska, were built in 1897. They consisted of 12 company buildings, 1 staff building, 5 utility buildings, 1 drill hall and 1 officers’ canteen. There were 26 new buildings altogether. Purchasing Hentschel’s property (28 morgens) already in 1897 made it possible to connect the barracks with the city. In 1902, the second garrison field hospital was built in the vicinity. In 1906, a riding hall for garrison officers was erected in Rataje.

Thus, the garrison became the most significant factor of the process of the city development in the west. In 1890, there were as many as 25 garrison cities in Lower Silesia, including cities that had functioned as a fortress for 300 years: Nysa, Brzeg, Koźle, Kłodzko, Świdnica. Among them there were cities of less significant military role in the past, such as Wołów or Bierutów⁷. In 1900, there were already 36 such cities⁸.

⁷ Archiwum Państwowe we Wrocławiu (The State Archive in Wrocław), 82/329/0 Zbiór atlasów geograficznych i budowlanych (The collection of geographic and construction atlases), no. 9: *Situations- Pläne der Grösseren Garnison – Städte Im Bezirke des VI Armee Corps*, 1890.

⁸ Archiwum Państwowe we Wrocławiu (The State Archive in Wrocław), 82/329/0 Zbiór atlasów geograficznych i budowlanych (The collection of geographic and construction atlases), no. 10: *VI- Armee- Korps, Garnison Pläne, Breslau 1900*.

34. Brzeg. The statue of the Emperor Wilhelm, ca. 1910. *Brzeg, Bez. Breslau. Kaiser Wilhelm-Denkmal mit Oderpartie*. Publisher: Rheinische Kunstverlagsanstalt Heinrich Lenz, Wiesbaden. A coloured postcard. Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Zbiorów Graficznych, inv. no. 18 099 poczt.

THE MOST SIGNIFICANT CHANGES IN THE CITY AT THE TURN OF THE TWENTIETH CENTURY

The city was not developing as well as Wrocław or Głogów, however, it did not remain on the sidelines as Olawa, which can be confirmed, for example, by the occupied area. In the late nineteenth century Brzeg, along the Odra River from Rataje in the west to the sugar refinery in the east, was 3,3 km long. From the Mills Island to Brzeska Wieś in the south it was 1,3 km.

Significant changes took place in the city under mayor Poppel, the former mayor of Legnica, who governed the city since 1895. The construction of the new bridge required the demolition of the old bastion and moving it to a place where the historic Odrzańska Gate had been standing. Purchasing and demolition of numerous houses allowed for establishing Kaiser Wilhelm Platz (today's Plac nad Odrą). The promenade along the Odra River was founded then as well. A statue of Emperor Wilhelm was erected on the new square on the occasion of the 100th anniversary of his birth (design by Johannes Boese). The monument cost almost the same as the sports hall and as much as the half of the city's contribution to the construction of the bridge over the Odra River. The statue was unveiled on June 26th, 1900.

The construction of the sewage system began in 1899 (company Oesterlink und Hentschel from Wrocław) and ended in July 1902. The collector cut through the Odra River and led to the area of the former salt warehouse on the Odrzańskie Suburb.

The construction of waterworks for treatment of groundwater lasted longer. Since 1865, the system of acquiring water from the Odra River using wells situated at the beginning of Fischergasse (now Rybacka Street) functioned. In 1876–1877, a water tower was built, however, a satisfying result was not achieved (the water was muddy during each flood, even a small one). Since 1895, construction of new ground waterworks was considered, but the catastrophic flood of Wrocław in 1903 forced the city to change the decision and on March 30th, 1906 new waterworks with deep-drilled wells that cost ½ million marks were opened. At the same time, a power plant for 35 000 marks was built by the Siemens-Schuckert company from Berlin and the streets were electrically lit for the first time on the day preceding the Emperor's birthday, on January 26th, 1907. The electricity entered private houses, however, cheaper gas lightning remained on many streets until World War II.

New cobblestone pavings appeared in the city at that time as well (granite paving stones without joints, merged with cement). The construction of new pavings was connected with the fact that the city and state signed in 1899 a contract regarding the maintenance of state roads within the city's administrative boundaries for 99 years and the obligation to pave them within 5 years, which was supposed to be partially financed by state state. Already under the rule of Frederic II, in the second half of the eighteenth century, the city agreed to repair the old postal road – Szosa Bierutowska. The streets of Brzeg were regularly cleaned, which made it one of the cleanest cities in Silesia.

35. Brzeg. St. Nicholas's church. *Brieg, Nikolaikirche*. Photograph: Verlag M. Süss, Buch und Papierhandel. Size: 13,7 × 8,8 cm. Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Zbiorów Graficznych, inv. no. 18 085 poczt.

36. Brzeg. The view towards the post office at present Piastowska street. *Brieg (Schlesien) Herzog – Georg – Straße, Blick zur Post*. Date on the stamp: 22.10.1942. Verlag Schöning & Co Lübeck. Size: 14 × 8,9 cm. Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Zbiorów Graficznych, inv. no. 18 943 poczt.

ARCHITECTURE OF THE CITY IN THE SECOND HALF OF THE NINETEENTH CENTURY

The end of construction of church towers was an almost symbolic moment for Brzeg. On August 22nd, 1856 the tower of the Jesuits Church was completed. Significantly later, in 1885, the construction of St. Nicholas Church's tower came to an end.

The late nineteenth century was the time of construction of many public buildings in Brzeg. In 1871, Michael's school was founded and later an agriculture school whose new building was erected in 1881–1884. The design of the crafts school at 8 Lindenstrasse (today's Bolesława Chrobrego Street), prepared in 1871–1873 under the direction of construction councilor Lüdecke, was presented at the World's Exhibition in Vienna. In 1874, the secondary school for girls was built at 15/16 Mühl-

gasse (today's Młynarska Street), in 1879–1880 the folk school for girls at 5 Steinstrasse/Gartengasse (today's Kamienna/Powstańców Śląskich Streets) and in 1878–1880 the municipal hospital at 14 Neuhäuser Strasse (today's Ofiar Katynia Street). In 1884, at 2 Bismarckstrasse (now Robotnicza Street) the economic school – *Wirtschaftschule* – was founded⁹. In 1888, the Catholic teachers seminary was established. It was later changed into the Lutheran teachers seminary, extended in 1891.

The building of the National Post at 6 Piastenstrasse (now Piastowska Street) from 1887–1889, erected under the supervision of State Master-BUILDER Malakowski in the place of *Fuchsburg*, the famous villa of Doctor Fuchs, was considered as the most beautiful building outside the fortifications. The building was extended due to the war needs and a new baroque wing was built in 1919–1921. In 1887, a voluntary fire service was established, which was connected with the introduction of the new fire order that abolished the earlier ones from 1765 (Potsdam order) and 1777 (Dresden order).

The construction of the State Court in 1898–1903 was connected with the new organization of the judiciary. The building was erected at the corner of the promenade and new Bahnhofstrasse (now Armii Krajowej/Bolesława Chrobrego Streets). The building was erected in the style of monumental German Neo-Renaissance and at the same time a jail and a youth detention were built at 16 Lindestrasse (today's Bolesława Chrobrego Street). In 1892–1893, east of *Piastenschule* a sports hall was built. The Renaissance gymnasium was extended by adding an assembly hall in 1896 and a sports hall in 1898. In 1907, a teachers seminary was founded on Schüsselndorfer Strasse (now Chocimska Street). It was the first project of Paul Pistorius, the city construction councilor who worked in Brzeg since 1897, in cooperation with Hermann Weisstein, the district construction inspector. In the building there were also flats for principals, teachers and a janitor. In 1908, new municipal secondary school was founded and the competition for the building of the liberal arts high school, secondary school and household school took place in 1912 and involved the land at the corner of Bahnhofstrasse (now Armii Krajowej Street) and Feldstrasse (Jana Pawła II Street), in the place of the former timber yard. The winning design was prepared by Paul Taesler from Berlin. In 1903, the cornerstone was laid under the new building but the construction was disrupted by the war. In the same year the household school received a new building designed by Pistorius, situated between the Promenade and *Mittelschulhof*.

⁹ The investments in public buildings in Brzeg were described by architectural press: Schierhorn, *Die neuen Schleusen bei Brieg und Ohlau*, "Zentralblatt der Bauverwaltung" 18, 1898, p. 53–54, 2 plans; *Inquisitorials- und Gefangenenhaus zu Brieg*, "Zeitschrift für praktische Baukunst" 11, 1851, p. 65–114 Taf. 12–22 with the plan; *Das neue Land- und Amtsgerichtsgebäude in Brieg*, "Zentralblatt der Bauverwaltung" 21, 1901, p. 43–44, plans; Wagner, *Wettbewerbsentwurf für eine Höhere Mädchenschule, Knabenmittelschule und Haushaltungsschule für Brieg*, "Das Schulhaus" 15, 1913, H. 9, p. 415–417, plan; J. G. Uttinger, *Höhere Töchtertschule, Haushaltungsschule und Mittelschule in Brieg*, "Deutsche Konkurrenzen" 28, 1912/1913, H. 7, p. 1–2, p. 8–10 mit Lgpl., 2 Gr., 4 cross-sections; Wettberebsentwurf für eine Höhere Mädchenschule, Knabenmittelschule und Haushaltungsschule für Brieg, Wagner, *Das Schulhaus* 15. 1913 H. 9, p. 415–417, plan; *Schullehrerseminar in Brieg*, Pistorius, "Das Schulhaus" 9, 1907, H. 8, p. 336–358, 3 large plans and cross-sections.

In the second half of the nineteenth century new hospitals were built as well. At 9/11 Lindenstrasse (Bolesława Chrobrego Street) bishop Förster funded *Mariienstift*. Also, a nursery, a kindergarten and a nursing home for elderly people were established there. The institution was run by the Borromean sisters since 1864. In 1878–1880, a modern building was erected at 14 Neuhäuserstrasse (today's Ofiar Katynia Street). It was built in the vicinity of the park, probably according to a design by Karl Lüdecke. Karl Lüdecke, the principal of *Kunstakademie* in Wrocław in 1875–1881, supervised the extension of the theater and the gable of St. Nicholas Church in Brzeg. At the same time, the Neogothic St. Lucas Church for the Old-Lutheran community (presently St. Lucas Lutheran church) was built at the end of Logastrasse (today's Władysława Łokietka Street).

RESIDENTIAL BUILDINGS AND GREENERY IN THE SECOND HALF OF THE NINETEENTH CENTURY

The population of the city grew over the 100% in 1805–1895 and reached 21 304. Nevertheless, it did not cause, as in other Silesian cities, the emergence of numerous densely built-up complexes of tenement houses.¹⁰ Detached houses surrounded by gardens in the area of Piastenstrasse and Feldgasse (now Piastowska and Jana Pawła II Streets) still dominated. Also, many buildings in the city center were elevated to 4 storeys. Tenement houses in Brzeg were rarely built in groups of more than 2–3 buildings next to one another. They were often located close to villas divided due to their size into flats. Those were e.g. large 5–10-room buildings on Piastenstrasse (today's Piastowska Street), built for fabricants, merchants, doctors, lawyers, officers and office clerks who did not want to be the only residents charged with the cost of maintaining the whole plot.

Only at the turn of the twentieth century Joseph Gottwald presented the idea of shared houses for young people. After it had been announced in the press, 300 people were willing to take part in the project. *Brieger Beamten-Wohnungs-Bau-Verein* was established. After the war it was turned into *Baugesellschaft Brieg m. b. H.* A square for construction was bought at 11–13 Logastrasse (today's Władysława Łokietka Street) for 12 000 marks and until 1909 the erection of the first building of the Eest Eastate began. In the same year the construction of houses at 3–6 Martin-Schmidt-Strasse started where 3- and 4-room flats for the middle-class office clerks were situated.

The first construction office in Brzeg was opened in 1897 and it was directed by an architect, Paul Pistorius. There was also an architectural commission with 7 members and the Artistic Council of the construction police, directed by mayor Goed-

¹⁰ Population of Brzeg: 1812 – 8049, 1825 – 9992, 1850 – 11 701, 1870 – 15 205 (grew by 89%). In 1870–1913 the population increased by 11 475 people reaching 26 680. The fastest growth was recorded between 1905 and 1910. After: Alfred Sulik, *Brzeg w latach 1808–1870*, p. 208; idem, *Brzeg w dobie imperializmu (1870–1945)*, p. 261 [in:] *Brzeg. Dzieje. Gospodarka. Kultura*, ed. W. Dziewulski, Opole 1975.

37. Brzeg. A fragment of the Bergel's promenade with a water fountain. *Brieg. Springbrunnen in der Bergelpromenade*. The author: Karl Grossmann n. Max. Date in the text: 4th July 1929. Heliography Otto Zieher, München, size: 14 × 18,9 cm. Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Zbiorów Graficznych, inv. no. 18 093 poczt.

decke. The new construction officer, employed after World War I, was Walther Tscheschner, former head of the construction department in Zabrze.

In 1897, garden inspector Mader founded a park between the sugar refinery and the castle, in the place of an old pond, however, the Odrzański Forest alongside the forest in Lubsza on the right bank of the Odra River and the closer Municipal Forest in Pisarzowice remained people's favorite walking destinations. At that time, garden inspector Karl Haupt introduced greenhouses to parks. There were also twenty 100 m greenhouses behind his private villa on Bahnhofstrasse (now Armii Krajowej Street), on 9 ha of land between Strehlenderstrasse (now Kardynała Stefana Wyszyńskiego Street) and Bismarckstrasse (now Robotnicza Street). As a city councilor, Karl Eduard Haupt prevented the demolition of the embankments behind the castle. He also supported the idea of Brzeg's participation in a gardening exhibition in 1885. After Haupt's death in 1912 the greenhouses were purchased by the city and they were transformed into a municipal

gardening company under the supervision of gardens director Mader. Since 1904, between Szosa Opolska and Brzeska Wieś allotments were appearing as well.

Mayor Peppel (1895–1910) took further care to implement the idea of Brzeg becoming a garden city. It referred not only to the promenades, but also to the 70 ha park. On the 100th anniversary of the events of the liberation war from 1808, on the fields of the village of Skarbimierz donated by Mr. Loebbecke, south-east of the city, the erection of a park with a pond began by planting half a million trees from the Duke von Pleß's tree nursery. The plan of the park was prepared by Soperling & Süßmann, a company from Jelenia Góra. An ice-rink as well as a sledging hill were built there and in 1909 the city erected a small restaurant in the spa resort style using wattle-and-daub construction. After mayor Peppel's death on May 9th 1911, his memorial was placed at the entrance to the park and the park was named after him. In 1896, the area covered by Brzeg equaled 450 ha.

BRZEG IN THE TWENTIETH AND TWENTY-FIRST CENTURY

RAFAŁ EYSYMONT[†]

The moment of crucial change in the landscape of the city was the incorporation of the village of Briegischdorf (Brzeska Wieś), which took place on January 1st, 1905. Thus, the city's population exceeded 25 000. In December 1906 Brzeg's own city district was established. In 1910, a part of the village of Rataje was incorporated into the city. The area grew to 1193 ha and remained unchanged until the half of the 1930^s.

Important elements of the city's financial system were foundations (e.g. *Wilhelm* = *Auguste* = *Viktoria* = *Waisenstiftung*). Each of them yielded several tens of thousands of marks. In this situation, the city budget, with the income of 1 200 000 marks and the expenditure of 1 164 000 marks, had a surplus of 36 000 marks in 1906.

Thanks to such a good financial condition of the city and its inhabitants, the chronicler could write in 1907 about its modern buildings: Neugebauer's villa on Feldstrasse (now Jana Pawła II Street) and another group of new buildings near the promenade. He also wrote about the newly founded Georgstrasse (now

Księcia Jerzego II Piasta Street) and the early buildings on Bismarckstrasse (now Robotnicza Street). The house of the municipal councilor Löwenthal was thought to have been particularly beautiful. In 1907, a new Lutheran cemetery was opened. It was founded on a plot of land bought in 1898, which had an area of 40 morgens, on what is now Starobrzaska Street.

The city also supported school education. In all municipal schools in 1906 there were 3658 pupils and the city spent 46,2 marks on each of them. It was similar to the expenditure in large cities. Apart from municipal schools, in the city there was also the *Höhere Mädchenschule*, a private school with 10 classes. In 1898, it celebrated its 50th anniversary and in 1861 it was merged with the teachers seminary. Since 1886, also the *Kaufmännische Fortbildungsschule* merchant school functioned. It was run by a merchant association. Among royal schools, the gymnasium founded as early as in the 16th century should be mentioned. In 1907, it had 220 pupils and 13 regular teachers. The royal teachers seminary had 132 students in 1906, while the preparadi-

38. Brzeg. Buildings from the early 20th century at present Robotnicza street. *Brieg. Bismarckstrasse*. Date in the text: 3rd June 1918. Size: 13,6 × 8,5 cm. Publisher: Graph. Verl.- Anst. G. M. B. H. Breslau. Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Zbiorów Graficznych, inv. no. 18 097 poczt.

um – 86. At the same time, another seminary with 250 students and 4 classes was functioning. The agricultural school had 200 students and 9 regular teachers. Since 1906, in the cellars of the crafts school a school for housewives was founded.

The city maintained asylums as well. At that time, recorded were, e.g. an orphanage, a nursery, a homeland shelter since 1903 the so-called “shelter of the homeland” *Herberg zur Heimat* (dedicated for itinerant craftsmen), *Mariienstift* with an orphanage for babies, a Catholic orphanage for *Vincentverein*, a kitchen for schoolchildren. There was also a nursing home for elderly people, the work of a fabricant’s wife Anna Pzillas, a trade councilor Hugo Moll and a fabricant Robert Moll. In 1900, a folk library financed by the state and city was founded. There were also two houses for Lutheran women deacons: one founded in 1888 on Steinstrasse (today’s Kamienna Street) and one on Nehäuser Strasse (today’s Ofiar Katynia Street), established in 1889.

THE CONDITION OF INDUSTRY AT THE BEGINNING OF THE TWENTIETH CENTURY

The condition of industry in 1907 is described by a chronicler¹. According to him, for a hundred years has Brzeg been an important center of leather industry. In the factory of F. B. Moll were 350 workers employed who produced, among others, conveyor belts. The factory earns 360 000 marks from exported goods. The other factory is a sugar refinery, formerly Löbbecke, then a stock company (*Brieger Zuckersiederei G.m.b.H.*). In 1905, it employed 250 workers and 10 clerks. In addition, the Neugebauer’s sugar refinery founded in 1870, employing 600 workers and 20 clerks, was functioning as well. The production of accounting books also increased. Each of both factories of T. T. Heinze and W. Löwenthal employed over 1000 workers at that time. They produced accounting books, hotel books, albums for postcards, exported mainly to South America, Africa, Australia, Scandinavia, North America and the East. Also, numerous factories based on metal-casting functioned. From small businesses grew a worldwide company *Brieger Eisengieserei, Maschinenfabrik und Kesselschmiede von Pzillas und Söhne* that owned a shipyard as well. There was also a machine factory *Güttler & Co.*, founded in 1883, which manufactured portable engines and steam engines. Blacksmith production of B. Bild’s *Kunst und Bauschlosserei*, including home greenhouses and garden furniture, should be mentioned, too. The wickerwork products from the factory of the Strauß brothers were widely known. Among the most prominent cigarette factories in Brzeg, the most prominent was the factory of the Dresdner brothers and Meyersch. There were also Storch’s mills (the sawmill in Rathau), the F. Falch’s tar paper factory, the *Holzement* factory of C. Theuerling, owned by the same family since it was founded in 1882, and finally, the piano factory *A. Schütz & Co.*, founded in 1870.

Smaller businesses also developed. According to an address book from 1911, the city housed 20 food industry companies,

23 building construction companies (including 5 brickyards), 8 printing houses, 6 companies connected with paper industry, 5 – wood industry, 5 – metal industry, 3 – textile industry, 3 – chemical industry, 3 – tobacco industry, 1 – leather industry. Overall, there were 86 factories in Brzeg at that time.

CITY DEVELOPMENT PLANS AND THEIR REALIZATION IN 1918–1933*

According to the beliefs of the authorities, after Germany’s defeat in World War I Brzeg faced the task of becoming a “Bollwerk of Germanness” in defense against the Slavic East. Nevertheless, political conditions and dismantling of the airfield established in 1916 south-west of the town in the area of Skarbimierz, Pępice and Malujowice, resulting from the resolutions of the Treaty of Versailles, were not favorable in this situation. Also, political isolation of Upper Silesia and liquidation of the garrison were also a serious setback. The loss was compensated by the activity in housing construction. One of the reasons for the increased “hunger for flats” was also the escape of many Germans from Upper Silesia after Poland had triumphed in the uprising.

Initially, the flats were created through adaptation of the Fridericians barracks, a school and empty factories on the Mills Island, hospital on Fischergasse (now Rybacka Street) and in Briegischdorf – Nowa Brzeska Wieś. Altogether, 93 flats were created. However, more intense actions were required soon. The first *Grundplan* für die Stadt Brieg by Hermann Jansen, a famous urban planner from Berlin, was ordered by the magistrate in 1918/19. On February 13th, 1919 the magistrate in Brzeg handed over by signing a contract with *Schlesischen Landgesellschaft* the area between Szosa Strzelińska and Szosa Olawska, near the land already occupied by a housing estate built for the war victims. The land was divided into 1000–1500 m² plots. Hermann Jansen was supposed to be the author of the development plan for this 150 ha estate, reaching far beyond the city limits. Nevertheless, the changes in the building construction office in Brzeg as well as the inflation withheld the plan.

There was no more room for new buildings within the area enclosed by the Planty park. After 1870, the areas limited partly by the Loebbeck’s industrial zone, between the new barracks and the Haupt’s green areas, limited by Riedelstrasse (today’s Marszałka Józefa Piłsudskiego Street), Bismarckstrasse (today’s Robotnicza Street), Moltkestrasse (Wolności Street) and Glawingstrasse (Krótka Street) became densely built-up. The development of the city in the south was blocked by a railway and by industrial areas in the east. New housing buildings could have been erected only in the west part of the city, since locating industrial zones in this area was inadvisable due to the prevailing westerly winds.

* Information regarding this matter based mostly on the highly precise work of Dorothea Tscheschner and her father Walther: D. Tscheschner, *Eine schlesische Perle, Brieg Bauten erzählen*, Berlin 2004; W. Tscheschner, *Aus der Baugeschichte der Stadt Brieg*, Düsseldorf 1930. The information is also contained in the documents gathered in The State Archive in Opole (45/1242/0 Akta Miasta Brzegu (Records of the city of Brzeg), The collection *Kleinsiedlungs- und Wohnungsfürsorgeverein*).

¹ H. Schoenborn, *Geschichte der Stadt und des Fürstentums Brieg. Ein Ausschnitt aus der Geschichte Schlesiens*, Brieg 1907, p. 362 and further.

39. Private houses from the 1920s at Schellerstrasse (now ul. Hetmana Tarnowskiego), after: Walther Tscheschner, *Aus der Geschichte der Stadt Brieg*, Düsseldorf-Kaiserwerth 1930.

40. A social housing estate from the 1920s at Roonstrasse (now ul. Wiedeńska), after: Walther Tscheschner, *Aus der Geschichte der Stadt Brieg*, Düsseldorf-Kaiserwerth 1930.

In 1916–1918 a construction councilor Pistorius managed to acquire the land at Riedelstrasse (today's Marszałka Józefa Piłsudskiego Street) as well as further areas owned by Mr. Loebbecke and the county of Rathau, west of the barracks. The old plan from 1896 already provided for delimiting new streets. In 1918, also the plan for the west part of Schellerstrasse (today's Hetmana Tarnowskiego Street) was prepared, where a two-storey block of rental flats for city officials of the magistrate was planned, and in 1919 the plan by *Schlesische Landgesellschaft* for the land between Roonstrasse (today's Wiedeńska Street) and Schwarzer Weg (today's Lwowska Street) was presented.

In 1920, the first new building at 4–8 Schellerstrasse (now Hetmana Tarnowskiego Street) was erected. It represented an architectural model placed between a tenement house and a terraced house with 16 three- and four-room flats. In 1922, the second version of the Herman Jansen's urban plan was presented. It provided for extending the city in the direction of Zielęcice and Olawa, which was possible thanks to the demolition of the military airfield. Another study was related to the construction of the estates between the city park and the road to Pampitz, south of the railway. Mainly semi-detached houses with gardens were expected to be erected there. The project was being realized since

41. Brzeg. The view of the housing estates south-west of the city centre, 1931. Aerial photograph, negative: 13 × 18 cm. Herder Institut Marburg. Hansa Luftbild, inv. no. 58448.

1923 by a construction entrepreneur Walter Furchner, according to the designs of architects from Brzeg. The wealthier part of the impoverished post-war society lived there – e.g. doctors.

In 1922, the garrison was moved from Brzeg to Opole and Brzeg lost its status of a garrison city. The barracks on Moltkestrasse (today's Wolności Street) were turned to offices, warehouses and flats. Viktor Peppel, the son of the previous mayor, became a senior mayor in 1922. At that time, the West Estates were constantly developing and Riedelstrasse (now Marszałka Józefa Piłsudskiego Street), Martin-Schmidt-Strasse (now Legionistów Street), Schellerstrasse (now Hetmana Tarnowskiego Street) and Glawingstrasse (now Krótka Street) became more densely built-up. It was the most important area of construction investments of the 1920s. Semi-detached and multi-family houses that costed from 15 000 to 17 000 marks were built there. In the following years, the city built 30–40 flats in two-storey houses with pitched roofs each year, in open and closed spaces. Individual houses were erected only on some streets (projects of Walther Tscheschner and his co-workers, architects Rüling and Nothelle as well as private offices of Paul Telle, Walther Furchner, Robert May). The estate was erected by local companies from Brzeg, e.g. Paul Telle, Walther Furchner and others as well as Edmund Wintig's concrete plant. For the north part of the estate *Schlesische Landgesellschaft* from Wrocław was responsible. In 1921, first detached and semi-detached houses were constructed there. Altogether, 500 flats were planned.

42. Modernist buildings from 1928–1930 at Logastrasse (now ul. Władysława Łokietka), after: Walther Tscheschner, *Aus der Geschichte der Stadt Brieg*, Düsseldorf-Kaiserwerth 1930.

According to the city architect of the day, Walther Tscheschner, the lack of a development plan, both regarding open and closed spaces, caused difficulties in private and public investments, which resulted in the situation where detached houses were erected next to tenement houses, one-storey next to multi-storey buildings and residential houses next to factories.

In 1926, a part of new municipal cemetery was incorporated into the Jewish cemetery on Schüsselndorferstrasse (now Chocimska Street). The plan of the cemetery was prepared by the gardens director from Wrocław, Erbe. The cemetery was designed for 2500 adult graves and 700 children's graves. The greenery was designed by Axer, an inspector from Brzeg.

Since 1927, the famous social building construction association *Schlesische Heimstätte (Provinzielle Wohnungsfürsorge-Gesellschaft m.b.H. Breslau)* was functioning in the city as *Gemeinnützige Wohnungs-Baugesellschaft Brieg m.b.H.* Former associations *Breiger Beamten-Wohnungsbau-Verein* and private building construction associations joined it, which made it possible to finish the West Estate. The late 1920s was also the time when the international style, referred to as in Germany as *Neues Bauen*, appeared in the city. The first building in this style was erected at 27–30 Fischer-gasse (now Rybacka Street) in 1927. It was a 3/4-storey building with 88 flats – the work of architect Robert May. In 1928–1930, similar houses are built at 21–23 Logastrasse (today's Władysława Łokietka Street) and its neighborhood. They marked the entrance to the city with their avant-garde form. The modern character of the city was also confirmed by the fact that as early as the end of the 1920s a car showroom and service point appeared at 4 Piastenstrasse (today's Piastowska Street).

Private entrepreneurs were particularly active in 1928 and 1929, which led, thanks to their investments, to the record number of flats completed in the whole city – 182 and 177, respectively. Altogether, according to a chart prepared by the then city architect in 1919–1929, 1206 flats were completed. The magistrate built 465 flats (particularly many in 1919 and 1923), building construction associations 117 – only in 1928 and 1929, and private entrepreneurs – 624. However, the increase in number of flats equaled only 968, 88 per year on average, because at the same time 238 flats were lost. The annual increase was then

43. Modernist buildings from the late 1920s at Fischerstrasse (now ul. Rybacka), after: Walther Tscheschner, *Aus der Geschichte der Stadt Brieg*, Düsseldorf-Kaiserwerth 1930.

44. Brzeg. A fragment of the city park. *Brieg, Partie im Stadtpark*. Date on the stamp: 16.11.1930. The author of the photograph: Eva Feicht, Verlag Walter Westphal, Brieg Rung 7. Photograph. Size: 14,2 × 9,1 cm. Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Zbiorów Graficznych, inv. no. 18 088 poczt.

1,7% with reference to the total number of flats in Brzeg, which was 6268 in 1919. Nevertheless, in 1930 there were still 2223 people looking for a flat in Brzeg and according to the regulations from 1930, there were 1175 overcrowded flats, with more than 2 people per room. On average, there were 3,53 inhabitants in one flat and 1,19 inhabitants in one room, while in Wrocław it was 1,14, in Jelenia Góra – 1,06 and in Świdnica – 1,13. In 1919–1927, 456 municipal and 438 private flats were created by means of construction and reconstruction and until 1929 it was as many as 1206 altogether.

At that time, the Brzeg also hoped to bring back the garrison to the city. Also, the dam in Krapkowice was important, as it dammed up the water, which allowed the traffic of large 1000 t barges. It enabled Brzeg to build a new port, which made the new railway to Namysłów profitable.

The unemployment and the program of public works in 1925 allowed for the erection of the stadium, however, the first sports field had been founded already before World War I south of the railway, close to the road to Skarbimierz, and was named after Doktor Larisch, its initiator. The new sports complex was built in an area that was protected from the wind, situated between the city park and the former Larisch's sports area, north of *Stadtrand Siedlung*. The stadium, 70 × 110 m in size, surrounded by a 400 m running track, was equipped with stands for 1500 spectators. There were also 6 tennis courts and the first asphalt cycling track in East Germany. The project of the then city architect Walther Tscheschner provided work for 150 unemployed people. Also, a sledding track was built using the soil from the trenches dug before the construction of two buildings on Sedanstrasse (now Grunwaldzka Street). In 1925, the old military hospital on Bismarck Strasse (today's Robotnicza Street) was bought by the city and turned into a municipal office. At that time, also a new

part of the park with a rosarium was founded. It stretched far to Bismarck Strasse (now Robotnicza Street) where the seat of the second mayor, Bauers, and other offices were located. In 1927–1928, the memorial of the victims of the 157. artillery regiment was erected on the north-west border of the city park. In 1931, the late Gothic Minorites church was turned into a fire station.

In 1930, mayor Peppel managed to bring back the garrison to the former barracks on Moltke Strasse (today's Wolności Street), which naturally caused the need to restore the buildings to their original function. In 1931, new barracks were erected on today's Generała Władysława Sikorskiego Street, east of the city, and Logastrasse (now Władysława Łokietka Street) was paved.

MUSEUM IN THE CASTLE

The basis for the regional museum was a collection of Antiquities of Benjamin Wichle (1814–1908). In 1924, the city councilors finally agreed on buying the castle for 30 000 marks and the city accepted the obligation to use the castle for cultural purposes. In 1929, extending the east wing of the castle on the side of the Odra River started. It was supposed to house the museum and the Piast Library, which was going to be moved from the gymnasium. Already in 1930 6 interiors of the castle were handed over to the museum's director Ernst Günther. During the war there were plans to extend the exhibition or even reconstruct the galleries whose 1:1 scale model was placed next to the castle gate.

BRZEG IN THE 1930^s

After 1933, the governing system based on local self-governing units as well as municipal commissions were terminated and

on January 5th, 1934 mayor Peppel retired. The council started playing only a façade role for the governing party. Kurt Schmidt from Brzeg became the new mayor. In 1933, architectural contest for the design of a folk school was settled. The winner was an architect who enjoyed the trust of the authorities, Heinrich Rump from Wrocław. In 1936, a 3-storey school with 24 classrooms and a gym was completed and the former school near the castle was turned into a storage place.

The growing number of inhabitants of Brzeg, from 27 344 in 1925 to 29 816 in 1933, resulted in constant high demand for flats (2223 inhabitants of the city were looking for a flat). As a new attempt at solving the problem, a development plan for the land at Szosa Strzelińska was prepared. In 1936–1937, modern 3- and 4-storey modern buildings, designed by architect Paul Telle, were erected there.

Dismissal of the resolutions of the Treaty of Versailles resulted in founding in 1936–1938 new barracks in Brzeg, called Mudra and Seydlitzkaserne, meant for armored units. They were located at Paulaner Strasse (today's Generała Władysława Sikorskiego Street), on the east side of the city, and connected by a railway with the train station. In 1935, south-west of the town, between Skarbimierz and Pepice, a new field airfield was built.

Political changes resulted also in the emergence of buildings in more traditional national form ("homeland style"), covered with steep roofs: Handelshaus (1935, architect Bruno Pohl), located on Gerberstrasse/Lazarethstrasse (today's Garbarska/Szpitalna Streets), replacing the former mint house from 1652/1714; municipal savings bank (1935/36) on Moillwitzerstrasse/Lindenstrasse (today's Armii Krajowej/Bolesława Chrobrego Streets), replacing the salt warehouse of Frederick II. During digging the foundations for the savings bank the traces of fascine, wood and fortifications were discovered.

The line of built-up area was moved back, which allowed for extending the connection of the bridge over the Odra River with Szosa Pampicka and the highway. In 1935, an empty sugar storehouse of the Loebbe's factory was turned into a cinema called *Capitol*, according to a design by architect G. Wieniczek. Also, there were plans to build an amphitheater named *Wolfschlucht*, situated at the promenade and designed for 3500 spectators, however, the war did not allow to finish the project.

In 1934, emerged the concept of erecting an estate with 30 semi-detached houses south of the railway, close to the gravel pit. Until 1936, also estates along the streets situated perpendicularly to Hindenburgstrasse (today's Juliusza Słowackiego Street), with 80 semi-detached and 15 detached houses, were built.

In 1936, the state opted out from the social building program that was started at the time of the Weimar Republic. Nevertheless, 2-storey buildings were more intensely built – e.g. in the south on former Platanenweg where 11 such buildings were erected. Similarly to other Silesian cities, also in Brzeg new sports facilities appeared at that time. In 1938, a swimming pool that covered the area of 2,6 ha along with a club building was created in a former gravel pit (building construction companies Bauch and Hülsmann from Brzeg).

Despite the outbreak of World War II, the process of intense urban planning works continued in the city. In 1939–1941,

designs were based on the idea of the national model estate of München Ramersdorf (1933–34). Similar estates were designed by famous architects Ernst May and Bruno Taut in the whole area of East Germany. At that time, 7 urban planning projects, directed by the city architect Waldemar Krause, were prepared for the south parts of the city. The area covered 23,4 ha, which was 20% of the city, with 2500–3000 flats, 400–450 from which were situated in detached houses with gardens. The whole investment was supposed to house 6500–7500 inhabitants. The project covered the shortage of flats with a surplus. The plans were so visionary that they involved the disappearance of the brickyard at Szosa Pampicka as well as the demolition of the whole village of Briegischdorf (Brzeska Wieś). Waldemar Krause was particularly interested in historic buildings. He wanted to rebuild, e.g. the town hall. The numerous Krause's plans from 1938 preserved in the Herder's Institute in Marburg refer also to the anticipated reconstruction of the castle. The municipal office prepared such projects even as late as 1943. Nevertheless, the war caused that only estates for war refugees were built in the city. They were situated in the vicinity of the swimming pool where 150 semi-detached houses with small 24 m flats was erected (they could be later merged).

The idea of new vast areas of residential buildings was also connected with the planned Danube-Odra and Odra-Elbe channel. The plan from January 1940 was also related to this investment. It involved extending the industrial area Brzeg-East with a huge port serving the lands situated on the Odra River, east of the city. On the other hand, the railway line to Namysłów remained at the stage of field measurements until the end of war. In the general city plan two bridges over the Odra River were planned – one in the vicinity of the Mills Island and the second one where the Odra channel merged with the mainstream of the river, west of the city. All those plans were gathered in the general city development plan prepared at the 1:5000 scale. The intention was to extend the area of the city from 1293 ha by another 218 ha in the west. Also, the erection of new residential areas in the perspective of the next 10–20 years and the new complex of barracks in the south of the city, west of the gravel pit, were included in the plan. The city, however, did not plan new industrial areas.

THE CITY DURING AND SOON AFTER WORLD WAR II*

The city became "an air-raid shelter" during World War II. Thousands of people alongside archives and libraries from the bombed cities in West and Central Germany were evacuated there. In August 1944, German army organized the defensive "D" zone in the Brzeg District, stretched on the left river bank from Brzeg to Opole. Brzeg was surrounded by anti-tank trenches and the roads to the city as well as the streets became mined. At the

* Information on the subject after: D. Tomczyk, *Wyzwolenie Brzegu*, [in:] *Brzeg. Dzieje, gospodarka, kultura*, ed. W. Dziewulski, Opole 1975, p. 269 and further; Z. Kowalski, *Brzeg w latach 1945–1946*, [in:] *Brzeg. Dzieje, gospodarka, kultura*, ed. W. Dziewulski, Opole 1975, p. 274 and further.

end of 1944, the city was declared a fortress. The "Barthold" line, the outer ring of fortifications of the Wrocław fortress, also ran through Brzeg.

In 1944, in the Brzeg garrison, consisting of support battalions of artillery, companies weakened by the losses and foreign military units, a commandant's office was established under the command of Max Pietruszka. Its task was to design fortifications of the right bank of the Odra River and supervising the realization. The unit was soon complemented with *Volkssturm*, consisting mainly of men in recruiting age.

In 1945, the Brzeg garrison lost the support battalion of artillery, as it was moved to Namysłów. The commandant of the Brzeg fortress, Colonel Kitter, was left with 6000 people. On January 19th, 1945 the *Volkssturm* was mobilized. The direction of evacuation of the civilians was also prepared – it was Jelenia Góra, however, until the evacuation the city functioned normally. On January 23rd the city was already left by its inhabitants and the *Volkssturm* managed to blow up the bridge over the Odra River. At that time also the city center was destroyed by grenade launchers. The roofs and the tower of St. Nicholas Church, the wing of the castle from the side of the Odra River, the *Goldnes Lamm* city hotel, the district located by the Odra River as well as north and west frontages of the Market Square burnt down. During the night January 23rd/24th, the city found itself in the turmoil as a result of the Red Army passing the Odra River. On January 23rd, the Soviet army also captured the airfield in Pampice along with a lot of equipment left by the Germans. It functioned in the hands of the Red Army until its liquidation in 1993.

The capitulation was signed on February 6th, 1945 at 7.20 and Brzeg was supposed to become a Polish city. However, its former inhabitants kept coming back until the summer of 1945, which resulted in the fact that the German population was still over 7000.

The war damage included the roof of St. Nicholas church, while from the Piast castle only outer walls, the portal and the lower part of the wing from the side of the Odra River with the museum and city library preserved. Partly destroyed were also the towers and the east part of the Jesuit church. Completely damaged were the post office and the theater. At Easter, 1945, the gymnasium alongside many other buildings were set on fire. The most destroyed streets include: Zollstrasse, Burggasse, Mollwitzerstrasse, Milchgasse, Paulauerstrasse, Oppelnerstrasse, Gerberstrasse (now Staromiejska, Zamkowa, Mleczna, Księdza Jana Dzierżonia, Mikołaja Reja, Garbarska Streets). The west and north frontages of the Market Square were entirely destructed. Overall, 40% of the houses in the Old Town were destroyed, 30–35% of houses were still used, 25–30% remained empty in the summer of 1947. According to the Voivodeship Office data from 1946, 1073 out of 2004 buildings were destroyed, which makes for 53%, from which 414 were damaged in 100%, 160 in 70%, 382 in 50% and 117 in 20%. Most schools, the town hall, the railway station, 7 hotels, Löwenthal's factories close to the cargo train station, the factories of T. T. Heinze and Scharf were less damaged; from the industrial buildings the most damaged was the Neugebauer's sugar refinery whose equipment

was taken to Russia, however, other numerous factories were ready to work.

The first Polish task unit of 44 people came to Brzeg on April 30th, 1945. It was led by the first district governor, Stanisław Koziorowski. Very soon a temporary wooden bridge over the Odra River was opened and in May 1945 the process of clearing of rubble in the city started.

The German population was gradually displaced since December 1945 (estates in the West)² with the exception of the Germans who worked for the Soviet garrison. The first transport of 1800 inhabitants of Brzeg headed to a forest camp in Schwerin where many people died. In August 1946, 7 transports with 1700 people, informed a day in advance, were sent to Germany – 2 to the English occupation zone and 5 to the Soviet one. But there were still 3000 Germans in the city. The next transports in November and December sent people from Brzeg away to Zittau in Saxony.

From August 1946 to April 1947 12 000 Germans were expelled from Brzeg. Until the end of 1945, mere 120 Poles settled in the city, but in February 1947 there were already 9082 Polish citizens in Brzeg, including 5146 repatriated ones (from the east parts of Poland that were incorporated in 1945 into the Soviet Union), 3818 displaced people from other parts of Poland and 118 autochthons. Among 12 000 immigrants noted in 1950, most people were from the Soviet Union (5144), then from the Kielce Voivodeship (749), Poznań Voivodeship (533), Łódź Voivodeship (529), Kraków Voivodeship (911) and Katowice Voivodeship (747), Lublin Voivodeship (387) as well as from the city of Warsaw (469). The local (autochthonous) population was 824 at that time.

In January 1946, the army came to the town – the Warsaw Engineering and Sapper Brigade and the 84th regiment of anti-aircraft artillery. Brzeg became garrison headquarters again, staffed with mainly Soviet soldiers (they left the city eventually in 1992). In 1946, the industry in Brzeg began to operate (leather goods factory, brewery, confectionery factory). In December 1946, 4 factories that employed over 50 people functioned in the city. In the autumn of 1946, the waterworks were activated. The brickyard began to work later, in the autumn of 1947. October 1945 was the time when the museum began to function.

THE DEVELOPMENT OF THE CITY IN THE 1950^s, 1960^s, 1970^s, 1980^s AND TODAY*

Until 1950, Brzeg was in the area of the Wrocław Voivodeship and later Opole Voivodeship, having the status of an autonomous city since 1948. Since 1975, municipal authorities functioned there along with the seat of the county office, one of 26 in the Opole region. After the war, Brzeg returned to its borders

² Information on the deportations of the German population after: Tschetscher, *Eine schlesische Perle...*, p. 198 and further.

* Most information on that subject: A. Krzyżański, *Rozwój urbanistyczny miasta Brzegu* [in:] *Brzeg. Dzieje, gospodarka, kultura*, ed. W. Dziewulski, Opole 1975, p. 484 and further; K. Heffner, *Brzeg – historia i współczesność*, Opole 1987, p. 44 and further.

from 1910, only as late as 1973, the village of Rataje and a small fragment of Ziełęcice were incorporated into the city and a part of the flood plains was handed over to Piszczowice. Later, due to the construction of a bypass road, a small part of Żłobizna was incorporated.

In the 1950s, the north frontage of the Market Square was being reconstructed, while the reconstruction of the west frontage had been finished by 1959. Green areas were also planned and the main transit road was moved to the streets situated parallel to the railway: Łokietka, Zwycięzców, Świerczewskiego. In the 1960s, development of the Old Town (ks. Jana Dzierżonia, Mikołaja Reja, Rybacka, Zawadzkiego and Zakonnice Streets) as well as the part situated further south (Osiedle Młodych – Słowiańska Street) continued.

In 1947, the Pedagogical Secondary School and a vocational school as well as a mechanical secondary school in 1963 were founded. In 1967, the Nursing Secondary School was opened in its own building.

The first prospective plan of the city was realized in 1950–1970. The city was defined as a district center of industry. In the first year of the plan, the population of Brzeg was 12 200 and it was assumed that until 1970 it would be 32 000. The aim of the plan was to make use of the resources that the city currently had. The historic structure was kept and only new transit roads alongside the new service center in the south, along current Marchlewskiego Street, were planned. Development of industry was also expected. It was supposed to employ 7500 people in 1970, which was actually achieved. For this reason, two new industrial complexes were planned – the first one was situated in the south-east part of the city and the second one in the area of the Odra island. Storage areas were located south of the railway. Small-scale industry was situated on the outskirts in the west. Residential buildings were located south and east of the city center. However, new residential units were not planned. Until 1956, only 5730 flats were created (mostly in the reconstructed houses) and the plan to build 13 500 turned out to be unrealistic.

In 1950, the population of Brzeg was 12 800, in 1955 – 19 000. Later, the growth was slower and in 1960 there were 24 000 inhabitants in the city, in 1965 it was 28 000 and in late 1970 – 30 780. In the late 1980s, the population was close to 40 000. There were 7795 people employed in the industry. Also, there were plans to build a new engine factory, develop the oil mill as well as molder and seed drill factories.

The increase in population density was also noted. In 1956, it was 1551 people per km², in 1983 – 2514 and presently (2019) it is 2471 people per km², while the population equals 36 110³.

Already in 1966 the number of people employed in industry became twice as expected. However, three factories – the Electric Motor Factory, laundry and the Food Industry Cooperative, using the existing buildings, were incorporated into residential areas. The negligence in the development of service infrastructure as well as in residential building construction was visible.

The prospective plan for the years 1966–1985, prepared in the Voivodeship Urban Planning Office in Opole, was approved in 1969. According to the plan, the existing functional divisions were expected to be retained. It also provided for creating new service areas, building a new city bypass, continuation of the construction of the estate on Chocimska Street and the erection of a new estate on Słowackiego Street. New service centers were supposed to be located in the city center and the city bypass was planned to run south of it. Industry was located in the east. Further development of the city to the south-west (residential areas) and south-east (industrial areas) was expected. It was also planned that the city center would move westward as an element of strip-like development.

According to the plan, the Nysa-Namysłów communication axis was supposed to run through the new bridge along the following streets: Starobrzezka, Faabryczna, Wita Stwosza Square and Cmentarna. The traffic was planned to be based on 3 parallel corridors situated along Wrocławska, Chrobrego and Łokietka Streets, parallel to the railway, further along Świerczewskiego, Towarowa and Nyska Streets, and finally along the streets at the Odra River. The structure of the city was divided into units of 6900 inhabitants, each having a primary school, 2 kindergartens, 1 nursery school and necessary service units.

The trade zone was located in the south of the Old Town. The cultural area was formed by the castle and the amphitheater, situated west of the castle. There was a plan to erect a sports and entertainment arena there. An indoor swimming pool and a cultural center were supposed to be built in the area of allotment gardens.

Already in the 1970s, due to the shortage of fully equipped areas, the need to locate new investments in undeveloped areas (west of the city) was noted. It was pointed out that new trade investments (e.g. a department store covering the area of 4000 m², food market covering the area of 600 m²) were needed. Also, a new Nysa-Namysłów road, modernization of the route E22 within the city as well as rebuilding of the railway and bus stations were thought to be necessary.

At that time, new estates at Westerplatte, Chocimska and Słowackiego Streets were erected. At the same time, individual buildings were erected on the edge of the Wolności Park and in the vicinity of the swimming pool on Poznańska Street. The city center was being renovated since 1975 and the new residential complexes were being built in the south and east. In the 1980s, suburban villages in the south – Pawłów, Żłobizna, Ziełęcice, Brzezina, Piszczowice and Kościerzycy became urbanized.

Despite the revolutionary political changes, Brzeg remained an important industrial center as it was before World War II. For long years after the war the city housed food, electric-mechanical, leather, building materials and paper industry. In the former “Concordia” sugar refinery fat industry was located. Since 1946, the sweets factory “Odra”, merged with the “Piast” factory in Głogówek, functioned in the city. In 1987, it employed 560 people. In 1987, in Brzeg there was a brewery, a mill, the “Ema-Besel” Electric Motor Factory, the “Meprozet” factory, the “Agromet” agricultural equipment factory that employed 1200 people and the “Bewag” factory that produced train car-

³ <http://www.polskawliczbach.pl/Brzeg> [access 03.01.2021].

riages. At that time, the tannery in Brzeg belonged to the “Otmęt” complex that consisted of seven factories. It employed 880 people. Also, the Opole Construction Ceramics Factory located its facility there.

Nowadays, Brzeg still functions as an industrial center. Industrial areas are located mainly in the east part of the city, south of the Odra River. It includes the following companies: German “Bartling GmbH” (plastic packagings producer), “BESEL” (electric motors production, founded in 1950), “CIK” (car accessories factory). Also, the “PWC Odra S.A.” sweets factory functions. It belongs to the “Grupa Otmuchów” joint-stock company.

In the city there are 8 primary schools, 3 technical secondary schools, 2 comprehensive secondary schools, a vocational school, a first-level music school, 3 post-secondary schools and the Higher School of Economics and Humanities.

The city has been developing new residential areas. They are mostly located south of the city. Nonetheless, the city has not developed on the north bank of the Odra River. The boundary of concise built-up areas remain the islands of the Odra River, where industrial complexes, depots and warehouses as well as municipal utility companies – e.g. Waterworks and Sewage System Company with a sewage treatment plant – dominated. The east border of the city is formed by allotment gardens and the barracks of the Brzeg’s Tadeusz Kościuszko Sapper Regiment located on Generała Władysława Sikorskiego Street. The south border is marked by a bypass road that reaches the village of Żłobizna, and the west border – by the village of Rataje and dispersed residential buildings east of the old barracks between Wrocławska Street and the road to Małujowice. Currently, the area of Brzeg equals 14,6 km² and the population reached over 35 000.

RECONSTRUCTION OF THE ORIGINAL SETTING-UP OF BRZEG. SPACE AND ARCHITECTURE IN THE MIDDLE AGES AND EARLY MODERN PERIOD

(COMMENTARY TO THE NO. 4)

MAŁGORZATA CHOROWSKA

Spatial layout of the Old Town in Brzeg is the most regular in the belt of three parallel streets of W-Z course consisting of (from the north) Panieńska, Rzeźnicza-Kapucyńska and Kościelna streets. Linear plan of the oldest part of the town was carried out along the left high bank (*Alta ripa*) of the Oder River, in accordance with the course of *Via Regia*, the European route. The *Via Regia* ran west-east of Europe but on more local scale connected Wrocław with Opole and Kraków. In pre-chattered Brzeg *civitas* called *Wisikeberg*, *Wissokembreghe*, there was a princely court mentioned in 1235. It served as a staging point on the way to Kraków. At the latest in the fourth quarter of the 13th c there was a stone castle there. Its brick tower, also called the Tower of Lions, was erected in Slavonic bond (double stretcher) which, in the context of all Brzeg buildings erected in a similar technology, predestines their 13th c origin. The importance of the curia and the castle increased or decreased depending on the frequency of princely voyages which intensified twice – in the 30^s and 80^s of the 13th c when Henry the Bearded and next Henry Probus (the Righteous) held the title of the Duke of Kraków.

The location of a municipal town on a high river terrace was a standard of urban foundation centres in Silesia as it prevented floods. In the centre of the town there was a rectangular market place of elongated ratio 3 cords $\times$ 2 cords which made a surface of 6 square cords or, in the other words, 2 morgens. It was a typical size of town markets that came into being in the 2nd half of the 13th c in Silesia (Byczyna, Jawor, Kąty Wrocławskie, Namysłów, Paczków, Prudnik, Ząbkowice). However, the market of Brzeg was one of the first of such ratio. From each corner of the market two adjacent at a right angle streets were paved (now Wojska Polskiego and Zamkowa, Młynarska and Mikołaja Reja, ks. Dzierżonia and Mleczna, Staromiejska and Fryderyka Chopina). From the middle of its longer frontage two additional streets to the north Grabarska and the south Jabłkowa were paved.

Originally each of six adjacent market square blocks was divided into three identical curiae with dimensions of 60 $\times$ 120 feet where 1 foot equalled 31.3 cm. Blocks situated away from the market square had two rows of plots with dimensions of 60 $\times$ 90 feet. The location of the parish church in the second row of south building blocks sets a minimal range of market place parcelling. These would be two rows of blocks situated to the north of the market place and two to the south

of it which encompasses the area of 6 $\times$ 10 cords equal to the area of 2/3 of a small Flemish lan. The brick parish church of Saint Nicholas started to be erected from the south tower of a westwork which about its half height shows double stretcher bond. It is possible that the beginning of the church bricklaying coincided with transferring the right of patronage over it to the Order of Saint John in 1280.

The dimensions of plots designated within the frames of location measurement were reconstructed by Janusz Pudelko on the basis of metrological analysis of the contemporary dimensions of the frontages, blocks and market square tenement facades¹. After recalculating the dimensions expressed in metres into anthropogenic measurement and foot equalling 31.3 cm used in Silesia in the 13th c Pudelko acknowledged that the original dimensions of the plots in Brzeg were 60 $\times$ 120 feet or 30 $\times$ 120 feet. However, he regarded the latter as less probable although 30 feet plots persisted as a result of later divisions and dominated among contemporary tenements. At present, when it comes to Brzeg, we have enough materials from architectural-archaeological research of cellars and foundation tenements to be able to verify the previous findings. It mainly concerns east frontage of the market square with the researched cellars of the tenements at 3 and 4, Rynek as well as south frontage of ks. Dzierżoń st. in the section of 8–14 tenements².

The oldest buildings made of brick in the vicinity of the market square were found in the south frontage in the course of present tenements at 6,7 and 8, Rynek. They consisted of 3 one room market square houses put like dominoes, one adja-

¹ J. Pudelko, *Działka lokacyjna w strukturze przestrzennej średniowiecznych miast śląskich XIII wieku*, 'Kwartalnik Architektury i Urbanistyki', vol. IX, 1964, issue 2 p.17.

² Tenements at 3 and 4, Market Square (Rynek) with front width of 6.2 m and 12 m (resp. 20 and 40 ft.) could not come into being in a different way than from the division of 60 ft. $\times$ 1/3 and 2/3 full-curial land parcel. The research carried out in the cellars of those tenements prove that still in the 14th c premises at 3, Rynek and 4, Rynek made up one whole. Tenements at 6 and 8, ks. Dzierżonia st. are similar while the tenement at 10–12, ks. Dzierżonia st. with rich façade ornamentation came into being from the connection and superstructure of both ground floor houses at premises no 10 and 12 filling the whole front of 60 ft. full-curial land parcel (M. Chorowska, Cz. Lasota, J. Skarbek, *Początki kamienicy mieszczańskiej w Brzegu*, Opolski Informator Konserwatorski, Opole 2015, ed. A. Molenda, pp. 122–138).

cent to another. Their beginnings can be dated to the 2nd half of the 13th c because in the walls of their old ground floor, present cellars, brick double stretcher bonds were found³. A bit younger houses already erected in the single stretcher bond were observed in the cellars of tenements at 2a, 2b, 5 Rynek and 1–3 Dzierżonia st. that is almost in the whole course of the east market square frontage. Next, back segments and wings were built onto them until full layout of the tenement was shaped and gaps in the neighbourhood were filled (3 and 4, Market Square/ /Rynek) which in case of the market frontages took place in the 2nd half of the 14th c at the latest. Until that time the middle of the market was occupied by the town hall tower, cloth stalls, rich stalls and the market hall⁴.

Długa st. broke out from the chessboard-block scheme of the layout of the Old Town area. At present it slightly curves from Wrocław Gate (Brama Wrocławska) and princely castle in the west to St Nicholas parish church and Nyska Gate (Brama Nyska) in the east. Although in the vicinity of St Nicholas church Długa st. goes into less intensely developed area, in its middle and west parts its diagonal course overlapped the net of market square land parcelling. The existing collision may prove the seniority of market square net in regard to the diagonal street. The time of the town foundation before the half of the 13th c dates the first one. When it comes to the second one the term *ante quem* would be probably 1310 when road network for carts carrying goods from Olawa to Nysa and from Nysa to Wrocław was introduced⁵.

Rafał Eysymontt assumes that it took place on the road parallel to the market square, that is Długa st.⁶. Massive, brick tenements, especially at 43 and 41, Długa st. prove that it was one of the most important streets of the 14th c. town⁷. However, two corner houses with brick walls built in Slavonic bond discovered in its north frontage like the corner of 6, Staromiejska st. and Długa st., the corner of 6, Jabłkowa st. and Długa st. and a tenement at 5, Jabłkowa st.⁸, should be rather joined with frontages of the streets that went from the market square and were chartered within the frames of earlier near market parcelling.

The architectural research and renovation of the elevation of the tenement situated on the corner of Długa st. and 6, Jabłkowa st. shed an interesting light on the issue of gradual shaping of spatial layout of Brzeg and secondary character of Długa st. in regard to the market square and streets perpendicular to it. At

present, this tenement is the best examined, the best preserved and one of the oldest bourgeois houses in Brzeg. Built from brick with a neat face in Slavonic bond, it had, already in the 13th c, at least 3 brick-built storeys. That is the number preserved until today although the lowest ground floor is now totally under the ground. However, originally it could have been immersed in ground at most to 1/3 of the storey height⁹. From Jabłkowa st. it was also possible to get to the first floor through the entrance situated in the axis of the ground floor slot window. It shows that the tenement façade was turned to Jabłkowa st. and one more building built in Slavonic bond situated vis-à-vis, in the east frontage of that street (5, Jabłkowa st.). The entrance to the ground floor and the second entrance to the first floor of the tenement no 6 were in the yard elevation of the building. However, the waste discharge channel from the dwelling floors of the house was directly opened to the later Długa st.

This last detail, in the context of our knowledge on the location and types of medieval sanitary facilities in the city, gives a different perspective on the status of the owners of the house in Jabłkowa st. and the rank of the place proceeding the later street. While the former was very high, the latter was rather low. Toilets with waste water outflow hidden in the thickness of the walls or buttresses were a manifestation of a very high culture of habitation in the 13th c in the castles of dukes and bishops. Faecal matter got into ditches and moats, preferably water ones but never directly onto the street. In the bourgeois estates, earth latrines were used at the back of the houses, and thanks to the legal regulations, their proper distance from the neighbouring borders was taken care of. If in the 13th c Brzeg the waste was poured into the area of the future Długa st., it means that at that time it was a periphery of the town or even its border in the form of a water moat. The discovery of the fascine layers of fortifications at the intersection of Staromiejska and Chrobrego streets seems to confirm the last hypothesis¹⁰.

In the north part of the old town there are numerous deviations from the regular parcelling scheme. In the 13th c, the last building blocks ended on the line of Panieńska st. In a strip further to the north and reaching the bank of the Oder River, the Duke founded the order of Friars Minor, first proclaimed in January 1285. The location of the order in the context of the duke's actions in Wrocław, Namysłów, Głogów or Lwówek shows that the said strip of land was a reserve for the ruler's activity in the foundation field. The church was built with its gable wall directed to Młynarska st. In the 80^s of the 13th c at the latest, a two-nave hall body covered with a ceiling and an elongated chancel, with a straight wall was built; all of it was made of brick laid in a double stretcher bond, neatly grouted with a low, triangle joint. Architectural details were made of granite and ceramic fittings. The location of short, straight buttress by the walls of the choir and the granite support of ancillary column in the form

³ M. Chorowska, Cz. Lasota, A. Peszko, J. Skarbek, *Rozpoznanie historyczno-architektoniczne kamienicy mieszczańskiej Rynek 7 w Brzegu*, Opolski Informator Konserwatorski, Opole 2017, ed. A. Molenda, pp. 51–60.

⁴ R. Czerner, *Ratusz w Brzegu*, Wrocław 1994, pp. 41–69.

⁵ Also from Skorogoszcz or Lewin Brzeski, compare: M. Goliński's chapter in present issue.

⁶ R. Eysymontt, *Kod genetyczny miasta. Średniowieczne miasta lokacyjne Dolnego Śląska na tle urbanistyki europejskiej*, Wrocław 2009, p. 257.

⁷ M. Chorowska, Cz. Lasota, A. Peszko, J. Skarbek, *Badania architektoniczne kamienicy mieszczańskich w Brzegu ul. Jabłkowa 5, 7, Reja 12, Długa 41, Chopina 1*, Brzeg–Wrocław 2017, computer printout in WUOZ in Opole; M. Chorowska, Cz. Lasota, A. Peszko, J. Skarbek, *Badania architektoniczne kamienicy mieszczańskich w Brzegu ul. Ks. Dzierżonia 5, Zakonnicy 1 róg Dzierżonia 7, Panieńska 1, Długa 43, Polska 5 róg Reja*, Brzeg–Wrocław 2016, computer printout in WUOZ in Opole.

⁸ M. Chorowska, Cz. Lasota, J. Skarbek, *Początki... op. cit.*, pp. 124–127.

⁹ That dependency results from the level of slot window that lit the bottom storey of the house and went to Jabłkowa st. (J. Skarbek, *Relikty więzy mieszkalnej przy ul. Jabłkowej 6 w Brzegu*, Opolski Informator Konserwatorski, Opole 2013, pp. 101–116).

¹⁰ R. Eysymontt, *Kod... op. cit.*, pp. 259–260.

of a chalice in its interior revealed the original division of the choir vault into three cross-ribbed spans. The eastern span was approached from the north by the monastery building, and from the north by an extensive annex. The choir was connected with the axially wide northern aisle of the corpus, and the border between the sacred in the east and the profane in the west was marked by a lectorium resting on arcades. The extremely narrow southern nave introduced an asymmetry typical of the bodies of Franciscan churches. The asymmetry was further deepened in the 14th c, as a result of the extension of the southern side nave to a typical width equal to half the main nave. The choir then achieved a polygonal ending with skewered buttresses. The monumental western gable, preserved over the church façade, was created in the 15th c from the combination and superstructure of the older corpuscular finials¹¹.

The northern part of the Franciscan monastery reached the defensive wall built by the end of the 13th c at the latest. In the first decades of the 16th c, two fragments of the wall located at the back of the Franciscan monastery were demolished and slightly broken in relation to each other, and in their place a granary belonging to a watermill complex was erected¹². It was an elongated building with two wings bent at an open angle, analogous to the defensive wall running in this place. It was a brick building, erected in the technique of the Gothic wall. Brzeg mill was the oldest production plant in the city operating continuously for 700 years. It was mentioned in a document from 1318 as *Hengelmul*¹³. Until recently, there were several buildings in this complex which had different functions. To this day, the main production building, together with the entire infrastructure damming up the Oder River and the 16th c building mentioned above, have been preserved. Between them there was a narrow pass leading to a bridge over the mill canal in the direction of Kępa Młyńska. The eastern elevation of the sixteenth century granary is connected to a 1 m thick wall, which is a relic of the city's defensive wall. A fragment of the wall, approx. 2 m high, unfortunately without the face layer, is the only witness to the course of the northern section of the fortifications.

Equally short sections of the defensive wall and fragments of the Wrocław Gate tower were revealed in architectural and ar-

chaeological research carried out in the 1980^s¹⁴ in the area south of the princely castle. The wall ran diagonally to the Lion Tower without reaching it, located at the back of the Renaissance gate. Its further north-eastern course was determined by the course of the façade of the south wing of the castle. Analysing the randomness and lack of the course of medieval walls discovered at the junction of the Tower of Lions, the city's defensive wall, castle and collegiate church, one can become convinced of the eldership of the first building in relation to the others, especially the existing ones. However, the oldest sections of the walls built in the double stretcher bond are located in the south-western wall of the Tower of Lions and to the west of the tower. They are the remnants of a lost building that preceded the Holy Trinity and Saint Hedwig's chapel founded by Ludwig I in the years 1359–1361 and even later body of the collegiate church under the same invocation. All we know about it is that it was erected in the 13th century as a rectangular covered with three panels of cross-ribbed vaults, in a plan close to a square. We do not know whether it was a sacred or secular interior, but due to the archaic form and size of bricks used, it should be associated with the reign of Henry IV Probus (the Righteous) (1270–1290) at the latest. Next, the Tower of Lions was built, which was added to it from the northeast and even later, probably at the turn of the 13th and 14th centuries, the city's fortified wall mentioned before. When in 1311 the prodigal prince Bolesław III (1311–1352) made Brzeg the capital of the principality and the castle its main residence, the architectural programme included this older, vaulted building (chapel?), The Tower of Lions with a residential and defensive function and another building with very thick walls, located just above the moat, at the north-western end of the later western wing¹⁵. The chapel of the Bolesław III Foundation is probably the entire later transept of the Holy Trinity and St. Hedwig's collegiate church which filled the space between the Tower of Lions and the city wall, now non-existent¹⁶. Its remains in the form of a slender supporting rib can be seen in the alley next to the Tower of Lions.

Ludwig I, who founded the collegiate church after 1369, rebuilt the chapel from the times of Bolesław the Prodigal into a transept and extended it with a polygonally finished presbytery, based on the city wall from the west and boldly protruding towards the city and Castle Square. The last thing was to raise the vaults in the oldest (thirteenth-century) building in the castle and attach them to the collegiate church as a body. In this way, a unique, irregular and asymmetrical sacral interior was created. It is probably no coincidence that Lucae, describing the Brzeg

¹¹ J. Burnita, Cz. Lasota, A. Legendziewicz, *Badania ściany zachodniej prezbiterium, wieży oraz elewacji korpusu kościoła pofranciszkańskiego w Brzegu*, Wrocław–Brzeg 2002, typescript in WUOZ in Opole; J. Burnita, Cz. Lasota, A. Legendziewicz, *Wykonanie badań architektonicznych ścian wnętrza prezbiterium, korpusu i murów na strychu kościoła p.w. św. Piotra i Pawła w Brzegu*, Wrocław–Brzeg 2003, typescript in WUOZ in Opole; Cz. Lasota, A. Legendziewicz, *Wyniki wykopaliskowych badań architektonicznych kościoła pofranciszkańskiego w Brzegu przeprowadzonych w 2004 r.*, Wrocław–Brzeg 2004, typescript in WUOZ in Opole; Cz. Lasota, A. Legendziewicz, *Wyniki uzupełniających badań architektonicznych kościoła pofranciszkańskiego w Brzegu przeprowadzonych w 2005 r.*, Wrocław–Brzeg 2005, typescript in WUOZ in Opole; K. Grenda, P. Janczewski, Cz. Lasota, H. Rutka, *Badania architektoniczno-archeologiczne w kościele minorytów w Brzegu*, Wrocław 2010, computer printout in WUOZ in Opole.

¹² J. Skarbek, *Rozpoznanie historyczno-architektoniczne budynku administracyjno-spihlerzowego w zespole młyna wodnego w Brzegu*, Brzeg 2015, computer printout in WUOZ in Opole.

¹³ *Urkunden...*, no 211, XVIII; Schaube, *op. cit.*, p 183 and No. 27.

¹³ *Urkunden...*, no 211, XVIII; Schaube, *op. cit.*, p 183 and No. 27.

¹⁴ Cz. Lasota, J. Kościuk, A. Kudła, *Badania architektoniczno-archeologiczne na terenie zamku gotyckiego i Bramy Wrocławskiej w Brzegu*.... Wrocław 1986, typescript at The Institute of Architecture, Art and Technique of Wrocław University of Science and Technology and Jerzy Rozpędowski's architectural research connected with renovation of princely castle in Brzeg.

¹⁵ The foundations of the latter building were discovered before 1973 and shown on the plan of the castle cellars in the study entitled "Brzeg Zamek", made for Biuro Dokumentacji Zabytków at Wydział Kultury in Opole. (The Historical Monuments Documentation Office at the Department of Culture in Opole). Jerzy Rozpędowski signed the text of the castle description.

¹⁶ A. Karłowska-Kamzowa, *Fundacje artystyczne księcia Ludwika I brzeskiego*, Opole–Wrocław 1970, p. 54.

45. Brzeg. The buildings at the former city wall. *Am Stockhausplatz*. Published and photographed by G. Krahle, Brieg. Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Zbiorów Graficznych, inv. no. 18 343 poczt.

castle in 1688, placed the “old castle chapel” within the body of the collegiate church of St. Hedwig’s¹⁷. In times of Lucae this “old church” a. k. a. “old chapel” had a low vault, above which there was an emporium which was connected with the interior of the collegiate church. The brick house of Ludwig I (before 1379) probably coincided with the later southern wing of the castle. From here, directly from the level of the first floor, the prince got to the emporium covered with a tripartite vault, placed on the north end of the collegiate transept.

To the south of the castle there was collegiate area and a cemetery for noble born and outstanding people. From the east, this cemetery was limited by a city defensive wall, by which little houses of canons and prison tower called ‘Bad married couple’ stood¹⁸. From the south the area was closed by Brama Wrocławska (Wrocław Gate), from the north by the moat and from the north-west by the curtain wall with a turret erected in the 2nd half of the 14th c. This area was given to the collegiate by Duke Ludwig in 1371.

After all the medieval and 16th c expansions, the Wrocław Gate (counting from the south-east) of the first tower, the gate

neck, the excise building, the second tower, the bridge over the moat and the fore gate¹⁹.

Also, the part of the town situated in front of the castle was not divided into building plots and intended for burghers. In 1336, a granary and an undeveloped area in its vicinity (or within it) were given to the Dominicans by Duke Bolesław III. Soon a friary and a church of white brothers was established here, that is on Wróbel Hill²⁰. Kurt Bimler, a pre-war fortification researcher, assumed that that church and the castle, were outside the original fortifications and the city wall. He reconstructed the course of the last one as passing through the middle of the former canon and the present presbytery at 7, Zamkowy sq.²¹. This hypothesis has not been confirmed by any material traces so far, neither by the results of the architectural research carried out in the former canon building in 2016²².

¹⁹ Cz. Lasota, J. Kościuk, A. Kudła, *Badania architektoniczno-archeologiczne na terenie zamku gotyckiego i Bramy Wrocławskiej w Brzegu...* Wrocław 1986, typescript at The Institute of Architecture, Art and Technique of Wrocław University of Science and Technology.

²⁰ W. Dziewulski, S. Golachowski, *Brzeg*, [in:] *Studia z historii budowy miast polskich*, Warszawa 1957, p. 55.

²¹ K. Bimler, *Die schlesischen massiven Wehrbauten*, vol. 2; *Fürstenthum Brieg*, Breslau 1941, p. 8. Examples of such towns as Namysłów or Wrocław show that the ducal areas did not have to be separated from the communal part of the town by a wall.

²² M. Chorowska, Cz. Lasota, J. Skarbek, A. Peszko, *Rozpoznanie historyczno-architektoniczne kamienicy (dawnej kanonii) przy pl. Zamkowym 7 w Brzegu*, Brzeg–Wrocław 2015, typescript at WUOZ in Opole.

¹⁷ Appendix, no date. *Aneks. Opis zamku w Brzegu wg Lucae’go z 1688*. Translation from the original by prof. Tadeusz Broniewski, typescript at archives of WUOZ in Opole.

¹⁸ Appendix, op. cit. and Lasota, Rozpędowski, *Badania archeologiczno-architektoniczne relikwów zachodniej części kaplicy zamkowej w Brzegu*, Wrocław 1984, typescript at WUOZ in Opole

46. Brzeg. Ducak castle before the fire after bombing, general view. *Schlos vor der Bombardir*. Coloured pen drawing, size: 34,1 × 27,8 cm. F. B. Werner, *Topografia oder Prodomus*. Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Rękopisów, inv. no. R 551 Vol. II, (dates quoted in the volume: 1740–1759), p. 297.

The duke bought the land in front of the castle from the town and allocated it to building plots for canons. A separate jury was formed there, which was removed from the town authorities. The collegiate committee consisted of 12 canons, the dean, 13 vicars who were assigned to the canons and the school rector. In the light of the letter appointing the collegiate church, it was to include the collegiate church, canons' houses, flats, cemetery and 'all other necessary buildings' to which a vast square near the castle was designated²³.

An attempt to reconstruct the original parcel of the town of Brzeg²⁴ showed that these could have been building plots located on the west side, in the area of the present Różana st. Two late Gothic canonical houses were discovered there, one at 7, Zamkowy sq. and the other at 6 Kolegiacki sq., whose eastern walls are laid on the border line dividing the said square in half. In the further considerations, the widths of the fronts of the discovered canons were checked, as well as the dimensions of the gardens and buildings read from the contemporary town plan in a scale of 1:500. The data presented above indicates that the northern and southern frontages of the block were divided into 4 30-feet plots²⁵. However, this gives a total of 8 curia, in-

stead of 12, which are known from the source-certified composition of the Chapter. The location of the 4 missing canonical houses can be found in the neighbouring block of flats or by the town wall near the collegiate church. When discussing the stages of transformation of the bourgeoisie buildings in Brzeg, it should be stated that its oldest form was made of houses built of wood and clay. Well-preserved relics of the half of the 14th c half-timbered house were found in the area of Polska and Wysoka streets, inhabited by the poorer Polish-speaking population²⁶. This statement is confirmed by the results of tests of two tenements in 12, Reja st. and 5, Polska st., which were bricked in the late 16th c at the earliest. In the peripheral areas, wooden construction prevailed until the end of the 18th c, however, in the centres inhabited by the patrician as early as the end of the 13th c and the beginning of the 14th c, one-, two- and three-storey bricked houses and buildings erected in a mixed brick and wooden construction could have appeared.

The oldest houses in Brzeg had some common features. One of them was a simple, single-spaced spatial arrangement with dimensions from 5 m × 7 m to 9 m × 11 m. Within the brick shell of these buildings, most of the brick divisions were not recorded, which, however, does not rule out the original

²³ D.E.G. Glawning, *Briegisches Wochenblatt*, R. 5, 1794, No. 4, pp. 26–32.

²⁴ M. Chorowska, Cz. Lasota, J. Skarbek, *Początki.....op. cit.*, pic. 2, p. 133.

²⁵ The undeveloped, western strip of land (former garden) at 7, Zamkowy Sq., is 9.9 m wide, i.e. 31,6 feet. The medieval building No. 7 was 9.7 m or 31.6 feet wide. Built in the Renaissance, the 3,8 m wide Eastern frontage can be converted to 12 feet. The building adjacent to 6, Zamkowy Sq. to the east is 16 m – 51 ft. wide. But taking into account the fault formed in the back elevation, it can be assumed that it consists of 2 rows 5.5 m (17.5 ft.) wide. Let us note

that the two adjacent shorter rows of houses at 6 and 7, Zamkowy Sq. add up to 29.5 feet. The gothic house found at Kolegiacki Sq. was 8.3 m – 26.6 feet wide.

²⁶ J. Skarbek, A. Peszko, *Kamienica mieszczańska w Brzegu. Geneza, formy rozwoju oraz sposoby dekoracji fasad i elewacji na podstawie wyników badań i prac konserwatorskich przeprowadzonych w latach 1998–2009*, Wiadomości Konserwatorskie 26/2009, p. 448.

presence of the wooden partitions and even walls in the log structure. Only one of the early houses examined (the northern one in 2, Rynek) received a fully developed three-part spatial layout. The second common feature of the houses in question was the use of wooden beam ceilings between the floors, including the ground level, although here too we find the same exception – the northern house at 2, Rynek, where brick barrel vaults were used. Research on the sequence of tenements at 8–14, ks. Dzi-erżonia st. from the beginning of the 14th c showed that the oldest 4 houses in this street, although with two brick storeys each (the ground floor and the first floor were recessed in the ground), did not rise above the ground floors of the present tenements. If there were higher storeys at that time, they were only in a half-timbered structure. Two thirteenth-century buildings at 4 and 6, Staropolska st. were wooden, divided by a brick, only one storey high fire wall²⁷.

It is to be expected that the location of the houses 6, 7 and 8 in the northern frontage of Rynek and 5, Jabłkowa st. as well as the tenement on the corner of 6, Jabłkowa st. and Długa st., had three brick storeys each. This was not explicitly stated because, with the exception of the tenement at 6, Jabłkowa st., only the level of the current cellars was surveyed. In terms of the

disposition of the plan, vertical cross-section, size of openings and presence of external stairs leading to the floors, the tenement at 6, Jabłkowa st. was analogous to the thirteenth-century tenements in Wrocław.

In the next phase, the single-faced front houses were extended with back wings, next to which narrow courtyards were left to provide light and the possibility to go through or go deep into the property. They were already with basements and were vaulted. The access to the cellars on the lowest floor, at that time completely underground, was provided by vaulted fore-shafts and narrow passageways, located in the middle of the building.

Fully bricked tenements with richly decorated Gothic facades were the next generation of buildings in the old town. In the second half of the 14th c, they filled the frontage of the market square and in most of the gateways, connecting with the neighbours with toothings. Their characteristic feature was the brick, mostly unplastered facades with a decoration consisting of blind windows and panel friezes covered with plaster. The friezes separated individual floors of the houses. In shallow panels, black traceries were painted on the white background. The blind windows covered with the illusion of window glazing were the substitute of windows. What was painted there were crosses of posts and transoms filled with various types of crown glass, and rows of windows alternately real and painted introduced articulation of facades close to the solutions known from the tenements in Wrocław and the entire brick European Lowland.

²⁷ M. Chorowska, Cz. Lasota, J. Skarbek, *Początki...op.cit.*, pic.2, pp. 136–137.

EARLY MODERN BURGHER HOUSES

RADOSŁAW GLIŃSKI

The discoveries of Gothic parts of houses in Brzeg that had been made in recent years enrich not only our understanding of historical buildings but also the architectural landscape of the city. As Malgorzata Chorowska indicated in her paper, we can now say that the decorative forms of masonry houses, comparable to those in Wrocław, do correspond to the rank of the capital of the Duchy of Brzeg. It is even more important given that until recently some authors had generally questioned the existence of masonry houses in Brzeg in the Middle Ages¹.

There is a different situation in the case of burgher houses in the sixteenth and early seventeenth century. The city has long been famous for its impressive Renaissance buildings, among which the castle, the town hall or the reconstructed Piast Gymnasium are the most remarkable. Apart from those impressive residential and public buildings that gained their character to a large extent thanks to the skills of stonemasons and master builders from Northern Italy, also burgher houses were appreciated for their historical and estetic value, which is proved by including three of them in the second part of the catalogue of architecture, decorative arts and handicrafts of the German Renaissance published in 1875². Renaissance houses in Brzeg have been gradually transformed over the centuries, according to all new functional and estetic needs, however, many of them preserved to a greater or lesser degree until 1945. War and post-war destruction erased the characteristically decorated façades and gables from the image of the city but reconstruction and stylization implemented in some places does not change the general feeling of lack of this category of buildings. Only photographs, drawings and very few descriptions that preserved testify to their former glory³.

The group of the oldest, yet unfortunately no longer existing, Renaissance houses shall include those ones whose gables

were composed in a manner resembling the decoration of the town hall gables from the 1570s. The aforementioned architectural elements were separated from the façade by a prominent console cornice, the stepped outline of the gable, which originated in the Middle Ages, was moderated by arched lines and doubled volutes, the gable was divided into storeys using profiled cornices, the vertical divisions were formed by lisens; at the junction of these two decorative elements separate rectangular fields were created. Two gables of the former House of the Estates located at 2 Burggasse (today's Zamkowa Street) were given similar decoration as the town hall. In the context of this building, Hans Lutsch also mentioned about richly decorated portals that were situated in the houses at 14 and 19 Burgstraße⁴. The gable type mentioned above also appeared in a double form at 2 Paulauerstrasse (today's Dzierżonia Street) and the gable crowning the house at 7 Stiftplatz (today's Moniuszki Square) was much poorer with a cornice-pilaster decoration and a gentle wavy line of the edge.

In 1597, one of the most recognisable Renaissance houses in Brzeg, the house at 4 Wagnerstraße (today's 1 Chopina Street), was newly built or rebuilt. Although the building was altered in 1877 and 1883, renovated in 1909 and the interiors were transformed after World War II, the façade, despite some changes, still presents the essential elements today. Thanks to a drawing from 1875, we can see how it had been composed before the aforementioned reconstruction. The three-axis façade was plastered, without decoration, and on the main axis there was a door framed by a Classicist portal flanked by two rectangular windows in profiled bands. The three windows of the first floor were given faceted frames and prominent window cornices. Above the profiled cordon cornice there was a wide frieze composed of volute consoles and the spaces between them were decorated with quadrilateral divisions. In the first storey of the gable three windows in frames decorated with cubes were located, while the vertical divisions were formed by six Ionic columns; in the outer intercolumns there were pairs of plaques with floral motifs. The upper storey of the finial was formed by two gables sep-

¹ D. Tscheschner, *Eine schlesische Perle. Brieg. Bauten erzählen...*, Berlin 2004, p. 55.

² *Deutsche Renaissance eine Sammlung von Gegenständen der Architektur, Decoration und Kunstgewerbe in Original-Aufnahmen*, Hsg. August Ortwein, Leipzig 1875, Blatt 16, 17, 18, 19.

³ Particularly valuable is the overview of gable houses by the drawing teacher Ernst Günther: *Von alten Brieger Giebeln, ihrem Werden und Vergehen*, "Brieger Heimat-Kalender 1927. Jahrbuch für den Stadt- und Landkreis Brieg und die Nachbargebiete", 3. Jhrg., Brieg, p. 55–65.

⁴ H. Lutsch, *Die Kunstdenkmäler der Landkreise des Reg. – Bezirkes Breslau Bd. 2, Fürstentum Brieg*, Breslau 1889, p. 341; Stein, Rudolf, *Das Bürgerhaus in Schlesien*, Tübingen 1966, T. 122.

47. Brzeg. View of the house of states and buildings at Burggasse (now Zamkowa street), general view. *Prospect des Land Haus u. ander häuser auf der Burggasse*. Coloured pen drawing, size: 18,3 × 8,5 cm. F. B. Werner, *Topografia oder Prodromus*. Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Rękopisów, inv. no. R 551 Vol. II, (dates quoted in the volume: 1740–1759), p. 339.

48. Brzeg. Wagnergasse, general view from the south. *Prospect der Wagnergasse von Mittag an zu sehen*. Coloured pen drawing, size: 16,6 × 8,4 cm. F. B. Werner, *Topografia oder Prodromus*. Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Rękopisów, inv. no. R 551 Vol. II, (dates quoted in the volume: 1740–1759), p. 333.

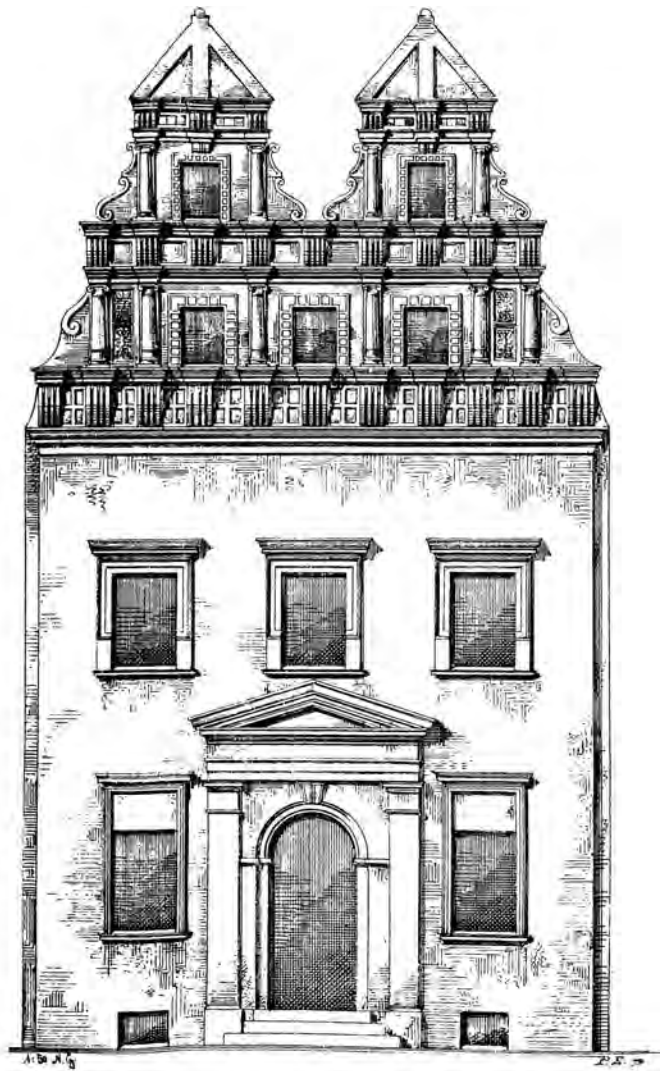
parated from the lower storey also by a cornice and a cantilever frieze. Both the lower storey of the gable and the two finials were flanked by large volutes. The nineteenth and twentieth century alterations introduced, among others, a new entrance and a display window in the ground floor, an inter-storey cornice and a meander frieze under the cordon cornice, rosette plaquettes between the consoles, the head of Hermes between the gables and vases in the finial, as well as inscriptions: two reliefs with the dates 1877 and 1909 on the first floor, and 1597 and 1883 in

the gables. Despite the transformations described above, today it is the only façade that reflects the character of a Renaissance house in Brzeg.

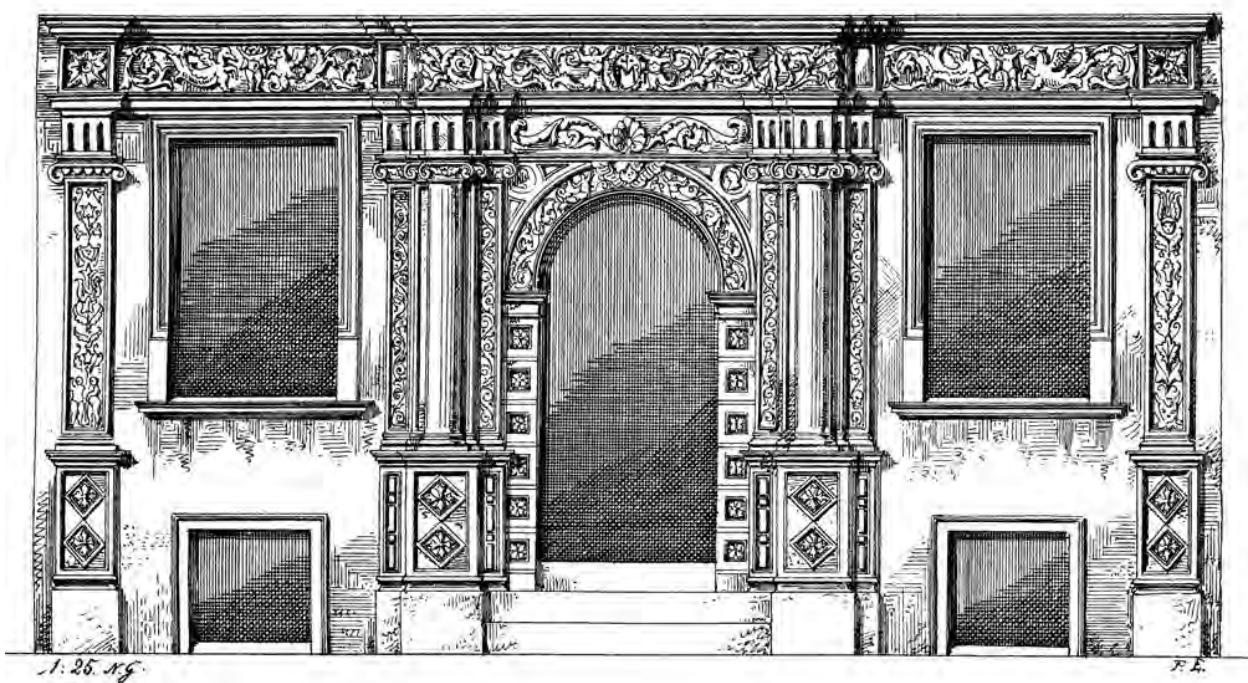
It was not the extensive gable but the façade decoration that distinguished the house at 6 Burggasse (today's Zamkowa Street) which was built at the turn of the seventeenth century yet is not preserved in its original form. The decoration consisted of a richly ornamented portal, pilasters at the ground floor and first floor as well as a frieze decorated with stylised tendrils and fan-

49. Brzeg. The burgher house with the tinsmithing workshop of Gustav Bienert, before 1945. Photograph, size: 14,4 × 20,8 cm. Herder Institut Marburg, Niederschlesisches Bildarchiv, inv. no. 51369.

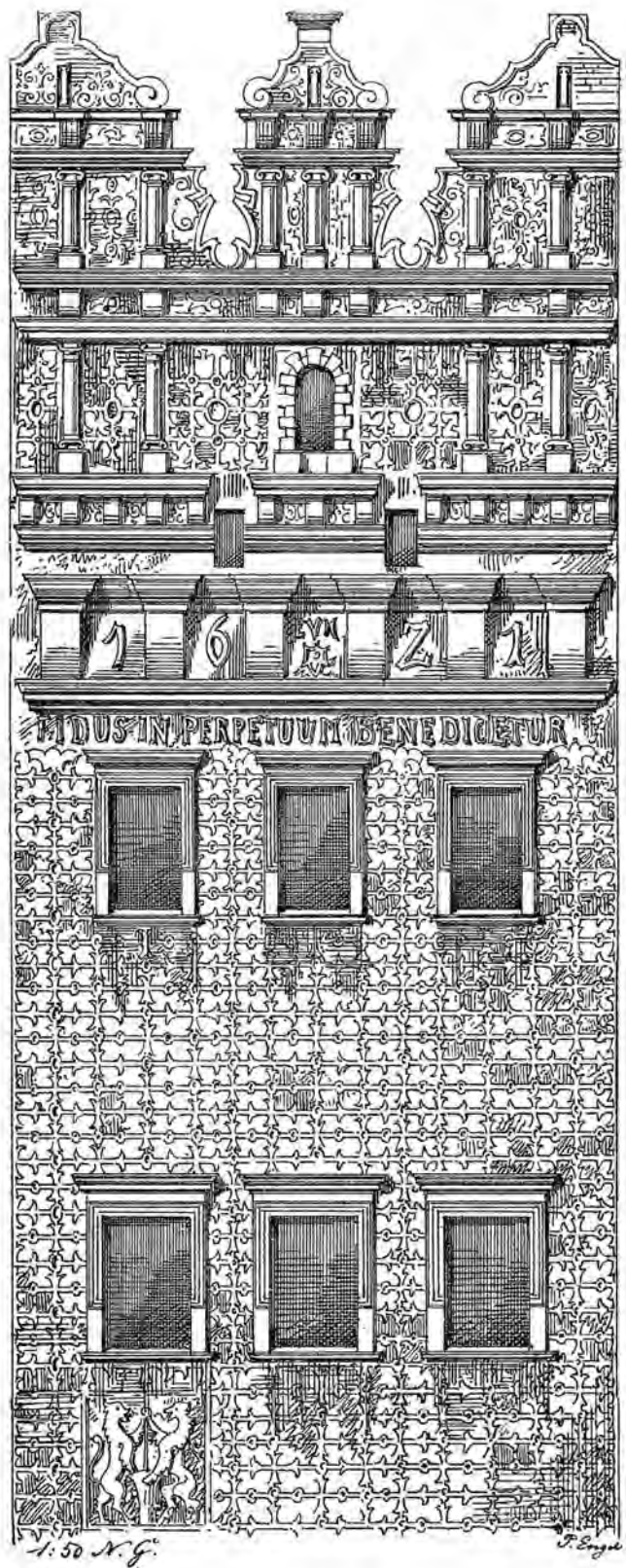

50. Brzeg. Facade of the building at Wagnerstraße 4 (now ul. Fryderyka Chopina 1), after: *Deutsche Renaissance. Eine Sammlung von Gegenständen der Architektur, Decoration und Kunstgewerbe in Original-Aufnahmen*, red. A. Ortwein, Bd. 2, Leipzig 1875, Blatt 16.

51. Architectural detail of the former building at Burgstraße 6 (now ul. Zamkowa), after: *Deutsche Renaissance. Eine Sammlung von Gegenständen der Architektur, Decoration und Kunstgewerbe in Original-Aufnahmen*, red. A. Ortwein, Bd. 2, Leipzig 1875, Blatt 18.

tastic creatures. In 1926, the house was completely rebuilt and only the portal was inserted into the southern elevation of the town hall, where it is still today in somewhat reduced form⁵.

52. Brzeg. Facade of the former burgher house at Ring 29 (now: Rynek), after: *Deutsche Renaissance. Eine Sammlung von Gegenständen der Architektur, Decoration und Kunstgewerbe in Original-Aufnahmen*, red. A. Ortwein, Bd. 2, Leipzig 1875, Blatt 17.

The house whose address was once 29 Ring was not as lucky as the described house at 4 Wagnerstraße. In place of the frontage destroyed during the last war, a block of flats was erected (18 Rynek), but awareness of the originality and value of the once existing late Renaissance house led to a not very successful attempt to “apply” a specific stylisation of the façade to the existing new building, erected according to a design created in 1965. It is very different from the original, so it is worth recalling the history of its creation and features from the time before its destruction. According to the inscription, the house was built in 1621 by the apothecary Gerhard von Halen⁶. In 1616, he purchased the house that existed there and probably burnt down during the fire of the city three years later. On the newly erected building, however, he placed an older flag with the date 1596 and the inscription “F I l i P B”, probably referring to the earlier owner of the property, i.e. the apothecary Fabian Ilges. The house built by von Halen had three axes and three storeys. We do not know how the ground floor façade was composed, as a display window was made in it, but the windows of the upper storeys were equipped with faceted frames and profiled cornices. What is, however, the most characteristic and unique is that the entire surface of the façade was covered with strapwork made in plaster. The same decoration was given to the flat surfaces of the extensive attic crowned with three gables. Its base was formed by a profiled cornice, under which the inscription “FIDVS IN PERPETVVM BENEDICETVR” was situated, with a prominent frieze with volute consoles above, between which the date 1621 together with the monogram and coat of arms of the investor were placed; there were two further cornices above. On the axis of the first storey of the attic there was an opening through which the rainwater was drained from the sunken roof, and on each side there were two columns with Ionic capitals and pedestals decorated in the same way. Another pair of cornices and a series of consoles separated this level from the part with a centrally placed gable of full, fanciful outline and two side gables covering approximately 2/3 of their full hypothetical width, looking as if they were cut off. The lower storeys of these gables were decorated with Ionic columns and the finials were triangular and flanked with volutes. The unusual thing about those gables is the fact that the columns forming vertical divisions were placed in the depth of the wall. On the façade, a plaque with the inscription “J.M.S renv. 1887”, i.e. the date of the restoration and possibly placing the display window in the ground floor, was situated. The gable of the house at 22 Burgstrasse, built in 1614, was supposed to have a similar shape. After major alterations of the house in the mid-nineteenth century, the gable became part of the Brzeg City Museum⁷.

⁶ The following text refers to this building: W. Zürn, *Ein Brieger Bürgerhaus* “Briegische Heimatblätter zur Pflege von Heimatkunde, Heimatgeschichte, Heimatliebe und Heimatstolz” 49, 1930, p. 194–195.

⁷ Tscheschner, *op. cit.*, p. 58.

⁵ Tscheschner, *op. cit.*, p. 59.

53. Brzeg. The house of Count Pickler (at Burggasse) and the neighbouring buildings, general view. Prospect des gräfl. Picklerischen, und nebe Häuser. Coloured pen drawing, size: 8,1 × 17,8 cm. F. B. Werner, *Topografia oder Prodromus*. Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Rękopisów, inv. no. R 551 Vol. II, (dates quoted in the volume: 1740–1759), p. 343.

As it can be easily noticed, the most spectacular and at the same time the best-known examples of Renaissance façades were concentrated mainly at the market square and in the western part of the city. These locations should not come as a surprise, for the Market Square was the most prestigious central location within the city, while the area on its western side housed the seats of court offices and houses of noblemen or artists. The latter include, among others, the Renaissance North Italian master builders and stonemasons, confirmed by sources, who formed a kind of artistic “colony”, as researchers defined it already in the nineteenth century⁸. Jakub Bavor (Parr) the Elder, the builder of the Duke of Brzeg, was said to have lived in Zamkowa Street, and from 1566 his house was adjacent to that of his daughter Lucretia and her husband Bernhard Niuron⁹. The latter received a plot of land at this street from Duke Joachim Frederick, then acquired the adjacent one, planning to build houses on it. A third house in the same street was bought by Niuron in 1568 from Barbara Peinet, the widow of the painter Franz Peinet. And these were not the only properties he owned, as we know that he was the owner of e.g. several properties also at the Market Square. Georg, the son of the aforementioned Jacob Parr, owned, among others, land in Klostergaße and was until 1600 the owner of the house at 11 Ring. As it can be seen, the leading artists of Brzeg in the Renaissance period were wealthy individuals who invested a lot and shaped the city not only as part of the du-

cal service or municipal services, but also as private investors. Investments were encouraged by privileges granted in recognition by the dukes, including tax exemptions for plots of land.

With the late Renaissance, one of the last strong chords of which was the market square house number 29 described above, as a result of The ‘Thirty Years’ War and a number of other events which hampered the investment activity for almost 100 years, building construction came to a standstill. It was not until the eighteenth century that houses were commonly built in the new – Baroque – style, and one of the oldest preserved buildings is the house at 5 Jabłkowa Street. As we learn from the inscription on the portal, it was built in 1715 on the initiative of a rich councillor, J. G. Kreyer, and we also know that it was renovated in 1763. The house is a three-storey and three-axial building with a high gable and a richly decorated central portal. The basement is rusticated, the horizontal divisions of the façade are formed by cornices, while four pilasters with Ionic capitals in the giant order are the vertical elements. The decoration of the front elevation is formed by rectangular fields with fruit garlands, heart motif with tendrils and other floral ornaments. The rectangular gable is decorated on the edges with Corinthian pilasters bearing an “interrupted” pediment with a stone bust; in the centre, below a blinded oculus, there is a pair of stucco angels supporting a shawl. The building was originally a two-bay structure with a connecting vestibule with a barrel vault with a lunette and a cross-vaulted room of the front bay. In the room of the rear bay there was a painted beam ceiling, and above the passage there was a barrel vault with lunettes. Painted ceilings were also found on the first floor in the rear room, while in the front rooms there were stucco decorations with geometric motifs.

Baroque houses with gables similar to the described above were also located at 6 and 20 Lange Strasse (now Długa Street), 5 Milchstrasse (now Mleczna Street), 10 Ring (“Zur goldenen Krone”) and 20 Ring. The house at 13 Ring, which no longer

⁸ E. Wernicke, *Urkundliche Beiträge zur Kunstlergeschichte Schlesiens. IV: Brieg. I: Die italienische Künstlercolonie des 16. Jahrhunderts*, “Anzeiger für Kunde der deutschen Vorzeit” 25, 1878, no. 4, p. 97–104.

⁹ M. Oda, *Die Werkmeisterfamilie Bernhard, Peter und Franz Niuron – ihr Wirken in Schlesien, Anhalt und Brandenburg im späten 16. und frühen 17. Jahrhundert im Spiegel historischer Quellen*, doctoral thesis defended on February 1st, 2006 at Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg [available on-line: https://sundoc.bibliothek.uni-halle.de/diss-online/06/06H100/of_index.htm], s. 10–14 [access 28.12.2020].

exists, also belongs to this group. It had a double gable and an unusual façade decoration, which was entirely covered, except for the ground floor, with stuccoed floral ornamentation. The house was probably shaped this way in 1725 on the initiative of its owner, the merchant Knebel.

54. Brzeg. Former burgher house Ring 13 (now Rynek), Herder Institut Marburg, Niederschlesisches Bildarchiv, inv. no. 55445.

Most of the houses built or transformed during the Baroque period were placed with their narrower side to the street or square and this feature was accentuated by high and usually decorative gables. In this landscape, therefore, the wide five-axis market square house No. 19 stood out, whose façade had a more palatial character. This was certainly connected with the person of the investor, i.e. Baron von Tragstein, who was to erect the building in 1727¹⁰. In 1744 the building was bought by the municipal authorities in order to establish a commandry, and the Prussian king Frederick II resided there during his visits to Brzeg. The entrance to the palace was through a stone “balcony” portal with a heraldic cartouche, the second storey of the façade was decorated with pilasters and crowned with an attic with alternating busts and vases and a central mansard.

As the author of the analysis of the gables in Brzeg – Günther – noted, the gables lost their rich forms during the reign of Frederick the Great. The new fire safety regulations required to situate buildings with their ridges facing the street, but still

many examples of traditional solutions could be found. In 1772, two gables almost without decoration were given to the house known as the “Graf Pückler-Haus” (today 43 Długa Street), however, it was rebuilt by its next owner, the wine merchant von Kur. Less elaborate gables were also added to the houses at 57 Lange Strasse (today 10 Długa Street) and 21 Ring, built around 1763 by the surgeon Johann Georg Schindler. A number of houses were decorated with gables with a very smooth outline with oval oculuses; the only one preserved to this day is the house at 5 Polska Street, but not far away – at 6, 7 and 8 Paulauerstrasse (now Dzierżonia Street) – other ones were located.

55. Brzeg. Baroque gables of the burgher houses at Paulauerstrasse (now ul. ks. Jana Dzierżonia), before 1940. Marianne Kirchner. Photograph, size: 23,2 × 17,2 cm. Herder Institut Marburg, Niederschlesisches Bildarchiv, inv. no. 201636.

Towards the end of the eighteenth century, architectural forms, especially gables, became even more sparse, taking on geometric shapes, usually crowned with a pediment, usually triangular or closed with a segmental arch. Elements of the Empire style, Classicism or the so-called *Zopfstil* appeared. Many buildings were erected at that time, including the upper part of the house on Apfelstraße (today 7 Jabłkowa Street), extended in 1797, the double gable of the non-existing house on the same street under the former number 10, the houses on Burggasse (today 10 Zamkowa Street), Langestraße (today 27 Długa Street) modernised in 1927 and Paulauerstrasse (today 4 ks. Jana Dzierżonia Street). The buildings of the early nineteenth century were further simplified, as evidenced by the houses at 27 Gerberstrasse (now Garbarska Street), Lange Strasse (now 12 Długa Street) and Wagnerstrasse (now 22 Chopina Street).

The second half of the nineteenth century and the beginning of the following century in Brzeg was a time of widespread use of forms of the neo-styles in the region. However, the search for local tradition in architecture led to some original realisations drawing on the then existing historical buildings. This is probably how the gable decoration of the present National Court on Lindenstrasse (today 31 Chrobrego Street), built in 1896/7, and the multi-family building on Glawnigstrasse (today Legionistów Street) with gables and pilaster decoration should be treated.

¹⁰ Tscheschner, *op. cit.*, p. 60.

BRZEG FORTIFICATIONS IN THE EARLY MODERN PERIOD*

RAFAŁ EYSYMONTT

The fact that the city was surrounded with walls was mentioned for the first time as early as 1292 in documents issued by the city council (Ger. *Willkür*). The city strengthened its walls several times, because of the danger posed by the Turks in the early sixteenth century, among other reasons. The vast scope of construction works caused several major buildings to be demolished. A note from 1533 states that “on March 7th Duke Frederick II ordered St. Mary’s church to be taken down to gain space for embankments in front of the Wroclawska Gate”¹. However, it can only be said that the city was transformed into a fortress after 1572 when the fortifications were first reshaped according to the Italian fashion. The erection by Duke George II of a castle with a monumental Renaissance castle gate (1550–1553), the Piast gymnasium (1564–1569) and a town hall (1570–1577) were a result of his acceptance of this source of artistic influence. Italian builders also took up the work on fortification — beginning with the castle bastion (Bernard and Piotr Niuron) and enlarging it towards the north (Piatta forma of the Odrzańska Gate 1572–1575). The outwork, which was taken down during construction of the railway bridge in 1895, featured casemates. In 1595 a bastion covering the castle from the river side was finished. Georg Schobert and Michael Kockert, two masters from Brzeg, participated in the construction works.

At the beginning of The Thirty Years War, the Dutch builder Pasquelin began working on the fortifications. However, Pasquelin did not use the whole Dutch system, especially the *Faussebraye*, which is a flat embankment with a breastwork moved in front of the main embankment, separated by a dry moat, to create isolation from the main wet moat. This was supposed to minimize costs but also to prevent the main embankment and the bastions from crumbling caused by the works, which was

highlighted as a problem in fortification construction². In 1622 the works were taken over by Andreas Hindenberg. He strengthened the fortress with nine bastions. Subsequent projects for transforming the fortress of Brzeg had a more theoretical character (plan by Valenty von Säbisch from 1635).

During the Swedish siege in 1634 the suburbs were destroyed and in 1642 the city was fired by General Torstenson’s army. The siege lasted from June 28th to July 25th, when the Swedish army retreated from the city in the face of the approaching archduke Leopold and the 33,000 soldiers of General Piccolomini. In the course of the siege the city was fired by 113 grenades and fireballs.³

After an unsuccessful attempt to conquer Brzeg by the Swedish army and after completion of the construction works, it became one of the most important fortresses in Silesia. In 1654 Captain of Engineers Johann Moritz Gründel began work on the fortress of Brzeg. He also complained about the crumbling ground. Large amounts of wood and brushwood were needed.⁴ From 1669 his successor was Johann Eusebius Mayer, which is confirmed by files and a drawing from the State Archives in Wrocław.⁵ He writes about the catastrophic condition of the embankments and the bastion, as well as about the lack of the aforementioned *Faussebraye* entirely. His plan from 1663 included also construction of an enlarged separate fort on the north bank of the Odra River.⁶ This plan was never realized, and on the north bank only a simple half-moon bastion was built.

The importance of the Brzeg fortress is visible in a plan from 1670 which features park sites along the internal city walls.⁷ Its proof could also once be found in the State Archives in Wrocław in documents containing a description by Captain, engineer and architect Christian Marienberger. An illustration of that

* The text appeared as: R. Eysymontt, *City fortress in Central Europe – selected examples*, [in:], *Political Functions of Urban Spaces and Town Types through the Ages*, eds. R. Czaja et. al, Cracow–Toruń–Vienna 2019, p. 435–461. Information about the fortress mainly after: K. Bimler, *Die schlesischen Massiven Wehrbauten*, Bd. 2: *Fürstentum Brieg. Kreise Brieg – Ohlau – Strehlen*, Breslau 1941, p. 27–40; W. H. Müller, *Die Belagerung Briegs im Jahre 1741. Aus dem Tagebuche eines Augenzeugen...*, Brieg: 1841; G. Podruczny, *Twierdza Brzeg w okresie fryderycjańskim*, [in:] *Wokół bitwy pod Malujowicami. Studia z dziejów XVIII-wiecznego Brzegu i Ziemi Brzeskiej*, eds. G. Podruczny, A. Peszko, Brzeg 2017, p. 21–50.

¹ Bimler, *op. cit.*, p. 27.

² The rampart was also the post of musketeers firing at the bottom of the moat.

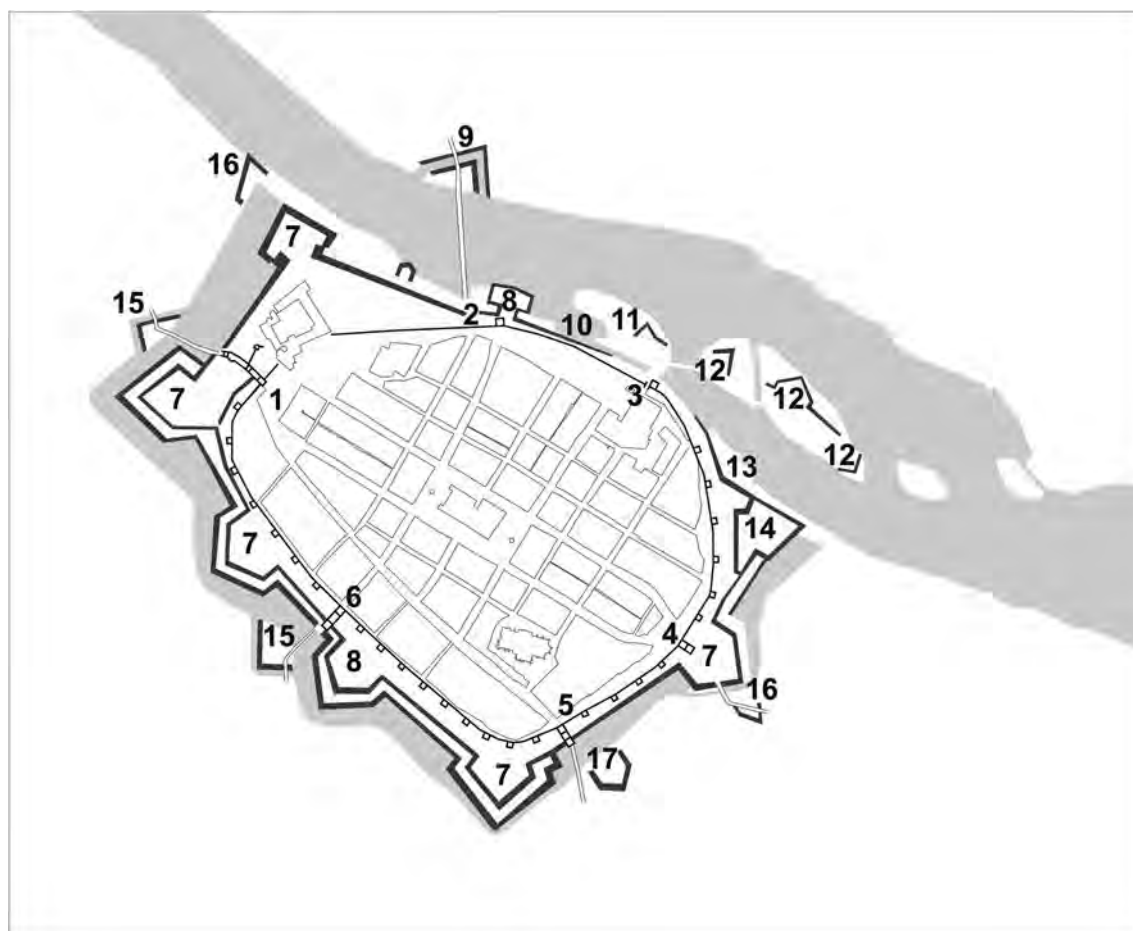
³ Müller, *op. cit.*, p. 3.

⁴ W. Klawitter, *Geschichte der schlesischen Festungen in vorpreussischen Zeit*, Breslau 1941, p. 25–27.

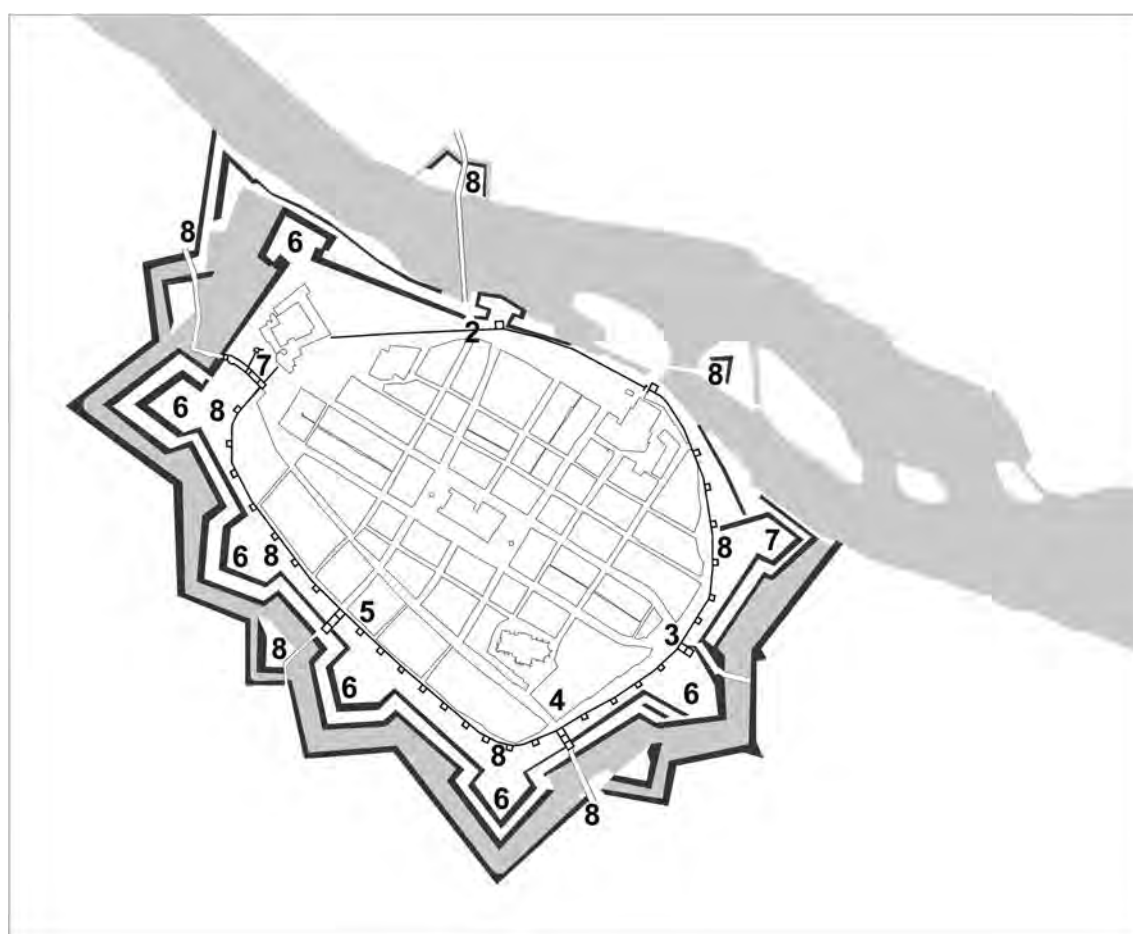
⁵ Archiwum Państwowe we Wrocławiu (The State Archive in Wrocław), 82/1/0, Księstwo Brzeskie (The Duchy of Brzeg), 1358–1890, Rep. 21, sign. 99 (formerly: Rep. 21. VII.7a and c).

⁶ The plan reproduced in: Bimler, *op. cit.*, p. 35, il. 9.

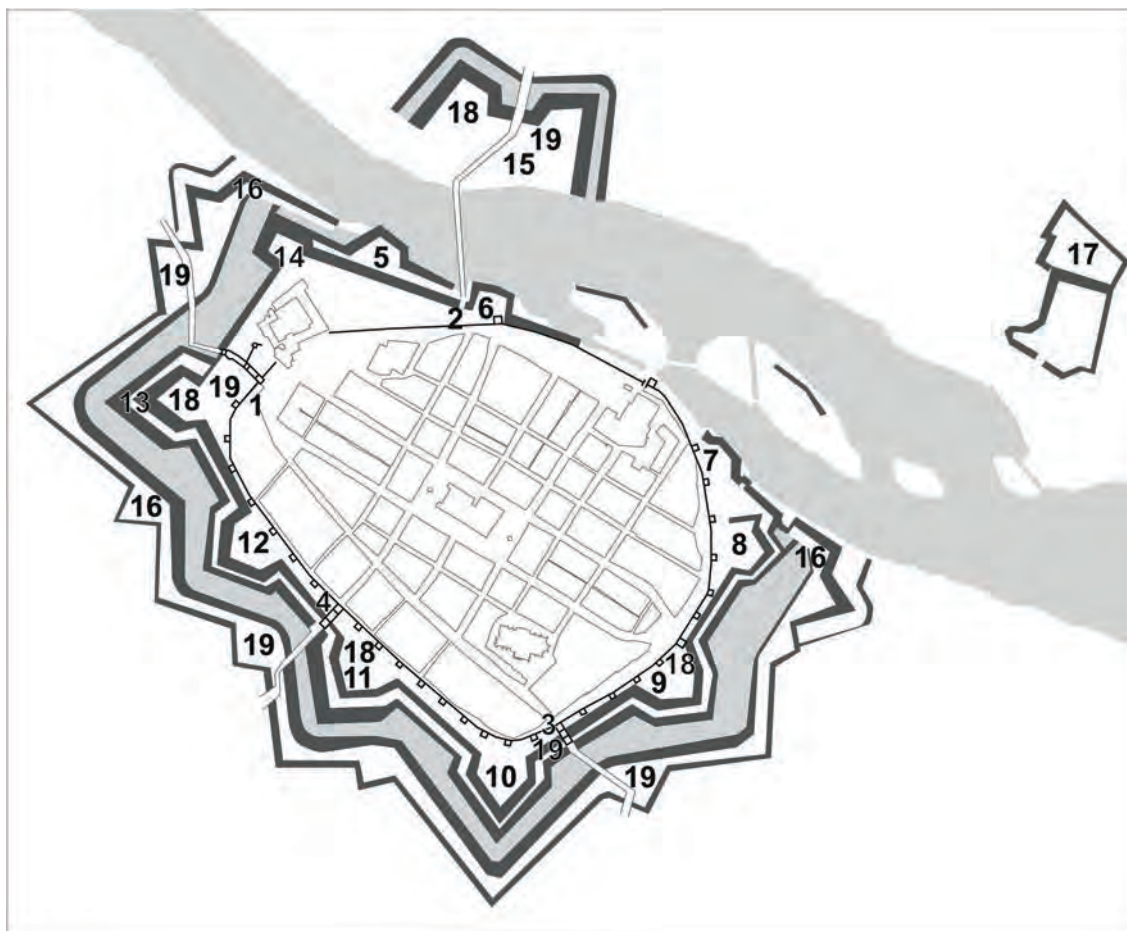
⁷ The plan stored in The Cartographic Collection of the Wrocław University Library; signature: 2512 IV B.

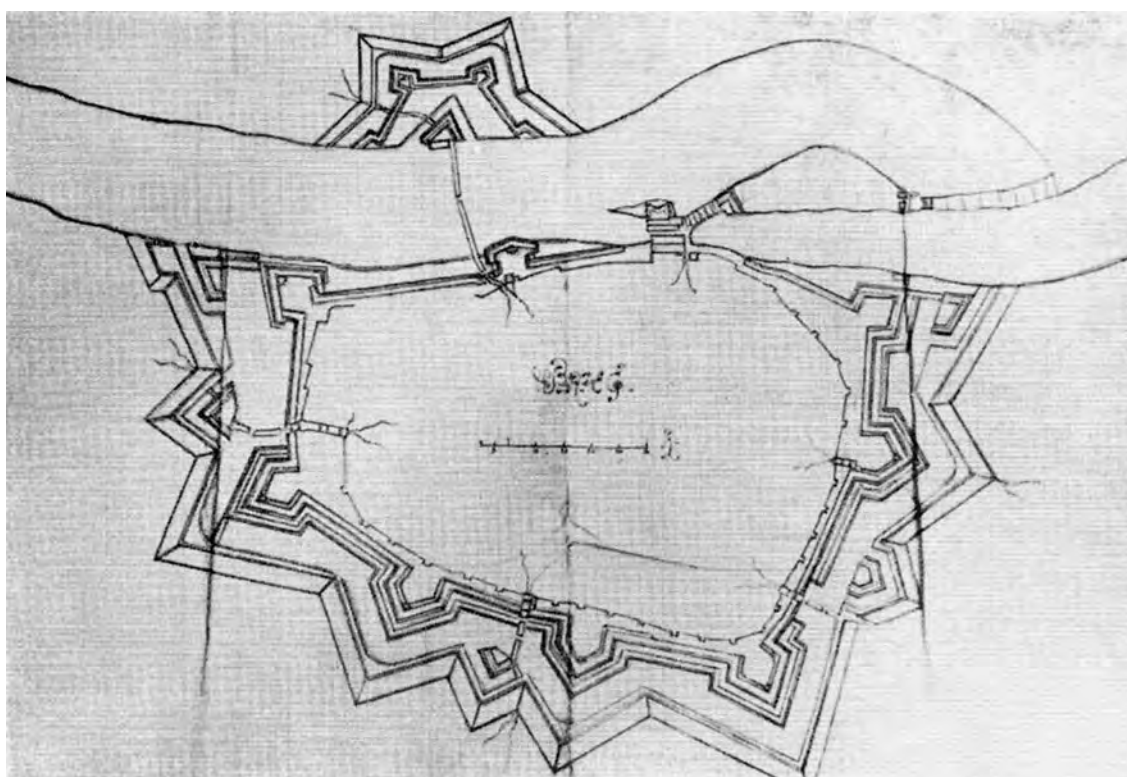
56. Brzeg. Transformations of modern fortifications with marking of the most important elements described according to the legends of the plans from: c. 1650: 1. Wrocław Gate; 2. Odra Gate; 3. Mills Gate; 4. Opole Gate; 5. Nysa Gate; 6. Malujowice Gate; 7. bulwarks; 8. Piatta forma; 9. Ravelin at the Odra bridge; 10. Fragment of a curtain; 11. A small facility; 12. A small facility, slightly elevated; 13. small bulwark called Kaza; 14. Half-bulwark; 15. ravelin; 16. lunette; 17. flanked ravelin

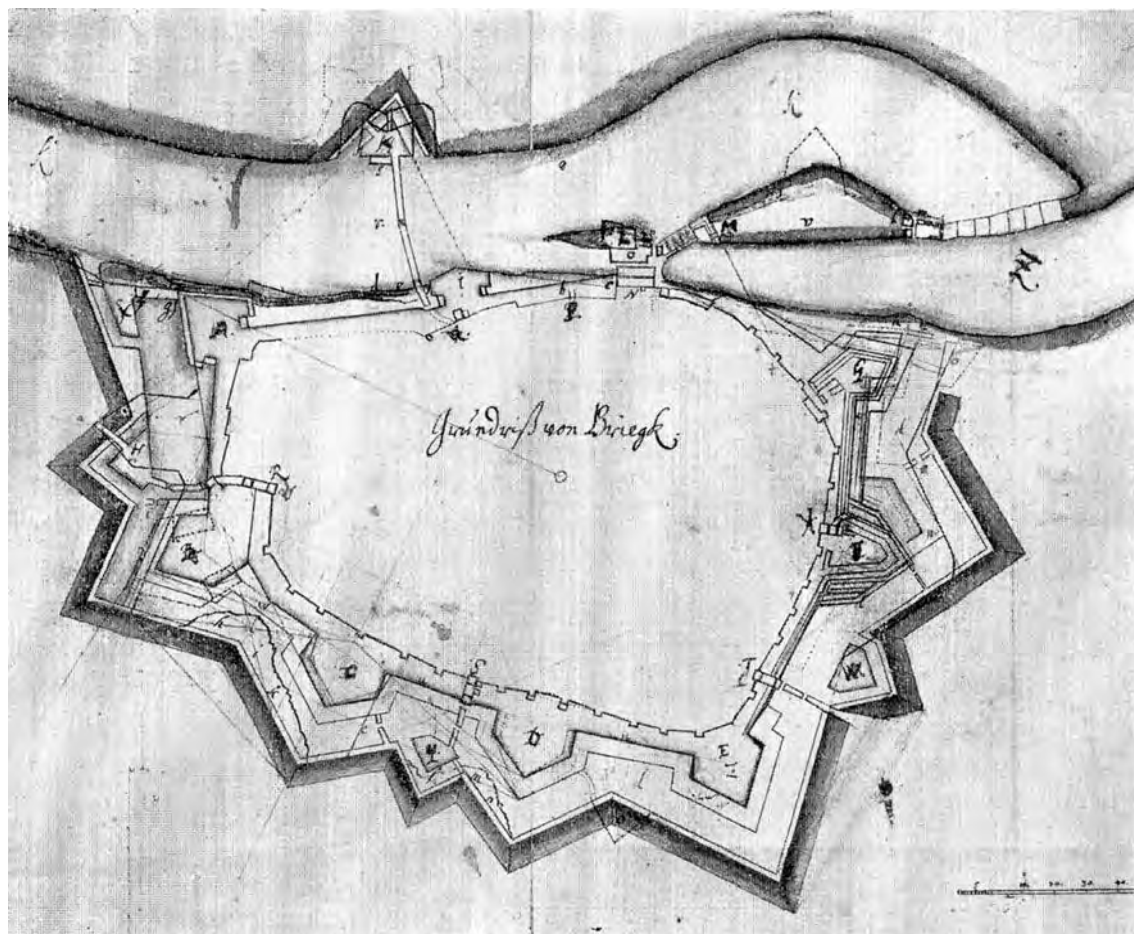
57. Brzeg. Transformations of modern fortifications with marking of the most important elements described according to the legends of the plans from: 1729: 1. Wrocław Gate; 2. Odra Gate; 3. Opole Gate; 4. Brzeskiej Wsi Gate; 5. Malujowice Gate; 6. Bastion; 7. Bastion called: be careful

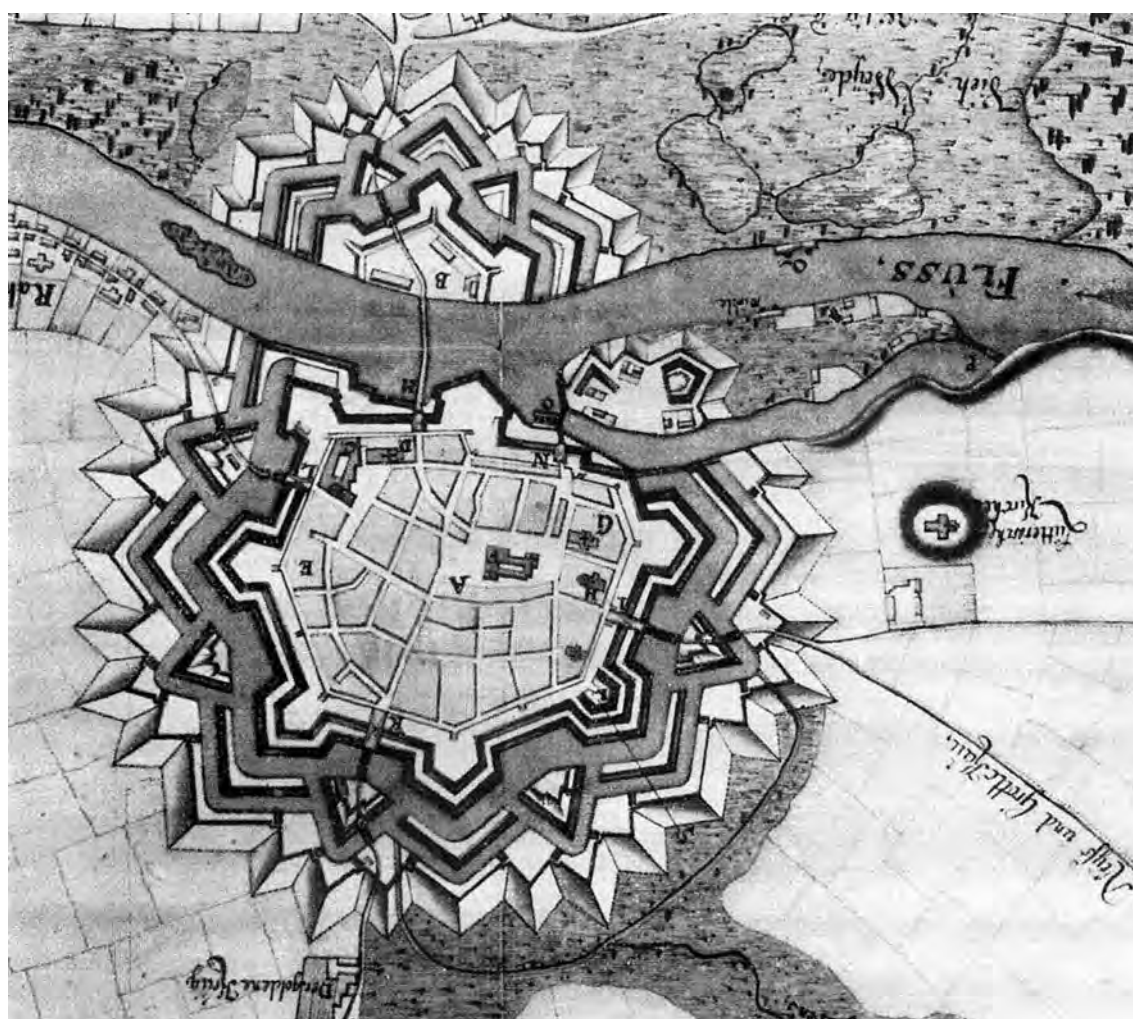
58. Brzeg. Transformations of modern fortifications with marking of the most important elements described according to the legends of the plans from: 1797/1802: 1. Wrocław Gate; 2. Odra Gate; 3. Nysa Gate; 4. Malujowice Gate; 5. Frederic Bastion; 6. Hautcharmoy Bastion; 7. Wilhelm Bastion; 8. Westphalia Bastion; 9. Halberstadt Bastion; 10. Magdeburg Bastion; 11. March Bastion; 12. Pomerania Bastion; 13. Brandenburg Bastion; 14. Prussia Bastion; 15. Hornwork in front of the Odrzańska Gate; 16. bulkheads; 17. Wood storehouse; 18. Gunpowder storehouse; 19. Guardhouses

59. Brzeg. The proposal of extending the fortress and the bridge bastion, J. E. Maier, 1663. *Brieg*. After: K. Bimler, *Die schlesischen massiven Wehrbauten*, Band 2. Fürstentum Brieg, Breslau 1941, fig. 9, p. 35.

60. Brzeg The plan of the fortress of Marienberger from 1668 with a rampart profile marked. *Grundriß von Briegk*. After: K. Bimler, *Die schlesischen massiven Wehrbauten*, Band 2. Fürstentum Brieg, Breslau 1941, fig. 10, p. 37.

61. Brzeg The plan of the Brzeg fortress from the late 17th century (1697 – according to the project of Peter von der Kruis). After: K. Bimler, *Die schlesischen massiven Wehrbauten*, Band 2. Fürstentum Brieg, Breslau 1941, fig. 11, p. 39.

analysis is a plan from 1668.⁸ Additional outworks of Marienberg are a new bastion in front of the Malujowicka Gate and reconstruction of a cavalier over Nyska Gate. In 1684 the foundation for a new defensive facility was laid on Młyńska Island and the Odrzański Bastion.⁹ By the end of the seventeenth century construction works around the fortress in Brzeg must have been very intense, which is suggested by bills from 1693–1701¹⁰.

A masterpiece typifying Vauban's ideal is a plan of the fortress in Brzeg by Peter von Kruis from 1697.¹¹ Its characteristic feature is depicting the incredibly complex outline of the fortress with an extensive system of *glacis*, especially at the northern bridgehead, which was never realized. To some extent also the outlines of the buildings were idealized, while the drawing of streets related to the perfect star-shaped system.

In 1729 the fortress is described as ruined.¹² At the beginning of the Austrian-Prussian war in 1741, the fortress had eight bastions joined by curtain walls and preceded by a moat with ravelins and a covered way. The first document from April 24th, 1741 concerns the repair of the moat and embankment of the future Westfalen Bastion. This meant a high slope with a low embankment and a breastwork.¹³ In the next stage engineers Storch and Petri carried out measurements, basing on which a decision was made to burn down two nearby villages — Rathau (Rataje) and Breigischdorf (Stary Brzeg). This was a typical practice for a city fortress, at that time under the command of General Field Sergeant Piccolomini. Also on the southern side of the city, between the Opolska and Odrzańska Gates some streets and the Holy Trinity church were levelled. As a result, in front of three gates new sconces were built, along with palisades, stockades and *chevaux de frise*. At the same time the attacking Prussian army built field fortifications and fortified batteries called “parallels”. The Prussian siege, pursued with as much as 60 guns, caused a fire involving the entire castle. This was illustrated in a plan called “Attaqué von Brieg”¹⁴.

Frederick the Great complained about the lack of fortresses along the Odra River. Therefore in early 1742, most likely shortly after the Prussian army took over Brzeg, the King himself designed an outwork via the Malujowicka Gate and commanded a famous fortifier, Gerhard Cornelius van Walrave, to execute it. In the course of construction many old elements of the fortification ring were fixed, and at the same time numerous new foundations were built with the bricks acquired from the medieval walls and cement delivered in 1743 from Szczecin. The works were finished before 1746¹⁵. However, neither of the two versions of the forebridge area suggested by van Walrave in 1742 were implemented on the northern side of the river.

The design resembled the Capuchin and Cardinal redoubt in Nysa and the fortress in Koźle.¹⁶

On the eastern side of the city, in place of the demolished walls, barracks were built which were characteristic of a garrison city. The first fachwerk barracks were erected by Captain Petri and director of construction Arnold. They survived only one generation. Also a lazaretto was constructed in front of the Opolska Gate. In 1766 a plan was drawn by Captain Gerhard, which showed the results of work done in the 1750^s and 1760^s while strengthening the embankments and construction of a new redoubt in 1761¹⁷. Further works (1774–1780) were managed by the then-commandant of the fortress. The external envelope (a form of counterguard) designed by van Walrave was demolished (thus returning around 30 hectares of the area of the former fortress to the city) and the internal defensive line was modernized. These actions might be evidence of the decreasing military importance of the fortress in Brzeg. As Grzegorz Podruczny writes, the effect of those works, probably not consequently conducted, are visible on a plan by Rüdgersch from 1802.¹⁸

In 1781, the new stone “Large barracks” were built according to a plan of Karl Gothard Langhans. The project was supervised by Karl Gotfried Geißler. The so-called “Small barracks” built in 1784–85 were designed by Johann Martin Pohlmann.¹⁹

Due to the enlargement of the fortifications two cemeteries had to be moved—one by the castle and one by St. Hedwig church. The final phase of the work lasted until the late 1780^s. In 1789 bridge abutments were rebuilt and modernized on both sides of the Odra River and Młyńska Island was entrenched. In February 1789 Oberleutnant von Freund and Lieutenant-Colonel von Harroy began an inspection of the grounds for a new hornwork on Młyńska Island. A tavern and a square with trees, gardens and an octagonal garden pavilion (property of building inspector A. V. Geissler himself) had to be taken down.²⁰

None of the aforementioned endeavours prevented the yielding of the fortress to Napoleon's army in 1807. In early 1807 the fortifications in Brzeg enlarged by Frederick the Great were considered neglected by a committee under the supervision of Duke von Pleß (of Pszczyna).²¹ It was decided that the best solution was to give up the defence of the fortress and move the strongpoint to Koźle. The Malujowicki Bastion was in the worst condition — it had partially crumbled down to the moat, narrowing it to five feet. At that point Brzeg had 7,000 inhabitants, while the staff of the fortress and the prisoners numbered as many as 3,000. The city was yielded on January 16th, 1807, a week after the attack of January 9th, during which numerous buildings (including the town hall) were destroyed by 67 can-

⁸ Plan reproduced in: Bimler, *op. cit.*, p. 37, il. 10.

⁹ Klawitter, *op. cit.*, p. 115–117.

¹⁰ Archiwum Państwowe we Wrocławiu (The State Archive in Wrocław), 82/1/0, Księstwo Brzeskie (The Duchy of Brzeg), 1358–1890, Rep. 21, sign. 106–114.

¹¹ Plan reproduced in: Bimler, *op. cit.*, p. 39, il. 11.

¹² Podruczny, *op. cit.*, p. 24–25.

¹³ Bimler, *op. cit.*, p. 38.

¹⁴ Stadtbibliothek Berlin (further: SBB), sign. DA 13 25 e; Podruczny, *op. cit.*, p. 26–29.

¹⁵ Podruczny, *op. cit.*, p. 34.

¹⁶ Podruczny, *op. cit.*, p. 38., SBB, sign. X 20994.

¹⁷ Podruczny, *op. cit.*, p. 40, SBB, sign. X 20998.

¹⁸ Podruczny, *op. cit.*, p. 42; the plan from 1802 in the collection of Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz Berlin (further: GStA), sign. XI HA F 71687.

¹⁹ Podruczny, *op. cit.*, p. 44.

²⁰ Bimler, *op. cit.*, p. 40.

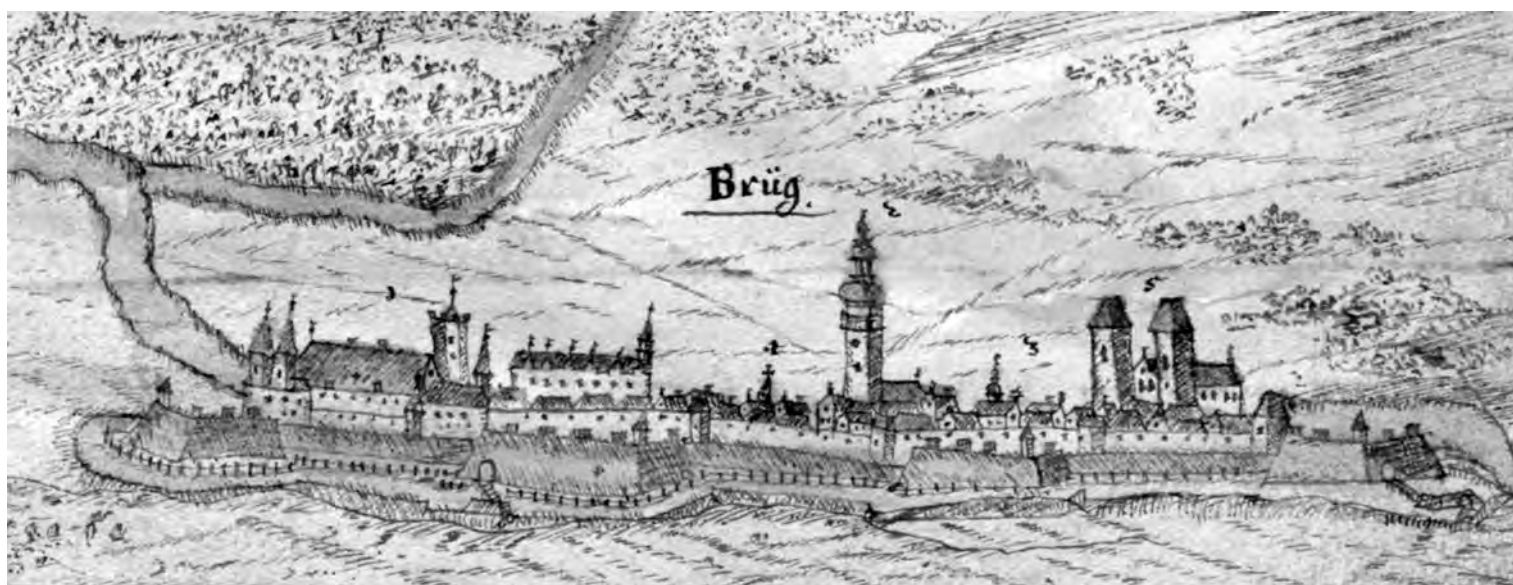
²¹ For information about the siege in 1807 see: H. Schoenborn, *Geschichte der Stadt Brieg und des Fürstenthums Brieg. Ein Auschnitt aus der Geschichte Schlesiens*, Brieg 1907, p. 297–301.

nonballs and the Nyskie suburb was set on fire, which was supposed to be a defensive act, yet proved pointless. The Prussians left the city through the Wroclawska Gate and laid down their arms in front of a suburban tavern. This was the end of the fortress in Brzeg, the last one defended against Napoleon's army in Silesia. Following Napoleon's order, the inhabitants of Brzeg were to personally demolish the embankment and ten bastions.

On March 29th a large river lock, which was used to fill the moats with water from the Odra River, was blown up. The area of the fortress became the property of the city and from the 1820s the grounds of the former external entrenchments were slowly filled with parks. The history of changes to the fortress in Brzeg is similar to those of other Lower Silesian major cities — Legnica, Świdnica and Wrocław.

SUBURBS

MATEUSZ GOLIŃSKI

62. Brzeg. Brzeg. The sketch of the city panorama, 1730s. Brüg. F. B. Werner. Drawing in the travel journal of *Johann Benjamin Fasserle* (in:) *Herzogthum Schlesien oder Scizzen, dass ist Makulatur buch Von Verschiedenen Reisen durch Schlesien und andere länder, Bresslau Johann Benjamin Fasserle Anno 1760 der 20 Octb. von Herrn von Wernher gemacht in seinem Reissen*. Coloured pen drawing, sheet size: 28,5 × 12,5 cm. Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Rękopisów, inv. no. Hs R. 555e, R 8430, p. 5.

In the literature has been established the view that six large lans on both sides of the Odra River assigned to the town at the time of its incorporation as pastures should be localised on a long section stretching along the river between the mouths of the Sadzawa Stream and the Potok Kościelny Stream, currently defining the borders of Brzeg¹. Considering the limited surface of the bestowal area (approximately 150 ha) and the location of the town and village of Rataje on the aforementioned section, it can be assumed that only floodplains in the valley of the meandering river were intended for pastures, and thus primarily areas that eventually found themselves on its current right bank². The location of the oldest and most extensive suburb in the area east of the town, along the Odra River between the walls and the Sadzawa Stream, may be justified by the communal

ownership of this area resulting from the aforementioned bestowal. However, taking into account the reservations expressed above regarding the location of pastures, we cannot be sure of the circumstances of the town taking possession of the area in question. The settlement of its Odra River edge by fishermen displaced from the area designated for the town incorporation is only a hypothesis which has no source grounds.

The aforementioned eastern suburb consisted of two settlements stretched along parallel roads: the Rybacka Street inhabited by river people, and Nowe Domy (Neu-Häuser) of craft character. The latter name suggests some late settlement action to exploit land reserves. The placement of an inn was an evidence of the supralocal communication function of the road running through Nowe Domy. After closing the Opole Gate for transit traffic from the fourth quarter of the 17th century, however, such connections in the suburbs' development were cut off. Two hospitals located at the end of the Rybacka Street and Nowe Domy, one being a shelter (rebuilt in 1719–1721 after the previous century's damages) with a cemetery, while the other a plague hospital, were connected in the 17th century as part of one foun-

¹ M. Wrzeciono, *Topografia historyczna Brzegu od lokacji do połowy XIX w.*, Brzeg 2016, p. 201.

² In this way e.g. W. Dziewulski, *Brzeg od lokacji na prawie zachodnim do wygaśnięcia dynastii Piastów (1247–1675)*, [in:] *Brzeg. Dzieje, gospodarka, kultura*, ed. W. Dziewulski, Opole 1975, p. 89.

dation. The continuation of the hospital chapel functioning in Nowe Domy in the 17th century was the 18th-century Catholic church of the Holy Cross, which from 1742 became a cemetery church (currently the garrison church of the Resurrection). Closer to the walls, in front of the Opole Gate, in the former Order of St John's garden in 1542, a plague cemetery was established, which over time became the primary external cemetery of the Evangelical commune. The accompanying chapel was turned into a masonry cemetery church of the Holy Trinity (1571) demolished in 1633. After shifting the cemetery due to the extension of the fortifications, a new church was erected (1652) demolished in 1741. After another shift of the cemetery, an attempt to erect another church was undertaken (1743–1748), which finally was built in another place at Nowe Domy (1765) along with the school. In 1783, 65 houses were counted in all suburbs, most of them were located on the eastern side of the town³.

Other Brzeg suburbs developed in front of the remaining gates, and their range and character was variable, in accordance with the rhythm of liquidation and reconstruction after subsequent sieges and fortifications' extensions. The last, issued on December 27, 1740, order to demolish all suburbs was executed reluctantly, which 10 days later ended in arson including also the villages of Rataje and Brzeska Wieś. Sometimes marked the smallest Przedmieście Nyskie meant a dozen or so gardens on the grounds of Brzeska Wieś, as long as this definition was not transferred to the entire settlement complex on the eastern side of the town, which happened in the 19th century. Przedmieście Malujowickie was characterised by the greatest dynamics, to the Thirty Years' War occupying vast areas south of the town, housing gardens, barns and dwellings of craftsmen, and from 1612 also an inn by the road. The inn, in the future shifted to new places, turned out to be the most durable element of development after not rebuilding the suburb destroyed in 1633. If we compare the aforementioned number of houses at the end of the 18th century with the situation from 1619, when there were 190 houses in the suburbs, i.e. three times more, we will realise with how huge settlement regression was dealt and what role in this phenomenon the disappearance of the southern suburb could have played. The beginnings of the west Wrocław Suburb were associated with the church of the Blessed Virgin Mary and the Holy Spirit hospital mentioned from the 14th century, demolished in 1534 and 1538, along with the gardens. The hospital, which was later rebuilt, was shifted after being burnt in 1633, while the gardens were part of the local landscape until the 19th century. The transportation functions of the road running from the Wrocław Gate ceased to stimulate the development of the suburb 'squeezed' between the town and the village of Rataje in 1824 along with the road delineated to the south of the buildings⁴.

The process of connecting suburban areas with the proper town in terms of space and functionality began in 1809 along

with the communalisation of post-fortifications areas occupying 132 morgen, along with planting of trees and creation of promenades carried out since 1819, which did not blur the separateness of the suburbs yet. Such a role could have been played by residential and industrial buildings spontaneously spilling out of the walls, especially since a railway line (1841–1843) was built south of them and parallel to the town axis. The old country road to Przedmieście Malujowickie, now leading from the station, became the route taken by most of the people and goods arriving to the town. This does not mean, however, that the pace of changes was high – in 1864 only 18% of the Brzeg population lived in the suburbs. The said integration process ended with the removal of the last barrier – the town walls demolished in the 1860^s, which coincided with the beginning of the great construction movement. In 1869, the Piastowska Street was delineated, which led to the new railway station, and the range of urban buildings towards the south actually already was marked by the course of the railway line, beyond which the concept of suburbs was shifted⁵.

In contrast to the left bank, the Odra River islands which were constantly changing their shape and town properties on the right bank did not become the subject of intensive settlement. In Kępa Młyńska, industrial devices powered by water wheel and installations related to navigation were mainly located, from 1745–1750 the island was cut by a canal with a lock which allowed to safely avoid obstacles in navigation along the mainstream of the river. This canal and the device were liquidated after a new navigation canal with a lock was dug in the years 1839–1841, led through the Stara Odra oxbow lake. At that time, six burgher estates were recorded in the island. In the post-medieval period, the former right bank pastures were divided into the part belonging to the duke, then the king (gardens of Abraham and Koński as well as fortifications in front of the bridgehead) and those which remained in the hands of the town. The meadows stretching here, which housed the famous Brzeg cattle market, cloth frames, sheepfolds, bleaching workshops, and slaughterhouses, therefore, constituted the beginnings of the so-called Przedmieście Odrzańskie (Odra Suburb). Medieval hospital of St Lazarus along with the chapel were demolished in 1634, but in 1679 the Shooting House appeared. Finally, in 1909, a new navigation canal was created along with a lock and a small port serving the tannery, the largest industrial plant located in this part of Brzeg. The course of the canal determined the final northern border of built-up areas⁶.

Formal separateness was preserved by the two nearest left bank suburban villages, although at least from the end of the 18th century they were considered to be actual suburbs: in the southeast Brzeska Wieś and in the west Rataje merging with Przedmieście Wrocławskie. The development of Brzeska Wieś

³ F.A. Zimmermann, *Beyträge zur Beschreibung von Schlesien*, vol. 1, 5. Stück, Brieg 1783, p. 70; L. Toporowski, *Stosunki polityczne, gospodarcze, społeczne i kulturalne w Brzegu w l. 1675–1807*, [in:] *Brzeg...*, p. 172; Wrzeciono, *op. cit.*, pp. 160–161, 163–179.

⁴ Dziewulski, *Brzeg od...*, pp. 91, 94; Wrzeciono, *op. cit.*, pp. 179–180, 182–188.

⁵ H. Schoenborn, *Geschichte der Stadt und des Fürstentums Brieg. Ein Ausschnitt aus der Geschichte Schlesiens*, Brieg 1907, p. 332; A. Sulik, *Brzeg w dobie imperializmu (1871–1945)*, [in:] *Brzeg...*, pp. 206, 312; K. Heffner, *Brzeg – historia i współczesność*, Opole 1987, pp. 33, 50; Wrzeciono, *op. cit.*, pp. 155, 158.

⁶ J.G. Knie, *Alphabetisch-statistisch-topographische Uebersicht der Dörfer, Flecken, Städte und anderen Orte der königlichen preuss. Provinz Schlesien*, Breslau 1845, p. 806; Heffner, *op. cit.*, pp. 36, 50–51; Wrzeciono, *op. cit.*, pp. 196–199, 201–207, 209.

was helped by delineating a new trail running from the town to the east, which was documented by the establishment of an inn in 1682. On the other hand, stabilisation was hindered by the destruction and removal of fortifications foreground after 1633, 1642 and 1741. At the beginning of the 1780^s, there were 13 peasants' farmsteads, 11 serfs' farmsteads as well as a grange, which was portioned in 1816. The number of inhabitants was estimated as 175. On the border of the fields of Brzeska Wieś and Żłobizna in 1798, Brzeg Jews rented just over two morgen giving rise to their cemetery. The village of Rataje experiencing similar destruction and reconstruction were of similar size. In 1783, 9 peasants' farmsteads, 15 serfs' farmsteads, as well as 165 inhabitants were listed there, and it also had its own school. By the mid-1840^s, the number of inhabitants in Brzeska Wieś increased to 317, and the number of houses to 51, there were 8 craftsmen and traders, as well as two brickyards and an inn. Rataje did not experience similar growth, the number of inhabitants at that time reached 263, and houses 42, but there were 15 craftsmen, a stall keeper, a bleaching workshop and a bathhouse. At the beginning of the 20th century, 792 inhabitants were already living in Brzeska Wieś, hence the growth rate increased even more, thanks to migration to new jobs created on the outskirts of Brzeg. Meanwhile, only 373 people lived in Rataje, certifying the complete separation of the character of both settlements. In 1856 the first Brzeg gasworks plant was erected in Brzeska Wieś. The location of municipal infrastructure outside the town limits was actually a necessity, when, for example, in connection with the construction of waterworks since 1895, water-bearing areas between Gierszowice and Krzyżowice had to be

purchased. Initiated in 1897, the construction of new barracks situated between Strzelin and Wrocław roads led to the purchase by the town of 28 morgen from the Rataje area, which was considered necessary to improve the communication system. Finally, on January 1, 1905, Brzeska Wieś, supposedly with a thousand inhabitants, was incorporated into the municipality. After absorbing part of the Rataje land in 1910, the town's area reached 1193 ha. Regardless of the location and saturation of the population with non-agricultural activities, the village of Rataje was incorporated into the Brzezina commune (and then *gromada*) after World War II, and after its abolition it became the seat of the Rataje *gromada* consisting of 7 *sołectwos*. As late as on January 1, 1973, the village was incorporated into the town. The same happened to a small fragment of Zieleńcice, although at the same time more than half of the area north of the Odra River canal the town passed to Piszczowice. After absorbing a fragment of Żłobizna land a few years later which was associated with the construction of the Brzeg bypass in the south, and at the same time giving back the southern part of the former Brzeska Wieś land, the area of the town reached 1464 ha. As has already been shown in the literature, in the era of massive incorporation of the surrounding rural areas into the towns of the 'Gierek era', this very limited spatial development made Brzeg one of the most densely populated centres of Opole Silesia⁷.

⁷ Zimmermann, *op. cit.*, p. 94, 99; Knie, *op. cit.*, pp. 57, 531; *Schlesisches Ortschaftverzeichnis*, 5th edition, Breslau 1901, pp. 28, 222; Schoenborn, *op. cit.*, pp. 345, 348, 355; Dziewulski, *Brzeg od...*, p. 90; Sulik, *op. cit.*, p. 262; Heffner, *op. cit.*, pp. 51, 53 and Fig. 5; Wrzeciono, *op. cit.*, pp. 180–182, 189–191, 213.

BIBLIOGRAFIA | BIBLIOGRAPHY

- Arnold G., *Das Brieger Feuerlöschwesen 1887–1927*, „Briegischen Heimatblätter“, Nr 10, (1927), s. 37–39.
- Bimler K., *Die schlesischen massiven Wehrbauten*, t. 2: Fürstentum Brieg, Breslau 1941.
- Bogucka M., Samsonowicz H., *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*, Wrocław 1986.
- Brann M., *Geschichte der Juden in Schlesien*, (Jahresbericht des jüdisch-theologischen Seminars Fraenckelscher Stiftung, Wissenschaftliche Beilage) Breslau 1896–1917.
- Brzeg. *Dzieje, gospodarka, kultura*, red. W. Dziewulski, Opole 1975.
- Chorowska M., *Rezydencje średniowieczne na Śląsku. Zamki, pałace, wieże mieszkalne*, Wrocław 2003.
- Chorowska M., Lasota Cz., *Upowszechnienie się mieszkalnej zabudowy murowanej w średniowiecznych miastach na Śląsku w kontekście stanu badań i potrzeb badawczych*, [w:] *Dom w mieście średniowiecznym i nowożytnym*, red. B. Gediga, Wrocław 2004.
- Chorowska M., Lasota C., Skarbek J., *Początki kamienicy mieszczańskiej w Brzegu*, „Opolski Informator Konserwatorski” 2015, s. 122–138.
- Chorowska M., Lasota C., Peszko A., Skarbek J., *Rozpoznanie historyczno-architektoniczne kamienicy mieszczańskiej Rynek 7 w Brzegu*, „Opolski Informator Konserwatorski” 2017, s. 51–60.
- Cureus J., *New Vermebrete Schlesische Chronica vnnnd Landes Beschreibung*, Darinnen Weyland H. Joach[im] Curaus der Artzney D: Einen Grundt gelegt. Itzo Biß an das 1619 Jahr, da sich dero Oesterreichischen Wienerischen Linien Regierung gantz endet. Mit sehr vielen Nothwendigen Sachen vermehret vnnnd gebessert. Auch in Vier unterschiedliche Bücher abgetheylet, Jena 1625.
- Czechowicz B., *Książęcy mecenat artystyczny na Śląsku u schyłku średniowiecza*, Warszawa 2005.
- Czerner R., *Ratusz w Brzegu*, Wrocław 1994.
- Das Formelbuch des Dombherrn Arnold von Protzan*, wyd. W. Wattenbach, (Codex Diplomaticus Silesiae, t. 5) Breslau 1862.
- Deutsche Renaissance. Eine Sammlung von Gegenständen der Architektur, Decoration und Kunstgewerbe in Original-Aufnahmen*, wyd. A. Ortwein, Bd. 2, Leipzig 1875.
- Dola K., *Szpitalne średniowiecznego Śląska. I. Rozwój historyczny*, „Rocznik Teologiczny Śląska Opolskiego” 1 (1968), s. 239–292.
- Drabina J., *Miasta śląskie w średniowieczu*, Katowice 1987.
- Dworniczak Ł., Kwaśniewski A., *Studia i analizy krajobrazu kulturowego miasta Brzegu na potrzeby utworzenia parku kulturowego*, Wrocław–Brzeg 2016, maszynopis. Urząd Miasta w Brzegu.
- Dziewulski W., *Brzeg od lokacji na prawie zachodnim do wygaśnięcia dynastii Piastów (1247–1675)*, [w:] *Brzeg. Dzieje, gospodarka, kultura*, red. W. Dziewulski, Opole 1975.
- Dziewulski W., *Brzeg przedlokacyjny*, „Sobótka” 9/1 (1954), s. 131–137.
- Dziewulski W., Golachowski S., *Brzeg*, [w:] *Studia z historii budowy miast polskich*, Prace Instytutu Urbanistyki i Architektury 6, z. 2/17, Warszawa 1957.
- Eistert K., *Das Dominikanerkloster in Brieg (1336–1543)*, „Archiv für Schlesische Kirchengeschichte” 18 (1960), s. 70–94.
- Eistert K., *Die mittelalterlichen Hospitäler der Stadt Brieg*, „Archiv für Schlesische Kirchengeschichte” 16 (1958), s. 159–189.
- Eysymontt R., *Kod genetyczny miasta. Średniowieczne miasta lokacyjne Dolnego Śląska na tle urbanistyki europejskiej*, Wrocław 2009.
- Eysymontt R., *City fortress in Central Europe- selected examples*, [w:] *Political functions of urban space and Town types through the ages*, red. R. Czaja, Z. Noga, F. Oppl, M. Scheutz, Cracow–Toruń–Vienna 2019.
- Galuszka T., Kaczmarek K., *Fratres apud Sanctam Crucem. Z badań nad dziejami dominikanów w Brzegu*, Poznań 2018.
- Gawlik S., *Kultura w Brzegu w latach 1945–1970*, [w:] *Brzeg. Dzieje, gospodarka, kultura*, red. W. Dziewulski, Opole 1975.
- Glawing D. E. G., *Briegische Wochenblatt, für das Jahre 1793, zum Besten des zu Brieg errichteten Kranken = Instituts, herausgegeben D. E. G. Glawing, Kön. Preuß. Hofrath. Vierter Jahrgang*, Brieg 1793.
- Goliński M., *Uzbrojenie mieszczańskie na Śląsku od połowy XIV do końca XV w.*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 33 (1990), s. 3–65.
- Goebel M., *Die Brieger Strassennamen*, „Zeitschrift d. V. f. G. Schlesiens”, Bd. 55, (1921), s. 29–44.
- Günthera E., *Von alten Brieger Giebeln, ihrem Werden und Vergehen*, „Brieger Heimatkalender 1927. Jahrbuch für den Stadt- und Landkreis Brieg und die Nachbargebiete” 3, 1927, s. 55–65.
- Heffner K., *Brzeg – historia i współczesność*, Opole 1987.
- Henning K., *Geschichte des Brieger Zuchthauses*, „Briegischen Heimatblätter“, 3 (1927), s. 9–11; 4, s. 13–14; 5, s. 17.
- Heś R., *Joannici na Śląsku w średniowieczu*, Kraków 2007.
- Ilkosz J., Wodzińska A., fot.: Bochajczuk J., Pachucki A., Szul J., Żuk C., *Brzeg. Studium historyczno-urbanistyczne miasta Brzeg, woj. opolskie*, maszynopis Pracowni Konserwacji Zabytków oddział Wrocław 1986, Archiwum Oddziału Terenowego Narodowego Instytutu Dziedzictwa we Wrocławiu.
- Irrgang W., *Ältere Geschichte der Stadt Brieg in ihrem schlesischen Umfeld*, Goslar 1988.
- Karłowska-Kamzowa A., *Fundacje artystyczne księcia Ludwika I brzeskiego*, Opole–Wrocław 1970.
- Karłowska-Kamzowa A., *Sztuka Piastów śląskich w średniowieczu. Znaczenie fundacji książęcych w dziejach sztuki gotyckiej na Śląsku*, Warszawa–Wrocław 1991.
- Kersten G., *Baugeschichte der Türme der Kirche zum Heiligen Kreuz in Brieg*, „Briegischen Heimatblätter“, 6 (1927), s. 21–23; 7, s. 25–26; 8, s. 29–31.

- Kersten G., *Die Brieger Maurer und Zimmerleute*, „Briegische Heimatblätter”, 59 (1930), s. 234–235; 60, s. 238–239.
- Klawitter W., *Geschichte der schlesischen Festungen in vorpreußischen Zeit*, Breslau 1941, s. 25–27.
- Knie J. G., *Alphabetisch-statistisch-topographische Uebersicht der Dörfer, Flecken, Städte und anderen Orte der königlichen preuss. Provinz Schlesien*, Breslau 1845.
- Kowalski Z., *Brzeg w latach 1945/46*, [w:] *Brzeg. Dzieje, gospodarka, kultura*, red. W. Dziewulski, Opole 1975.
- Kozaczewski T., *Rozplanowanie, układ przestrzenny i rozwój miasta średniowiecznego*, Wrocław 1973.
- Krebs J., *Belagerung Brieg's durch Torstensohn (1642). Mit einem Plane von Brieg*, Breslau 1876.
- Krzyżański A., *Rozwój urbanistyczny miasta Brzegu*, [w:] *Brzeg. Dzieje, gospodarka, kultura*, red. W. Dziewulski, Opole 1975.
- Kubów P., *Brzeg doby feudalnej w świetle badań archeologicznych przeprowadzonych w latach 1966–1976*, [w:] *Szkie Brzeskie I*, red. D. Tomczyk, Opole 1981, s. 27–57.
- Kuhn W., *Die deutschrechtliche Städte in Schlesien und Polen in der ersten Hälfte des 13. Jahrhunderts (Tl. II)*, „Zeitschrift für Ostforschung” 15/3 (1966), s. 457–510.
- Kühnemann A., *Życie gospodarcze 1945–73*, [w:] *Brzeg. Dzieje, gospodarka, kultura*, red. W. Dziewulski, Opole 1975.
- Lorenz O., *Aus der Vergangenheit den Evan. Kirchengemeine Brieg*, Brieg 1885/86.
- Lucae F., *Schlesiens curieuse Denckwürdigkeiten oder vollkommene Chronica von Ober- und Nieder-Schlesien: welche in Sieben Haupt-Theilen vorstellt Alle Fürstenthümer und Herrschafften, mit ihren Ober-Regenten... ausgefertigt von Friderico Lucae*, Frankfurt am Main 1689.
- Lutsch H., *Verzeichnis der Kunstdenkmäler der Provinz Schlesien*, Bd. II: *Die Kunstdenkmäler der Landkreise des Reg. – Bezirks Breslau, Fürstentum Brieg*, Breslau 1889.
- Majewski J., Michalak S., *Środowisko geograficzne*, [w:] *Brzeg. Dzieje, gospodarka, kultura*, red. W. Dziewulski, Opole 1975.
- Majewski J., *Opieka zdrowotna w średniowiecznym Brzegu*, „Dolny Śląsk” 13 (2008), s. 25–29.
- Majewski J., *Unwarunkowania rozwoju przestrzennego miasta Brzegu*, [w:] *Szkie Brzeskie I*, red. D. Tomczyk, Opole 1981, s. 17–26.
- Młynarska-Kaletynowa M., *Rozwój sieci miejskiej na Śląsku na przełomie XII/XIII i w XIII w.*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 28/3 (1980), s. 349–361.
- Müller W. H., *Die Belagerung Briegs im Jahre 1741. Aus dem Tagebuche eines Augenzeugen. Mit Einleitung und Nachtrag herausgegeben von W. H. Müller, Königl. Land- und Stadt- Gerichts-Rath*, Brieg 1841.
- Neumann K., *Aus Briegs Franzosenzeit 1807/08*, „Zeitschrift des Vereins für Geschichte Schlesiens” Bd. 47 (1913), s. 198–208.
- Neumann K., *Von den Turmknöpfen des Rathauses*, „Briegische Heimatblätter” 55 (1930), s. 217–218; 56, s. 221–222; 57, s. 225–226.
- Oda M., *Die Werkmeisterfamilie Bernhard, Peter und Franz Niuron – ihr Wirken in Schlesien, Anbalt und Brandenburg im späten 16. und frühen 17. Jahrhundert im Spiegel historischer Quellen*, praca doktorska obroniona 1 lutego 2006 r. na Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg [dostępna on-line: https://sundoc.bibliothek.uni-halle.de/diss-online/06/06H100/of_index.htm], s. 10–14 [dostęp 28.12.2020].
- Peszko A., *Dom Rady. Rzecz o ratuszu w Brzegu*, Brzeg 2020.
- Podruczny G., *Twierdza Brzeg w okresie fryderycjańskim*, [w:] *Wokół bitwy pod Małujowicami. Studia z dziejów XVIII-wiecznego Brzegu i Ziemi Brzeskiej*, red. G. Podruczny, A. Peszko, Brzeg 2017.
- Przyłęcki M., Jęczalik E., Niemirko A., Golachowski S., *Brzeg. woj. opolskie. Studium historyczno-urbanistyczne do planu zagospodarowania przestrzennego miasta. Sugestia przebudowy urbanistycznej miasta*, Wrocław 1954, maszynopis Pracowni Konserwacji Zabytków oddział Wrocław 1953–1956, Archiwum Oddziału Terenowego Narodowego Instytutu Dziedzictwa we Wrocławiu.
- Pudelko J., *Działka lokacyjna w strukturze przestrzennej średniowiecznych miast śląskich XIII wieku*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 9/2 (1964).
- Pudelko J., *Rynki w planach miast Śląska*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 4/3–4 (1959).
- Pudelko J., *Zagadnienie wielkości powierzchni średniowiecznych miast Śląska*, Wrocław 1967.
- Rauziński R., *Rozwój zaludnienia w Brzegu w latach 1950–1970*, [w:] *Brzeg. Dzieje, gospodarka, kultura*, red. W. Dziewulski, Opole 1975.
- Schaube A., *Urkundliche Geschichte der Gründung und ersten Entwicklung der deutschen Stadt Brieg. Ein Beitrag zur Kolonisationsgeschichte Schlesiens*, Breslau 1934.
- Schlesisches Ortschaftverzeichnis*, wyd. 5, Breslau 1901.
- Schlesisches Urkundenbuch*, t. 1–6, wyd. H. Appelt, W. Irgang, Graz–Wien–Köln 1963–1998.
- Schmidt H., *Geschichte der evangelischen Elementarschule Brieg von 1759–1820*, „Briegische Heimatblätter”, 1932, 92, s. 375–376; 93, s. 378–379; 94, s. 382–383; 95, s. 386–387; 96, s. 390–391; 97, s. 393–394; 98, s. 397–399; 99, s. 402–403; 100, s. 406–407; 101, s. 411; 102, s. 414–416; 104, s. 422–423; 105, s. 426–427; 106, s. 430–431; 107, s. 434–435; 108, s. 438–439.
- Schoenborn H., *Geschichte der Stadt und des Fürstentums Brieg. Ein Auschnitt aus der Geschichte Schlesiens*, Brieg 1907.
- Scholz J., *Gründung der Stadt Brieg*, „Briegischen Heimatkalender. Jahrbuch für den Stadt und Landkreis Brieg und die Nachbargebiete”, 1926, s. 21.
- Scholz J., *Das Urbild des Roch'schen Rotgerbermeister Gierth und sein wirkliches Tagebuch*, „Briegischen Heimatkalender. Jahrbuch für den Stadt und Landkreis Brieg und die Nachbargebiete”, 1926, s. 27 i nn.
- Schönaich G., *Das Piastenschloss zu Brieg*, 1934.
- Schönwalder K., *Geschichtliche Ortsnachrichten von Brieg und Seine Umgebungen, Teil I, Einleitung, Vorstädte, Umgegend, Teil 2, Befestigung der Stadt. Schloß- und Stifts-Platz*, Brieg 1846, 47.
- Schönwalder K. F., *Die Piasten zum Brieg oder Geschichte der Stadt und Fürstenthum Brieg*, Bd 1–3, Brieg 1855/56.
- Schönwalder K. F., Guttman J. J., *Geschichte des Kgl. Gymnasium zu Brieg*, Brieg 1869.
- Schultz A., *Dokumente zur Baugeschichte der Nikolai-Kirche zu Brieg*, „Zeitschrift des Vereins für Geschichte und Alterthum Schlesiens” 8/1 (1867), s. 167–179.
- Skarbek J., Peszko A., *Kamienica mieszczańska w Brzegu. Geneza, formy rozwoju oraz sposoby dekoracji fasad i elewacji na podstawie wyników badań i prac konserwatorskich przeprowadzonych w latach 1998–2009*, „Wiadomości Konserwatorskie” 26 (2009), s. 447–462.
- Skarbek J., *Relikty wieży mieszkalnej przy ul. Jabłkowej 6 w Brzegu*, „Opolski Informator Konserwatorski” 2013, s. 101–116.
- Skibiński W., *Życie codzienne w dawnym Brzegu. Od czasów najdawniejszych do połowy XX stulecia*, Warszawa 2016.
- Stein R., *Das Bürgerhaus in Schlesien*, Tübingen 1966.
- Stenus B., *Descriptio tocius Silesie et civitatis regie Vratislaviensis per M. Bartholomeum Stenum. Barthel Steins Beschreibung von Schlesien und seiner Hauptstadt Breslau*, wyd. H. Markgraf, (Scriptores rerum Silesiacarum, Bd. 17) Breslau 1902.
- Sulik A., *Brzeg w latach 1808–1870*, [w:] *Brzeg. Dzieje, gospodarka, kultura*, red. W. Dziewulski, Opole 1975.
- Sulik A., *Brzeg w dobie imperializmu (1871–1945)*, [w:] *Brzeg. Dzieje, gospodarka, kultura*, red. W. Dziewulski, Opole 1975.

- Szkiełce Brzeskie* I, red. D. Tomczyk, Opole 1981.
- Tomczyk D., *Wyzwolenie Brzegu* [w:] *Brzeg. Dzieje, gospodarka, kultura*, red. W. Dziewulski, Opole 1975.
- Tomczyk D., *Herb Brzegu – jego geneza i symbolika*, „Kwartalnik Opolski” 42/3–4 (1996), s. 39–44.
- Toporowski L., *Osadnictwo przedlokacyjne w Brzegu i okolicy*, [w:] *Brzeg. Dzieje, gospodarka, kultura*, red. W. Dziewulski, Opole 1975.
- Toporowski L., *Stosunki polityczne, gospodarcze, społeczne i kulturalne w Brzegu w l. 1675–1807*, [w:] *Brzeg. Dzieje, gospodarka, kultura*, red. W. Dziewulski, Opole 1975.
- Tscheschner W., *Aus der Geschichte der Stadt Brieg*, Düsseldorf – Kaiserwerth, 1930.
- Tscheschner D., *Eine schlesische Perle, Brieg Bauten erzählen*, Berlin 2004.
- Urbanek A., *Historia piwowarstwa w Brzegu i okolicach*, Norymberga – Brzeg 2010.
- Urkunden der Stadt Brieg*, wyd. C. Grünhagen, (*Codex Diplomaticus Silesiae*, t. 9) Breslau 1870.
- Was G., *Klasztory franciszkańskie w miastach śląskich i górnośląskich XIII–XVI wieku*, Wrocław 2000.
- Wernicke E., *Urkundliche Beiträge zur Kunstlergeschichte Schlesiens. IV: Brieg. I: Die italienische Künstlercolonie des 16. Jahrhunderts*, „Anzeiger für Kunde der deutschen Vorzeit” 25, 1878, nr 4, s. 97–104.
- Wernicke E., *Kurzgefaßte Topographische Chronik der Stadt Brieg bis zum Aussterben der Piasten 1675*, Brieg 1879.
- Wodziński M., *Hebrajskie inskrypcje na Śląsku XIII–XVIII wieku*, Wrocław 1996.
- Wrzeciono M., *Topografia historyczna Brzegu od lokacji do połowy XIX w.*, Brzeg 2016.
- Wrzeciono M., *Urbarz miasta Brzegu*, tłum. i oprac. M. Wrzeciono, Brzeg 2019.
- Zimmermann F. A., *Beyträge zur Beschreibung von Schlesien*, Bd. 1, 5. Stück, Brieg 1783.
- Zlat M., *Brzeg*, wyd. 2, Wrocław 1979.
- Zlat M., *Działalność architektoniczna rodziny Parrów na Śląsku w latach 1539–1600*, „Roczniki Sztuki Śląskiej” XIV (1986), s. 37–49.
- Zürnik W., *Ein Brieger Bürgerhaus*, „Briegische Heimatblätter”, 49 (1930), s. 194–195; 50, s. 198–199; 51, s. 202–203; 52, s. 206–207; 53, s. 210–211.
- Zürnik W., *Die Brieger Eisenbahnen*, „Briegische Heimatblätter” 99 (1932), s. 401–402; 100, s. 405–406; 101, s. 409–411; 102, s. 413–414; 103, s. 417–418; 104, s. 421–422; 105, s. 425–426; 106, s. 429–430; 107, s. 433–434; 108, s. 437–439; 109, s. 441–442; 110, s. 445–447; 111, s. 449–451; 112, s. 453–454; 113, s. 457–458; 114, s. 461–462; 115, s. 465–466.

KARTOGRAFIA I ILUSTRACJE

RAFAŁ EYSYMONT¹, RADOSŁAW GLIŃSKI

ILUSTRACJA NA OKŁADCE I STRONIE TYTUŁOWEJ

- **Brzeg. Brieg, panorama miasta od południa**, F. B. Werner, miedzioryt kolorowany. *Scenographia Vrbiūm Silesiae Tab. I d. i Prospecte der Staedte Schlesiens. I. Tabell, in welcher die Staedte der Furstenth. Oels und Brieg vorgestellt werden, gezeichnet von F. B. Werner, und edirt von Hom. Erben, Nürnberg, przed 1737*. Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Starych Druków, sygn. 595029.

CZĘŚĆ OPISOWA

1. **Osadnictwo pradziejowe i średniowieczne w okolicach Brzegu**, oprac. K. Demdziuk, oprac. kart. M. Siehankiewicz.
2. **Lokacje miejskie w XIII stuleciu na Śląsku i w ziemi kłodzkiej (w obecnych granicach Polski)**. Oprac. M. Młynarska-Kaletynowa.
3. **Brzeg. Plan miasta**, *Grundriss von Brieg*. Rysunek piórkiem kolorowany, wymiary: 34,1 × 27,8 cm. *Topographia oder Prodromus Delineati Principatus Lignicensis, Bregensis et Wolaviensis una cum Principatu Trachenbergensi das ist Presentatio und Beschreibung derer Städte, Flecken, Clöster, Schlösser, Ritter Sitz und adlichen Häusern, Gärten, Kirchen, Dorfschaften der Fürstenthümer Lignitz, Brig und Wolau mit dem district des Fürstenthums Trachenberg durch viel Järlige muhsame Reisen zusam getragen von F.B. Wernher* (dalej: F. B. Werner, *Topografia oder Prodromus*). Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Rękopisów, sygn. R 551 T. II, (daty przytoczone w tomie: 1740–1759), s. 278/279.
4. **Brzeg. Widok centrum miasta od strony południowo-zachodniej, 1928**. Fotografia lotnicza, negatyw: 13 × 18 cm. Herder Institut Marburg, Hansa Luftbild, sygn. 58443.
5. **Brzeg. Bloki zabudowy z prawem piwnym**, oprac. M. Goliński, oprac. kartograficzne: M. Siehankiewicz.
6. **Brzeg. Kościół parafialny Św. Mikołaja, widok ogólny od północnego zachodu**. *S. Nicolai Pfarrk. vo. Mitternacht*. Rysunek piórkiem kolorowany, wymiary: 7,9 × 16,4 cm. F. B. Werner, *Topografia oder Prodromus*. Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, sygn. R 551 T. II, (daty przytoczone w tomie: 1740–1759), s. 322.
7. **Brzeg. Kościół św. Piotra i Pawła widok ogólny**. *S. S. Peter u. Paul, jetzt Zeughaus*. Rysunek piórkiem kolorowany, wymiary: 7,5 × 8,2 cm. F. B. Werner, *Topografia oder Prodromus*. Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Rękopisów, sygn. R 551 T. II, (daty przytoczone w tomie: 1740–1759), s. 311/L.
8. **Brzeg zamek. Brama główna. Ok. 1940**. Fotografia H. Klette. Fotografia H. Klette. Wymiary: 23 × 17, 4 cm. Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Zbiorów Graficznych, sygn. 2781, fotografie.
9. **Brzeg. Wycinek z planu Twierdzy Valentego von Säbisch z 1625 r.** Za: K. Bimler, *Die schlesischen massiven Wehrbauten*, Band 2. Fürstentum Brieg, Breslau 1941, il. 13, s. 45.
10. **Brzeg. Ratusz, widok ogólny od południowego zachodu**. *Rathaus vo. Mittag an zu sehe*. Rysunek piórkiem kolorowany, wymiary: 16,1 × 8,9 cm. F. B. Werner, *Topografia oder Prodromus*. Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Rękopisów, sygn. R 551 T. II, (daty przytoczone w tomie: 1740–1759), s. 317.
11. **Brzeg. Ratusz, widok ogólny od północy**. *Rathaus von Mitternacht an zu sehe*. Rysunek piórkiem kolorowany, wymiary: 16,2 × 9,0 cm. F. B. Werner, *Topografia oder Prodromus*. Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Rękopisów, sygn. R 551 T. II, (daty przytoczone w tomie: 1740–1759), s. 320.
12. **Brzeg. Gimnazjum Piastowskie (książęce), widok ogólny**. *Fürstl. Gymnasium*. Rysunek piórkiem kolorowany, wymiary: 10,3 × 8,2 cm. F. B. Werner, *Topografia oder Prodromus*. Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Rękopisów, sygn. R 551 T. II, (daty przytoczone w tomie: 1740–1759), s. 311/P.
13. **Brzeg. Południowa pierzeja rynku, widok ogólny**. *Die Marcket Seithe gegen Mittag an zu sehen*. Rysunek piórkiem

- kolorowany, wymiary: 17 × 8 cm. F. B. Werner, *Topografia oder Prodomus*. Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Rękopisów, sygn. R 551 T. II, (daty przytoczone w tomie: 1740–1759), s. 326.
14. **Brzeg. Pierzeja rynku, widok ogólny od wschodu.** *Ring od. Markt Seite von Morgen an zu sehen*. Rysunek piórkiem kolorowany, wymiary: 17,8 × 8,6 cm. F. B. Werner, *Topografia oder Prodomus*. Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Rękopisów, sygn. R 551 T. II, (daty przytoczone w tomie: 1740–1759), s. 341.
 15. **Brzeg. Klasztor i kościół kapucynów, widok ogólny.** *Capuciner Clösterl*. Rysunek piórkiem kolorowany, wymiary: 15,4 × 7,4 cm. F. B. Werner, *Topografia oder Prodomus*. Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Rękopisów, sygn. R 551 T. II, (daty przytoczone w tomie: 1740–1759), s. 316.
 16. **Brzeg. Panorama miasta obleganego przez Szwedów w roku 1642.** *Brieg von Schweden beläget 1642*. Rysunek piórkiem kolorowany, wymiary: 19,3 × 8 cm. F. B. Werner, *Topografia oder Prodomus*. Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Rękopisów, sygn. R 551 T. II, (daty przytoczone w tomie: 1740–1759), s. 340.
 17. **Brzeg. Panorama miasta przed brandenburskim oblężeniem (bombardowaniem).** *Prospect von Brieg vor der Brandebl. belagerung*. Rysunek piórkiem kolorowany, wymiary: 11,5 × 21,5 cm. F. B. Werner, *Topografia oder Prodomus*. Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Rękopisów, sygn. R 551 T. II, (daty przytoczone w tomie: 1740–1759), s. 303/1.
 18. **Brzeg. Panorama miasta od strony północnej, zza Odry.** *Prospect von Brieg von der Wasser Seite*. Rysunek piórkiem kolorowany, wymiary: 21,5 × 11,5 cm. F. B. Werner, *Topografia oder Prodomus*. Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Rękopisów, sygn. R 551 T. II, (daty przytoczone w tomie: 1740–1759), s. 303/2.
 19. **Brzeg. Miasto, widok z lotu ptaka od północy.** *Brieg*. Rysunek piórkiem kolorowany, wymiary: 42,7 × 29,6 cm. F. B. Werner, *Topografia oder Prodomus*. Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Rękopisów, sygn. R 551 T. II, (daty przytoczone w tomie: 1740–1759), s. 288/289.
 20. **Brzeg. Brieg, panorama miasta od południa, F. B. Werner,** miedzioryt kolorowany. *Scenographia Vrbiūm Silesiae Tab. I d. i. Prospecte der Staedte Schlesiens. I. Tabell in welcher Die Staedte der Fürstenth. Oels und Brieg vorgestellt werden, gezeichnet von F. B. Werner und edirt von Hom. Erben, Nürnberg, przed 1737*. Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Starych Druków, sygn. 595029.
Legenda na dole:
 1. *Das Breslauer Thor* | Brama Wrocławska
 2. *Fürstl. Schlos* | Zamek książęcy
 3. *Schlos Kirch zu S. Hedwig* | kościół zamkowy św. Jadwigi
 4. *Die Fürstl. Schul* | gimnazjum książęce
 5. *Thürnel von der Jesuit. Residenz* | Wieża siedziby jezuickiej
 6. *Das Rathhaus* | Ratusz
 7. *Das Mollwitz Thor* | Brama Małujowicka
 8. *Gewesenes Closter, jetzo ein Zeubaus* | Dawy klasztor, teraz arsenał
 9. *P. P. Capuziner* | Kapucyni
 10. *S. Nicolai Pfarr Kirch* | Kościół parafialny św. Mikołaja
 11. *Briegs Dorfer Thor* | Brama Brzeskiej Wsi
 12. *Luthr. Begräbnis* | cmentarz luterński
 13. *Cathol. Begräbnis Kirchle* | Katolicki kościół cmentarny
 21. **Brzeg. Kościół jezuicki Św. Krzyża, widok ogólny.** *Kirch der PP. Societ. Jesu*. Rysunek piórkiem kolorowany, wymiary: 8,4 × 9,2 cm. F. B. Werner, *Topografia oder Prodomus*. Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Rękopisów, sygn. R 551 T. II, (daty przytoczone w tomie: 1740–1759), s. 315/L.
 22. **Brzeg. Dawna kaplica jezuicka, widok ogólny.** *Ehemalige Capel der Jes.* Rysunek piórkiem kolorowany, wymiary: 6 × 8,4 cm. F. B. Werner, *Topografia oder Prodomus*. Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Rękopisów, sygn. R 551 T. II, (daty przytoczone w tomie: 1740–1759), s. 315/P.
 23. **Brzeg. Przędzalnia i zakład karny, widok ogólny z lotu ptaka (1745).** *Spinnhaus in Brieg. Inscription in Fassade. VrtVils est DoMare qVos CVnstl paVent atqVe fVgIVnt*. Rysunek piórkiem kolorowany, wymiary: 16,7 × 9,7 cm. F. B. Werner, *Topografia oder Prodomus*. Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Rękopisów, sygn. R 551 T. II, (daty przytoczone w tomie: 1740–1759), s. 345.
 24. **Schematyczny plan masta. 1750. Fragment karty tytułowej.** *Krieges Carte. Des Theiles von Ober Schlesien dieseits der Oder, von Brieg bis Oderberg, ferner längst der Osterreichischen Grenze über Troppau und Jagerndorff bis Patschkau und so fortan über Münstrberg nach Brieg*, sygn. *En. Wreck, Glatz den 15ten Fbr. 1750*. Rysunek kolorowany, wymiary: 16,2 × 11,4 cm. Skala liniowa dla planów miast z karty tytułowej 700 Reńskich prętów = 18,7 cm (100 prętów = 27 mm), skala oryginału 1:13 200. Widoczne fortyfikacje, pola uprawne, łąki lasy, po północnej stronie Odry owczarnia. Staatsbibliothek zu Berlin, sygn. Kart N 15 060/3.
 25. **Brzeg. Zamek książęcy po zniszczeniach w wyniku bombardowania (i po odbudowie).** *Fürstl. Schlos nach der Bombardirung*. Rysunek piórkiem kolorowany, wymiary: 16,3 × 9,3 cm. F. B. Werner, *Topografia oder Prodomus*. Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Rękopisów, sygn. R 551 T. II, (daty przytoczone w tomie: 1740–1759), s. 301.
 26. **Brzeg. Katolicki kościół cmentarny, widok ogólny.** *Cathol. Begräbnis Kirche*. Rysunek piórkiem kolorowany, wymiary: 8 × 8,1 cm. F. B. Werner, *Topografia oder Prodomus*. Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział

Rękopisów, sygn. R 551 T. II, (daty przytoczone w tomie: 1740–1759), s. 316/L.

14 × 8,9 cm. Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Zbiorów Graficznych, sygn. 18 943, poczt.

27. **Brzeg. Ewangelicki kościół cmentarny, widok ogólny.** *Luthr. Begräbnis Kirchel*. Rysunek piórkiem kolorowany, wymiary: 8,2 × 8,1 cm. F. B. Werner, Topografia oder Prodromus. Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Rękopisów, sygn. R 551 T. II, (daty przytoczone w tomie: 1740–1759), s. 316/P.
28. **Brzeg. Widok miasta zza Odry z mostami, koszarami, kościołem franciszkanów, kościołem św. Mikołaja, ratuszem i zamkiem, poł. XIX w.** *Brieg*. Akwaforta, wymiary: 20 × 15 cm, Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Zbiorów Graficznych sygn. 8623.
29. **Brzeg. Widok miasta z prawego brzegu Odry. Wieże kościołów i ratusza, jaz na Odrę.** *Brieg*. Litografia, ok. 1840. Ilustracja za: Breslauer Blätter, 1840, nr 33. Wymiary: 13 × 17 cm.
30. **Brzeg. Widok panoramiczny od północy z kościołem franciszkanów, ratuszem, kościołem św. Mikołaja, kościołem jezuitów i zamkiem.** *Brieg*. Litografia, 1839, rycina z „Borussia” z 1839 r. wymiary: 18,6 × 12,1 cm. Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Zbiorów Graficznych, sygn. 4045.
31. **Brzeg. Widok miasta od strony południowo-wschodniej, po 1842.** *Brieg*. Litografia R. Ziegert, druk A. Klockau, 32 × 23 cm. Na bliższym planie dworzec kolejowy. Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Zbiorów Graficznych, sygn. 6922.
32. **Brzeg most na Odrze.** *Brieg Oderbrücke*. Fotografia Brannet et Bertriebus. Data na pieczęci 15.05.1914, Heliografia, Ottmar Zieher, München. Wymiary 14 × 8,9 cm. Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Zbiorów Graficznych, sygn. 18 938, poczt.
33. **Brzeg. Kamienica z pocz. XIX wieku z szyldami „Franz Kuhnert”, ok. 1900.** Fotografia: Eichborn- Filiale Brieg, wymiary: 21 × 16 cm. Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Zbiorów Graficznych, sygn. 6010, fotografie.
34. **Brzeg. Pomnik cesarza Wilhelma, ok. 1910.** *Brieg, Bez. Breslau. Kaiser Wilhelm-Denkmal mit Oderpartie*. Wyd.: Rheinische Kunsverlagsanstalt Heinrich Lenz, Wiesbaden. Widokówka kolorowana. Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Zbiorów Graficznych, sygn. 18 099 poczt.
35. **Brzeg. Kościół św. Mikołaja.** *Brieg. Nikolaikirche*. Fotografia: Verlag M. Süss, Buvh Und papierhandl. Wymiary: 13,7 × 8,8 cm. Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Zbiorów Graficznych, sygn. 18 085 poczt.
36. **Brzeg. Widok w stronę poczty, ob. ul. Piastowska.** *Brieg (Schlesien) Herzog – Georg – Straße, Blick zur Post*. Data na pieczęci 22. 10. 1942. Verlag Schöning & Co Lübeck. Wymiary: 14 × 8,9 cm. Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Zbiorów Graficznych, sygn. 18 943, poczt.
37. **Brzeg. Fragment promenady Bergela z fontanną.** *Brieg. Springbrunnen in der Bergelpromenade*. Autor: Karl Grossmann n. Max. Data w tekście 4 lipca 1929. Heliografia Otto Zieher, München, Wymiary: 14 × 18,9 cm. Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Zbiorów Graficznych, sygn. 18 093, poczt.
38. **Brzeg. Zabudowa z pocz. XX w. przy ob. ul. Robotniczej.** *Brieg. Bismarckstraße*. Data w tekście 3 czerwca 1918. Wymiary: 13,6 × 8,5 cm. Wyd: Graph. Verl.- Anst. G. M. B. H. Breslau. Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Zbiorów Graficznych, sygn. 18 097 poczt.
39. **Prywatne domy z lat 20. XX w. przy Schellerstrasse (ob. ul. Hetmana Tarnowskiego), za: Walther Tscheschner, Aus der Geschichte der Stadt Brieg, Düsseldorf-Kaiserwerth 1930.**
40. **Osiedle społeczne z lat 20. XX w. przy Roonstrasse (ob. ul. Wiedeńska), za: Walther Tscheschner, Aus der Geschichte der Stadt Brieg, Düsseldorf-Kaiserwerth 1930.**
41. **Brzeg. Widok osiedli na południowy-zachód od centrum miasta, 1931.** Fotografia lotnicza, negatyw: 13 × 18 cm. Herder Institut Marburg. Hansa Luftbild, sygn. 58448.
42. **Modernistyczna zabudowa z lat 1928–1930 przy Logastrasse (ob. Władysława Łokietka), za: Walther Tscheschner, Aus der Geschichte der Stadt Brieg, Düsseldorf-Kaiserwerth 1930.**
43. **Modernistyczna zabudowa z końca lat 20. XX w. przy Fischerstrasse (ob. ul. Rybacka), za: Walther Tscheschner, Aus der Geschichte der Stadt Brieg, Düsseldorf-Kaiserwerth 1930.**
44. **Brzeg. Fragment parku miejskiego.** *Brieg. Partie im Stadtpark*. Data na pieczęci 16. 11. 1930. Autor fot.: Eva Feicht, Verlag Walter Westphal, Brieg Rung 7. Fotografia. Wymiary: 14,2 × 9,1 cm. Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Zbiorów Graficznych, sygn. 18 088, poczt.
45. **Brzeg. Zabudowa przy dawnym murze miejskim.** *Am Stockhausplatz*. Wyd i fot.: G. Krahle, Brieg. Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Zbiorów Graficznych, sygn. 18 343, poczt.
46. **Brzeg. Zamek książęcy przed pożarem w wyniku bombardowania, widok ogólny.** *Schlos vor der Bombardir*. Rysunek piórkiem kolorowany, wymiary: 34,1 × 27,8 cm. F. B. Werner, Topografia oder Prodromus. Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Rękopisów, sygn. R 551 T. II, (daty przytoczone w tomie: 1740–1759), s. 297.
47. **Brzeg. Widok domu stanów i zabudowy Burggasse (ob. ul. Zamkowej), widok ogólny.** *Prospect des Land Haus u. an-*

der häuser auf der Burg gasse. Rysunek piórkiem kolorowany, wymiary: 18,3 × 8,5 cm. F. B. Werner, *Topografia oder Prodromus*. Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Rękopisów, sygn. R 551 T. II, (daty przytoczone w tomie: 1740–1759), s. 339.

48. **Brzeg. Wagnergasse, widok ogólny od południa.** *Prospect der Wagner gasse von Mittag an zu sehen*. Rysunek piórkiem kolorowany, wymiary: 16,6 × 8,4 cm. F. B. Werner, *Topografia oder Prodromus*. Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Rękopisów, sygn. R 551 T. II, (daty przytoczone w tomie: 1740–1759), s. 333.
49. **Brzeg. Kamienica z warsztatem blacharskim Gustava Bienerta, przed 1945.** Fotografia, wymiary: 14,4 × 20,8 cm. Herder Institut Marburg, Niederschlesisches Bildarchiv, sygn. 51369.
50. **Brzeg. Fasada kamienicy przy Wagnerstraße 4 (ob. ul. Fryderyka Chopina 1),** za: *Deutsche Renaissance. Eine Sammlung von Gegenständen der Architektur, Decoration und Kunstgewerbe in Original-Aufnahmen*, red. A. Ortwein, Bd. 2, Leipzig 1875, Blatt 16.
51. **Brzeg. Detal dawnej kamienicy przy Burgstraße 6 (ob. ul. Zamkowa),** za: *Deutsche Renaissance. Eine Sammlung von Gegenständen der Architektur, Decoration und Kunstgewerbe in Original-Aufnahmen*, red. A. Ortwein, Bd. 2, Leipzig 1875, Blatt 18.
52. **Brzeg. Fasada dawnej kamienicy przy Ring 29 (ob. Rynek),** za: *Deutsche Renaissance. Eine Sammlung von Gegenständen der Architektur, Decoration und Kunstgewerbe in Original-Aufnahmen*, red. A. Ortwein, Bd. 2, Leipzig 1875, Blatt 17.
53. **Brzeg. Dom hrabiego Picklera przy Burggasse (ob. ul. Zamkowa) i sąsiednie budynki, widok ogólny.** *Prospect des gräfl. Picklerischen, und nebe Häuser*. Rysunek piórkiem kolorowany, wymiary: 8,1 × 17,8 cm. F. B. Werner, *Topografia oder Prodromus*. Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Rękopisów, sygn. R 551 T. II, (daty przytoczone w tomie: 1740–1759), s. 343.
54. **Brzeg. Dawna kamienica Ring 13 (ob. Rynek),** Herder Institut Marburg, Niederschlesisches Bildarchiv, sygn. 55445.
55. **Brzeg. Barokowe szczyty kamienic przy Paulauerstrasse (ob. ul. ks. Jana Dzierżonia), przed 1940.** Marianne Kirchner. Fotografia, wymiary: 23,2 × 17,2 cm. Herder Institut Marburg, Niederschlesisches Bildarchiv, sygn. 201636.
56. **Brzeg. Przemiany pierścienia fortyfikacji nowożytnych z oznaczeniem najważniejszych elementów opisanych zgodnie z legendami planów z: poł. XVII w.:**
 1. Brama Wrocławska | *Wrocław Gate*
 2. Brama Odrzańska | *Odra Gate*
 3. Brama Młyńska | *Mills Gate*
4. Brama Opolska | *Opole Gate*
5. Brama Nyska | *Nysa Gate*
6. Brama Małujowicka | *Malujowice Gate*
7. Bolwerki | *bulwarks*
8. Piatta forma | *Piatta forma*
9. Rawelin przy moście odrzańskim | *Ravelin at the Odra bridge*
10. Fragment pozostawionej kurtyny | *Fragment of a curtain*
11. Małe dzieło | *A small facility*
12. Małe dzieło mało nadbudowane | *A small facility, slightly elevated*
13. Mały bolwerk zwany Kaza | *small bulwark called Kaza*
14. Półbolwerk | *Half-bulwark*
15. Rawelin | *ravelin*
16. Półksiężyc | *lunette*
17. Rawelin z flankami | *flanked ravelin*
57. **Brzeg. Przemiany pierścienia fortyfikacji nowożytnych z oznaczeniem najważniejszych elementów opisanych zgodnie z legendami planów z: 1729 r.:**
 1. Brama Wrocławska | *Wrocław Gate*
 2. Brama Odrzańska | *Odra Gate*
 3. Brama Opolska | *Opole Gate*
 4. Brama Brzeskiej Wsi | *Brzeskiej Wsi Gate*
 5. Brama Małujowicka | *Malujowice Gate*
 6. Bastion | *Bastion*
 7. Bastion o nazwie „bądź ostrożny” | *Bastion called: be careful*
58. **Brzeg. Przemiany pierścienia fortyfikacji nowożytnych z oznaczeniem najważniejszych elementów opisanych zgodnie z legendami planów z: 1797/1802 r.:**
 1. Brama Wrocławska | *Wrocław Gate*
 2. Brama Odrzańska | *Odra Gate*
 3. Brama Nyska | *Nysa Gate*
 4. Brama Małujowicka | *Malujowice Gate*
 5. Bastion Fryderyk | *Frederic Bastion*
 6. Bastion Hautcharmoy | *Hautcharmoy Bastion*
 7. Bastion Wilhelm | *Wilhelm Bastion*
 8. Bastion Westfalia | *Westphalia Bastion*
 9. Bastion Halberstadt | *Halberstadt Bastion*
 10. Bastion Magdeburg | *Magdeburg Bastion*
 11. Bastion Marchia | *March Bastion*
 12. Bastion Pomorze | *Pomerania Bastion*
 13. Bastion Brandenburgia | *Brandenburg Bastion*
 14. Bastion Prusy | *Prussia Bastion*
 15. Dzieło rogowe przed Bramą Odrzańską | *Hornwork before the Odrzańska Gate*
 16. Grodzie | *bulkeheads*
 17. Magazyn drewna | *Wood storehouse*
 18. Magazyny prochu | *Gunpowder storehouse*
 19. Strażnice | *Guardhouses*
59. **Brzeg. Propozycja poszerzenia twierdzy i bastion mostowego, J. E. Maier, 1663.** *Brieg*. Za: K. Bimler, *Die schlesischen massiven Wehrbauten*, Band 2. Fürstentum Brieg, Breslau 1941, il. 9, s. 35.

60. **Brzeg. Plan twierdzy Marienbergera z roku 1668 z oznaczonym profilem wałów.** *Grundriß von Briegk.* Za: K. Bimler, *Die schlesischen massiven Wehrbauten*, Band 2. Fürstentum Brieg, Breslau 1941, il. 10, s. 37.
61. **Brzeg. Plan twierdzy brzeskiej z końca XVII wieku, (1697 – wg projektu Petera von der Kruisa).** Za: K. Bimler, *Die schlesischen massiven Wehrbauten*, Band 2. Fürstentum Brieg, Breslau 1941, il. 11, s. 39.
62. **Brzeg. Szkic panoramy miasta, lata 30. XVIII w.** *Brüg.* F.B. Werner. Rysunek w *pamiętniku podróży Johanna Benjamina Fasserle (w:) Herzogthum Schlesien oder Siczzen, dass ist Makulatur buch Von Verschiedenen Reisen durch Schlesien und andere länder, Bresslau Johann Benjamin Fasserle Anno 1760 der 20 Octb. von Herrn von Wernher gemacht in seinem Reissen.* Rysunek piórkiem, kolorowany, wymiary karty: 28,5 × 12,5 cm. **Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Rękopisów, sygn. Hs R. 555e, R 8430, s. 5.**

CZĘŚĆ KARTOGRAFICZNA

1. **Brzeg. Plan katastralny.** Skala 1:2500. Oprac. R. Eysymontt, M. Siehankiewicz, oprac. kart. M. Siehankiewicz. Plan w skali 1:2500 opracowany na podstawie planów katastralnych z 1823 i 1826 r. przechowywanych w Archiwum Państwowym we Wrocławiu. Zgeoreferencjonowany w układzie współrzędnych EPSG:2177
2. **Brzeg. Rozwój przestrzenny miasta.** Skala 1:10 000. Oprac. R. Eysymontt, R. Gliński, oprac. kart. M. Siehankiewicz. Plan w skali 1:10 000 opracowany na podstawie mapy topograficznej w skali 1:10 000 z 01 marca 2022 r.
3. **Brzeg. Funkcje najważniejszych historycznych obiektów w centrum miasta.** Skala 1:2500. Oprac. R. Eysymontt, R. Gliński, oprac. kart. M. Siehankiewicz. Plan w skali 1:2500 opracowany na podstawie mapy numerycznej z 2019 r.
4. **Brzeg w murach miejskich. Rekonstrukcja układu działek lokacyjnych. Stan rozpoznania średniowiecznej i nowożytnej zabudowy murowanej na tle współczesnego planu miasta.** Skala 1:2000. Oprac. M. Chorowska, oprac. kart. P. Błoniewski. Plansza wykonana została na podstawie publikowanych i niepublikowanych wyników badań architektonicznych i archeologicznych. Plan w skali 1:2000 opracowany na podstawie mapy numerycznej z 2019 r.
5. **Brzeg. Czas powstania najważniejszych obiektów (do 1945 r.) Fazy budowlane.** Skala 1:2500. Oprac. R. Eysymontt, R. Gliński, oprac. kart. M. Siehankiewicz. Plan w skali 1:2500 opracowany na podstawie mapy numerycznej z 2019 r.
6. **Brzeg. Plan oblężenia szwedzkiego, 1642.** *Grundriss der Festung Briegk in was form sie gewesen als sie von den Sweden Anno 42. 25. Junij belagert worden, wie der feind seine Aprochen geführt,*

und wie die beschreibung zeigt den 25. July nieder abgezogen. Rysunek piórkiem wtórnie podklejony na płótnie, 34,5 × 26,4 cm, brak oznaczonej skali, orientacja pd. Po lewej: *Generall Feldmaschaln Torstenson Läger mit 3. Brigaden.* Po prawej: *Generall Feldtzeigmeister lager mit 3/Brigaden.* Po prawej z boku: *Generall Feldtzwachmeisters Mortanilager mit 3. Brigaden.* Oznaczenia bez legendy.

Staatsarchiv Wien, sygn. H III b 39

7. **Brzeg. Plan miasta z czasów kampanii wojsk szwedzkich, 1642.** *Abriß der Stadt Briegk sampt dessen belagerung von den 19 Junij bis den 15 July da sie affgehoben worden 1642.* Rysunek piórkiem, 51,4 × 36,1 cm, skala liniowa 90 prętów = 7 cm, skala oryginału 1:1:4800, orientacja pd. Zaznaczony przebieg średniowiecznych murów miejskich, nowożytnych fortyfikacji, oznaczone bloki zabudowy.
Krigsarkivet, sygn. SE/KrA/0425/04/068
8. **Brzeg. Plan twierdzy z fortyfikacjami z połowy XVII w.** *Delineation der Stadt undt Festung Briegk, Wie solche außz mit den Fortifications Werckten Mawern undt Thüren anzusehen.* Rysunek piórkiem lawowany, orientacja pd-zach., 61,5 × 57,5 cm, skala liniowa profili fortyfikacji – 60 stóp = 5 cm, skala oryginału 1:380. Widoczne rzuty średniowiecznych murów miejskich, zamku z krużgankami, przekroje dzieł fortyfikacyjnych.

Legenda A-Z

- A. *Das Schloß* | Zamek
- B. *Breslauer Porten* | Bramy Wrocławskie
- C. *Oder Ports* | Bramy Odrzańskie
- D. *Molbische Ports* | Bramy Małujowickie
- E. *Neißer Ports* | Bramy Nyskie
- F. *Opplische Ports* | Bramy Opolskie
- G. *Die Mühlen Ports* | Bramy Młyńskie
- H. *Die Mühlen* | młyny
- I. *Ein kleines Werck sol so daz vor gebauet* | małe dzieło, trzeba do niego od przodu się dobudować
- K. *Die insell* | wysepka
- L. *Drey kleine Werc klein so das auff gebauet* | trzy małe dzieła mało nadbudowane
- M. *Platte Form* | płaska forma
- N. *Ein Stück eingefasne [?] Cortinne* | fragment pozostawionej kurtyny
- O. *Bollwercks* | bulwerki
- P. *Bollwercks* | bulwerki
- Q. *Bollwercks* | bulwerki
- R. *Platte Form* | płaska forma
- S. *Bollwercks* | bulwerki
- T. *Bollwercks* | bulwerki
- V. *Halb Bollwercks* | półbulwerk
- W. *Ein Klein halb Bollwercks die Kazagenandt* | mały bulwerk zwany Kaza
- X. *Ravalin uber der Oder Brücken* | rawelin przy moście odrzańskim
- Y. *Halber Mondt* | półksiężyc
- Z. *Ravelin* | rawelin

aa. *Ravelin* | rawelin

bb. *Ravelin mit Flanquen* | rawelin z flankami

cc. *halber Months* | półksiężyc

Cztery rysunki pod planem:

Profil Der Stadtmauern undt Wercks | Profil murów miejskich z dzielami

Profil der Böllwerckss, Oder Fließ | profil bolwerku, rzeka Odra

Profil zum Ravelin über der Oder Bruckheu | profil rawelinu mostu

Nazwy wszystkich urządzeń fortyfikacyjnych

Nationalbibliothek Wien, Kartensammlung, sygn. FKB B.7.2

9. **Brzeg. Brzeg na Śląsku, 1669.** *Brieg in Schlesien*, 1669. Rysunek piórkem lawowany, bez legendy, bez skali, orientacja pd., 41,5 × 32,5 cm, dopisek kredką „1669”. Rozwinięte projektowane północne główki mostu-dziela rogowe, holenderski system fortyfikacji.

Nationalbibliothek Wien, Kartensammlung, sygn. FKB B.76

10. **Brzeg. Plan miasta z fortyfikacjami bolwerkowymi, ok. 1670.** *Eigentliche Vorbildung des Vestung Brieg. Die selbte gelegen und mit Ihren Bollwercken versehen*. Rysunek piórkem kolorowany na papierze, 39 × 30 cm, orientacja południowo-zachodnia. Skala liniowa w prętach, 100 prętów = 8,4 cm, skala oryginału 1:4500.

Oznaczenie i rysunki perspektywiczne najważniejszych budowli, schematyczne oznaczenie bloków zabudowy, średnio-wiecznych murów i nowożytnych fortyfikacji, szkic najważniejszych ogrodów.

Legenda po lewej na górze:

A. *Das Schloß* | zamek

B. *Rathaus* | ratusz

C. *Zenghaus* | arsenał

D. *Pfar Kirch* | kościół parafialny

E. *Gymnasium* | gimnazjum

F. *Mühlwerder* | Wyspa Młyńska (Młyński Wygon)

G. *Oder Thor* | Brama Odrzańska

H. *Breß Thor* | Brama Wrocławska

I. *Mohwitz Thor* | Brama Małujowicka

K. *Breßdorf Thor* | Brama Brzeskiej Wsi

L. *Oppliß Thor* | Brama Opolska

M. *Mühlpfordt* | Furta Młyńska

Zbiory Kartograficzne Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu, sygn. 2512 IV B

11. **Brzeg. Plan miasta, ok. 1720.** *Plan von Brieg in Schlesien*. Rysunek piórkem kolorowany, lawowany, 36,7 × 48,5 cm, skala liniowa: 60 prętów = 6 cm, skala oryginału: 1:3770. Legenda dotyczy budowli i elementów fortyfikacyjnych:

Erklärung der Zahlen

1. *Das Schloß Bastion* | Bastion Zamkowy

2. *Das Breslanische Bast.* | Bastion Wrocłowski

3. *Das Moulte Bast* – Bastion Małujowicki

4. *Das Preschdorffer Bast* | Bastion Brzeskiej Wsi

5. *Das Oppellische Bast.* | Bastion Opolski

6. *Das Oder Bast.* | Bastion Odrzański

7. *Das Bast Beym Oder Thor* | Bastion przy Bramie Odrzańskiej

8. *Das Ravelin an der Oder beym Schloß* | rawelin na, lub obok zamku

9. *Das Breslanische Ravel:* | Rawelin Wrocłowski

10. *Das Moulte Rav:* | Rawelin Małujowicki

11. *Das Preßdorfferr Rav:* | Rawelin Brzeskiej Wsi

12. *Die Tenaille über der Oder* | nożyce po drugiej stronie Odry

13. *Die Oder Brücke* | Most Odrzański

14. *Der Stad Graben* | fosa

15. *Das bedeckte Weg* | kryta droga

16. *Das Breslanische Thor* | Brama Wrocławska

17. *Das Moulte Thor* | Brama Małujowicka

18. *Das Preschdorffer Thor* | Brama Brzeskiej wsi

19. *Das Oppel: Thor* | Brama Opolska

20. *Das Oder Thor* | Brama Odrzańska

21. *Das Mühlen Thor* | Brama Młyńska

22. *Die Mühle* | młyn

23. *Die Müntz-Mühle* | młyn menniczy

24. *Das Mühlen Werder* | Kępa Młyńska

25. *Das Schloß* | zamek

26. *Das Schloß Graben* | fosa zamkowa

27. *Die Jesuiter Kirche* | kościół jezuitki

28. *Die Lutherische Schule* | szkoła luterańska

Nationalbibliothek Wien, Kartensammlung, sygn. ALB Port 227.12

12. **Brzeg. Plan miasta z fortyfikacjami, ok. 1720.** *Plan von Brieg in Schlesien*. Rysunek kolorowany, 37 × 49 cm, skala liniowa w prętach 60 prętów = 6, 7 cm., skala oryginału ok. 1:3400, orientacja północno-wschodnia. W legendzie oznaczenie 30 obiektów.

1. *Schloss Bastion* | bastion zamkowy

2. *Das Breslanische* | bastion bastion wrocłowski

3. *Das*

4. *Das Maulte Bastion* | bastion małujowicki

5. *Das Breschdorffer Bastion* | bastion brzeskiej wsi

6. *Das Oppelische Bastion* | bastion opolski

7. *Das Oder Bastion* | bastion odrzański

8. *Das Bastion beym Oder Thor* | bastion przy Bramie Odrzańskiej

9. *Das Ravelin an der Oder beym Schloss* | rawelin nad Odrą przy zamku

10. *Das Breslanische Rav.* | rawelin wrocłowski

11. *Das Moulte Ravelin* | rawelin małujowicki

12. *Das Bresschdorffer Ravelin* | rawelin Brzeskiej Wsi

13. *Das Temnaille über der Oder* | nożyce za Odrą

14. *Die Oderbrücke* | most odrzański

15. *Die Stadt Graben* | fosy

16. *Die Bedeckte Weg* | kryta droga

17. *Das Breslanische Thor* | Brama Wrocławska

18. *Das Moulte Thor* | Brama Małujowicka

19. *Das Breschdorffer Thor* | Brama Brzeskiej Wsi

20. *Das Oppelische Thor* | Brama Opolska

21. *Das Oder Thor* | Brama Odrzańska
 22. *Das Mühlen Thor* | Brama Młyńska
 23. *Die Mühle* | Młyn
 24. *Die Müntz Mühle* | Młyn menniczy
 25. *Das Mühlen Werder* | Wyspa Młyńska (Wygon Młyński)
 26. *Der Oder Stroh* | Nurt Odry
 27. *Das Schlos* | zamek
 28. *Der Schlos Garten* | ogród zamkowy
 29. *Die Jesuiter Kirche* | kościół jezuitów
 30. *Die Lutherische Kirche* | kościół luterański
- Kopia planu z Nationalbibliothek Wien, sygn.: ALB 227.12 Kar 227–12.
Staatsbibliothek zu Berlin, Kartenabteilung, sygn. III C Kart X 20 991

13. **Brzeg. Plan fortecy Brzeg na Śląsku usytuowanej nad Odrą, 1729.** *Plan de la Fortresse de Brieg en Silesie Situee sur l'Oder Comme elle s'est trovee l' an 1729.* Rysunek piórkciem kolorowany, 71 × 61 cm, skala liniowa: *Echelle, de 50 vergede Breslau, chaque de 7 ½ aunes*, skala oryginału ok. 1:1450. Skala profilu fortyfikacji: *Echelle pour le Profil de 130 aunes de Breslau*, ok. 1:440, orientacja wschodnia. Oznaczone mury średniowieczne i podstawowe elementy fortyfikacji.

Explication de Couleurs et des lettres | wyjaśnienie legendy
Le Parapet aussi bien du Rampart principal que de la fausse et du Glacis oznaczone są parapety, rampart zasadniczy, wał wzmacniający – *faussebraye* i stok zewnętrzny | glacis
Les Escarpes et les contre. Escarpes | skarpy i kontrskarpy
Mourailles, qui manquent des Maisons de la Ville | mury bez domów miejskich
Berme murée du Rempart | murowana odsadzka
Les Pallisades | palisady
a. les Corps des Gardes | kordegardy
b. les Bureaux del' Accis | biuro akcyzy
c. les Magacins des Poudres | magazyn prochu
d. une vieille Porte muree | stara brama zamurowana
E. le Bastion s'appellant: le sieh dich vor | bastion o nazwie: bądź ostrożny
F. les Bastions | bastiony
g. les Appareilles | urządzenia(?)
h. les Remises | baraki
i. la Porte vers d' Oppeln | Brama Opolska
K. Porte vers Mullwitz | Brama Małujowicka
L. la Porte vers Briegisdorf | Brama Brzeskiej Wsi
m. la Porte vers Breslau | Brama Wrocławska
n. la Porte sur l' Oder | Brama Odrzańska
o. les Ponts | mosty
P. les Jardins des Commandants et des Officiers | ogrody komendanta i oficerów
q. la Toulloire | chodniki
r. Ruines du Chemin couvert de la contre | Escarpe et du Glacis – ruiny krytego chodnika skarpy i glacis
s. les Casemates | kazamaty
t. l' Ecoulement de l'eau, de la Ville | ujście wody z miasta
u. une petite Digue | mała zapora

- m. Digue pour empêcher le deportement de l'eau* | zapora dla odprowadzania wody

Na dole po lewej:

Observes | obserwacje

Le Parapet des flancs 1. est plus haut 3 aunes, que celui de la Courtine 2 – parapet flanków 1 jest o 3 łokcie wyższy niż ten kurtyny

La Parapet de la Courtine 3. est plus haut 3 ½ aunes, que celui de vis a vis marque p. 4. – parapet kurtyny 3 jest o 3 ½ łokcia wyższy niż ten na przeciw punktu oznaczonego jako 4
Sous le Bastions F♀ et F♂ se trouvent le Laboratoires – pod bastionem F (żeński) i T (symbol męski) znajdują się laboratoria
La Courtine s. est plus basse s. aunes que la Flanke 6. – kurtyna 5. jest niższa o 5 łokci od flanków nr 6. Staatsbibliothek zu Berlin [dalej: Staatsbibliothek zu Berlin].

Staatsbibliothek zu Berlin, Kartenabteilung, sygn. III C Kart X 20992

14. **Brzeg. Plan kampanii pod Brzegiem z kwietnia i maja 1741 roku.** *Attaque vor Brieg Anno 1741 den 28. April.* Rysunek piórkciem kolorowany, 27 × 21,5 cm., skala liniowa: 200 = 5,5 cm, skala oryginału: 1:13000. Na odwrocie: *Compagne Plan, Brieg von 28 = April bis zum Berga 5 May 1741* (Plan kampanii 28 kwietnia do 5 maja). Napis na dole Gen. Bar. v. Kettler.

Legenda:

- a. Das Schlos.* | zamek
- b. das Furstl. Gymnasium.* | Książęce
- c. Jesuiter Kirche.* | kościół jezuitów
- d. Rathhaus.* | ratusz
- e. Pfaarkirche* | kościół
- f. Creytschhoff.* | Dwór Krzyżowców
- g. Capuciner Closter* | klasztor kapucynów
- h. Zeug-Haus* | arsenał
- i. Breslauer Thor* | Brama Wrocławska
- k. Oder-Thor.* | Brama Odrzańska
- l. Mühl Pforte.* | Brama Młyńska
- m. Oppelische Pforte so verbauet.* | Brama Opolska zabudowana
- n. Briegsdorffer Thor.* | Brama Brzeskiej Wsi
- o. Mohwitz Thor.* | Brama Małujowicka
- p. Catholischer Kirchhoff.* | cmentarz katolicki
- q. Lutherischer Kirchhoffen der bey die Pohlische Kirch gestanden so aber niedrigerissen worden* | cmentarz luterański przy polskim kościele
- r. grosse Myhlen Insul* | wielka wyspa młyńska
- s. die Mühle* | młyn

Poniżej opis przebiegu ataku. Oznaczenie rzeźby terenu, cieków wodnych, lasów, precyzyjny rysunek centrum miasta.

Staatsarchiv Wien, sygn. H III e 36

15. **Brzeg. Plan twierdzy w momencie zdobycia przez wroga 28 kwietnia 1741 r.** *Plan von der Festung Brieg, wie sie sich befunden, als der feind den 28 – April 1741 die Tranchéen eröffnet.* Na skraju poza ramką data 1741. Rysunek piórkciem kolorowany, 63,5 × 43, 5 cm, skala liniowa w sążniach: 120 sążni = = 6,7 cm, skala oryginału 1:3400.

Explication der Buchstaaben

- A. *die Stadt* | miasto
- B. *das Schlos* | zamek
- C. *die pohlische u. deutsche mühl* | polski i niemiecki młyn
- D. *das Breslauer Thor* | Brama Wrocławska
- E. *das Mollwitzger Thor* | Brama Małujowicka
- F. *das Brigischdorfer Thor* | Brama Brzeskiej Wsi
- G. *die oppelische pforten* | Furta Opolska
- H. *die Mühlpforten* | Furta Młyńska
- I. *das Oder Thor* | Brama Odrzańska
- k. *die neu angelegten wercken* | nowo założone dzieła
- L. *die Blockhäuser* | Blokhauzy
- M. *die Flatter Mine* | miny kamienne
- N. *die feindlichen approachen* | podkopy wroga
- O. *Feindl: Batterie von 24. Stücken u 5. Mörser* | bateria wroga z 24 działami i 5 moździerzami
- P. *anderte Batterie von 15. Stücken u 6. Mörser* | inna bateria z 15 działami i 6 moździerzami
- Q. *dritte batterie von 13 Stücken* | trzecia bateria z 13 działami
- R. *angefangene Batterie* | zdobyta bateria
- S. *Feur Kugeln* | kule ogniowe
- T. *angefangene Cuinette* | zdobyte zdobyta fosa
- U. *Dam da swasser im graben aufzuhalten* | tama dla zatrzymania wody w fosie
- W. *Verkettung* | łańcuchy

Oznaczenie muru średniowiecznego. Legenda dotyczy elementów fortyfikacyjnych. Miasto jest nie wypełnione, na zielono oznaczona woda w fosie. Literami oznaczone baterie wojsk atakujących. Na odwrocie napis: Plan der Festung Brieg in Schlesien.... Den April 1741

Archiv N°3

Staatsarchiv Wien, sygn. H III c 35

16. **Brzeg. Plan miasta podczas ataku w jego kształcie w trakcie zdobycia, 1741.** *Plan von Brieg nebst der Attaque wie es bey Eroberung gewesen.* Papier podklejony na płótnie, z tyłu nalepka: *Silesia, Brieg*, plan należał do Carla von Lotharingen, rysunek piórkiem kolorowany, 81,7 × 41,8 cm, skala liniowa: 100 Ruthen = 14,7 cm, skala oryginału: = 1:2560, orientacja południowo-zachodnia. Oznaczenie bram średniowiecznych murów i zamku, atakujących baterii.
Staatsarchiv Wien, sygn. H III c 35-1
17. **Brzeg. Koncepcja nowych fortyfikacji, 1744.** *CorpsIngen. Leut., 1744. Brieg gez. Walrave.* Rysunek piórkiem, tusz czarny i czerwony, sklejon papier na dole dosztukowany, 28 × 24 cm, orientacja pd. Bardzo rozbudowany system rawelinów i właściwy wrysowany system bloków zabudowy wewnątrz miasta.
Staatsarchiv Wien, sygn. G I c 85
18. **Brzeg. Plan twierdzy, poł. XVIII w.** *Plan von der Festung Brieg, in Nider-Schlesien*, autor podpisany na dole: *Theodor Lehmann Ingenieur Lieute: fecit.* Rysunek kolorowany, 54,6 × 43,3, skala liniowa w prętach reńskich, 100 prętów = 6,8 cm, skala oryginału 1:5540, orientacja południowa. Szkicowy

kształt bloków zabudowy, dokładnie wrysowane przedmieście z zaznaczeniem kierunków dróg, cieki wodne i stawy, lasy. Oznaczone niektóre kierunki dróg. Przekrój fortyfikacji z zaznaczeniem murowanych skarp zewnętrznych wałów. Planowane fortyfikacje wyspy młyńskiej, rozbudowany system rawelinów północnej główki mostu.

- A. *Die Vestung Brieg* | twierdza Brzeg
 - B. *das KronWerck* | dzieło koronowe
 - C. *das Königl: Schloss* | zamek królewski
 - D. *Jesuiten Collegium* | kolegium jezuickie
 - E. *Lutteris: Gimnas:* | gimnazjum luterzańskie
 - F. *das Rath-Haus* | ratusz
 - G. *Capuciner-Closter* | klasztor kapucynów
 - H. *Lutterische Kirche* | kościół luterński
 - I. *Brücksdorfer-Thor* | Brama Brzeskiej wsi
 - K. *Mollwitzger-Thor* | Brama Małujowicka
 - L. *Breslauer-Thor* | Brama Wrocławska
 - M. *Oder-Thor* | Brama Odrzańska
 - N. *Mühl-Thor* | Brama Młyńska
 - O. *Stadt-Mühlen* | młyny miejskie
 - P. *Wasser-Wehr* | jaz
 - Q. *Königl: Bredtmühle* | królewski tartak
- Staatsarchiv Wien, sygn. GI c 85-20**

19. **Brzeg. Fragment mapy sekcijnej Śląska, 1747–1753 (1750).** *Ein Theil des Briegschen und Neisser Fürstenthums, Brieger, Ohlauer und Grotkauer Creysse. Christian Friedrich von Wrede, Krieges – Carte von Schlesien, 1747–1753.* Rysunek piórkiem kolorowany, wielkość karty: 59 × 43 cm, skala liniowa: 1 mila = 2000 reńskich prętów = 21,3 cm., skala oryginału około 1:35000. Na marginesie oznaczono liczbę mieszkańców poszczególnych wiosek (mieszczanie, rolnicy, zagrodnicy, chałupnicy) i liczbę koni. Oznaczono sieć dróg, zabudowania wiejskie, bloki zabudowy, wody, rzeźbę terenu.
Staatsbibliothek zu Berlin, Kartenabteilung, sygn. III C Kart N 15 060 – Band 3, Blatt 7
20. **Brzeg. Plan twierdzy, ok. 1750.** *Plan von Brig in Schlesien*, Johan Georg Maximilian von Fürstenhoff. Rysunek kolorowany, 36 × 53 cm, skala liniowa: 60 prętów = 6, 62 cm skala oryginału ok. 1:3400, orientacja południowo-wschodnia. Siatka ulic, oznaczenie najważniejszych budowli.
 1. *Schloss Bastion* | Bastion Zamkowy
 2. *Breslauische Bastion* | Bastion Wrocławski
 3. *Das* |
 4. *Moultze Bastion* | Bastion Małujowicki
 5. *Preschdorffer Bastion* | Bastion Brzeskiej Wsi
 6. *Oppelsche Bastion* | Bastion Opolski
 7. *Oder Bastion* | Bastion Odrzański
 8. *Bastion beym Oder Thor* | Bastion przy Bramie Odrzańskiej
 9. *Ravelin an der Oder beym Schloss* | Rawelin nad Odrą obok zamku
 10. *Breslanische Ravelin* | Rawelin Wrocławski
 11. *Moultze Ravelin* | Rawelin Małujowicki

12. *Preschdorffer Ravelin* | Rawelin Brzeskiej Wsi
 13. *Tenaille über die Oder* | nożyce po drugiej stronie Odry
 14. *Oder Brücke* | most na Odrze
 15. *Stadt Graben* | fosa
 16. *Bedeckte Weg* | kryta droga
 17. *Breslauische Tho* | Brama Wrocławska
 18. *Moultze Thor* | Brama Małujowicka
 19. *Preschdorffer Thor* | Brama Brzeskiej Wsi
 20. *Oppelsche Thor* | Brama Opolska
 21. *Oder Thor* | Brama Odrzańska
 22. *Mühlen Thor* | Brama Młyńska
 23. *Mühle* | młyn
 24. *Müntz Mühle* | mennica
 25. *Mühlen Werder* | młyn na wygonie
 26. *Oder Strom* | nurt Odry
 27. *Schloss* | zamek
 28. *Schloss. Garten* | ogród zamkowy
 29. *Jesuiten Kirche* | kościół jezuitów
 30. *Lutherische Schule* | szkoła luterńska
- Staatsbibliothek zu Berlin, Kartenabteilung, sygn. III C Kart X 20 996**

21. **Brzeg. Plan twierdzy, ok. 1750.** *Festung Brieg.* Johann Georg Maximilian v. Fürstenhof. Rysunek kolorowany, 68 × 47 cm, skala oryginału ok. 1:2400, orientacja północno-wschodnia. Legenda z oznaczeniem 34 obiektów.

Explication

1. *Das Schlos Bastion.* | Bastion Zamkowy
2. *Breslauische Bastion.* | Bastion Wrocławski
3. *Die Bastion.* | bastion
4. *Die Moulitzer Bastion.* | Bastion Małujowicki
5. *Pferschdorffer Bastion.* | Bastion Brzeskiej Wsi
6. *Oppelsche Bastion.* | Bastion Opolski
7. *Oder Bastion.* | Bastion Odrzański
8. *Bastion beim Oder Thor.* | Bastion przy Bramie Odrzańskiej
9. *Das Mühlen Thor.* | Brama Młyńska
10. *Die Mühlen.* | młyny
11. *Die Oder Brücke.* | most odrzański
12. *Ravelin über die Oder in Sternschanz.* | Rawelin w szanie gwiazdystym po drugiej stronie Odry
13. *Abrams Garthen* | ogród Abrahama
14. *Die Schneide Mühle* | tartak
15. *Müntz Mühle* | mennica
16. *Breslauische Ravelin* | Rawelin Wrocławski
17. *Ravelin am See odr: beim Schloss* | rawelin nad jeziorem, lub obok zamku
18. *Das Schlos.* | zamek
19. *Der Schlos Garthen.* | ogród zamkowy
20. *Der Oder Stroh.* | Nurt Odry
21. *Mönchs Werder odr: Mühl Werder.* | wygon mnisi lub młyński
22. *Breslauische Thor.* | Brama Wrocławska
23. *Moulitzer Ravelin.* | Rawelin Małujowicki
24. *Moulzer Thor.* | Brama Małujowicka
25. *Pferschdorffer Thor.* | Brama Brzeskiej Wsi
26. *Pferschdorffer Ravelin.* | Rawelin Brzeskiej Wsi

27. *Oppelsche Thor.* | Brama Opolska
 28. *Oder Thor.* | Brama Odrzańska
 29. *Die Jesuiten Kirche.* | kościół jezuitów
 30. *Evangelische Kirche.* | kościół ewangelicki
 31. *Die Stadt Graben.* | fosa
 32. *Die Contre Escarpe.* | przeciwskarpa
 33. *Stern Schantz.* | szaniec gwiazdysty
 34. *Alt gewesene Oder Stroh.* | dawny nurt Odry
- Staatsbibliothek zu Berlin, Kartenabteilung, sygn. III C Kart X 20 997**

22. **Brzeg. Plan miasta z Nowym Miastem, ok. 1750.** *Plan de Brieg avec la Ville Neuve.* Rysunek kolorowany, 63 × 50, skala liniowa 40 prętów reńskich = 7 cm, skala oryginału ok. 1:2700, orientacja południowo-wschodnia. Oznaczenie najważniejszych elementów fortyfikacyjnych i bloków zabudowy, niezrealizowany projekt miasta o układzie centralnym po północnej stronie Odry. Koncepcja potrójnego pierścienia zewnętrznych bastionów ziemnych.
- Staatsbibliothek zu Berlin, Kartenabteilung, sygn. III C Kart X 20994**

23. **Brzeg. Plan z oznaczeniem nowej główki mostowej, ok. 1750.** *Brieg. Entwurf eines Brückenknopfes auf dem rechten Oderufer.* Rysunek kolorowany, 87 × 57 cm, skala oryginału ok. 1:2700, orientacja południowo-wschodnia. Oznaczona sieć ulic i planowane na północnej stronie Odry nowe miasto.
- Staatsbibliothek zu Berlin, Kartenabteilung, sygn. III C Kart X 20994 a**

24. **Brzeg. Plan widokowy miasta, 1758.** *Plan von Brieg. Des fürstenthums Hauptstadt.* F. B. Werner, Topographia Silesiae, Bd. IV: Liegnitz, Brieg, Wohlau. Rysunek piórkem kolorowany, 45 × 28, 5 cm. Widok miasta od północnego zachodu. Oznaczone na czerwono dachówką kryte dachy. Nazwy ulic. Legenda po lewej:
1. *Fürstl. Schlos Ao. 1741 ruinirte.* | zamek książęcy zrujnowany w 1741
 2. *Stift Kirch S. Hedwigs.* | kościół św. Jadwigi
 3. *Proviant Magazin.* | magazyn prowiantu
 4. *Die fürstl. Schul.* | szkoła książęca
 5. *PP. Jezuite Kirch.* | kościół jezuitów
 6. *Der Selben Residenz* | rezydencja tychże
 7. *Stadt Rathaus.* | miejski ratusz
 8. *Stadt Kirch ad s. Nicol.* | miejski kościół św. Mikołaja
 9. *Der Creutzhof. sie nominater quia olim cruzigeri adfuerunt* | Dwór Krzyżowy niegdyś założony przez krzyżowców
 10. *Das Zuchthaus* | dom pracy przymusowej
 11. *Das Zeughaus olim convente* | arsenał niegdyś konwent
 12. *Capuziner Clöster* | klasztor kapucynów
 13. *Casarmes* | koszary
 14. *Die Stadtmühlen* | miejskie młyny
 15. *Reiche Spittal ad S. Spiritum* | bogaty szpital św. Ducha
 16. *Pfarr Wittwenhaus* | dom wdów
 17. *Barö fraggsteine haüs.* | dom barona Fragsteina
 18. *B. Lilienanische haus.* | dom Lilena

19. *Das Landhaus* | siedziba władz powiatu
 20. *Graf Picklerische haus.* | dom hrabiego Picklera
 21. *Von Ottendorfsche haus* | dom Oertenfelda
 22. *Der Baronisse von Bodenhausen.* | dom baronissy von Boden
 23. *Salz Magazin haüs.* | magazyn soli
 24. *Pulfer Magazin.* | magazyn prochu
 25. *Die fisch bänke* | ławki rybne
 26. *Bresl. Thor.* | Brama Wrocławska
 27. *Mollwitz Thor.* | Brama Malujowicka
 28. *Nisser Thor.* | Brama Nyska
 29. *Oder Thor.* | Brama Odrzańska
 30. *Oppelsche Thor ausch. zu.* | zamknięta Brama Opolska
 31. *Schüs haus.* | dom strzelecki
- Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz, Berlin, Festungspläne des Kriegsministeriums, sygn. XVII. HA, Rep. 135, Nr. 526-3

25. **Brzeg. Plan dawnych i nowych fortyfikacji, 1761.** *Plan von der Alt und Nei Bevestigung Brieg in Schlesien.* Rysunek piórkem kolorowany na płótnie, 88,5 × 57,5 cm, dwie skale liniowe: 70 prętów = 12,14 cm i 2000 prętów = 10,2 cm, skala oryginału 1:2128, orientacja pd. wsch.

Na dole i na górze po lewej rysunki otaczających założeń w widoku aksonometrycznym – młyn, ogród, Schenau. Wyimaginowany plan miasta z dwoma rynkami. Legenda:

1. *Schlos Bastion* | Bastion zamkowy
2. *Breslaniche Bas.* | Bastion Wrocławski
3. *Bast. Beim. Sch. Auer.* | Bastion obok wygonu Żłobizny (Schlüsseldorf)
4. *Mollwitzische Bast.* | Bastion Malujowicki
5. *Briesdorfer bast.* | Bastion Brzeskiej Wsi
6. *Oppler Bast.* | Bastion Opolski
7. *Oder Bast.* | Bastion Odrzański
8. *Bast. Beim Oder Thor* | bastion przy Bramie Odrzańskiej
9. *Das Mühl Thor* | Brama Młyńska
10. *Oder Bruke* | Most Odrzański
11. *Das Horn Werk* | dzieło rogowe
12. *Abrahams Gardn.* | ogród Abrahama
13. *Die Schneidt Mühl* | tartak
14. *Die Müntz Mühl* | młyn menniczy
15. *Bresl. Ravelin.* | Rawelin Wrocławski
16. *Schlos Ravel.* | Rawelin Zamkowy
17. *Das Schlos.* | zamek
18. *Der Schlos Garten.* | ogród zamkowy
19. *Das Mühl Werder.* | Kępa Młyńska
20. *Bresl. Thor.* | Brama Wrocławska
21. *Molwitzische Thor.* | Brama Malujowicka
22. *Molwitzver Ravel.* | Rawelin Malujowicki
23. *Briesdorfer Thor.* | Brama Brzeskiej wsi
24. *Briesdorfer Ravel.* | Rawelin Brzeskiej Wsi
25. *Oppler Thor.* | Brama Opolska
26. *Oder Thor* | Brama Odrzańska
27. *Iesuiter Kirch* | kościół jezuicki
28. *Luthrische Schul.* | szkoła luterkańska
30. *Die Mühlen.* | młyny
31. *Wasser Werder* | Wygon Wodny

32. *Neue Bevestigun.* | nowe fortyfikacje
 33. *Die Königs Mühl.* | młyn królewski
 34. *Der Mark Schenau.* | granica Schenau
- MDCCCLXI (1761)
Nationalbibliothek Wien, Kartensammlung, sygn. FKB F.7.3

26. **Brzeg. Plan wygonu obok miasta Brzeg, leżących tam cegielni, domów i ogrodów, łąk i pastwisk z granicznym obszarem zmierzonyw 1765.** *CHARTÉ von der AUE bei der STADT BRIEG darauf liegende ZIEGELEIEN HÆUSER GÆRTEN WIESEN und HUTUNG mit denen GRENTZ ENVIRONS Vermeßen in Anno 1763 von.*

Rysunek piórkem kolorowany, 60 × 45 cm, brak oznaczonej skali, orientacja północno-wschodnia. Nad planem oznaczenie „teren należący do Pisarzowic, po prawej „Do wsi Nowa Wieś”, na dole po lewej „Teren należący do miejskiej wsi Ratenau- Rataje” i dalej po prawej oznaczona północna granica miasta; po prawej stronie planu oznaczenie „Ogród Ralfa” i królewski folwark Garbendorf (ob. Garbów Brzeski). Pod planem oznaczenie „Vermessungs Register von der Stadt Briegischen Aue”, poniżej tabela z oznaczonymi wielkościami poszczególnych składników terenu z podziałem na zabudowę i ogrody, grunty orne, łąki, pastwiska. Na planie numeracja poszczególnych parceliczerwonym atramentem.

Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Zespół Regulacji Rzeki Odry, sygn. 31

27. **Brzeg. Plan miasta z fortyfikacjami i przedmieściami, 1766.** *Plan der Stadt und Festung Briegso wie Selbige mit seinem Environs sich gegenwärtig befindet. In November 1766 Lëvé et dësine par Gerhardt.* Rysunek kolorowany, 136 × 84 cm, skala liniowa, 110 prętów reńskich = 15 cm, skala oryginału 1:2764, orientacja południowo-wschodnia. Realny plan twierdzy-inwentaryzacja. Oznaczenie i opisanie najważniejszych obiektów publicznych, oznaczenie różnych sposobów zagospodarowania zieleni, kompozycja terenów ogrodowych. Oznaczenie bloków zabudowy i najważniejszych elementów systemu komunikacji wokół miasta.

Explication derer Zahlen

1. *Das Bastion Preüssen* | Bastion Prusy
2. *Brandenburg* | Bastion Brandenburgia
3. *Pommern* | Bastion Pomorza
4. *Marck* | Bastion Marchia
5. *Magdeburg* | Bastion Magdeburg
6. *Halberstadt* | Bastion Halberstadt
7. *Westphalen* | Bastion Westfalia
8. *Hautcharmoy* | Bastion Hautcharmoy
9. *Das Oder Thor* | Brama Odrzańska
10. *Das Breslauer Thor* | Brama Wrocławska
11. *Das Molwitz Thor* | Brama Malujowicka
12. *Das Neisser Thor* | Brama Nyska
13. *Die Oppelsche Pforte* | Furta Opolska
14. *Zwey Pulver-Magazine* | dwa magazyny prochu
15. *Das Zeighaus* | arsenał
16. *Das Schlos oder Magazin* | zamek lub magazyn

17. *Das Gimnasium* | gimnazjum
18. *Das Rath-Haus* | ratusz
19. *Das Zucht-Haus oder Fabrique* | dom pracy przymusowej lub fabryka
20. *Die Crenitz oder Evangl. Kirche* | kościół św. Krzyża lub ewangelicki
21. *Die Jesuiten Kirche und Residentz* | kościół jezuicki i rezydencja
22. *Die Schlos-Capelle* | kaplica zamkowa
23. *Das Capuciner-Closter* | klasztor kapucynów
24. *Dreß Corps-Casernen worinen 850 Mann liegen können* | koszary trzeciego korpusu, gdzie może przebywać 850 ludzi
25. *Redoute so im Kriege gebauet worden* | reduty zbudowane na wojnę
26. *Batardeaux umb das Wasser im Graben unzuspannen, so im Kriege gemacht – Batardeaux* | groble, aby zablokować wodę w fosie, tak zrobione w czasie wojny

Staatsbibliothek zu Berlin, Kartenabteilung, sygn. III C Kart X 20 998

28. **Brzeg. Fragment mapy brzegu Odry na odcinku Szydłowice, Nowe Kolonie – powiat Brzeg, 1791.** *CHARTÉ VON DER ODER UND DEREN Haupt DAEMMEN DURCH DAS KOENIGLICHE BURG AMT BRIEG[...] in den Jahr 1791 durch camer Conducteur Kosog unter der Direction des Krieges Rathes und Ober Deicheninspectoris Neuwertz sorfertig angetragen werden...*, Kosog i Neuwertz. Rysunek piórkami kolorowany, 184 × 92 cm, skala liniowa 390 reńskich prętów = 14, 6 cm. skala oryginału 1:10070. Dobrze oznaczone wschodnie przedmieścia Brzegu, dopisek o oznaczeniu wysokości wód w 1792 roku. Precyzyjne oznaczenia granic terenów zielonych i wód, oznaczenia zabudowy.

Archiwum Państwowe we Wrocławiu, sygn. Zespół Regulacji rzeki Odra 125

29. **Brzeg. Rzut młyna polskiego z kołami napędowymi, 1801.** *Grundriss der 1ten Etage zum Bau der polnischen Oder Mühle in Brieg mit 7 Pauzergängen auf den Gängenbaum. Fritsch.* Rysunek piórkami kolorowany, 64 × 46 cm, skala liniowa 100 Fuß = 24 cm, skala oryginału 1:130.

Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Zespół Regulacji rzeki Odry, sygn. 210/4

30. **Brzeg. Przekrój młyna polskiego z palowaniem, 1801.** *Zeichnung von Phalgrund zum Gerämen, zum Kosten des Mühlgebändes ingleichen des Schildes zum Bau der polnischen Oder Mühlen zu Breig. Tabl I. 1801 Fritsche.* Rękopis kolorowany, 64 × 46 cm, skala liniowa 100 Fuß = 24 cm, skala oryginału 1:130.

Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Zespół Regulacji rzeki Odry, sygn. 210/1

31. **Brzeg. Plan twierdzy, 1797/1802.** *Plan von der Festung Brieg.* Rysunek kolorowany, 53,3 × 43 cm, skala liniowa w prętach. Maasßtab von 100 Ruten = 6,28 cm, skala oryginału 1:6000, orientacja północno-wschodnia. Na dole po prawej: *In: lieutenant v. Rüdgersch, gezeichnet 1802, aufgenommen 1797.* Oznaczenie terenu zabudowanego w murach i budowli publicz-

nych poza murami na czerwono, oznaczone opisami nazwy geograficzne i funkcje najważniejszych obiektów. Oznaczenie różnymi barwami zieleni i pól, parków i cmentarzy.

Do planu dołączone

Renvoy für die Vestung Brieg

1. *Für die Festungswerke* | dla dzieł obronnych
 - a. *Der Hauptwall* | wał główny
 - I *Bastion plat Friedrich.* | Bastion Fryderyk
 - II. *Bastion plat Wilhelm.* | Bastion Wilhelm
 - III. *Bastion Preussen.* | Bastion Prusy
 - IV. *Bastion Brandenburg.* | Bastion Brandenburgia
 - V. *Bastion Pommern.* | Bastion Pomorze
 - VI. *Bastion Mark.* | Bastion Marchia
 - VII. *Bastion Magdeburg* | Bastion Magdeburg
 - VIII. *Bastion Halberstadt* | Bastion Halberstadt
 - IX. *Bastion Westphalen* | Bastion Westfalia
 - X. *Bastion Hautcharmoy* | Bastion Hautcharmoy
 - a. *Aussenwerke, Schlessen und Batardeaux* | dzieła zewnętrzne, służą i grodzie
 1. *Hornwerk vor dem Odetbore* | dzieło rogowe przed Bramą Odrzańską
 2. *Redoute welche den Steindam nach Schreibendorf bestreicht* | reduta ciągnąca się od grobli kamiennej do Pisarzowic
 3. *Batardeaux* | grodzie
 4. *Schiffs-Schleuse* | śluza dla statków
 1. *Für die Gebäude* | dla budowli
 - a. *Casemattirte Gebäude und Thore* | skazamatuowane budynki i bramy
 - A. *Pulvermagazine* | magazyn prochu
 - B. *Oderthor* | Brama Odrzańska
 - C. *Breslauer Thor* | Brama Wrocławska
 - D. *Mollwitzer Thor* | Brama Małujowicka
 - E. *Neisser Thor* | Brama Nyska
 - b. *Königliche nicht casemattirte Gebäude* | królewskie nie skazamatuowane budowle
 - a. *Commandanten Wohnung* | mieszkanie komendanta
 - b. *Proviant Magazine wovon 3 im Schlosse* | magazyny prowiantu z których 3 w zamku
 - c. *Proviant Schuppen* | szopy prowiantowe
 - d. *Salzmagazin* | magazyn soli
 - e. *Grenadier Caserne* | koszary grenadierów
 - f. *Musquetier Caserne* | koszary muszkietierów
 - g. *Zeughaus* | arsenał
 - h. *Laboratorium* | laboratorium
 - i. *Hauptwacht* | główny odwach
 - k. *Wachthäuser* | strażnice
 - l. *Accise und Zoll Gebäude* | budynki cła i akcyzy
 - m. *Stockthurm für die Baugefangenen* | wieża więzienna dla jeńców budowlanych
 - n. *Pulver-Remisen, ausserhalb der Stadt* | wozownie prochowe na zewnątrz miasta
 - a. *Artillerie-Schuppen* | szopy artyleryjskie
 - p. *Pallisaden-Schuppen* | szopy palisadowe
 - q. *Vestungs-Utensilien Schuppen* | szopy na narzędzia forteczne
 - r. *Exercier Schuppen* | szopy ćwiczeniowe
 - s. *Casernen-Kohlenschuppen* | koszarowe szopy na węgiel

t. *Casernen-Waschhaus* | koszarowa pralnia
 C. *Oeffentliche Civil Gebäude* | publiczne budynki cywilne
 aa. *Schloss Kirche* | kościół zamkowy
 bb. *Jesuiten Kirche* | kościół jezuitów
 cc. *Capuciner Kirche und Kloster* | kościół kapucynów i klasztor
 dd. *Catholische Begräbniss Kirche* | katolicki kościół grzebalny
 ee. *Evangelisch Deutsche Kirche* | ewangelicki niemiecki kościół
 ff. *Evangelisch Polnische Kirche* | ewangelicki polski kościół
 gg. *Evangelisch Gymnasium* | ewangelickie gimnazjum
 hh. *Spital* | szpital
 ii. *Oberamt* | urząd wyższy
 kk. *Rathhaus* | ratusz
 ll. *Bürgerliches Stockhaus* | więzienie mieszczkańskie
 mm. *Arbeits- und Irrhaus* | dom pracy i obłąkanych
 nn. *Deutsche Mühle* | niemiecki młyn
 oo. *Polnische Mühle* | polski młyn
 pp. *Walkmühle* | folusz
 qq. *Lob- Schleif- und Graupen-Mühle* | młyn kory i krupniczy
 rr. *Brettmühle* | tartak
 ss. *Bürgerliches Schützenhaus* | mieszczkański dom strzelecki
 tt. *Seiden-Spinnerey* | tkalnia jedwabiu
 uu. *Königliche Burgamts-Ziegelföfen* | królewskie zamkowe szopy ceglarskie
 xx. *Städtische Ziegelscheunen* | miejskie szopy ceglarskie
 yy. *Städtische Kalkscheunen* | miejskie szopy wapienne
Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kukturbeitz, Berlin, Festungspläne des Kriegsministeriums, sygn. XI. HA, F 71687, Blatt 1, 2

32. **Brzeg. Odra na odcinku Prędocin powiat Brzeg – Rataje, 1820.** *Oderstromkarte von der Grenze zwischen der Gemeinde Pram-sen und Tscheplovitz bis an die klein Briesner Viehtrift im Königl-ichen Regierungs Bezirk Breslau. Auf Hohen Befehl des Königlichen Ministeriums des Handels und der Gewerbe vermessen im July 1820 durch C. Senfstvon Pillsach rev. Bauschke.* Rysunek piórkiem ko-lorowany, 200 cm × 86 cm, skala liniowa: 250 prętów reń-skich = 18,5 cm, skala oryginału 1:5100, orientacja poł-u-dniowa. Oznaczone zarysy fortyfikacji z pasem zewnętrznym obsadzonym drzewami, bloki zabudowy i najważniejsze bu-dowle, oznaczenie osiedla Nowe Domy i ulicy Rybackiej na wschodzie oraz Ratajów na zachodzie, na północnym brze-gu Odry oznaczone funkcje i własność. Wyraźne odróżnie-nie terenów uprawnych od terenów zielonych.
Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Zespół Regulacji Rzeki Odry, sygn. 318

33. **Brzeg. Plan nurtu Odry od granicy gminy Wielka Nowa Wieś, 1822/23.** *ODERSTROHMKARTE Von der Grenze zwischen der gemeinde Gross Neudorf bis zur Briesenschen Viehtrift, im Be-zirk der Königlichen Regierung zu Breslau. Auf hohen Befehl des Königlichen Ministeriums des Handels und der Gewerbe, vermessen und Gezeichnet in den Monaten vom Juny 1822 bis Januar 1823. Durch Wilh. Wohlbrück, Reg Conducteur. Copie von F Faustel.* Rysunek kolorowany, 121 × 94 cm, skala liniowa: „Maß-stab von 50 Ruthen auf einen Decimal Zoll”, skala orygi-nału 1:5000, orientacja południowa. Objaśnienie dotyczące mierzonego poziomu wody. Oznaczenie zarysu fortyfikacji,

bloki zabudowy i najważniejsze budowle, oznaczenie osiedla Nowe Domy i ulicy Rybackiej na wschodzie oraz Ratajów (Przedmieście Wrocławskie) na zachodzie, na północnym brzegu Odry oznaczone funkcje najważniejszych obiektów przedmieści ich własność. Wyraźne odróżnienie terenów uprawnych od terenów zielonych.

Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Zespół Regulacji rzeki Odry, sygn. 358

34. **Brzeg. Plan Sytuacyjny miasta z przedmieściami, 1823.** *Situations Plan von der Stadt Brieg nebst dem dazu gehörigen Vorstäd-ten vermessen und gezeichnet am May und Juny des Jahres 1823 durch Wilh. Wohlbrück Königl. Regierungs Conducteur.* Rysunek kolorowa-ny, 113 × 74,5 cm, skala liniowa: *Maassstab von 120 Ruthen Rheinl. = 14,1 cm., 25 Ruthen auf einen Decimal Zoll*, skala ory-ginału 1:2500. Budynki, numeracja parceli, nazwy ulic i wła-sność najważniejszych parceli, granice własności miejskiej i dominialnej, rodzaje zagospodarowania zieleni, drogi i szosy. Legenda po lewej na górze:
Erklärung der Zeichen und Farben: oznaczenie znaków i barw
Städtische Gränze | granice miasta
Königl. Gränze | granice Królewskie
Kunst Strasse | drogi utwardzone
Land Strasse | drogi gruntowe
Verbindungs Weg – drogi łączące
Sommer Dam | letnia tama
Evangel. Kirche | kościół ewangelicki
Kathol. Kirche. | kościół katolicki
Thurm | wieża
Königl. Geb. | budynki królewskie
Magistrath Geb. | budynki magistratu
Privat Gebäude | budynki prywatne
Ziegel Dach. | dachy kryte dachówką
Schindel Dach. | dachy gontowe
Stroch Dach. | strzechy
Zum Burg Amtegehörige Häuser | domy należące do zarządu zamkowego
Der Fleischer Innung gehörige Häuser | domy należące do cechu rzeźników
Brandstellen | pogorzeliska
Publique Wasser Gefässe | zbiorniki wody publicznej
 Uwaga: część oznaczeń barwnych (techniki krycia dachu) wyblakła.
Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Kartografia Re-jencji Wrocławskiej, sygn. IV/30

35. **Brzeg. Fragment sekcijnej mapy topograficznej, 1824.** *Aufgenommen und gezeichnet im Jahre 1824 von Liittitz, Lt. Im 14ten Inf. Regt. Bande IX. Blatt 1. Brieg.* Rysunek kolorowany, wymiar sekcji: 46, 8 × 44 cm, skala oryginału 1:24000. Oznaczono sieć dróg, zabudowania, lasy, szrafowaniem rzeźbę terenu.
Staatsbibliothek zu Berlin, sygn. N 729/1-3019
36. **Brzeg. Plan miasta z wodociągami, 1826.** *Lage von der Wasserrohrleitungen in der Stadt Brieg [...] nebst enen vollständigen Plan von Brieg...* pod skalą: *vermessen und gezeichnet von Fritsche*

Königl. Bau Conducteur 1809, cop. C. Poerske 1826. Rysunek wielobarwny, 101 × 89 cm, skala liniowa: 30 prętów = 16,3 cm, skala oryginału: 1:700. Budynki prywatne i publiczne, nazwy ulic, sieć wodociągowa.

Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Kartografia Rejencji Wrocławskiej, sygn. IV/31

37. **Brzeg. Nowy kanał śluzowy, 1846/7.** *Situations Plan non dem Oder-Strome mit dem sämmtlichen Stauungs – Anlagen und dem NEUEN SCHLEUSSEN – KANALE bei der Stadt Brieg. Aufgenommen und ausgefertigt in den Jahren 1846 und 1847 von dem Königlichen Feldmesser Englich. Wasserstandes Oder- Strom am untrpegel 3 Fuss 8 Zoll.* Rysunek, 70 × 55 cm, skala liniowa 100 reńskich prętów = 15 cm, skala oryginału: 1:2500, orientacja południowo-zachodnia. Na dole dopisek: *Anmerkung. Die Längen der königlichen Ufer sind nach der von Coducteur Held II. gefertigten vom Magistrat zu Brieg unter 14ten Juli 1835 als richtig anerkannten Karte, eingetragen worden.* Oznaczenia wód, grobli i budowli po północnej stronie rzeki i w północnym skraju miasta. **Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Zespół Regulacji rzeki Odra, sygn. 531**

38. **Brzeg. Plan miasta z Przedmieściami, 1823/1860.** *Brieg mit seinem Vorstädten. Copie von der Charte 1823 des Regr. Conducteur Wohlbrück rectificirt im Herbst 1860 nach dem Bestand v. 1860. durch Filitz vereidet Geometer.* Rysunek piórkem kontrowany, 118 × 76,7 cm, skala liniowa w prętach 90 prętów = 15,7 cm, skala oryginału 1:2150, orientacja północno-wschodnia. Oznaczenie budowli publicznych i prywatnych, oznaczenia profilu fortyfikacji, oznaczenia zieleni. Pisemne oznaczenie najważniejszych obiektów, nazwy ulic, numeracja parceli. Legenda po lewej na dole:

Signatur:

Kirchen | kościoły (odróżnienie ewang. i kat.)

Königliche Gebäude | budynki królewskie

Communal Gebäude | budynki komunalne

Gebäude mit Kupfer, Zink oder Ziegeln gedeckt | budynki kryte miedzią, blacha cynkową lub dachówką.

Stein = Pappe gedeckt | budynki kryte papą

Schindeln | budynki kryte gontami

Stroh | budynki kryte strzechą

worin Röhrwasser = Behälter sind | budynki ze zbiornikami na wodę

öffentliche Brunnen | publiczne studnie

Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Komisja Generalna, sygn. Brzeg 2

39. **Brzeg. Plan miasta z przedmieściami, 1860.** *Plan der Stadt Brieg mit ihren Vorstädten nach geometrischer Aufnahme gezeichnet im Herbs 1860 von E. Filitz jun, K. Regr. Conducteur, 1860.* Litografia, 62 × 36, 5 cm, skala liniowa 50 prętów reńskich = 8,3 cm, skala oryginału 1:2300. Budynki prywatne publiczne, numeracja, rodzaj pokrycia dachowego, oznaczenie zbiorników wodnych, studni, pomp, źródeł, fontann itd. W prawym górnym rogu:

Erklärung.

Gebäude dem Fiskusgehörig. | budynki skarbu państwa

der Commune Brieg geb örig | budynki komunalne

mit maßiver Bedachung, als Kupfer, Zink, Ziegeln, etc. | budynki z dachami trwałymi, jak miedź, cyna, cegła itd.

mit Schindeln gedeckt. | budynki kryte gontem

Stroh gedeckt. | budynki kryte strzechą

Wasser-Behälter, Brunnen, Pumpen, Quellen, Fontainen etc. | Zbiorniki na wodę, studnie, pompy, źródła, fontanny itd.

W prawym dolnym rogu:

Oeffentliche Gebäude. | budynki publiczne

A. *Kath. Pfarrkirche /:heilige Kreuz-Kirche:/.* | katolicki kościół parafialny (k. św. Krzyża)

B. *Schloss- oder Hedwigs-Kirche /:kath.:/* | kościół zamkowy lub Jadwigi (katolicki)

C. *Evangl. Pfarrkirche /:St. Nicelai:/.* | ewangelicki kościół parafialny (św. Mikołaja)

D. *Evangl. Begräbnis-Kirche /:St. Trinitatis:/* | ewangelicki kościół cmentarny (św. Trójcy)

E. *Kathol Begräbnis-Kirche /:Kreuz* | katolicki kościół cmentarny (Krzyż)

F. *Jüdisch Bethaus /:Synagoge/* | żydowski dom modlitwy (synagoga)

G. *Piasten-Schloß* | zamek piastowski

H. *Salz Magazin.* | magazyn soli

I. *Gymnasium.* | gimnazjum

K. *Magazin in der Mollwitz Strasse.* | magazyn na ul. Małujowickiej

L. *Zuchtbaus für weibliche Personen.* | więzienie dla kobiet

M. *Zuchtbaus für Männer.* | więzienie dla mężczyzn

N. *Irren – Anstalt Polnische Gasse.* | zakład dla obłąkanych ul. Polska

O. *Zeughaus.* | zbrojownia

P. *Kleine Kaserne.* | małe koszary

Q. *Große Kaserne.* | duże koszary

R. *Unter Steuer Amt.* | niższy urząd podatkowy

S. *Garnison-Lazareth.* | lazaret garnizonowy

T. *Kreis-Gericht. Burg-Strasse.* | sąd powiatowy

U. *Inquisitoriat vor dem Mollwitz Thor.* | inkwizytoriat przed Bramą Małujowicką

V. *Walke, auf der Mühl-Insel.* | folusz, na Wyspie Młyńskiej

W. *Schleusen-Zollamt am Canal.* | śluzowy urząd celny na kanale

X. *Königl. Mehlmühle am rechten Oderufer.* | Królewski młyn zbożowy na prawym brzegu Odry

Y. *Buhmenmeisterei daselbst.* | dom jazowego

Z. *Bahnhof Brieg.* – dworzec kolejowy Brzeg

a. *Rathaus /:Ring:/* | ratusz

b. *Evang. Armen Schule. /:Bader-Gasse:/* | ewangelicka szkoła dla ubogich (Bader-Gasse)

c. *Krankenhaus für weibl. Personen /:Mühlgasse:/* | szpital dla kobiet (Mühlgasse)

d. *Speise-Anstalt für Arme, /:Mühlgasse:/* | jadalnia dla ubogich (Mühlgasse)

e. *Marstall und Spritzenhaus /:am Zeughaus:/* | stajnia i remiza strażacka (w zbrojowni)

- f. *Fourage-Magazin* /:am Zeughaus:/ | magazyn paszy dla koni (w zbrojowni)
- g. *Bauden-Schoppen*. /:Stockgasse:/ | magazyny materiałów budowlanych (Stockgasse)
- h. *Stockhaus*. | więzienie
- i. *Lutherische Mädchen- Schule Lange Strasse*. | luterska szkoła dla dziewcząt, Lange Strasse
- k. *Seelenhaus v. Reiche* /:Weiber-Spital:/, *dasselbst*. | dom duszny dla bogatych
- l. *Schauspielhaus Milch-Strasse*. | teatr miejski Milch Strasse
- m. *Kathol. Schule. Sperlingsberg*. | szkoła katolicka Sperlingsberg
- n. *Evangl. Knaben-Schule am Schloß*. | ewangelicka szkoła dla chłopców przy zamku
- o. *Fleischbänke*. | ławy mięsne
- p. *Gasanstalt*. | zakład oświetlenia gazowego
- q. *Kranken-Anstalt/Klingelhaus:/* | szpital (Klingelhaus)
- r. *Abdeckerei*. | rakarnia
- s. *Bade-Anstalt bei Scholz an der Oder*. | łaźnia przy Scholzach nad Odrą
- t. *Bade-Anstalt bei Lange an der Oder*. | łaźnia przy Lange'ach nad Odrą
- u. *Dampfbad an der Fuchsburg*. – łaźnia parowa na Fuchsburg
- v. *Post- u. Landraths-Amt* /:Paulauer Strasse. | urząd pocztowy i starostwa powiatowego (Paulauer Strasse)
394. *Kreis-Steuer-Amt*. | okręgowy urząd skarbowy
365. *Ring Apotheke Werner*. | przyrynkowa apteka Wernera
14. *Ring Apotheke Sperr*. | przyrynkowa apteka Sperra
- w. *Vereinigt. Hospital z. Heiligen Geist u. St. Georg*. | połączone szpitale św. Ducha i św. Jerzego

Gasthöfe. – gospody

No. des Hauses. | numery domów

1. *Rothe Hirsch. Zoll-Straße*. | „Czerwony Jeleń”. Zoll-Straße
9. *Goldene Lamm, Zoll-Strasse*. | „Złote Jagnię”, Zoll-Strasse
18. *Goldene Kreuz Ring*. | „Złoty Krzyż” Rynek
343. – *Blaue Hirsch. Ecke der Wagner- u. Mollwitzer Strasse*. | „Niebieski Jeleń”. Narożnik Wagner- i Mollwitzer Strasse
300. *Die drei Kronen*. /:Mollwitzer Strasse. | „Trzy Korony”. Mollwitzer Strasse
345. *Der deutsche Kaiser. Mollwitzer Strasse*. | „Niemiecki Cesarz” Mollwitzer Strasse
302. *Goldne Adler. Lange Strasse*. | „Złoty Orzeł”. Lange Strasse
320. *Goldene Löwe. Lange Strasse*. | „Złoty Lew”. Lange Strasse
- 35, 36. *Weisse Adler. Gerber-Gasse*. | „Biały Orzeł”. Gerber-Gasse
- Nachricht*. – informacja
1. *Die römischen Ziffern berechnen die Stadt-Bezirke nach der letzten Eintheilung von 1852*. | rzymskie cyfry określają dzielnice miasta po ostatnim podziale z 1852
2. *Die deutschen Ziffern bezeichnen die Hausnummern*. | Niemieckie cyfry określają numery domów
3. *Die Stadt liegt unter 50° 51' 50" Nordbreite und 35° 6' 1" Ost-Länge von Ferro, am linken Ufer der Oder*. | Miasto położone jest na 50° 51' 50" szerokości geograficznej północnej i 35° 6' 1" długości geograficznej wschodniej od Ferro, na lewym brzegu Odry
4. *Das Steinpflaster des Marktes ist vor dem goldenen Kreuze 20 Pariser Fuß über der Oder und 418' Über der Ost-See-erhaben* |

| bruk rynkowy wznosi się przed Złotym Krzyżem 20 stóp paryskich ponad Odrą i 418' ponad Morzem Bałtyckim

5. *Einnwohnerzahl 1860 exob. Militair*: | liczba mieszkańców poza wojskowymi

a, *in der Stadt: 10,550* \} | w mieście: 10550

Zusammen 13,100 – łącznie 13100

b, *in den Vorstädten: 3,150* /} | na przedmieściach: 3150

Staatsbibliothek zu Berlin, Kartenabteilung, sygn. III C Kart X 21000

40. **Brzeg. Plan rozbudowy południowo wschodniej części miasta, 1868.** Projekt *zur Erweiterung und Bebauung der Stadt Brieg*. Autor: Königl. Geometer Hauptmann a. D. Filitz. Litografia G. Ertel Breslau, 78 × 58 cm., skala oryginału 1:2000, orientacja północno-wschodnia. Oznaczenia najważniejszych budynków z budynkami willowymi z nazwiskami właścicieli. Po prawej odrębna notatka o aktualizacji mapy: *Auf den gegenwärtigen Stand der Situation ergänzt durch den Geometer Wippertag* 21.6.96. **Archiwum Państwowe w Opolu, Akta m. Brzegu, sygn.: 12609**

41. **Brzeg. Plan przeglądowy, 1896.** *Uebersichts Plan der Stadt Brieg. Auf Grund der Neumessung vom Jahre 1896 vierevielfältigt im Jahre 1897 durch den vereideten Landmesser Rathy Autogr. Druck Theiner & Meinicke, Breslau*. Druk wielobarwny, 92 × 64 cm, skala oryginału 1:5000. Nazwy ulic, oznaczone budynki prywatne, granice administracyjne, przebieg nowych ulic. Legenda z 40 obiektami.

Legenda po lewej

Erklärungen:

1. *Rathaus* | ratusz
2. *Amts-Gericht* | sąd
3. *Gymnasium* | gimnazjum
4. *Piasten- Schloss* | zamek piastowski
5. *Schloss Kapelle* | kaplica zamkowa
6. *Turnhalle (Städtische)* | hala gimnastyczna (miejska)
7. *Exercier Schuppen* | szopy ćwiczeniowe
8. *Kath. Kirche* | kościół katolicki
9. *Hob. Töchter Schule* | szkoła dla dziewcząt dobrze urodzonych
10. *Kgl. Zeughaus* | arsenał królewski
11. *Kaserne* | koszary
12. *Wache* | odwach
13. *Kaserne* | koszary
14. *Prov. Irren-Anstalt* | prowincjonalny zakład dla obłąkanych
15. *(Direction)* | dyrekcja
16. *Königl. Straf Anstalt* | więzienie królewskie
17. *Ev. Kirche* | kościół ewangelicki
18. *Stadt Theater* | teatr miejski
19. *Haupt Wache* | główny odwach
20. *Proviant Amt* | biuro aprowizacji
21. *Landwirtsch. Schule* | szkoła rolnicza
22. *Garnison Lazareth* | lazaret garnizonowy
23. *Turnhalle (Gymnasial)* | sala Gimnastyczna (gimnazjalna)
24. *Gefangenen-Anstalt* | areszt
25. *Marien- Stift* | fundacja maryjna
26. *Schullehrer-Seminar* | seminarium nauczycieli szkolnych

27. *Gewerbe Haus* | dom rzemieślniczy
 28. *Post-Amt* | urząd pocztowy
 29. *Reichs-Bank* | Bank Rzeszy
 30. *Empfangs-Gebäude* | recepcja
 31. *Bahnpost* | poczta kolejowa
 32. *Ev. Schule* | szkoła ewangelicka
 33. *Ev. Kirche* | kościół ewangelicki
 34. *Städt. Krankenhaus* | szpital miejski
 35. *Kath. Kirche* | kościół katolicki
 36. *Prov. Irren Anst. (Briegischdorf)* | prowincjonalny zakład dla obłąkanych (Brzeska Wieś)
 37. *Schule* | szkoła
 38. *Kaserne* | koszary
 39. *Landgericht* | sąd krajowy
 40. *Luther. Kirche* | kościół luterński
Staatsbibliothek zu Berlin, Kartenabteilung, sygn. III C Kart X 21002
42. **Brzeg. Plan miasta, ok. 1900.** *Plan von Brieg, Verlag von Franz Leichter Nachf. Hugo Süßmann, Brieg Bez. Breslau.* Druk: *Graph. Inst. Julius Klinkhardt, Leipzig.* Druk kolorowany, 54,5 × 43, 5 cm, skala liniowa 800 m = 16,2 cm, skala oryginału 1:5000. Oznaczone ulice, budynki prywatne i publiczne, kolej. **Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Kartografia Rejencji Wrocławskiej, sygn. IV/35**
43. **Brzeg. Fragment mapy topograficznej, 1883, 1884, 1914.** *Messtischblatt. Preuss Landesaufnahme, Nr 3019.* Fragment sekcji *Brieg.* Druk, 48 × 46 cm, skala liniowa: 160 mm = 4000 m, skala oryginału 1:25000. **Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Kartografia Rejencji Wrocławskiej, sygn. 6541 III C 3019/1**
44. **Brzeg. Fragment mapy topograficznej, 1884, 1930, 1932.** *Messtischblatt. Preuss Landesaufnahme, Nr 3019/5170.* Fragment sekcji *Brieg.* Druk, 48 × 46 cm, skala liniowa: 160 mm = 4000 m, skala oryginału 1:25000. **Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Kartografia Rejencji Wrocławskiej, sygn. 6541 III C 3019/2**
45. **Brzeg. Projekt planu zabudowy na południe od szosy wrocławskiej, 1922,** *Brieg, Arch. Prof. Dr Ing. Hermann Jansen, Berlin W. 35 26 Nov. 1922.* Rysunek na kalce, 88 × 59 cm., skala liniowa 700 m = 13,9 cm, skala oryginału 1:5000. **Archiwum Państwowe w Opolu, Akta m. Brzegu, sygn. 12596**
46. **Brzeg. Pionowy widok z lotu ptaka, 1925.** Szklany negatyw 13 × 18 cm. **Herder Institut Marburg, Hansa Luft Bild, sygn. 58436**
47. **Brzeg. Widok lotniczy, widok ukośny od strony południowej, 1925.** Szklany negatyw 13 × 18 cm. **Herder Institut Marburg, Hansa Luftbild, sygn. 58441**
48. **Brzeg. Plan miasta, ok. 1930.** *Paul Baron's Stadtplan Brieg Bez. Breslau. Gefertigt vom Städt. Verkehrsamt Brieg.* Druk: *Lith. U. Druck Geographisches Institut Paul Baron. Liegnitz i/Schl.* Druk litograficzny wielobarwny, 50 × 70 cm, skala oryginału 1:6000. Alfabetyczny wykaz ulic. **Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Kartografia Rejencji Wrocławskiej, sygn. IV/37**
49. **Brzeg. Plan miasta z oznaczonymi granicami administracyjnymi, poszczególnych okręgów miejskich, ok. 1935.** *Plan der Stadt Brieg, Regbez. Breslau gefertigt vom Städt. Verkehrsamt Brieg.* **Światłokopia kolorowana, 52 × 75 cm, skala oryginału 1:6000.** Lista ulic z ich lokalizacją, oznaczone nazwy ulic. **Archiwum Państwowe w Opolu, Akta m. Brzegu, sygn. 12430**
50. **Brzeg. Plan miasta Brzeg przedstawiający liczbę mieszkańców w centrum, strefy przemysłowe, tereny zielone, zbiorniki wodne i rzekę Odrę oraz określający granice miasta, 1935.** *Brieg Bez. Breslau, Brieg im Januar 1935 Stadtvermessungsamt.* Rysunek na kartonie, 60 × 70 cm, skala oryginału 1:10000. **Archiwum Państwowe w Opolu, Akta m. Brzegu, sygn. 12104**
51. **Brzeg. Plan miasta przedstawiający liczbę mieszkańców przypadającą na poszczególne dzielnice miasta, 1935.** *Brieg Bez. Breslau.* Rysunek na kartonie, 58 × 67 cm, skala oryginału 1:10000. **Archiwum Państwowe w Opolu, Akta m. Brzegu, sygn. 12103**
52. **Brzeg. Plan Katastralny południowej części miasta, ok. 1900, uzupełnienia 1931, 1933, 1934, 1936, 1940.** *Kreis Brieg. Gemarkung Brieg Nr 7.* Rękopis, światłokopia, papier na płótnie, wielobarwny, 66 cm × 51 cm, skala: 1:2500, orientacja północno-wschodnia. Widoczny zarys fortyfikacji i fosy. **Archiwum Państwowe w Opolu, Urząd katastralny Brzegu. Mapy wyłączone z zespołu Mapy i plany miasta Brzegu, sygn. 681**
53. **Brzeg. Plan zagospodarowania miasta, ok. 1940.** *Plan der Stadt Brieg.* Druk kolorowany, 122 × 93 cm, skala oryginału 1:5000. Oznaczenie funkcji poszczególnych terenów, oznaczenie perspektywy czasowej zagospodarowania terenów mieszkalnych. **Archiwum Państwowe w Opolu, Akta m. Brzegu, sygn. 12615**
54. **Brzeg. Obiekty historyczne centrum miasta, 1953/1954.** Plansza dołączona do opracowania: S. Golachowski, M. Przyłęcki, E. Jęczalik, St. Niemirko, *Brzeg. woj. opolskie. Studium historyczno-urbanistyczne do planu zagospodarowania przestrzennego miasta. Sugestia przebudowy urbanistycznej miasta*, Wrocław 1954. Owalid, tempera i kredka, 95 × 65 cm, skala oryginału 1:1000. **Archiwum Oddziału Terenowego Narodowego Instytutu Dziedzictwa we Wrocławiu Zespół depozyt dokumentacji po PP PKZ Oddział we Wrocławiu, sygn. PDNH 13**
55. **Brzeg. Wnioski konserwatorskie do planu porządkowego, 1953/1954.** Plansza dołączona do opracowania: S. Golachowski, M. Przyłęcki, E. Jęczalik, St. Niemirko, *Brzeg. woj. opolskie.*

Studium historyczno-urbanistyczne do planu zagospodarowania przestrzennego miasta. Sugestia przebudowy urbanistycznej miasta, Wrocław 1954. Owalid, tempera i kredka, 95 × 65 cm. Brak autora planszy. Archiwum Oddziału Terenowego Narodowego Instytutu Dziedzictwa we Wrocławiu Zespół depozyt dokumentacji po PP PKZ Oddział we Wrocławiu, sygn. PDNH 13

56. **Brzeg. Wizualizacja kartograficzna BDOT10k, 2022. Skala 1:10 000.** Arkusz M-33-47-B-d-4, stan baz BDOT10k

i NMT na dzień 2022.06.03. Centralny ośrodek Dokumentacji Geodezyjnej i Kartograficznej w Warszawie.

57. **Brzeg. Ortofotomapa, 2022. Skala 1:10 000.** Arkusze: M-33-47-B-d-4-1, M-33-47-B-d-4-2, M-33-47-B-d-4-3, M-33-47-B-d-4-4, piksel 0,05 m, stan na dzień 2022.03.22. Centralny ośrodek Dokumentacji Geodezyjnej i Kartograficznej w Warszawie.

CARTOGRAPHY AND ILLUSTRATIONS

RAFAŁ EYSYMONT[†], RADOSŁAW GLIŃSKI

ILLUSTRATION ON THE COVER AND TITLE PAGE

- Cover: **Brzeg. Brieg, the panorama of the city from the south**, F. B. Werner, coloured copperplate. *Scenographia Vr-bium Silesiae Tab. I d. i. Prospecte der Staedte Schlesiens. I. Tabell, in welcher die Staedte der Furstenth. Oels und Brieg vorgestellt werden, gezeichnet von F. B. Werner, und edirt von Hom. Erben, Nürnberg, before 1737*. Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Starych Druków, inv. no. 595029.

ILLUSTRATION PART

1. **Prehistoric and medieval settlement near Brzeg**, by K. Demidziuk, cartographic design by M. Siehankiewicz.
2. **City locations in 13th century in Silesia and Kłodzko Land (with in the modern borders of Poland)** study by M. Młynarska-Kaletynowa.
3. **Brzeg. The plan of the city**. *Grundriss von Brieg*. Coloured pen drawing, size: 34,1 × 27,8 cm. *Topographia oder Prodromus Delineati Principatus Lignicensis, Bregensis et Wolaviensis una cum Principatu Trachenbergensi das ist Presentatio und Beschreibung derer Städte, Flecken, Clöster, Schlösser, Ritter Sitz und adlichen Häusern, Gärten, Kirchen, Dorfschaften der Fürstenthümer Lignitz, Brig und Wolau mit dem district des Fürstenthums Trachenberg durch viel Järidge muhsame Reisen zusam getragen von F.B. Wernher* (further: F. B. Werner, *Topografia oder Prodromus*). Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Rękopisów, inv. no. R 551 Vol. II, (dates quoted in the volume: 1740–1759), p. 278/279.
4. **Brzeg, The view of the city centre from the south-west, 1928**. Aerial photograph, negative: 13 × 18 cm. Herder Institut Marburg, Hansa Luftbild, inv. no. 58443.
5. **Brzeg. Building blocks with brevery law**, ed. M. Golinski, cartographic ed: M. Siehankiewicz.
6. **Brzeg. St. Nicholas's parish church, general view from the southeast**. *S. Nicolai Pfarrk. vo. Mitternacht*. Coloured pen drawing, size: 7,9 × 16,4 cm. F. B. Werner, *Topografia oder Prodromus*. Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Rękopisów, inv. no. R 551 Vol. II, (dates quoted in the volume: 1740–1759), p. 322.
7. **Brzeg. Saints Peter and Paul's Church, general view**. *S. S. Peter u. Paul, jetzt Zeughaus*. Coloured pen drawing, size: 7,5 × 8,2 cm. F. B. Werner, *Topografia oder Prodromus*. Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Rękopisów, inv. no. R 551 Vol. II, (dates quoted in the volume: 1740–1759), p. 311/L.
8. **The castle of Brzeg. The main gate. Ca. 1940**. Photograph of H. Klette. Size 23 × 17,4 cm. Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Zbiorów Graficznych, inv. no. 2781, fotografie.
9. **Brzeg. A fragment of the plan of the fortress of Valentin von Säbisch from 1625**. After: K. Bimler, *Die schlesischen massiven Wehrbauten*, Band 2. Fürstentum Brieg, Breslau 1941, fig. 13, p. 45.
10. **Brzeg. Town hall, general view from the south-west**. *Rathaus vo. Mittag an zu sehe*. Coloured pen drawing, size: 16,1 × 8,9 cm. F. B. Werner, *Topografia oder Prodromus*. Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Rękopisów, inv. no. R 551 Vol. II, (dates quoted in the volume: 1740–1759), p. 311/L., p. 317.
11. **Brzeg. Town hall, general view from the North**. *Rathaus von Mitternacht an zu sehe*. Coloured pen drawing, size: 16,2 × 9,0 cm. F. B. Werner, *Topografia oder Prodromus*. Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Rękopisów, inv. no. R 551 Vol. II, (dates quoted in the volume: 1740–1759), p. 320.
12. **Brzeg. The Piast (ducal) Gymnasium, general view**. *Fürstl. Gymnasium*. Coloured pen drawing, size: 10,3 × 8,2 cm. F. B. Werner, *Topografia oder Prodromus*. Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Rękopisów, inv. no. R 551 Vol. II, (dates quoted in the volume: 1740–1759), p. 311/P.

13. **Brzeg. The southern frontage of the market square, general view.** *Die Marckt Seithe gegen Mittag an zu sehen.* Coloured pen drawing, size: 17 × 8 cm. F. B. Werner, Topografia oder Prodromus. Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Rękopisów, inv. no. R 551 Vol. II, (dates quoted in the volume: 1740–1759), p. 326.
 14. **Brzeg. A frontage of the market square, general view from the east.** *Ring od. Marckt Seithe von Morgen an zu sehen.* Coloured pen drawing, size: 17,8 × 8,6 cm. F. B. Werner, Topografia oder Prodromus. Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Rękopisów, inv. no. R 551 Vol. II, (dates quoted in the volume: 1740–1759), p. 341.
 15. **Brzeg. The Capuchin monastery and church, general view.** *Capuciner Clösterl.* Coloured pen drawing, size: 15,4 × 7,4 cm. F. B. Werner, Topografia oder Prodromus. Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Rękopisów, inv. no. R 551 Vol. II, (dates quoted in the volume: 1740–1759), p. 316.
 16. **Brzeg. The panorama of the city besieged by the Swedes in 1642.** *Brieg von Schweden beläget 1642.* Coloured pen drawing, size: 19,3 × 8 cm. F. B. Werner, Topografia oder Prodromus. Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Rękopisów, inv. no. R 551 Vol. II, (dates quoted in the volume: 1740–1759), p. 340.
 17. **Brzeg. The panorama of the city before the Brandenburg siege (bombing).** *Prospect von Brieg vor der Brandenbl. belagerung.* Coloured pen drawing, size: 11,5 × 21,5 cm. F. B. Werner, Topografia oder Prodromus. Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Rękopisów, inv. no. R 551 Vol. II, (dates quoted in the volume: 1740–1759), p. 303/1.
 18. **Brzeg. The panorama of the city from the North across the Odra River.** *Prospect von Brieg von der Wasser Seithe.* Coloured pen drawing, size: 21,5 × 11,5 cm. F. B. Werner, Topografia oder Prodromus. Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Rękopisów, inv. no. R 551 Vol. II, (dates quoted in the volume: 1740–1759), p. 303/2.
 19. **Brzeg. Aerial view of the city from the North. Brieg.** Coloured pen drawing, size: 42,7 × 29,6 cm. F. B. Werner, Topografia oder Prodromus. Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Rękopisów, inv. no. R 551 Vol. II, (dates quoted in the volume: 1740–1759), p. 288/289.
 20. **Brzeg. Brieg, the panorama of the city from the south, F. B. Werner, coloured copperplate.** *Scenographia Vrbum Silesiae Tab. I d. i. Prospecte der Staedte Schlesiens. I. Tabell in welcher Die Staedte der Fürstenth. Oels und Brieg vorgestellt werden, gezeichnet von F. B. Werner und edirt von Hom. Erben, Nürnberg, before 1737.* Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Starych Druków, inv. no. 595029.
- Legend at the bottom:
1. *Das Breslauer Thor* | Wrocławska Gate
 2. *Fürstl. Schlos* | Ducal castle
 3. *Schlos Kirch zu S. Hedwig* | St. Hedwig's castle church
 4. *Die Fürstl. Schul* | ducal school
 5. *Thürnel von der Jesuit. Residenz* | tower of the Jesuit residence
 6. *Das Rathhaus* | town hall
 7. *Das Mollwitz Thor* | Małujowicka Gate
 8. *Gewesenes Closter, jetzo ein Zeughaus* | former monastery, now arsenal
 9. *P. P. Capuziner* | The Capuchins
 10. *S. Nicolai Pfarr Kirch* | St. Nicholas's parish church
 11. *Briegs Dorfer Thor* | Brzeskiej Wsi Gate
 12. *Luthr. Begräbnis* | Lutheran cemetery
 13. *Cathol. Begräbnus Kirchle* | Catholic burial church
21. **Brzeg. The Jesuit church of the Holy Cross, general view.** *Kirch der PP. Societ. Jesu.* Coloured pen drawing, size: 8,4 × 9,2 cm. F. B. Werner, Topografia oder Prodromus. Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Rękopisów, inv. no. R 551 Vol. II, (dates quoted in the volume: 1740–1759), p. 315/L.
 22. **Brzeg. Former Jesuit chapel, general view.** *Ehemalige Capel der Jes.* Coloured pen drawing, size: 6 × 8,4 cm. F. B. Werner, Topografia oder Prodromus. Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Rękopisów, inv. no. R 551 Vol. II, (dates quoted in the volume: 1740–1759), p. 315/P.
 23. **Brzeg. A spinning mill and penitentiary, general aerial view (1745).** *Spinnhaus in Brieg. Inscription in Fassade. VTrtVtIs est DoMare qVos CVnstl paVent atqVe fVgIVnt.* Coloured pen drawing, size: 16,7 × 9,7 cm. F. B. Werner, Topografia oder Prodromus. Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Rękopisów, inv. no. R 551 Vol. II, (dates quoted in the volume: 1740–1759), p. 345.
 24. **A schematic plan of the city, 1750. A fragment of the title page.** *Krieges Carte. Des Theiles von Ober Schlesien dieseits der Oder, von Brieg bis Oderberg, ferner längst der Osterreichischen Grentze über Troppau und Jagerndorff bis Patschkau und so fortan über Münstrberg nach Brieg,* sign: *Ev. Wreck, Glatz den 15ten Fbr. 1750.* Coloured drawing, size: 16,2 × 11,4 cm. Linear scale for the city plan from the title page 700 Rhinish rods = 18,7 cm (100 rods = 27 mm), original scale 1:13 200. Fortifications, fields, meadows, forests and a sheepfold on the north side of the Odra River visible. Staatsbibliothek zu Berlin, inv. no. Kart N 15 060/3.
 25. **Brzeg. Ducal castle after damage caused by bombing (and after reconstruction).** *Fürstl. Schlos nach der Bombardirung.* Coloured pen drawing, size: 16,3 × 9,3 cm. F. B. Werner, Topografia oder Prodromus. Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Rękopisów, inv. no. R 551 Vol. II, (dates quoted in the volume: 1740–1759), p. 301.

26. **Brzeg. Catholic cemetery church, general view.** *Cathol. Begräbnis Kirche*. Coloured pen drawing, size: 8 × 8,1 cm. F. B. Werner, Topografia oder Prodromus. Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Rękopisów, inv. no. R 551 Vol. II, (dates quoted in the volume: 1740–1759), p. 316/L.
27. **Brzeg. Evangelical cemetery church, general view.** *Luthr. Begräbnis Kirche*. Coloured pen drawing, size: 8,2 × 8,1 cm. F. B. Werner, Topografia oder Prodromus. Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Rękopisów, inv. no. R 551 Vol. II, (dates quoted in the volume: 1740–1759), p. 316/P.
28. **Brzeg. The view of the city from across the Odra River with the bridges, barracks, Franciscan church, St. Nicolas's church, town hall and castle, mid-19th century.** *Brieg*. Etching, size 20 × 15 cm, The Wrocław University Library, The Graphic Collection Department, inv. no. 8623.
29. **Brzeg. The view of the city from the right bank of the Odra River.** The towers of the churches and town hall, a weir on the Odra River. *Brieg*. Lithograph, ca. 1840. Illustration after: Breslauer Blätter, 1840, no. 33. Size: 13 × 17 cm.
30. **Brzeg. The panoramic view from the North with the Franciscan church, town hall, St. Nicholas's church, Jesuites church and castle.** *Brieg*. Lithograph, 1839, a print from „Borussia” from 1839, size: 18,6 × 12,1 cm. Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Zbiorów Graficznych, inv. no. 4045.
31. **Brzeg. The view of the city from the south-east, after 1842.** *Brieg*. Lithograph. R. Ziegert, printed by A. Klockau, 32 × 23 cm. The railway station in the foreground. Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Zbiorów Graficznych, inv. no. 6922.
32. **Brzeg. A bridge over the Odra River.** *Brieg Oderbrücke*. Photograph Brannet et Bertriebus. Date on the stamp: 15.05.1914. Heliography, Ottmar Zieher, München. Size: 14 × 8,9 cm. Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Zbiorów Graficznych, inv. no. 18 938 poczt.
33. **Brzeg. A burgher house from the early 19th century with signboards „Franz Kuhnert”, ca. 1900.** Photograph: Eichborn- Filiale Brieg, size 21 × 16 cm. Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Zbiorów Graficznych, inv. no. 6010, photographs.
34. **Brzeg. The statue of the Emperor Wilhelm, ca. 1910.** *Brieg, Bez. Breslau. Kaiser Wilhelm-Denkmal mit Oderpartie*. Publisher: Rheinische Kunsverlagsanstalt Heinrich Lenz, Wiesbaden. A coloured postcard. Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Zbiorów Graficznych, inv. no. 18 099 poczt.
35. **Brzeg. St. Nicholas's church.** *Brieg. Nikolaikirche*. Photograph: Verlag M. Süß, Buch und Papierhandel. Size: 13,7 × 8,8 cm. Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Zbiorów Graficznych, inv. no. 18 085 poczt.
36. **Brzeg. The view towards the post office at present Piastowska street.** *Brieg (Schlesien) Herzog – Georg – Straße, Blick zur Post*. Date on the stamp: 22.10.1942. Verlag Schöning & Co Lübeck. Size: 14 × 8,9 cm. Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Zbiorów Graficznych, inv. no. 18 943 poczt.
37. **Brzeg. A fragment of the Bergel's promenade with a water fountain.** *Brieg. Springbrunnen in der Bergelpromenade*. The author: Karl Grossmann n. Max. Date in the text: 4th July 1929. Heliography Otto Zieher, München, size: 14 × 18,9 cm. Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Zbiorów Graficznych, inv. no. 18 093 poczt.
38. **Brzeg. Buildings from the early 20th century at present Robotnicza street.** *Brieg. Bismarckstrasse*. Date in the text: 3rd June 1918. Size: 13,6 × 8,5 cm. Publisher: Graph. Verl.- Anst. G. M. B. H. Breslau. Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Zbiorów Graficznych, inv. no. 18 097 poczt.
39. **Private houses from the 1920^s at Schellerstrasse (now ul. Hetmana Tarnowskiego),** after: Walther Tscheschner, Aus der Geschichte der Stadt Brieg, Düsseldorf-Kaiserwerth 1930.
40. **A social housing estate from the 1920^s at Roonstrasse (now ul. Wiedeńska),** after: Walther Tscheschner, Aus der Geschichte der Stadt Brieg, Düsseldorf-Kaiserwerth 1930.
41. **Brzeg. The view of the housing estates south-west of the city centre, 1931.** Aerial photograph, negative: 13 × 18 cm. Herder Institut Marburg. Hansa Luftbild, inv. no. 58448.
42. **Modernist buildings from 1928–1930 at Logastrasse (now ul. Władysława Łokietka),** after: Walther Tscheschner, Aus der Geschichte der Stadt Brieg, Düsseldorf-Kaiserwerth 1930.
43. **Modernist buildings from the late 1920^s at Fischerstrasse (now ul. Rybacka),** after: Walther Tscheschner, Aus der Geschichte der Stadt Brieg, Düsseldorf-Kaiserwerth 1930.
44. **Brzeg. A fragment of the city park.** *Brieg. Partie im Stadtpark*. Date on the stamp: 16.11.1930. The author of the photograph: Eva Feicht, Verlag Walter Westphal, Brieg Rung 7. Photograph. Size: 14,2 × 9,1 cm. Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Zbiorów Graficznych, inv. no. 18 088 poczt.
45. **Brzeg. The buildings at the former city wall.** *Am Stockhausplatz*. Published and photographed by G. Krahle, Brieg. Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Zbiorów Graficznych, inv. no. 18 343 poczt.
46. **Brzeg. Ducak castle before the fire after bombing, general view.** *Schlos vor der Bombardir*. Coloured pen drawing,

size: 34,1 × 27,8 cm. F. B. Werner, *Topografia oder Prodromus. Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Rękopisów*, inv. no. R 551 Vol. II, (dates quoted in the volume: 1740–1759), p. 297.

47. **Brzeg. View of the house of states and buildings at Burggasse (now Zamkowa street), general view.** *Prospect des Land Haus u. ander häuser auf der Burg gasse.* Coloured pen drawing, size: 18,3 × 8,5 cm. F. B. Werner, *Topografia oder Prodromus. Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Rękopisów*, inv. no. R 551 Vol. II, (dates quoted in the volume: 1740–1759), p. 339.
48. **Brzeg. Wagnergasse, general view from the south.** *Prospect der Wagner gasse von Mittag an zu sehen.* Coloured pen drawing, size: 16,6 × 8,4 cm. F. B. Werner, *Topografia oder Prodromus. Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Rękopisów*, inv. no. R 551 Vol. II, (dates quoted in the volume: 1740–1759), p. 333.
49. **Brzeg. The burgher house with the tinsmithing workshop of Gustav Bienert, before 1945.** Photograph, size: 14,4 × 20,8 cm. Herder Institut Marburg, Niederschlesisches Bildarchiv, inv. no. 51369.
50. **Brzeg. Facade of the building at Wagnerstraße 4 (now ul. Fryderyka Chopina 1),** after: *Deutsche Renaissance. Eine Sammlung von Gegenständen der Architektur, Decoration und Kunstgewerbe in Original-Aufnahmen*, red. A. Ortwein, Bd. 2, Leipzig 1875, Blatt 16.
51. **Architectural detail of the former building at Burgstraße 6 (now ul. Zamkowa),** after: *Deutsche Renaissance. Eine Sammlung von Gegenständen der Architektur, Decoration und Kunstgewerbe in Original-Aufnahmen*, red. A. Ortwein, Bd. 2, Leipzig 1875, Blatt 18.
52. **Brzeg. Facade of the former burgher house at Ring 29 (now: Rynek),** after: *Deutsche Renaissance. Eine Sammlung von Gegenständen der Architektur, Decoration und Kunstgewerbe in Original-Aufnahmen*, red. A. Ortwein, Bd. 2, Leipzig 1875, Blatt 17.
53. **Brzeg. The house of Count Pickler (at Burggasse) and the neighbouring buildings, general view.** *Prospect des gräfl. Picklerischen, und nebe Häuser.* Coloured pen drawing, size: 8,1 × 17,8 cm. F. B. Werner, *Topografia oder Prodromus. Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Rękopisów*, inv. no. R 551 Vol. II, (dates quoted in the volume: 1740–1759), p. 343.
54. **Brzeg. Former burgher house Ring 13 (now Rynek),** Herder Institut Marburg, Niederschlesisches Bildarchiv, inv. no. 55445.
55. **Brzeg. Baroque gables of the burgher houses at Paulauerstrasse (now ul. ks. Jana Dzierżonia), before 1940.** Marianne Kirchner. Photograph, size: 23,2 × 17,2 cm. Herder Institut Marburg, Niederschlesisches Bildarchiv, inv. no. 201636.
56. **Brzeg. Transformations of modern fortifications with marking of the most important elements described according to the legends of the plans from: c. 1750.:**
 1. Wrocław Gate
 2. Odra Gate
 3. Mills Gate
 4. Opole Gate
 5. Nysa Gate
 6. Malujowice Gate
 7. bulwarks
 8. Piatta forma
 9. Ravelin at the Odra bridge
 10. Fragment of a curtain
 11. A small facility
 12. A small facility, slightly elevated
 13. small bulwark called Kaza
 14. Half-bulwark
 15. ravelin
 16. lunette
 17. flanked ravelin
57. **Brzeg. Transformations of modern fortifications with marking of the most important elements described according to the legends of the plans from: 1729:**
 1. Wrocław Gate
 2. Odra Gate
 3. Opole Gate
 4. Brzeskiej Wsi Gate
 5. Malujowice Gate
 6. Bastion
 7. Bastion called: be careful
58. **Brzeg. Transformations of modern fortifications with marking of the most important elements described according to the legends of the plans from: 1797/1802:**
 1. Wrocław Gate
 2. Odra Gate
 3. Nysa Gate
 4. Malujowice Gate
 5. Frederic Bastion
 6. Hautcharmoy Bastion
 7. Wilhelm Bastion
 8. Westphalia Bastion
 9. Halberstadt Bastion
 10. Magdeburg Bastion
 11. March Bastion
 12. Pomerania Bastion
 13. Brandenburg Bastion
 14. Prussia Bastion
 15. Hornwork before the Odrzańska Gate
 16. bulkheads
 17. Wood storehouse
 18. Gunpowder storehouse
 19. Guardhouses

59. **Brzeg. The proposal of extending the fortress and the bridge bastion, J. E. Maier, 1663.** *Brieg*. After: K. Bimler, *Die schlesischen massiven Wehrbauten*, Band 2. Fürstentum Brieg, Breslau 1941, fig. 9, p. 35.
60. **Brzeg. The plan of the fortress of Marienberger from 1668 with a rampart profile marked.** *Grundriß von Briegke*. After: K. Bimler, *Die schlesischen massiven Wehrbauten*, Band 2. Fürstentum Brieg, Breslau 1941, fig. 10, p. 37.
61. **Brzeg. The plan of the Brzeg fortress from the late 17th century (1697 – according to the project of Peter von der Kruis).** After: K. Bimler, *Die schlesischen massiven Wehrbauten*, Band 2. Fürstentum Brieg, Breslau 1941, fig. 11, p. 39.
62. **Brzeg. Brzeg. The sketch of the city panorama, 1730s.** Brüg. F. B. Werner. Drawing in the travel journal of *Johann Benjamin Fasserle* (in:) *Herzogthum Schlesien oder Scizzen, dass ist Makulatur buch Von Verschiedenen Reisen durch Schlesien und andere ländr, Bresslau Johann Benjamin Fasserle Anno 1760 der 20 Octb. von Herrn von Wernher gemacht in seinem Reissen*. Colour-ed pen drawing, sheet size: 28,5 × 12,5 cm. **Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Rękopisów, inv. no. Hs R. 555e, R 8430, p. 5.**
- R. Eysymontt, R. Gliński, cartographic design by: M. Siehankiewicz. Plan in 1:2500 scale reproduced by a numeric map from 2019
6. **Brzeg. The plan of the Swedish siege, 1642.** *Grundriß der Festung Brigg in was form sie gewesen als sie von den Sweden Anno 42. 25. Junij belagert worden, wie der feind seine Aprochen gefüret, und wie die beschreibung zeigt den 25. July wieder abgezogen*. Pen drawing, mounted later on canvas, 34,5 × 26,4 cm, no scale, south-up orientation. On the left: *Generall Feldmaschaln Torstenson Läger mit 3. Brigaden*. On the right: *Generall Feldtzeigmeister lager mit 3/Brigaden*. On the right: *Generall Feldtwa-chmeisters Mortanilager mit 3. Brigaden*. No legend. **Staatsarchiv Wien, inv. no. H III b 39**
7. **Brzeg. The plan of the town from the time of the campaign of the Swedish army, 1642.** *Abriss der Stadt Briegke sampt dessen belagerung von den 19 Junij bis den 15 Julij da sie affgehoben worden 1642*. Pen drawing, 51,4 × 36,1 cm, linear scale 90 rods = 7 cm, original scale 1:4800, south-up orientation. Outline of medieval walls, modern fortifications and building blocks marked. **Krigsarkivet, inv. no. SE/KrA/0425/04/068**
8. **Brzeg. The plan of the fortress with fortifications from the mid-17th century.** *Delineation der Stadt undt Festung Brigg, Wie solche anizo mit den Fortifications Werckten Mawern undt Thüren anzusehen*. Pen and wash drawing, southwest-up orientation, 61,5 × 57,5 cm, linear scale of fortification profiles – 60 feet = 5 cm, original scale 1:380. Plans of medieval walls, the castle with galleries and cross-sections of fortification facilities visible.

Legend A–Z

- A. *Das Schloß* | castle
- B. *Breslauer Porten* | Wrocław Gates
- C. *Oder Ports* | Odra Gates
- D. *Molbische Ports* | Małujowice Gates
- E. *Neißer Ports* | Nysa Gates
- F. *Opplische Ports* | Opole Gates
- G. *Die Mühlen Ports* | Mills Gates
- H. *Die Mühlen* | mills
- I. *Ein kleines Werck sol so daß vor gebauet* | a small facility, necessary to build up to it from the front
- K. *Die insell* | island
- L. *Drey kleine Werc klein so das auff gebauet* | three small facilities, slightly elevated
- M. *Platte Form* | piatta forma
- N. *Ein Stück eingefasne [?] Cortinne* | fragment of a curtain left
- O. *Bollwercks* | bulwarks
- P. *Bollwercks* | bulwarks
- Q. *Bollwercks* | bulwarks
- R. *Platte Form* | piatta forma
- S. *Bollwercks* | bulwarks
- T. *Bollwercks* | bulwarks
- V. *Halb Bollwercks* | half-bulwarks

CARTOGRAPHIC PART

1. **Brzeg. Cadastral plan.** Scale 1:2500. By: R. Eysymontt, M. Siehankiewicz, cartographic design by: M. Siehankiewicz. Plan in 1:2500 scale reproduced by a cadastral plans from 1823 and 1826 stored in the State Archives in Wrocław. Georeferenced in coordinate system EPSG:2177
2. **Brzeg. Spatial development of the city.** Scale 1:10000. By: R. Eysymontt, R. Gliński, cartographic design by: M. Siehankiewicz. Plan in 1:10000 scale reproduced by a topographic map in 1:10000 scale from 1 march 2022
3. **Brzeg. Functions of the most important historical objects in the city center.** Scale 1:2500. By: R. Eysymontt, R. Gliński, cartographic design by: M. Siehankiewicz. Plan in 1:2500 scale reproduced by a numeric map from 2019
4. **Brzeg within the city walls. The reconstruction of the layout of the location plots. The state of exploration of the medieval and modern period masonry buildings against the contemporary plan of the city.** Scale 1:2000. By: M. Chorowska, cartographic design by: P. Bloniewski. The chart was prepared on the basis of published and unpublished results of architectural and archeological studies. Plan in 1:2500 scale reproduced by a numeric map from 2019
5. **Brzeg. Time of origin of the most important objects (until 1945). Phases of construction.** Scale 1:2500. By:

- W. *Ein Klein halb Bohwerkes die Kazagenandt* | small bulwark called Kaza
 X. *Ravalin uber der Oder Brücken* | ravelin at the Odra bridge
 Y. *Halber Mondt* | lunette
 Z. *Ravelin* | ravelin
 aa. *Ravelin* | ravelin
 bb. *Ravelin mit Flanquen* | flanked ravelin
 cc. *halber Months* | lunettes

Four drawings beneath the plan:

Profil Der Stadtmauern und Wercks | profile of the city walls with outworks

Profil der Böhlwercks, Oder Fluß | profile of the bulwarks, the Odra River

Profil zum Ravelin uber der Oder Bruckhen | profile of the ravelin of the Odra bridge

Names of all fortification facilities

Nationalbibliothek Wien, Kartensammlung, inv. no. FKB F.7.2

9. **Brzeg. Brzeg in Silesia, 1669.** *Brieg in Schlesien*, 1669. Pen and wash drawing, no legend, no scale, south-up orientation, 41,5 × 32,5 cm, annotation in crayon „1669”. Development of the designed bridgeheads – hornworks, Dutch fortification system.

Nationalbibliothek Wien, Kartensammlung, inv. no. FKB B.76

10. **Brzeg. The plan of the town with bulwark fortifications, ca. 1670.** *Eigentliche Vorbildung des Vestung Brieg. Die selbte gelegen und mit Ihren Bollwercken versehen*. Coloured pen drawing on paper, 39 × 30 cm, southwest-up orientation. Linear scale in rods, 100 rods = 8,4 cm, original scale 1:4500.

Prospect drawings of the indicated most significant buildings, building blocks, medieval walls and modern fortifications schematically marked, sketeches of the most significant gardens.

Legend in the upper left corner:

- A. *Das Schloß* | castle
 B. *Rathaus* | town hall
 C. *Zeughaus* | arsenal
 D. *Pfar Kirch* | parish church
 E. *Gymnasium* | gymnasium
 F. *Mühlwerder* | Mills Island
 G. *Oder Thor* | Odrzańska Gate
 H. *Breß Thor* | Wrocławska Gate
 I. *Mohwitz Thor* | Malujowicka Gate
 K. *Breßdorf Thor* | Gate of Brzeska Wieś
 L. *Oppliß Thor* | Opolska Gate
 M. *Mühlpfordt* | Mills Wicket

Zbiory Kartograficzne Biblioteki Uniwersyteckiej, Wrocław, inv. no. 2512 IV B

11. **Brzeg. The plan of the town, ca. 1720.** *Plan von Brieg in Schlesien*. Coloured pen and wash drawing, 36,7 × 48,5 cm, linear scale: 60 rods = 6 cm, original scale: 1:3770. The legend refers to fortification buildings and elements:

Erklärung der Zahlen

1. *Das Schloß Bastion* | Castle Bastion
2. *Das Breslanische Bast.* | Wrocławski Bastion
3. *Das Moulte Bast.* | Malujowicki Bastion
4. *Das Preschdorffer Bast.* | Bastion of Brzeska Wieś
5. *Das Oppellische Bast.* | Opolski Bastion
6. *Das Oder Bast.* | Odrzański Bastion
7. *Das Bast Beym Oder Thor* | Bastion At The Odrzańska Gate
8. *Das Ravelin an der Oder beym Schloß* | Ravelin On The Odra River At The Castle
9. *Das Breslanische Ravel.* | Wrocławski Ravelin
10. *Das Moulte Rav.* | Malujowicki Ravelin
11. *Das Preßdorferr Rav.* | Ravelin of Brzeska Wieś
12. *Die Tenaille uber der Oder* | Tenaille On the Odra River
13. *Die Oder Brücke* | Odra Bridge
14. *Der Stad Graben* | moat
15. *Das bedeckte Weg* | covered road
16. *Das Breslanische Thor* | Wrocławska Gate
17. *Das Moulte Thor* | Malujowicka Gate
18. *Das Preschdorffer Thor* | Gate of Brzeska Wieś
19. *Das Oppel: Thor* | Opolska Gate
20. *Das Oder Thor* | Odrzańska Gate
21. *Das Mühlen Thor* | Mills Gate
22. *Die Mühle* | mill
23. *Die Müntz-Mühle* | minthouse mill
24. *Das Mühlen Werder* | Mills Island
25. *Das Schloß* | castle
26. *Das Schloß Graben* | castle moat
27. *Die Jesuiter Kirche* | Jesuites church
28. *Die Lutherische Schule* | Lutheran school

Nationalbibliothek Wien, Kartensammlung, inv. no. ALB 227.12

12. **Brzeg. The plan of the town with fortifications, ca. 1720.** *Plan von Brieg in Schlesien*. Coloured drawing, 37 × 49 cm, linear scale in rods; 60 rods = 6,7 cm, original scale ca. 1:3400, northeast-up orientation. 30 objects marked in the legend.

1. *Schloss Bastion* | Castle Bastion
2. *Das Breslanische bastion* | Wrocławski Bastion
3. *Das*
4. *Das Maultze Bastion* | Malujowicki Bastion
5. *Das Breschdorffer Bastion* | Bastion of Brzeska Wieś
6. *Das Oppellische Bastion* | Opolski Bastion
7. *Das Oder Bastion* | Odrzański Bastion
8. *Das Bastion beym Oder Thor* | Bastion At The Odrzańska Gate
9. *Das Ravelin an der Oder beym Schloss* | Ravelin On The Odra River At The Castle
10. *Das Breslanische Rav.* | Wrocławski Ravelin
11. *Das Moulte Ravelin* | Malujowicki Ravelin

12. *Das Bresschdorfer Ravelin* | Ravelin of Brzeska Wieś
 13. *Das Tenaille über der Oder* | Tenaille On the Odra River
 14. *Die Oderbrücke* | Odra Bridge
 15. *Die Stadt Graben* | moats
 16. *Die Bedeckte Weg* | covered road
 17. *Das Breslauische Thor* | Wroclawska Gate
 18. *Das Moulitz Thor* | Małujowicka Gate
 19. *Das Bresschdorfer Thor* | Gate of Brzeska Wieś
 20. *Das Oppelische* | Thor Opolska Gate
 21. *Das Oder Thor* | Odrzańska Gate
 22. *Das Mühlen Thor* | Mills Gate
 23. *Die Mühle* | mill
 24. *Die Müntz Mühle* | minthouse mill
 25. *Das Mühlen Werder* | Mills Island
 26. *Der Oder Stroh* | stream of the Odra River
 27. *Das Schlos* | castle
 28. *Der Schlos Garten* | castle garden
 29. *Die Jesuiter Kirche* | Jesuites church
 30. *Die Lutherische Kirche* | Lutheran church
- Copy of the plan from Nationalbibliothek Wien, inv. no.: ALB 227.12 Kar 227-12

Staatsbibliothek zu Berlin, Kartenabteilung, inv. no. III C Kart X 20 991

13. **Brzeg. The plan of the fortress Brzeg in Silesia situated on the Odra River, 1729.** *Plan de la Fortresse de Brieg en Silesie Situee sur l'Oder Comme elle s'est trovee l'an 1729.* Coloured pen drawing, 71 × 61 cm, linear scale: *Echelle, de 50 vergede Breslau, chaque de 7½ aunes*, original scale ca. 1:1450. Fortification profile scale: *Echelle pour le Profil de 130 aunes de Breslau*, ca. 1:440, east-up orientation. Medieval walls and basic elements of fortifications marked.

Explication de Couleurs et des lettres | legend explanation
Le Parapet aussi bien du Rampart principal que de la fausse et du Glacis | marked are parapets, the main rampart, the support rampart | *fausebraye* and the outer slope | glacis
Les Escarpes et les contre. Escarpes | slopes and counter-slopes
Mourailles, qui manquent des Maisons de la Ville | walls without town houses
Berge murée du Rempart | masonry offset
Les Pallisades | palisades
a. les Corps des Gardes | guardhouses
b. les Bureaux del' Accis | excise office
c. les Magacins des Poudres | gunpowder storehouse
d. une vieille Porte muree | old bricked up gate
E. le Bastion s'appellant: le sieh dich vor | bastion called: be careful
F. les Bastions | bastions
g. les Appareilles | facilities
h. les Remises | barracks
i. la Porte vers d' Oppeln | Opolska Gate
K. Porte vers Mullwitz | Małujowicka Gate
L. la Porte vers Briegisdorf | Gate of Brzeska Wieś
m. la Porte vers Breslau | Wroclawska Gate
n. la Porte sur l' Oder | Odrzańska Gate
o. les Ponts | bridges

- P. les Jardins des Commandants et des Officiers* | commanders and officers' gardens
- q. – la Toulloire* | sidewalks
- r. – Ruines du Chemin couvert de la contre – Escarpe et du Glacis* | ruins of the covered sidewalk of the escarpment and glacis
- s. les Casemattes* | casemates
- t. l' Ecoulement de l'eau, de la Ville* | city water outlet
- u. une petite Dugue* | small dam
- m. Dugue pour empecher le deportement de l'eau* | dam for drainage of water

Lower left side:

Observes | observations

Le Parapet des flanges 1. est plus haut 3 aunes, que celui de la Courtine 2 | flank's 1 parapet is 3 elbows higher than that of the curtain 2

La Parapet de la Courtine 3. est plus haut 3½ aunes, que celui de vis a vis marque p. 4. – curtain's 3 parapet is 3½ elbows higher than that opposite the point marked with 4

Sous le Bastions F♀ et F♂ se trouvent le Laboratoires | under bastions F (female symbol) and T (male symbol) there are laboratories

La Courtine s. est plus basse s. aunes que la Flange 6. | curtain 5 is 5 elbows lower than flank 6

Staatsbibliothek zu Berlin, Kartenabteilung, inv. no. III C Kart X 20992

14. **Brzeg. The plan of the campaign at Brzeg from April 1741.** *Attaque vor Brieg Anno 1741 den 28. April.* Coloured pen drawing, 27 × 21,5 cm, linear scale: 200 = 5,5 cm, original scale: 1:13000. On the back: *Compagne Plan, Brieg von 28 = April bis zum Berga 5 May 1741* (The plan of the campaign from April 28th till May 5th). Written on the bottom Gen. Bar. v. Kettler.

Legend:

- a. Das Schlos.* | castle
- b. das Furstl: Gymnasium.* | ducal gymnasium
- c. Jesuiter Kirche.* | Jesuites church
- d. Rathhaus.* | town hall
- e. Pfaarkirche* | parish church
- f. Creytschhoff.* | residence of the Knights of the Cross with the Red Star
- g. Capucziner Closter* | Capuchin monastery
- h. Zeug-Haus* | arsenal
- i. Breslauer Thor* | Wroclawska Gate
- k. Oder-Thor.* | Odrzańska Gate
- l. Mühl Pforte.* | Mills Gate
- m. Oppelische Pforte so verbauet.* | Opolska Gate
- n. Briegsdorffer Thor.* | Gate of Brzeska Wieś
- o. Molwitz Thor.* | Małujowicka Gate
- p. Catholischer Kirchhoff.* | Catholic cemetery
- q. Lutherischer Kirchhoffen der bey die Pohlische Kirch gestanden so aber niedergerissen worden* | Lutheran cemetery at the Polish church

r. *grosse Myhlen Insul* | Great Mills Island

s. *die Mühle* | mills

Description of the course of the attack below. Terrain relief, watercourses, forests marked; precise drawing of the city center.

Staatsarchiv Wien, inv. no. H III e 36

15. **Brzeg. The plan of the fortress at the time of capture by the enemy on April 28th 1741.** *Plan von der Festung Brieg, wie sie sich befunden, als der feind den 28 – April 1741 die Tranchéen eröffnet.* On the edge beyond the frame there is date: 1741. Coloured pen drawing, 63,5 × 43,5 cm, linear scale in fathoms: 120 fathoms = 6,7 cm, original scale 1:3400.

Explication der Buchstaaben

A. *die Stadt* | city

B. *das Schlos* | castle

C. *die poblishe u. teutsche mühl* | Polish and German mill

D. *das Breslauer Thor* | Wroclawska Gate

E. *das Mollwitzger Thor* | Malujowicka Gate

F. *das Brigischdorfer Thor* | Gate of Brzeska Wieś

G. *die oppelische pforten* | Opolska Wicket

H. *die Mühlpforten* | Mills Wicket

I. *das Oder Thor* | Odrzańska Gate

k. *die neu angelegten wercken* | newly founded works

L. *die Blockhäuser* | blockhouses

M. *die Flatter Mine* | stone mines

N. *die feindlichen approchen* | enemy's undermines

O. *Feindl: Batterie von 24. Stücken ú 5. Mörser* | enemy's battery with 24 cannons and 5 mortars

I. *anderte Batterie von 15. Stücken ú 6. Mörser* | other battery with 15 cannons and 6 mortars

Q. *dritte batterie von 13 Stücken* | third battery with 13 cannons

R. *angefangene Batterie* | captured battery

S. *Feur Kugeln* | fireballs

T. *angefangene Cuinette* | captured moat

U. *Dam da swasser im graben aufzubalten* | dam for retaining water in the moat

W. *Verkettung* | chains

Medieval walls marked. The legend refers to the elements of fortifications. The city is not filled, the water in the moat is marked in green. Batteries of the attacking troops marked with letters.

Written on the back: Plan der Festung Brieg in Schlesien....

Den April 1741

Archiv N°3

Staatsarchiv Wien, inv. no. H III e 35

16. **Brzeg. Plan of the city during the attack as it was captured, 1741.** *Plan von Brieg nebst der Attaque wie es bey Eroberung gewesen.* Paper mounted on canvas, a sticker on the back: Silesia, Brieg, the plan belonged to Carl von Lotharingen, coloured pen drawing, 81,7 × 41,8 cm, linear scale: 100 Ruthen = 14,7 cm, original scale: 1 = 1:2560, southwest-up orientation.

Medieval walls, the castle and attacking batteries marked.

Staatsarchiv Wien, inv. no. H III e 35-1

17. **Brzeg. The concept of new fortifications, 1744.** *CorpsIngen. Leut., 1744. Brieg gez. Walrave.* Pen drawing, black and red ink, glued paper, 28 × 24 cm, south-up orientation. A very complex system of ravelins and a proper system of building blocks placed within the city.

Staatsarchiv Wien, inv. no. G I c 85

18. **Brzeg. The plan of the fortress, mid-18th century.** *Plan von der Festung Brieg, in Nider-Schlesien,* the author's name given at the bottom: *Theodor Lehmann Ingenieur Lieute: fecit.* Coloured drawing, 54,6 × 43,3 cm, linear scale in Rhenish rods, 100 rods = 6,8 cm, original scale 1:5540, south-up orientation. The shape of building blocks sketched, the suburbs carefully drawn, the directions of roads, watercourses, ponds and forests marked. Directions of some roads marked. The cross-section of fortifications with masonry slopes of the outer ramparts marked. The planned fortifications of the Mills Island, an extensive system of ravelins of the bridge's north headwork.

A. *Die Vestung Brieg* | fortress Brzeg

B. *das KronWerck* | crownwork

C. *das Königl: Schloss* | royal castle

D. *Jesuiten Collegium* | Jesuites college

E. *Lutteris: Gimnas:* | Lutheran gymnasium

F. *das Rath-Haus* | town hall

G. *Capuciner-Closter* | klasztor kapucynów

H. *Lutterische Kirche* | Lutheran church

I. *Brücksdorfer-Thor* | Gate of Brzeska Wieś

K. *Mollwitzger-Thor* | Malujowicka Gate

L. *Breslauer-Thor* | Wroclawska Gate

M. *Oder-Thor* | Odrzańska Gate

N. *Mühl-Thor* | Mills Gate

O. *Stadt-Mühlen* | municipal mills

P. *Wasser-Wehr* | weir

Q. *Königl: Bredtmühle* | royal sawmill

Staatsarchiv Wien, inv. no. GI c 85-20

19. **Brzeg. A fragment of a section map of Silesia, 1747–1753 (1750).** *Ein Theil des Briegschen und Neisser Fürstenthums, Brieger, Ohlauer und Grottkauer Creysse.* *Christian Friedrich von Wrede, Krieger – Carte von Schlesien, 1747–1753.* Coloured pen drawing, sheet size: 59 × 43 cm, linear scale: 1 mile = 2000 Rhenish rods = 21,3 cm, original scale ca. 1:35000. The number of inhabitants of particular villages (burghers, farmers, homesteaders, cottagers) and horses given on the margin. Road network, rural buildings, water bodies and watercourses as well as terrain relief marked.

Staatsbibliothek zu Berlin, Kartenabteilung, inv. no. III C Kart N 15 060 – Band 3, Blatt 7

20. **Brzeg. The plan of the fortress, ca. 1750.** *Plan von Brig in Schlesien,* Johan Georg Maximilian von Fürstenhoff. Coloured

drawing, 36 × 53 cm, linear scale: 60 rods = 6,62 cm, original scale ca. 1:3400, southwest-up orientation. Road network and the most significant buildings marked.

1. *Schloss Bastion* | Castle Bastion
2. *Breslauische Bastion* | Wrocławski Bastion
3. *Das*
4. *Moultze Bastion* | Małujowicki Bastion
5. *Preschdorffer Bastion* | Bastion of Brzeska Wieś
6. *Oppelsche Bastion* | Opolski Bastion
7. *Oder Bastion* | Odrzański Bastion
8. *Bastion beim Oder Thor* | Bastion At The Odrzańska Gate
9. *Ravelin an der Oder beim Schloss* | Ravelin On The Odra River At The Castle
10. *Breslauische Ravelin* | Wrocławski Ravelin
11. *Moultze Ravelin* | Małujowicki Ravelin
12. *Preschdorffer Ravelin* | Ravelin of Brzeska Wieś
13. *Tenaille über die Oder* | Tenaille Over the Odra River
14. *Oder Brücke* | Odra Bridge
15. *Stadt Graben* | moat
16. *Bedeckte Weg* | covered road
17. *Breslauische Thor* | Wrocławska Gate
18. *Moultze Thor.* | Małujowicka Gate
19. *Preschdorffer Thor* | Gate of Brzeska Wieś
20. *Oppelsche Thor* | Opolska Gate
21. *Oder Thor* | Odrzańska Gate
22. *Mühlen Thor* | Mills Gate
23. *Mühle* | mill
24. *Müntz Mühle* | minthouse
25. *Mühlen Werder* | Mills Island
26. *Oder Strom* | stream of the Odra River
27. *Schloss* | castle
28. *Schloss. Garten* | castle garden
29. *Jesuiten Kirche* | Jesuites church
30. *Lutherische Schule* | Lutheran school

Staatsbibliothek zu Berlin, Kartenabteilung, inv. no. III C Kart X 20 996

21. **Brzeg. The plan of the fortress, ca. 1750.** *Festung Brieg.* Johann Georg Maximilian v. Fürstenhof. Coloured drawing, 68 × 47 cm, original scale ca. 1:2400, northeast-up orientation. Legend with 34 objects marked.

Explanation

1. *Das Schlos Bastion.* | Castle Bastion
2. *Breslauische Bastion.* | Wrocławski Bastion
3. *Die Bastion.* | bastion
4. *Die Moultzer Bastion.* | Małujowicki Bastion
5. *Pferschdorffer Bastion.* | Bastion of Brzeska Wieś
6. *Oppelsche Bastion.* | Opolski Bastion
7. *Oder Bastion.* | Odrzański Bastion
8. *Bastion beim Oder Thor.* | Bastion At The Odrzańska Gate
9. *Das Mühlen Thor.* | Mills Gate
10. *Die Mühlen.* | mills
11. *Die Oder Brücke.* | Odra Bridge
12. *Ravelin über die Odr in Sternschanz.* | Ravelin at the star sconce on the opposite side of the Odra River

13. *Abrams Garthen* | Abraham's garden
 14. *Die Schneide Mühle* | sawmill
 15. *Müntz Mühle* | minthouse
 16. *Breslauische Ravelin* | Wrocławski Ravelin
 17. *Ravelin am See odr: beim Schloss* | ravelin at the lake or by the castle
 18. *Das Schlos.* | castle
 19. *Der Schlos Garthen.* | castle garden
 20. *Der Oder Strohm.* | stream of the Odra River
 21. *Mönchs Werder odr: Mühl Werder.* | Monk's or Mills Island
 22. *Breslauische Thor.* | Wrocławska Gate
 23. *Moultzer Ravelin.* | Małujowicki Ravelin
 24. *Moultzer Thor.* | Małujowicka Gate
 25. *Pferschdorffer Thor.* | Gate of Brzeska Wieś
 26. *Pferschdorffer Ravelin.* | Ravelin of Brzeska Wieś
 27. *Oppelsche Thor.* | Opolska Gate
 28. *Oder Thor.* | Odrzańska Gate
 29. *Die Jesuiter Kirche.* | Jesuites church
 30. *Evangelische Kirche.* | Evangelical church
 31. *Die Stadt Graben.* | moat
 32. *Die Contre Escarpe.* | counter-slope
 33. *Stern Schantz.* | star sconce
 34. *Alt gewesene Oder Strohm.* | old stream of the Odra River
- Staatsbibliothek zu Berlin, Kartenabteilung, inv. no. III C Kart X 20 997

22. **Brzeg. The plan of the town with the New Town, ca. 1750.** *Plan de Brieg avec la Ville Neuve.* Coloured drawing, 63 × 50, linear scale 40 Rhenish rods = 7 cm, original scale ca. 1:2700, southeast-up orientation. The most important fortification elements and building blocks marked, the unrealized project of a city with a central layout on the north side of the Odra River. The concept of three rings of earthen outer bastions.

Staatsbibliothek zu Berlin, Kartenabteilung, inv. no. III C Kart X 20994

23. **Brzeg. The plan with a new headwork marked, ca. 1750.** *Brieg. Entwurf eines Brückenknopfes auf dem rechten Oderufer.* Coloured drawing, 87 × 57 cm, original scale ca. 1:2700, southeast-up orientation. Road network and the New Town planned on the north bank of the Odra River marked.

Staatsbibliothek zu Berlin, Kartenabteilung, inv. no. III C Kart X 20994 a

24. **Brzeg. The panoramic plan of the town, 1758.** *Plan von Brieg. Des fürstenthums Hauptstatt.* F. B. Werner, Topographia Silesiae, Bd. IV: Liegnitz, Brieg, Wohlau. Coloured pen drawing, 45 × 28,5 cm. The view of the town from the north-west. Roofs covered with tiles marked in red. Street names. Legend on the left:

1. *Fürstl. Schlos Ao. 1741 ruinirte.* | ducal castle destroyed in 1741
2. *Stift Kirch S. Hedwigis.* | St. Hedwig's church
3. *Proviant Magazin.* | provisions storehouse
4. *Die fürstl. Schul.* | ducal school
5. *PP. Jezuite Kirch.* | Jesuites church

6. *Der Selben Residenz*. | their residence
7. *Stadt Rathaus*. | town hall
8. *Stadt Kirch ad s. Nicol.* | St. Nicholas's municipal church
9. *Der Creutzhof. sie nominater quia olim cruzigeri adfuerunt* | Residence founded once by the Knights of the Cross with the Red Star
10. *Das Zuchthaus* | house of the forced labour
11. *Das Zeughaus olim convente* | arsenal, previously a convent
12. *Capuziner Clöster* | Capuchin monastery
13. *Casarmes* | barracks
14. *Die Stadtmühlen* | municipal mills
15. *Reiche Spittal ad S. Spiritum* | rich hospital of the Holy Spirit
16. *Pfarr Wittwenhaus* | widow house
17. *Barö fraggsteine haüs.* | baron Fragstein's house
18. *B. Lilienanische haus.* | Lilien's house
19. *Das Landhaus* | seat of the district authorities
20. *Graf Picklerische haus.* | count Pickler's house
21. *Von Ottendorfsche haus* | Oertenfeld's house
22. *Der Baronisse von Bodenhausen.* | baroness von Boden's house
23. *Salz Magazin haüs.* | salt storehouse
24. *Pulver Magazin.* | gunpowder storage
25. *Die fisch bänke* | fish benches
26. *Bresl. Thor.* | Wroclawska Gate
27. *Mollwitz Thor.* | Malujowicka Gate
28. *Nisser Thor.* | Nyska Gate
29. *Oder Thor.* | Odrzańska Gate
30. *Oppelsche Thor aussch. zu.* | Opolska Gate, closed
31. *Schüs haus.* | shooting house

Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz, Berlin, Festungspläne des Kriegsministeriums, inv. no. XVII. HA, Rep. 135, No. 526-3

25. Brzeg. The plan of the old and new fortifications, 1761.

Plan von der Alt und Nei Bevestigung Brieg in Schlesien. Coloured pen drawing on canvas, 88,5 × 57,5 cm, two linear scales: 70 rods = 12,4 cm and 2000 rods = 10,2 cm, original scale 1:2128, southeast-up orientation.

On the bottom and top left drawings of the surrounding facilities in axonometric view – a mill, a garden, Schenau. Imaginary plan of the town with two market squares. Legend:

1. *Schlos Bastion* | Castle Bastion
2. *Breslaniche Bas.* | Wroclawski Bastion
3. *Bast. Beim. Sch. Auer.* | Bastion next to Sch. (Schlüssel-dorf)-Żłobizna on an island
4. *Mollowitzsche Bast.* | Malujowicki Bastion
5. *Briestdorfer bast.* | Bastion of Brzeska Wieś
6. *Oppler Bast.* | Opolski Bastion
7. *Oder Bast.* | Odrzański Bastion
8. *Bast. Beim Oder Thor* | Bastion At The Odrzańska Gate
9. *Das Mühl Thor* | Mills Gate
10. *Oder Bruke* | Odra Bridge
11. *Das Horn Werk* | hornwork
12. *Abrahams Gardn.* | Abraham's garden
13. *Die Schneidt Mühl* | sawmill
14. *Die Müntz Mühl* | minthouse mill

15. *Bresl. Ravelin.* | Wroclawski Ravelin
16. *Schlos Ravel.* | Castle Ravelin
17. *Das Schlos.* | castle
18. *Der Schlos Garten.* | castle garden
19. *Das Mühl Werder.* | Mills Island
20. *Bresl. Thor.* | Wroclawska Gate
21. *Mohwitzsche Thor.* | Malujowicka Gate
22. *Mohwitzwer Ravel.* | Malujowicki Ravelin
23. *Briesdorfer Thor.* | Gate of Brzeska Wieś
24. *Briesdorfer Ravel.* | Ravelin of Brzeska Wieś
25. *Oppler Thor.* | Opolska Gate
26. *Oder Thor* | Odrzańska Gate
27. *Iesuiten Kirch* | Jesuites church
28. *Luthrische Schul.* | Lutheran school
29. *Die Mühlen.* | mills
30. *Wasser Werder* | Water Island
31. *Neue Bevestigun.* | new fortifications
32. *Die Königs Mühl.* | royal mill
33. *Der Mark Schenau.* | border of Schenau

MDCCLXI (1761)

Nationalbibliothek Wien, Kartensammlung, inv. no. FKB F7.3

26. Brzeg. The plan of an island next to the city of Brzeg,

together with brickyards, houses, gardens, meadows and pastures situated there, including the bordering area, measured in 1765. *CHARTÉ von der AUE bei der STADT BRIEG darauf liegende ZIEGELEIEN HÆUSER GÆRTEN WIESEN und HUTUNG mit denen GRENTZ ENVIRONS Vermessen in Anno 1763 von.*

Coloured pen drawing, 60 × 45 cm, no scale, northeast-up orientation. Above the plan „the area belonging to Piszarowice”, on the right – „to the village of Nowa Wieś”, on the bottom left – „the area belonging to the municipal village of Ratenau-Rataje” and further right – the town's northern border marked; on the right side of the plan „Ralf's Garden” and the royal manor Garbendorf (today's Garbów Brzeski) marked. Below the plan written: „*Vermessungs Register von der Stadt Briegischen Aue*”, and further down a table with the size of particular elements divided into buildings and gardens, arable lands, meadows, pastures. Numbering of particular plots on the plan in red ink.

Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Zespół Regulacji Rzeki Odry, inv. no. 31

27. Brzeg. The plan of the town with fortifications and suburbs,

1766. *Plan der Stadt und Festung Briegso wie Selbige mit seinem Environs sich gegenwärtig befindet. In November 1766 Lévé et desiné par Gerhardt.* Coloured drawing, 136 × 84 cm, linear scale, 110 Rhenish rods = 15 cm, original scale 1:2764, southeast-up orientation. The actual plan of the fortress – an inventory. The most significant public buildings marked and described; different ways of arranging green areas and composition of gardens presented. Building blocks and the most important elements of the communication system around the town marked.

Explication derer Zahlen

1. *Das Bastion Preussen* | Prussia Bastion
2. *Brandenburg* | Brandenburg Bastion
3. *Pommern* | Pomerania Bastion
4. *Marck* | March Bastion
5. *Magdeburg* | Magdeburg Bastion
6. *Halberstadt* | Halberstadt Bastion
7. *Westphalen* | Westphalia Bastion
8. *Hautcharmoy* | Hautcharmoy Bastion
9. *Das Oder Thor* | Odrzańska Gate
10. *Das Breslauer Thor* | Wroclawska Gate
11. *Das Molwitzer Thor* | Malujowicka Gate
12. *Das Neisser Thor* | Nyska Gate
13. *Die Oppelsche Pforte* | Opolska Wicket
14. *Zwey Pulver-Magazine* | two gunpowder storehouses
15. *Das Zeüghaus* | arsenal
16. *Das Schlos oder Magazin* | castle and storehouse
17. *Das Gimnasium* | gymnasium
18. *Das Rath-Haus* | town hall
19. *Das Zucht-Haus oder Fabrique* | house of forced labour or factory
20. *Die Crewtz oder Evangl. Kirche* | church of the Holy Cross or Lutheran church
21. *Die Jesuiter Kirche und Residentz* | Jesuites church and residence
22. *Die Schlos-Capelle* | castle chapel
23. *Das Capuciner-Closter* | Capuchin monastery
24. *Dreÿ Corps-Casernen worinen 850 Mann liegen können* | barracks of the 3rd corps where 850 people can be housed
25. *Redoute so im Kriege gebauet worden* | redoubts build for the war
26. *Batardeaux umb das Wasser im Graben unzuspannen, so im Kriege gemacht – Batardeaux* | dams to stop the water in the moat, made during the war.

Staatsbibliothek zu Berlin, Kartenabteilung, inv. no. III C
Kart X 20 998

28. **Brzeg. A fragment of the map of the bank of the Odra River in the area of Szydłowiec, Nowe Kolonie – District Brzeg, 1791.** *CHARTÉVON DER ODER UND DEREN HAUPT DAEMMEN DURCH DAS KOENIGLICHE BURG AMT BRIEG[...] in den Jahr 1791 durch camer Conducteur Kosog unter der Direction des Krieges Rathes und Ober Deicheninspectoris Neuwertz sorfertig angetragen werden...*, Kosog and Neuwertz. Coloured pen drawing, 184 × 92 cm, linear scale 390 Rhenish rods = 14, 6 cm, original scale 1:10070. The eastern suburbs of Brzeg clearly marked, information on the height of water in 1792. The borders of green areas and water bodies precisely marked, built-up areas indicated.

Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Zespół Regulacji rzeki Odry, inv. no. 125

29. **Brzeg. The plan of the Polish mill with spinning wheels, 1801.** *Grundriss der 1ten Etage zum Bau der polnischen Oder Mühle in Brieg mit 7 Pauzergängen auf den Gängenbaum.* Fritsch. Coloured

pen drawing, 64 × 46 cm, linear scale 100 feet = 24 cm, original scale 1:130.

Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Zespół Regulacji rzeki Odry, inv. no. 210/4

30. **Brzeg. The cross-section of the Polish mill with piling, 1801.** *Zeichnung von Phalgrund zum Gerämen, zum Kosten des Mühlgebäudes ingleichen des Schildes zum Bau der polnischen Oder Mühlen zu Breig. Tabl I. 1801 Fritsche.* Coloured manuscript, 64 × 46 cm, linear scale 100 feet = 24 cm, original scale 1:130. **Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Zespół Regulacji rzeki Odry, inv. no. 210/1**
31. **Brzeg. The plan of the fortress, 1797/1802.** *Plan von der Festung Brieg.* Coloured drawing, 53,3 × 43 cm, linear scale in rods: Maasßtab von 100 Ruten = 6,28 cm, original scale 1:6000, northeast-up orientation. On the bottom right: *In: lieut. v. Rüdgersch, gezeichnet 1802, aufgenommen 1797.* The built-up area within the city walls and public buildings outside the walls marked in red, geographic names with descriptions and functions of the most significant buildings indicated. Green areas, fields, parks and cemeteries marked in different colours. Attached to the plan:
Renvoy für die Vestung Brieg
 1. *Für die Festungswerke* | for defensive facilities
 - a. *Der Hauptwall* | main rampart
 - I *Bastion plat Friedrich.* | Frederic Bastion
 - II. *Bastion plat Wilhelm.* | Wilhelm Bastion
 - III. *Bastion Preussen.* | Prussia Bastion
 - IV. *Bastion Brandenburg.* | Brandenburg Bastion
 - V. *Bastion Pommern.* | Pomerania Bastion
 - VI. *Bastion Mark.* | March Bastion
 - VII. *Bastion Magdeburg* | Magdeburg Bastion
 - VIII. *Bastion Halberstadt* | Halberstadt Bastion
 - IX. *Bastion Westphalen* | Westphalia Bastion
 - X. *Bastion Hautcharmoy* | Hautcharmoy Bastion
 - a. *Aussenwerke, Schleusen und Batardeaux* | outer facilities, sluices and bulkheads
 1. *Hornwerk vor dem Oderthore* | hornwork before the Odrzańska Gate
 2. *Redoute welche den Steindam nach Schreibendorf bestreicht* | redoubt stretching from a stone dyke to Pisarzowice
 3. *Batardeaux* | bulkheads
 4. *Schiffs-Schleuse* | sluice for ships
 1. *Für die Gebäude* | for buildings
 - a. *Casemattirte Gebäude und Thore* | casemated buildings and gates
 - A. *Pulvermagazine* | gunpowder storehouse
 - B. *Oderthor* | Odrzańska Gate
 - C. *Breslauer Thor* | Wroclawska Gate
 - D. *Mollwitzer Thor* | Malujowicka Gate
 - E. *Neisser Thor* | Nyska Gate
 - b. *Königliche nicht casemattirte Gebäude* | royal non-casemated buildings
 - a. *Commandanten Wohnung* | commander's dwelling
 - b. *Proviant Magazine wovon 3 im Schlosse* | provision storehouses from which 3 in the castle

- c. *Proviant Schuppen* | provision sheds
- d. *Salzmagazin* | salt storehouse
- e. *Grenadier Caserne* | grenadier barracks
- f. *Musquetier Caserne* | musketeer barracks
- g. *Zenghaus* | arsenal
- h. *Laboratorium* | laboratory
- i. *Hauptwacht* | main guardhouse
- k. *Wachthäuser* | guardhouses
- l. *Accise und Zoll Gebäude* | customs and excise buildings
- m. *Stockthurm für die Baugefangenen* | prison tower for construction prisoners
- n. *Pulver-Remisen, ausserhalb der Stadt* | gunpowder carriage houses outside the city
- o. *Artillerie-Schuppen* | artillery sheds
- p. *Pallisaden-Schuppen* | palisade sheds
- q. *Vestungs-Utensilien Schuppen* | sheds for fortress utensils
- r. *Schuppen* | exercise sheds
- s. *Casernen-Kohlenschuppen* | barrack sheds for coal
- t. *Casernen-Waschhaus* | barrack laundry

- C. *Oeffentliche Civil Gebäude* | public civil buildings
- aa. *Schloss Kirche* | castle church
- bb. *Jesuiten Kirche* | Jesuites church
- cc. *Capuciner Kirche und Kloster* | Capuchin church and monastery
- dd. *Catholische Begräbniss Kirche* | Catholic burial church
- ee. *Evangelisch Deutsche Kirche* | Evangelical German church
- ff. *Evangelisch Polnische Kirche* | Evangelical Polish church
- gg. *Evangelisch Gymnasium* | Evangelical gymnasium
- hh. *Spital* | hospital
- ii. *Oberamt* | Higher Office
- kk. *Rathhaus* | town hall
- ll. *Bürgerliches Stockhaus* | municipal prison
- mm. *Arbeits- und Irrhaus* | workhouse and lunatic asylum
- nn. *Deutsche Mühle* | German mill
- oo. *Polnische Mühle* | Polish mill
- pp. *Walkmühle* | fulling mill
- qq. *Lob- Schleif- und Graupen-Mühle* | bark and groats mill
- rr. *Brettmühle* | sawmill
- ss. *Bürgerliches Schützenhaus* | burgher shooting house
- tt. *Seiden-Spinnerey* | silk weaving mill
- uu. *Königliche Burgamts-Ziegelöfen* | royal castle brick sheds
- xx. *Städtische Ziegelscheunen* | municipal brick sheds
- yy. *Städtische Kalkscheunen* | municipal limestone sheds

Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz, Berlin, Festungspläne des Kriegsministeriums, inv. no. XI. HA, F 71687, Blatt 1,2

32. **Brzeg. The Odra River in the area of Prędocin, District Brzeg – Rataje, 1820.** *Oderstromkarte von der Grenze zwischen der Gemeinde Pramsen und Tschepłowitz bisan die klein Briesner Viehtrift im Königlichen RegierungsBezirk Breslau. Auf Hohen Befehl des Königlichen Ministeriums des Handels und der Gewerbe vermessen im July 1820 durch C. Senfst von Pillsach rev. Bauschke.* Coloured pen drawing, 200 cm × 86 cm, linear scale: 250 Rhenish rods = 18,5 cm, original scale 1:5100, south-up orientation. Fortifications outline with the outer belt

planted with trees, building blocks and the most significant buildings marked, the estates of Nowe Domy and Rybacka Street in the east as well as Rataje in the west marked, on the north bank of the Odra River functions and ownership indicated. Arable lands clearly distinguished from green areas. **Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Zespół Regulacji rzeki Odry, inv. no. 318**

33. **Brzeg. The plan of the stream of the Odra River from the border of Wielka Nowa Wieś County, 1822/23.** *ODER-STROHMKARTE Von der Grenze zwischen der gemeinde Gross Neudorf bis zur Briesenschen Viehtrift, im Bezirk der Königlichen Regierung zu Breslau. Auf hohen Befehl des Königlichen Ministeriums des Handels und der Gewerbe, vermessen und Gezeichnet in den Monaten vom Juny 1822 bis Januar 1823. Durch Willh: Wohlbrücke, Reg Conducteur. Copie von F Fäustel.* Coloured drawing, 121 × 94 cm, linear scale: „Maßstab von 50 Ruthen auf einen Decimal Zoll”, original scale 1:5000, south-up orientation. Explanation regarding the measured level of water. The outline of fortifications, building blocks and the most significant buildings marked, the estates of Nowe Domy and Rybacka Street in the east as well as Rataje (Wrocławskie Suburb) in the west marked, on the north bank of the Odra River functions of the most important suburban buildings and ownership indicated. Arable lands clearly distinguished from green areas. **Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Zespół Regulacji rzeki Odry, inv. no. 358**

34. **Brzeg. The situation plan of the city with suburbs, 1823.** *Situations Plan von der Stadt Brieg nebst dem dazu gehörigen Vorstädten vermessen und gezeichnet am May und Juny des Jahres 1823 durch Willh. Wohlbrücke Königl. Regierungs Conducteur.* Coloured drawing, 113 × 74,5 cm, linear scale: *Maassstab von 120 Ruthen Rhein: = 14,1 cm, 25 Ruthen auf einen Decimal Zoll*, original scale 1:2500. Buildings, plot numbering, street names and ownership of more important plots, borders of municipal and dominial property, different kinds of green areas development, roads.

Legend on the top left:

Erklärung der Zeichen und Farben: | explanation of signs and colors
Städtische Gränze | city limits
Königl. Gränze | royal borders
Kunst Strasse | paved roads
Land Strasse | dirt roads
Verbindungs Weg | connection roads
Sommer Dam | summer dam
Evangel. Kirche | Evangelical church
Kathol. Kirche. | Catholic church
Thurm | tower
Königl. Geb. | royal buildings
Magistrath Geb. | magistrate buildings
Privat Gebäude | private buildings
Ziegel Dach. | tiled roofs
Schindel Dach. | shingle roofs
Stroch Dach. | thatched roofs

Zum Burg Amtgehörige Häuser | houses belonging to the castle management

Der Fleischer Innung gehörige Häuser | houses belonging to the butchers' guild

Brandstellen | firebreaks

Publique Wasser Gefäße – public water storage

Attention: some indications in colour (roof covering technique) faded.

Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Kartografia Rejencji Wrocławskiej, inv. no. IV/30

35. **Brzeg. A fragment of a section topographic map, 1824.**

Aufgenommen und gezeichnet im Jahre 1824 von Lüttitz, Lt. Im 14ten Inf. Regt. Bande IX. Blatt 1. Brieg. Coloured drawing, section size: 46,8 × 44 cm, original scale 1:24000. Road network, buildings, forest marked, terrain relief marked with hatching. **Staatsbibliothek zu Berlin, Kartenabteilung, inv. no. III C N 729/1-3019**

36. **Brzeg. The plan of the city with waterworks, 1826.**

Lage von der Wasserrohrleitungen in der Stadt Brieg [...] nebst enen vollständigen Plan von Brieg... under the scale: *vermessen und gezeichnet von Fritsche Königl. Bau Conducteur 1809, cop. C. Poerske 1826.* Multi-colour drawing, 101 × 89 cm, linear scale: 30 rods = 16,3 cm, original scale: 1:700. Private and public buildings, street names, waterwork network.

Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Kartografia Rejencji Wrocławskiej, inv. no. IV/31

37. **Brzeg. New waterlock channel, 1846/7.**

Situations Plan non dem Oder-Strome mit dem sämmtlichen Stauungs – Anlagen und dem NEUEN SCHLEUSSEN – KANALE bei der Stadt Brieg Aufgenommen und ausgefertigt in den Jahren 1846 und 1847 von dem Königl. Feldmesser Englich. Wasserstandes Oder- Strom am untrpegel 3 Fuss 8 Zoll. Drawing, 70 × 55 cm, linear scale 100 Rhenish rods = 15 cm, original scale: 1:2500, southwest-up orientation. On the bottom: *Anmerkung. Die Längen der königlichen Ufer sind nach der von Conducteur Held II. gefertigten vom Magistrat zu Brieg unter 14ten Juli 1835 als richtig anerkannten Karte, eingetragen worden.* Waters, dykes and buildings on the north side of the river and in the northernmost part of the city.

Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Zespół Regulacji rzeki Odry, inv. no. 531

38. **Brzeg. The plan of the city with the suburbs, 1823/1860.**

Brieg mit seinem Vorstädten. Copie von der Charte 1823 des Regr. Conducteur Wohlbrück rectificirt im Herbst 1860 nach dem Bestand v. 1860. durch Filitz vereidet Geometer. Coloured pen drawing, 118 × 76,7 cm, linear scale in rods 90 rods = 15,7 cm, original scale 1:2150, northeast-up orientation. Public and private buildings, fortifications profile, greenery marked. The most significant buildings, street names, plot numbering given. Legend on the bottom left:

Signatur:

Kirchen | churches (Evang. and Cath. distinguished)

Königliche Gebäude | royal buildings

Communal Gebäude | communal buildings

Gebäude mit Kupfer, Zink oder Ziegeln gedeckt | buildings with roofs covered with copper, zinc plate or tiles

–”– –”– *Stein = Pappe gedeckt* | buildings with tar paper roofs

–”– –”– *Schindeln* –”– –”– | buildings with shingle roofs

–”– –”– *Stroh* –”– –”– | buildings with thatched roofs

–”– –”– *worin Röhrwasser = Behälter sind* | buildings with water tanks

öffentliche Brunnen | public wells

Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Komisja Generalna, inv. no. Brzeg 2

39. **Brzeg. The plan of the city with the suburbs, 1860.**

Plan der Stadt Brieg mit ihren Vorstädten nach geometrischer Aufnahme gezeichnet im Herbs 1860 von E. Filitz jun, K. Regr. Conducteur, 1860. Lithograph, 62 × 36,5 cm, linear scale 50 Rhenish rods = 8,3 cm, original scale 1:2300. Private and public buildings, numbering, type of roof covering, water tanks, wells, pumps, springs, fountains etc. marked.

In the top right corner:

Erklärung.

Gebäude dem Fiskus gehörig. | state-owned buildings

–”– *der Commune Brieg gehörig* | communal buildings

–”– *mit maßiver Bedachung, als Kupfer, Zink, Ziegeln, etc.*

buildings with roofs covered with durable materials, such as copper, tin, brick etc.

–”– *mit Schindeln gedeckt.* | shingle-roofed buildings

–”– *Stroh gedeckt.* | buildings with thatched roofs

Waßer-Behälter, Brunnen, Pumpen, Quellen, Fontainen etc. | water tanks, wells, pumps, springs, fountains etc.

In the bottom right corner:

Oeffentliche Gebäude. | Public buildings.

A. *Kath. Pfarrkirche /:heilige Kreuz-Kirche:/* | Catholic parish church (church of the Holy Cross)

B. *Schloss- oder Hedwigs-Kirche /:kath.:/* | castle or St. Hedwig's church (Catholic)

C. *Evangl. Pfarrkirche /:St. Nicolai:/* | Evangelical parish church (St. Nicholas's church)

D. *Evangl. Begräbnis-Kirche /:St. Trinitatis:/* | Evangelical cemetery church (Holy Trinity)

E. *Kathol Begräbnis-Kirche /:Kreuz:/* | Catholic cemetery church (Cross)

F. *Jüdisch Bethaus /:Synagoge/* | Jewish house of worship (synagogue)

G. *Piasten-Schloß* | Piast castle

H. *Salz Magazin.* | salt storehouse

I. *Gymnasium.* | gymnasium

K. *Magazin in der Mollwitz Strasse.* | storehouse on Malujowicka Street

L. *Zuchthaus für weibliche Personen.* | women's prison

M. *Zuchthaus für Männer.* | men's prison

N. *Irren – Anstalt Polnische Gasse.* | lunatic asylum Polska Street

O. *Zeughaus.* | armory

P. *Kleine Kaserne.* | small barracks

- Q. *Große Kaserne.* | large barracks
 R. *Unter Steuer Amt.* | lower tax office
 S. *Garnison-Lazareth.* | garrison hospital
 T. *Kreis-Gericht. Burg-Strasse.* | district court
 U. *Inquisitoriat vor dem Mollwitzer Thor.* | inquisitory before the Malujowicka Gate
 V. *Walke, auf der Mühl-Insel.* | fulling mill, on the Mills Island
 W. *Schleusen-Zollamt am Canal.* | sluice customs office on the channel
 X. *Königl. Mehlmühle am rechten Oderufer.* | royal grain mill on the right bank of the Odra River
 Y. *Buhnenmeisterei daselbst.* | weir operator's house
 Z. *Bahnhof Brieg.* | railway station Brzeg

- a. *Rathaus /:Ring:/* | town hall
 b. *Evang. Armen Schule. /:Bader-Gasse:/* | Evangelical school for the poor (Bader-Gasse)
 c. *Krankenhaus für weibl. Personen /:Mühlgasse:/* | hospital for women (Mühlgasse)
 d. *Speise-Anstalt für Arme, /:Mühlgasse:/* | eatery for the poor (Mühlgasse)
 e. *Marstall und Spritzenhaus /:am Zeughaus:/* | stable and fire station (in armory)
 f. *Fourage-Magazin /:am Zeughaus:/* | horse feed storehouses (in armory)
 g. *Bauden-Schoppen. /:Stockgasse:/* | construction material storehouses (Stockgasse)
 h. *Stockhaus.* | prison
 i. *Lutherische Mädchen- Schule Lange Strasse.* | Lutheran school for girls, Lange Strasse
 k. *Seelenhaus v. Reiche /:Weiber-Spital:/, daselbst.* | house of souls for the rich
 l. *Schauspielhaus Milch-Strasse.* | municipal theater Milch Strasse
 m. *Kathol. Schule. Sperlingsberg.* | Catholic school Sperlingsberg
 n. *Evangl. Knaben-Schule am Schloß.* | Evangelical school for boys at the castle
 o. *Fleischbänke.* | meat benches
 p. *Gasanstalt.* | gas lighting office
 q. *Kranken-Anstalt/Klingelhaus:/* | hospital (Klingelhaus)
 r. *Abdeckerei.* | knacker's yard
 s. *Bade-Anstalt bei Scholz an der Oder.* | bathhouse at Scholz's on the Odra River
 t. *Bade-Anstalt bei Lange an der Oder.* | bathhouse at Lange's on the Odra River
 u. *Dampfbad an der Fuchsburg.* | steam bath on Fuchsburg
 v. *Post- u. Landraths-Amt /:Paulauer Strasse.* | post office and district administration office (Paulauer Strasse)
 394. *Kreis-Steuer-Amt.* | local tax office
 365. *Ring Apotheke Werner.* | Werner's pharmacy at the Market Square
 14. *Ring Apotheke Sperr.* | Sperr's pharmacy at the Market Square
 m. *Vereinigt. Hospital z. Heiligen Geist u. St. Georg.* joined Holy Ghost and St. George's hospitals

Gasthöfe. | inns

No. des Hauses. | house numbers

1. *Rothe Hirsch. Zoll-Straße.* | „Red Deer”. Zoll-Straße
 9. *Goldene Lamm, Zoll-Strasse.* | „Golden Lamb”, Zoll-Strasse
 18. *Goldene Kreuz Ring.* | „Golden Cross” Market Square
 343. *Hirsch. Ecke der Wagner-u. Mollwitzer Strasse.* | „Blue Deer”. Corner of Wagner- and Mollwitzer Strasse
 300. *Die drei Kronen. /:Mollwitzer Strasse.* | „Three Crowns”. Mollwitzer Strasse
 345. *Der deutsche Kaiser. Mollwitzer Strasse.* | „German Emperor”. Mollwitzer Strasse
 302. *Goldne Adler. Lange Strasse.* | „Golden Eagle”. Lange Strasse
 320. *Goldene Löwe. Lange Strasse.* | „Golden Lion”. Lange Strasse
 35, 36. *Weisse Adler. Gerber-Gasse.* | „White Eagle”. Gerber-Gasse
Nachricht. | information
 1. *Die römischen Ziffern berechnen die Stadt-Bezirke nach der letzten Eintheilung von 1852.* | Roman numerals refer to the city districts after the last division in 1852
 2. *Die deutschen Ziffern bezeichnen die Hausnummern.* | German numerals refer to house numbers
 3. *Die Stadt liegt unter 50° 51' 50" Nordbreite und 35° 6' 1" Ost-Länge von Ferro, am linken Ufer der Oder.* | The town lies at 50° 51' 50" north latitude and 35° 6' 1" longitude east of Ferro, on the left bank of the Odra River.
 4. *Das Steinpflaster des Marktes ist vor dem goldenen Kreuze 20 Pariser Fuß über der Oder und 418' Über der Ost-See-erhaben – paving of the Market Square in front of the Golden – Cross is located 20 Paris feet above the Odra | River and 418' above the Baltic Sea*
 5. *Einwohnerzahl 1860 exoh. Militair:* | number of non-military residents
 a, *in der Stadt: 10,550 \}* | in the city: 10550
 – *Zusammen 13,100* | altogether 13100
 b, *in den Vorstädten: 3,150 /}* | in the suburbs: 3150
Staatsbibliothek zu Berlin, Kartenabteilung, inv. no. IIIC Kart X 21000

40. Brzeg. The plan of development of the south-eastern part of the city, 1868. Project *zur Erweiterung und Bebauung der Stadt Brieg.* Author: Königl: Geometer Hauptmann a. D. Filitz. Lithograph: G. Ertel Breslau, 78 × 58 cm, original scale 1:2000, northeast-up orientation. The most significant buildings and villas with names of the owners marked. On the right a handwritten note on the map's update: *Auf den gegenwärtigen Stand der Situation ergänzt durch den geometer Wippertag* 21.6.96.

Archiwum Państwowe w Opolu, Akta m. Brzegu, inv. no. 12609

41. Brzeg. The overview plan, 1896. *Uebersichts Plan der Stadt Brieg. Auf Grund der Neumessung vom Jahre 1896 vierevielfältigt im Jahre 1897 durch den vereideten Landmesser Rathy Autogr.* Druck Theiner & Meinicke, Breslau. Multi-colour print, 92 × 64 cm, original scale 1:5000. Street names, private buildings, administrative limits, new streets layout. Legend with 40 objects.

Legend on the left:

Erklärungen:

1. *Rathaus* | town hall
2. *Amts-Gericht* | court
3. *Gymnasium* | gymnasium
4. *Piasten-Schloss* | Piast castle
5. *Schloss Kapelle* | castle chapel
6. *Turnhalle (Städtische)* | sports hall (municipal)
7. *Exercier Schuppen* | exercise sheds
8. *Kath: Kirche* | Catholic church
9. *Hob: Töchter Schule* | school for well-born girls
10. *Kgl: Zeughaus* | royal arsenal
11. *Kaserne* | barracks
12. *Wache* | guardhouse
13. *Kaserne* | barracks
14. *Prov: Irren-Anstalt* | provincial lunatic asylum
15. (Direction) |(directorate)
16. *Königl Straf Anstalt* | royal prison
17. *Ev. Kirche* | Evangelical church
18. *Stadt Theater* | municipal theater
19. *Haupt Wache* | main guardhouse
20. *Proviant Amt* | provisioning office
21. *Landwirtsch: Schule* | agricultural school
22. *Garnison Lazareth* | garrison hospital
23. *Turnhalle (Gymnasial)* | sports hall (gymnasium)
24. *Gefangenen-Anstalt* | detention
25. *Marien- Stift* | Marian foundation
26. *Schullehrer-Seminar* | school teachers' seminar
27. *Gewerbe Haus* | house of crafts
28. *Post-Amt* | post office
29. *Reichs-Bank* | Bank of the Reich
30. *Empfangs-Gebäude* | reception
31. *Bahnpost* | railroad post
32. *Ev. Schule* | Evangelical school
33. *Ev. Kirche* | Evangelical church
34. *Städt: Krankenhaus* | municipal hospital
35. *Kath: Kirche* | Catholic church
36. *Prov. Irren Anst: (Briegischdorf)* | provincial lunatic asylum (Brzeska Wieś)
37. *Schule* | school
38. *Kaserne* | barracks
39. *Landgericht* | district court
40. *Luther: Kirche* | Lutheran church

Staatsbibliothek zu Berlin, Kartenabteilung, inv. no. III C Kart X 21002

42. **Brzeg. The plan of the city, ca. 1900.** *Plan von Brieg, Verlag von Franz Leichter Nachf. Hugo Süßmann, Brieg Bez. Breslau.* Print: Graph. Inst. Julius Klinkhardt, Leipzig. Coloured print, 54,5 × 43,5 cm, linear scale 800 m = 16,2 cm, original scale 1:5000. Street names, private and public buildings, railroad marked. **Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Kartografia Rejencji Wrocławskiej, inv. no. IV/35**
43. **Brzeg. A fragment of a topographic map, 1883, 1884, 1914.** *Messtischblatt. Preuss Landesaufnahme, Nr 3019.* A fragment

of section *Brieg*. Print, 48 × 46 cm, linear scale: 160 mm = 4000 m, original scale 1:25000.

Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Kartografia Rejencji Wrocławskiej, inv. no. 6541 III C 3019/1

44. **Brzeg. A fragment of a topographic map, 1884, 1930, 1932.** *Messtischblatt. Preuss Landesaufnahme, Nr 3019/5170.* A fragment of section *Brieg*. Print, 48 × 46 cm, linear scale: 160 mm = 4000 m, original scale 1:25000. **Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Kartografia Rejencji Wrocławskiej, inv. no. 6541 III C 3019/2**
45. **Brzeg. The design of the development plan of the area south of the Wrocław road, 1922, Brieg, Arch. Prof. Dr Ing. Hermann Jansen, Berlin W. 35 26 Nov. 1922.** Drawing on carbon copy, 88 × 59 cm, linear scale 700 m = 13,9 cm, original scale 1:5000. **Archiwum Państwowe w Opolu, Akta m. Brzegu, inv. no. 12596**
46. **Brzeg. A vertical bird's eye view, 1925.** Glass negative 13 × 18 cm. **Herder Institut Marburg, Hansa Luft Bild, inv. no. 58436**
47. **Brzeg. An aerial view, a diagonal view from the southern side, 1925.** Glass negative 13 × 18 cm. **Herder Institut Marburg, Hansa Luftbild, inv. no. 58441**
48. **Brzeg. The plan of the city, ca. 1930.** *Paul Baron's Stadtplan Brieg Bez. Breslau. Gefertigt vom Städt. Verkehrsamt Brieg.* Print: Lith. U. Druck Geographisches Institut Paul Baron. Liegnitz i/Schl. Lithographic multi-colour print, 50 × 70 cm, original scale 1:6000. Alphabetical list of streets. **Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Kartografia Rejencji Wrocławskiej, inv. no. IV/37**
49. **Brzeg. The plan of the city with administrative limits of particular municipal districts, ca. 1935.** *Plan der Stadt Brieg, Regbez. Breslau, Gefertigt vom Städt. Verkehrsamt Brieg.* Coloured photocopy, 52 × 75 cm, original scale 1:6000. List of streets with their location, street names marked. **Archiwum Państwowe w Opolu, Akta m. Brzegu, inv. no. 12430**
50. **Brzeg. The plan of the city of Brzeg showing the number of residents in the city centre, industrial zones, green areas, water bodies and the Odra River, and defining the city limits, 1935.** *Brieg Bez. Breslau, Brieg im Januar 1935 Stadtvermessungs-amt.* Drawing on carton, 60 × 70 cm, original scale 1:10000. **Archiwum Państwowe w Opolu, Akta m. Brzegu, inv. no. 12104**
51. **Brzeg. The plan of the city showing the number of residents in particular municipal districts, 1935.** *Brieg Bez. Breslau.* Drawing on carton, 58 × 67 cm, original scale 1:10000. **Archiwum Państwowe w Opolu, Akta m. Brzegu, inv. no. 12103**

52. **Brzeg. The cadastral plan of the southern part of the city, ca. 1900, additions 1931, 1933, 1934, 1936, 1940.** *Kreis Brieg. Gemarkung Brieg Nr 7.* Manuscript, photocopy, paper on canvas, multi-colour, 66 cm × 51 cm, scale: 1:2500, north-east-up orientation. The outline of fortifications and the moat visible.
Archiwum Państwowe w Opolu, Maps excluded from the collection Maps And Plans Of The City Of Brzeg, inv. no. 681
53. **Brzeg. The development plan of the city, ca. 1940.** *Plan der Stadt Brieg.* Coloured print, 122 × 93 cm, original scale 1:5000. Functions of particular areas marked, time perspective of development of residential areas marked.
Archiwum Państwowe w Opolu, Akta m. Brzegu, inv. no. 12615
54. **Brzeg. Historic buildings in the city centre, 1953/1954.** Chart added to the study: S. Golachowski, M. Przyłęcki, E. Jęczalik, St. Niemirko, *Brzeg. woj. opolskie. Studium historyczno-urbanistyczne do planu zagospodarowania przestrzennego miasta. Sugestia przebudowy urbanistycznej miasta*, Wrocław 1954. Ozalid, tempera and crayon, 95 × 65 cm, original scale 1:5000.
The Archive of the Branch Office of the National Institute of Cultural Heritage in Wrocław, Collection “depozyt dokumentacji po PP PKZ Oddział we Wrocławiu”, inv. no. PDNH 13
55. **Brzeg. Suggestion of urban redevelopment of the city.** Chart added to the study: S. Golachowski, M. Przyłęcki, E. Jęczalik, St. Niemirko, *Brzeg. woj. opolskie. Studium historyczno-urbanistyczne do planu zagospodarowania przestrzennego miasta. Sugestia przebudowy urbanistycznej miasta*, Wrocław 1954. Ozalid, tempera and crayon, 95 × 65 cm.
The Archive of the Branch Office of the National Institute of Cultural Heritage in Wrocław, Collection “depozyt dokumentacji po PP PKZ Oddział we Wrocławiu”, inv. no. PDNH 13
56. **Brzeg. Cartographic visualisation BDOT10k, 2022. Scale: 1:10 000.** Sheet M-33-47-B-d-4, state of bases BDOT10k and NMT as per 03.06.2022. Head Office of Geodesy and Cartography in Warsaw.
57. **Brzeg. Orthophotomap, 2022. Scale: 1:10 000.** Sheets M-33-47-B-d-4-1, M-33-47-B-d-4-2, M-33-47-B-d-4-3, M-33-47-B-d-4-4, pixel 0,05 m, as per 22.03.2022. Head Office of Geodesy and Cartography in Warsaw.